

(XVIII—XIX სს.)

წინამდებარე ნაშრომის მიზანია წარმოგვიდგინოს ცნობები ვეფხისტყაოსნის ბექდვის ისტორიიდან მეთვრამეტე-მეცხრამეტე საუკუნეთა მანძილზე. ამ პერიოდში პოემა ჩვიდმეტჯერ გამოიცა. ნაშრომში განხილულია თითოეული მათგანის ტექსტოლოგიური საკითხები, დაზუსტებულია გამოცემათა თარიღები და ტირაჟი, მოცემულია ამ გამოცემათა პოლიგრაფიული აღწერილობანი და ნაჩვენებია რა საზოგადოებრივი რეზონანსი ჰქონდა ამა თუ იმ გამოცემას.

წინასიტყვაობა

ძველი ქართული ლიტერატურის ბეჭდვის ისტორიის საკითხების შესწავლას ამ ოციოდე წლის წინათ შევეუდექით. მასალების ძიებას ვაწარმოებდით საქართველოსა და რუსეთის ბიბლიოთეკა—სიძველეთსაცავებში. ჩატარებული მუშაობიდან ზოგი რამ კიდევაც გამოვაქვეყნეთ¹. ამჟამად დაინტერესებულ პირთ ვაწვდით ვეფხისტყაოსნის ბეჭდვის ისტორიის პირველ ნაკვეთს, რომელიც მოიცავს XVIII—XIX საუკ. პერიოდს. პოემის XX საუკ. გამოცემათა მასალები მზად გვაქვს და მიმდინარეობს მათი დამუშავება.

1712 წლამდე ვეფხისტყაოსანი ხელნაწერების სახით ვრცელდებოდა, მაგრამ მდგომარეობა დიდხანს შემდეგაც არ შეცვლილა. როგორც ცნობილია, პოემის პირველი გამოცემა სწრაფად გავრცელდა და მალე მისი ეგზემპლარები ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობად იქცა. ამას გარდა, სხვადასხვა მიზეზის გამო, პოემის მეორე გამოცემას 129 წელი დააგვიანდა. ყოველივე ამის გამო, ვეფხისტყაოსანი XIX საუკუნის მეორე ნახევრამდე ხელნაწერების სახით ვრცელდებოდა².

¹ იხ. „ლიტერატურული ძიებანი“, ტ. I, XVIII, X; ზუგდიდის მუზეუმის შრომები, I. და „ძველი ქართული მწერლობის საკითხები“, I. .

² ჩვენთვის ცნობილია პოემის 152 ხელნაწერი, ესენია: საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდები—A: 363, 530, 654, 656, 855, 859, 1123; S: 305, 1418, 1515, 1586, 1675/ა, 1727, 2304, 2315, 2525, 2686, 2781, 2829, 3077, 3430, 3441, 3442, 4499, 4527, 4699/ე, 4732, 4758, 4988, 4997, 5006, 5207; H: 54, 66, 167, 248, 288, 302, 403, 412, 422, 455, 461, 599, 740, 741, 742, 743, 757, 783, 925, 933, 937, 964/ა, 964/ბ, 1079, 1090, 1128, 1205, 1279, 1280, 1759, 1839, 2052, 2055, 2074, 2323, 2610, 2689, 2850, 2930, 3249, 3061; Q: 239, 246, 261, 279,

ვეფხისტყაოსნის სისტემატური ბეჭდვა დაიწყო 1841 წლიდან, ამჟამად პოემის 46 გამოცემა მოიპოვება. აქედან 41 დაბეჭდილია საქართველოში—თბილისში, ქუთაისში, ბათუმში, ოზურგეთში, ახალ-სენაკში (მათ შორის 21 — საბჭოურ პერიოდში), 3 — პეტერბურგში, 1 — ბერლინში და 1 — პარიზში. ამას გარდა მიმდინარე წელს, რუსთველის დაბადებიდან 800 წლისთავის იუბილესთან დაკავშირებით, იბეჭდება ვეფხისტყაოსნის ოთხი სხვადასხვა სახის გამოცემა.

წინამდებარე ნაშრომში ვცდილობდით პოემის ყველა გამოცემაზე ამომწურავი ცნობები მოგვეცა, ისეთებიც კი, რომლებიც, ერ-

280, 296, 375, 376, 431, 433, 483, 484, 566, 609, 622, 714, 733, 734, 737, 768, 779, 780, 796, 797, 798, 799, 930, 1082; საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი: 44, 59, 92, 166, 289, 425, 537, 683; საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმი: 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 10768/191, 12904/190; საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ცენტრალური სამეცნიერო ბიბლიოთეკა, ვ. ასლანიშვილის კოლექცია: ა71/4, 72/4, 25239/2; თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკა: F 20242; საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ი. გრიშაშვილის სახლ-მუზეუმის ბიბლიოთეკა: ინვ. № 524; ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი: 204, 205, 209, 214, 215, 289, 883, 593; სსრკ აზიის ხალხთა ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების ხელნაწერთა სექტორი: K 21, H 22, E 22, 105, 106, M 24,27; სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკა: 14; პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკა: 10, 12; ოქსფორდი, ბოდლის ბიბლიოთეკა, უორდროპის კოლექცია: 17, 27; საქართველოს მუზეუმები—გორის: 124, 126; ახალციხის: 238, ირის კიდეე XVI საუკ. ხელნაწ. ფრაგმენტი; ბორჯომის: 1, ონის: 1; ყერძო პირთა: ვუკ. ბერიძის, სოლ. ყუბანეიშვილის, ნ. კასრაძის და კ. ჭიჭინაძის კუთვნილი ხელნაწერები.

ამ ხელნაწერებიდან ტექსტუალურად ყველაზე უფრო საყურადღებოა 48 ხელნაწერი: A:362, 654, 1123; S:1418, 1675/ა, 1727, 2315, 2525, 2829, 3077, 4499, 4527, 4988, 5006, 5207; H: 54, 66, 248, 412, 461, 599, 740, 757, 783, 964/ა, 1839, 2074, 2610, 3061, 3249; Q:261, 483, 779, 796, 799, 930, 1082; საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმი: 10768/191; 12904/190; ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი: 205, 215, 883; სსრ კავშირის აზიის ხალხთა ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების ხელნაწერთა სექტორი: M 27(48); ოქსფორდის, ბოდლის ბიბლიოთეკა, უორდროპის კოლექცია: 17, 27; პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკა: 10; საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ცენტრალური სამეცნიერო ბიბლიოთეკა; ვ. ასლანიშვილის კოლექცია, ო. K 25232/2 და ი. გრიშაშვილის სახლ-მუზეუმის ბიბლიოთეკა: ინვ. № 524.

თი შეხედვით, შეიძლება ვინმეს ზედმეტადაც ეჩვენოს. მაგრამ ამით იმის თქმა არ გვინდა, რომ ჩვენ თითქოს ამჟამად ყველაფერი ამოვწურეთ. მომავალი კვლევა-ძიება უდავოდ კიდევ ახალ ცნობებს გამოავლენს ამა თუ იმ გამოცემაზე და საკითხის შესწავლის საქმეს უფრო გააღრმავებს და დააზუსტებს.

ნაშრომში მოცემული გვაქვს გამოცემათა შრიფტების აღწერა³ და მოკლე ბიოგრაფიული ცნობები იმ პირთა შესახებ, რომლებსაც გარკვეული ღვაწლი მიუძღვის პოემის ამა თუ იმ გამოცემაში, წარმოდგენილია თითოეულ გამოცემაზე ჩატარებული ტექსტოლოგიური მუშაობა, რაც გასათვალისწინებელია პოემის აკადემიური გამოცემის ახალი ტექსტის დადგენისათვის.

გამოცემათა ტექსტის ფილიაციისა და მათი სტროფული მოცულობის ნათელი წარმოდგენისათვის, აგრეთვე, ამა თუ იმ გამოცემის სათანადო სტროფების ადვილად მოძებნისათვის, ნაშრომს ერთვის ნაბეჭდი ვეფხისტყაოსნის სტროფების საძიებელი.

პოემის პირველი და მეორე გამოცემის სტროფები დანომრილია ქართული ასოებით, ამიტომ მათი უკეთგაყოყნების მიზნით, აქვე ვიძლევიტ ასოთა რიცხობრივი მნიშვნელობის ცხრილს.

სოლ. ყუბანეიშვილი

(მათი აღწერილობა და სტროფული მოცულობა იხ. სოლ. ყუბანეიშვილის. ნაშრომში: ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა სტროფული შედგენილობა, 1959, გვ. 30! —321.

აღნიშნულ ხელნაწერებიდან რვა (A—654, 1123; S—1727, 2315, 5207; H—66, 783; სსრ კავშირის აზიის ხალხთა ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების ხელნაწერთა სექტორი—M27) გადმოწერილია ვახტანგისეულ გამოცემიდან, რომელთაც დართული აქვს ინდო-ხატაელთა და მისი მომდევნო ამბები. ინდო-ხატაელთა ამბის შემცველი ნუსხების შესწავლა მით უფროა საჭირო, რომ ვეფხისტყაოსნის საიუბილეო (1937 წ.) გამოცემაში ამ ამბავთა ტექსტი პოემის ძირითად ნაწილად არის მიღებული.

პოემის დანარჩენი ხელნაწერები, ორიოდეს გამოკლებით, მომდინარეობენ ვახტანგისეული (1712 წ.) გამოცემიდან.

³ შრიფტების აღწერილობაში დახმარებას მიწევდა ასოთაშეყოფი ანდროთოღუა.

ასოების რიცხობრივი მნიშვნელობა

ა	ბ	გ	დ	ე	ვ	ზ	ც	თ
1	2	3	4	5	6	7	8	9
ი	კ	ლ	მ	ნ	ძ	რ	ს	ტ
10	20	30	40	50	60	70	80	90
რ	ს	ტ	უ	ფ	ქ	ღ	ყ	შ
100	200	300	400	500	600	700	800	900
ჩ	ც	ძ	წ	ჭ	ხ	ჯ	ჯ	ჰ
1000	2000	3000	4000	5000	6000	7000	8000	9000

• 10000

I

ვეფხისტყაოსანი სტამბური წესით პირველად გამოიცა 1712 წელს. ამ საქმის ინიციატორი იყო ვახტანგ მეფე. 1709 წ. მან თბილისში მოაწყო სტამბა, სადაც იბეჭდებოდა სასულიერო შინაარსის წიგნები. საერო თხზულებიდან კი ვახტანგმა პირველად ვეფხისტყაოსანი დაბეჭდა, რომელიც თავისი კარგი გაფორმებით ბევრად სჯობს იმ დროის სხვა გამოცემებს.

მოცულობით ვახტანგის გამოცემული ვეფხისტყაოსანი განსხვავდება მისი წინააღმდეგობისაგან. ის ყველაზე მოკლე რედაქციას წარმოადგენს. ამიტომ რუსთველოლოგიაში აზრთა სხვადასხვაობაა, თუ საიდან მომდინარეობს ვახტანგის ტექსტი, იგი კრიტიკული ე. ი. ხელოვნურად შეცვლილი ტექსტია, თუ უცვლელი გამოვლილია ჩვენამდის მოუღწეველი ხელნაწერისა.

1908 წ. ექ. თაყაიშვილი წერდა: ვახტანგ მეფემ შესძლო გაეწმინდა ვეფხისტყაოსანი ნართაულებისაგან, რომლებიც მასში შეიქმნა მე-17 საუკუნეში და იქვე დასძენდა: ამით იმის თქმა არ მინდა, რომ ვახტანგისეულ გამოცემაში ყველაფერი რუსთველის კალამს ეკუთვნისო¹. ამრიგად, ექ. თაყაიშვილის აზრით, ვახტანგისეული გამოცემა კრიტიკული, ხელოვნურად შეცვლილი ტექსტია. ეს მოსაზრება, სხვადასხვა არგუმენტების მოშველიებით, გაიზიარეს კ. კეკელიძემ, ა. შანიძემ, კ. ჭიჭინაძემ და სხვ.

ზოგი მკვლევარის აზრით ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული ტექსტი ჩვენამდე მოუღწეველი ხელნაწერის უცვლელი განმეორებაა. ამის შესახებ 1913 წ. დ. კარიჭაშვილი წერდა: „არსაიდგანა ჩანს და არც არის წარმოსადგენი, რომ ვახტანგ მეფეს თავის გამოცემაში რამე შესწორება შეეტანოს ან რამე შეეცვალოს—გამოეკლოს ან მიემატებინოს. სხვა ხელნაწერებთან შედარება ამ გამოცემისა გვარწმუნებს, რომ შესწორებული არაფერია მასში, არ არის არც რამე დამატებული, ხოლო რაიცა შეეხება დაკლებას, არც ეგ არის ჭკუაზე მოსასვლელი... თუ რამე აკლია ვახტანგის გამოცემას მე-

¹ Е. Такашвили, Описание рукописей Общества распространения грамотности среди грузинского населения, т. II, 1908, гл. 582.

ჩვიდმეტე საუკუნის ხელნაწერებთან შედარებით, ეს იმის ბრალია, რომ ეს მეტი რამ არ იყო ვახტანგის დედანში“. ხელნაწერებში დაცული „მეტი რამ“ კი, დ. კარიკაშვილის აზრით, ფსევდორუსთველური ქმნილებაა⁵. ეს მოსაზრება გაიზიარეს პ. ინგოროყვამ, ს. კაბაძემ, ი. აბულაძემ და სხვ.

ამ საკითხთან დაკავშირებით, ა. შანიძემ მეტად საყურადღებო ფაქტი აღმოაჩინა 1937 წელს. ვახტანგმა თავის გამოცემას დაურთო კომენტარი, ანუ თარგმანი, რომლის შესწავლამ ა. შანიძე იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ ვახტანგს ტექსტის გამოცემისას ხელთ ჰქონია ვრცელი ხელნაწერი, რომელსაც „უწერდა იგი თარგმანს ანუ ახსნა-განმარტებას. ისიც გაირკვა, რომ ვახტანგს (ან მის კომისიას) საბოლოოდ სხვა რედაქცია შეუშუშავებია და დაუბეჭდავს. „შედარება თარგმანში დამოწმებული ადგილებისა და პირველ ნაბეჭდი პოემის ტექსტისა, — წერს ა. შანიძე, — დიდ განსხვავებას გვიჩვენებს: თარგმანში ერთია ნათქვამი და პოემაში სხვა“. ა. შანიძის დაკვირვებით, „განსხვავება ორგვარია: ერთი შეეხება ცალკეულ სიტყვებს, მეორე კი—მთლიან სტროფებს“. არის შემთხვევები, როდესაც ერთი და იგივე სიტყვა ვახტანგის კომენტარში და პოემაში ან სხვადასხვანაირად არის წარმოდგენილი, ანდა კომენტარში დამოწმებული სიტყვები და სტროფები პოემაში სრულებით არ იხსენიებიან. ეს გარემოება საბუთს აძლევს ა. შანიძეს დაასკვნას, რომ ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული გამოცემა „არის ხელოვნურად შემოკლებული ტექსტი და არა უცვლელად დაბეჭდილი რომელიღაც ძველი ხელნაწერი“⁶.

ა. შანიძის ახლადმოპოვებული ფაქტი თავისი დებულებების დასამტკიცებლად გამოიყენა პ. ინგოროყვამ. მისი აზრით ვახტანგმა ვეფხისტყაოსნის კრიტიკული ტექსტი კი არ დაბეჭდა, არამედ უცვლელად გადმობეჭდა ერთ-ერთი უძველესი ხელნაწერი. პ. ინგოროყვას დაკვირვებით, ვახტანგს თავისი კომენტარი დაუწერია პოემის ბეჭდვის დაწყებამდე, იმ დროს, როდესაც მან „ჯერ კიდევ არ ჰქონია ხელთ ვეფხისტყაოსნის იმ ტიპის დედანი, რომელიც საფუძვლად დაედო“ მის გამოცემას და სადაც „არაა შეტანილი შემდეგი ღროის დანართები“. კომენტარი კი ვახტანგს დაუწერია „იმ განვრცობილი რედაქციის მიხედვით, რომელიც წარმოდგენილია XVI—XVII საუკუნეთა ხელნაწერებში“. შემდეგში, როდესაც ვახტანგი „შესდგომია ვეფხისტყაოსნის ბეჭდვას, ... ამ დროს მოუპოვე-

⁵ დ. კარიკაშვილი, ვეფხისტყაოსნის შედგენილობა, „განათლება“ 1913, VI, გვ. 414—415.

⁶ შოთა რუსთველი, ვეფხისტყაოსანი, ვახტანგისეული გამოცემა 1712 წლისა, აღდგენილი აკაკი შანიძის მიერ, 1937, გვ. 391—393.

ბიათ პოემის ძველი დედანი, რომელიც საფუძვლად დასდებია ვახტანგისეულ გამოცემას“. ამ გარემოებას კი პოემის ბექდვის დროს გამოუწვევია ვახტანგის კომენტარის გადაკეთება ახლად მოპოვებული უძველესი ტექსტის მიხედვით. ასე რომ, პ. ინგოროყვას აზრით, „ვახტანგს არ ჰქონია არავითარი განზრახვა „შეემოკლებია ვეფხისტყაოსანი“, პირიქით, ის „უცვლელად მისდევდა ლიტერატურულ დოკუმენტს“, ვეფხისტყაოსნის ერთ-ერთ უძველეს ხელნაწერს⁷.

დასმული საკითხის გასარკვევად ანგარიშგასაწვევია შემდეგი გარემოება: ვახტანგის დროს უკვე ცნობილი იყო, რომ ვეფხისტყაოსანს არა ერთი და ორი ინტერპოლატორი გამოჩენია, რომლებსაც რუსთველის პოემაში ბევრი საკუთარი ნაღვაწი ჩაურთავთ და ნამდვილი ტექსტიც დაუმახინჯებიათ. ეს კარგად იცოდა ვახტანგ ზეფემაც. სხვა არა იყოს რა, მისთვის უცნობი არ შეიძლება ყოფილიყო არჩილ მეფის თხზულება „გაბაასება თეიმურაზისა და რუსთველისა“, სადაც ავტორი თეიმურაზ პირველს ათქმევინებს: „რუსთველო სხვათ მეღეჭეთა თუცა შენ გაგითავესა... ერთი ამბავი აიწყვე, ბოლოც სხვათ შეგითავესა“⁸. ანდა არჩილის განცხადება ამავე პოემის შესავალში, სადაც ის ვეფხისტყაოსნის ერთ-ერთ ინტერპოლატორთაგანს პირდაპირ ასახელებს:

ნანუჩას რუსთვლის ნათქვამში ბევრი რამ ჩაურქევია.

საბრალოს ვერ შეუწყვია, წმინდა რამ აღმღერქევია⁹.

ასეთ პირობებში ძნელი დასაჯერებელია, რომ ვახტანგს აეღო და უცვლელად დაებეჭდა ერთ-ერთი ხელნაწერი, თუგინდ შემოკლებული რედაქციისა.

მხედველობაში მისაღებია შემდეგი ფაქტიც: ამა თუ იმ ტექსტის გამართვისას, ვახტანგი და მისი „სწავლულ კაცთა“ კომისია ყოველთვის სხვადასხვა ხელნაწერს იყენებდა. ასე დაამუშავა მან „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტი და ამავე მეთოდით გამართავდა ის ვეფხისტყაოსანსაც.

მართლაც, როგორც ირკვევა, ვახტანგს დაუმუშავებია ვრცელი ტიპის ხელნაწერი, რომლის ნიშნები შემორჩენილია მის მიერ დაბეჭდილ ვეფხისტყაოსანში. ასე მაგ. ვახტანგისეულ გამოცემაში ნათქვამია, რომ როდესაც ტარიელმა და ავთანდილმა ინდოეთი დაიკავეს, მათთან მივიდნენ ინდოელები და „ამბობდიან ჳირთა მათთა“

⁷ შოთა რუსთველი, ვეფხისტყაოსანი, პავლე ინგოროყვას რედაქციითა და შენიშვნებით, 1953, გვ. 506—507.

⁸ არჩილიანი, ტ. II, აღ. ბარამიძისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, 1937, გვ. 9.

⁹ იქვე, გვ. 3.

(სტროფი ჩფო, 1570) და „ავთანდილს და ფრიდონს მწედ ხალო-
დიან“ (სტროფი ჩფობ, 1572). ვახტანგისეულ გამოცემიდან არ ჩანს,
რომ ინდოელები ავთანდილისა და ფრიდონის დახმარებით განთა-
ვისუფლებულიყვნენ მტრისაგან. მოყვანილი აზრი ნათელი გახდე-
ბა, თუ მას წინ წარუშემდვარებთ ვეფხისტყაოსნის ვრცელი ტიპის
ხელნაწერებში დატულ ეპიზოდს ინდო-ხატელთა შესახებ, სადაც
აღწერილია. თუ როგორ გაათავისუფლეს ტარიელმა, ავთანდილმა
და ფრიდონმა ინდოელები ხვარაზმელ დამპყრობლებისაგან და გად-
მოცემულია ინდოეთის გაქირვებული მდგომარეობა ტარიელის ნეს-
ტანდარეჯანის საძებრად წასვლის შემდეგ¹⁰.

ვახტანგისეული გამოცემით, ფრიდონი გამოეთხოვა ტარიელს
(სტროფი ჩფოზ, 1577), უკანასკნელმა „როსტევანისთვის წაატანა
ძღვანად ტურფები ჯუბაჩები“ (სტროფი ჩფოშ, 1587), რაც გაუგება-
რია, ტარიელი ფრიდონს ვერ გაატანდა როსტევან მეფესთან საჩუქ-
რებს, რადგანაც ფრიდონი ინდოეთიდან არაბეთში კი არ მიიღოდა,
არამედ თავის სამფლობელოში. დასახელებული სტროფის (ჩფოშ,
1578) ცნობა კი გასაგები იქნება, თუ მას წინ ჩაუერთავთ მე-17 საუ-
კუნის ვრცელი ტიპის ხელნაწერებში დატულ 1859-ე სტროფს სა-
დაც ნათქვამია: ტარიელმა გამოთხოვებისას

ავთანდილს უთხრა: უწენოდ რამცაღა გაიხარეო?
რადგან ისწრაფი, ნუ გავვა, მიგელის ღომსა მთეარო.

ამას გარდა ვახტანგის გამოცემაში გვხვდება ისეთი ლექსიკურდ
ფაქტები, რომლებიც კ. კეკელიძის სიტყვით, ჩვენს მწერლობაში
ხმარებაში შემოდიან მე-17 საუკუნიდან, „მაშასადამე, — ასკვნის
მკვლევარი, ის რედაქცია პოემისა, რომელიც ვახტანგს გამოუყენე-
ბია, აღორძინების ხანაზე აღრინდელი ვერ იქნებოდა“¹¹.

ეს და მსგავსი მაგალითები ვახტანგისეულ გამოცემაში საკმაოდ
არის შემჩნეული მკვლევართა მიერ¹², რითაც მტკიცდება, რომ ვახ-
ტანგს (თუ მის კომისიას) ხელთ ჰქონია პოემის ვრცელი ტიპის მე-17

¹⁰ ვეფხისტყაოსანი, ჩანართი და დანართი ტექსტებით, სოლ. ყუბანე ო-
შვილის გამოცემა, 1956, სტროფები 1780—1841.

¹¹ კ. კეკელიძე, რუსთველოლოგიური შტუდიები, თბილისის სახელმ-
წიფო უნივერსიტეტის შრომები, III, 1936, გვ. 132—133.

¹² კ. კეკელიძე, „რუსთველიანა“, „მნათობი“ 1927, № 2, გვ. 187—
188, მისივე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან,
ტ. IX, 1963 წ., გვ. 209—212. ა. შანიძე, ვახტანგისეული ვეფხისტყაოსანი,
აღდგენილი გამოცემა, 1937, გვ. 391—393; აღ. ბარამიძე, შოთა რუს-
თაველი, 1958, გვ. 11—18, ს. ცაიშვილი, ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეუ-
ლი რედაქცია, 1957, გვ. 49—54 ოა სხვ.

საუკუნის ხელნაწერები, რომლებიც მას გამოსაცემად დაუმუშავე-ბია¹³.

ვეფხისტყაოსნის ვრცელი ტიპის ხელნაწერებიდან ვახტანგს შეგნებულად ამოუღია პირველი სტროფი: „პირველ თავი დასაწყისი ნათქვამია იგ სპარსულად“, რადგანაც ამ სტროფში აღნიშნულია ვეფხისტყაოსანი „არ ახსენებს სამებასა ერთ-არსულად და თუ უყურა მონაზონმან შეიქნების გაპარსულადო“, რაც პოემის ვახტანგისეულ გაგებას ეწინააღმდეგებოდა; ვახტანგს ვეფხისტყაოსანი მისტიკურ-ალეგორიულ ნაწარმოებად მიაჩნდა. ამას გარდა, პოემისათვის ვახტანგს მოუშორებია „ინდოხატაელთა“ და მისი მომდევნო ამბები, დარჩენილ ნაწილიდანაც ამოუღია მის მიერ ფსევდორუსთველურად მიჩნეული სტროფები. ამ გზით ვახტანგმა ნაწილობრივ მიაღწია მიზანს, რადგანაც მის მიერ გამოცემულ ტექსტში ბევრი ფსევდორუსთველური სტროფია დარჩენილი და ნამდვილიც ბევრია დაკლებული.

ვეფხისტყაოსნის პირველი გამოცემისათვის ვახტანგს დაურთავს კომენტარი, ანუ განმარტება, სადაც ავტორი გაუგებარ ან ძნელად გასაგებ სიტყვების ახსნა-განმარტებას იძლევა და ზოგჯერ სიტყვის წარმოშობას უჩვენებს. სულ განმარტებულია 642 სიტყვა. ზოგი მათგანი ვახტანგს ვერ განუმარტავს, მაგრამ კომენტარში მაინც შეუტანია და მიუწერია: „არ ვიცოდი, ვინც იცოდეთ, თარგმნეთო“, ანდა „მართლა არ ვიცოდიო“, „ვიკითხოთ რა არისო“ და სხვ. კომენტარში ბლომად მოიპოვება სიტყვების ენციკლოპედიური

¹³ ერთ-ერთ ასეთ ხელნაწერად ზოგი მკვლევარი ასახელებს ზაზასეულ ნუსხას, ზოგი კი ზაზასეული ტიპის ხელნაწერს (იხ. სარგ. ციციშვილი, ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული რედაქცია, გვ. 75—118).

ზაზასეული ხელნაწერის პირველი მეპატრონე ყოფილა სარდალი და სახლ-უხუცესი ზაზა ციციშვილი, რომლის შეკვეთითაც დამზადებულა მე-17 საუკუნეში აღნიშნული ხელნაწერი. ზაზას სიკვდილის შემდეგ ხელნაწერი გადასულა სამეფო გვარეულობაში, მას ჯერ ფლობდა ლევან ვახტანგის ძე ბატონიშვილი, შემდეგ კი მისი შვილი ვახტანგ VI, ვეფხისტყაოსნის პირველი გამოცემელი. უკანასკნელიდან ხელნაწერი წაუღია ვახტანგის ქალს თამარს და ინახებოდა თემურაზ მეორის ოჯახში. აქ ხელნაწერს ლაპატრონებია ერეკლე მეორის უმცროსი ქალი თელე (გარდ. 1846 წ.). ბოლოს ხელნაწერის მეპატრონე გამხდარა თეკლეს შვილი პოეტი ალექსანდრე ორბელიანი (1802—1869), რომელსაც 1853 წ. 1 სექტემბერს პ. იოსელიანის ხელით საჩუქრად გაუგზავნია მაშინდელი მთავარმმართველის მ. ვორონცოვისათვის. ამის შემდეგ ხელნაწერი ინახებოდა ვორონცოვის პირად არქივში ჯერ საქართველოში, ხოლო შემდეგ ყირიმში, ოდესაში და ლენინგრადში. ოქტომბრის რევოლუციის შემდეგ ხელნაწერი, ვორონცოვის არქივთან ერთად, გადავიდა საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიულ-არქეოლოგიურ ინსტიტუტში, საიდანაც ჩამოიტანეს საქართველოში 1935 წ. 5 იანვარს. დატულია საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში (Q 1062).

ხასიათის განმარტებანიც, მაგრამ მოიპოვება ისეთებიც, რომელთა შესახებ ავტორი მხოლოდ მათ წარმოშობას უჩვენებს (არაბულია, თათრულია, სხვათა ენაა, სპარსულია, სომხურია და სხვ) და ახსნას კი არ იძლევა, რადგანაც, ა. შანიძის შენიშვნით, ასეთი სიტყვების მნიშვნელობა იმ დროს ისედაც სცოდნიათ. მართალია ვახტანგის კომენტარში მოიპოვება სუსტი ადგილები, გაუგებრობანი და შეცდომები, მაგრამ სპეციალისტების აზრით, საერთოდ მისი „ლექსიკონი კარგია და თავის დროისთვის ჩინებული“¹⁴.

ვახტანგი კომენტარებს იძლევა სტროფების მიხედვით; 52-ე სტროფამდე ყველას განმარტება არის მოცემული, შემდეგ კი— სხვადასხვა სტროფისა.

ვახტანგისეული გამოცემა შეიცავს 1587 სტროფს, აქედან ვახტანგს მოცემული აქვს 623 სტროფის კომენტარი. თვითონ ვახტანგიც აღნიშნავს, რომ მას მთლიანად არ განუმარტავს ვეფხისტყაოსანი, „მე თარგმანი მრავალი დამირჩია... მოუცლელობისათვისო“.

კომენტარში ავტორი ბევრ საინტერესო საკითხს სვამს და ზოგ შემთხვევაში კარგადაც სწუვეტს.

გამოცემას თან ერთვის ხელმწიფის კარის დეკანოზის შვილის მიქელის ორსტროფიანი ლექსი. ისე, როგორც ვახტანგის კომენტარი, ეს ლექსიც აშკარა პოლემიკური ხასიათისაა. მიქელი ვეფხისტყაოსნის შესახებ ვახტანგის ძირითად შეხედულებას იზიარებს. მასაც პოემა საღმრთო და საერო სამიჯნურო ნაწარმოებად მიაჩნია: „საღმრთოა და საეროცა, ვისაცა აქვს სმენა გულსა, უსწავლელსა სიბრძნეს მისცემს, გონიერსა—გულს უსრულსაო“ —აცხადებს ის.

მიქელის ცნობით, პოემის 1712 წ. გამოცემა დაიბეჭდა „მეფის ვახტანგის ბრძანებით“ და მისივე „შრომითა წარსაგებელითა“; ხოლო პოემა, თავფურცელზე დაბეჭდილი ცნობით, გამართულა „ხელითა ხელმწიფის კარის დეკანოზის შვილის მიქელისათა“. მოყვანილი ცნობები კ. კეკელიძეს აფიქრებინებს, რომ ვეფხისტყაოსნის 1712 წლის გამოცემა „წარმოადგენს ორი სხვადასხვა პირის ნაშრომს, ამათგან ერთს [ე. ი. ღიქელს] ეკუთვნის პოემის ტექსტის დამზადება დასაბეჭდად, მეორეს [ე. ი. ვახტანგს] —თარგმანი ტექსტისა“¹⁵.

¹⁴ ა. შანიძე, ვახტანგისეული ვეფხისტყაოსანი, აღდგენილი გამოცემა, 1937, გვ. 367.

¹⁵ კ. კეკელიძე, რუსთველოლოგიის საკითხები, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, X, 1939, გვ. 100; მისივე, ეტიუდები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. IV, 1957, გვ. 21.

რა თქმა უნდა, ვახტანგი ვეფხისტყაოსნის ტექსტის გამართვას მარტო მიქაელის ანაბარა არ დატოვებდა. ტექსტთან დაკავშირებულ ყოველგვარ საკითხს მიქელი ვახტანგს შეუთანხმებდა. მაგრამ მდგომარეობა შეცვლილა შემდეგში. 1712 წ. 23 აპრილს ვახტანგი იძულებული შეიქნა სპარსეთში წასულიყო. ამ დროს მას ვეფხისტყაოსნის ტექსტი და კომენტარი სტამბაში გადაცემული არ ჰქონია, რადგანაც ნაშრომი საამისოდ ჯერ კიდევ არ ყოფილა გამზადებული. ვახტანგი ამ გარემოებას დაუფიქრებია, პოემის გამოცემა მისი დაბრუნების დროისათვის რომ გადაედო შეუძლებელი იყო, რადგანაც არაფერ იცოდა როდის და რა უფლებით დაბრუნდებოდა მეფე სპარსეთიდან. ეს გარემოება კი საფრთხის წინაშე აყენებდა ვეფხისტყაოსნის გამოცემის საქმეს, რადგანაც ვახტანგის შემდეგ პოემა, რომელიც რეაქციონერი კლერიკალების აზრით, „არ ახსენებს სამებასა ერთ-არსულად“, ხოლო „თუ უყურა მონაზონმა, შეიქნების გაპარსულად“ და რომლის კითხვა „არას არგებს საუკუნოს, რა დღე იქმნას აღსასრულად“, მოსალოდნელი იყო აღარ დაებეჭდათ.

ვეფხისტყაოსნის დაბეჭდვა კი ვახტანგს საჭიროდ მიაჩნდა, რადგანაც ამით შეწყდებოდა მისი ხელნაწერებით გავრცელება და პოემის ტექსტიც სტაბილური გახდებოდა. ამას გარდა, ამ გამოცემით უნდა გაფანტულიყო პოემაზე რეაქციონერ კლერიკალების უარყოფითი აზრი¹⁶ და თანაც, ბეჭდვის საშუალებით ვეფხისტყაოსანს უფრო ფართო გავრცელება უნდა ეპოვა, ვიდრე ხელნაწერებით. ამიტომ ვახტანგს ყოველგვარი ზომა მიუღია, რომ ვეფხისტყაოსნის დაბეჭდვა მისი მეფობის პერიოდში მოსწრებულიყო.

მართალია პოემის თავფურცელს აწერია: დაიბეჭდა „საქართველოს მპყრობელისა უფლისა უფლისა ვახტანგისსა“ და ქართლის გამგებელი აღნიშნული არ არის, მაგრამ ეს გარემოება არ გამოდგება იმის დასამტკიცებლად, რომ ვეფხისტყაოსანი ვახტანგის ქართლში ყოფნის დროს დაიბეჭდა¹⁷. ვახტანგი ქართლის მეფედ გახდა 1711 წ. დეკემბრიდან, ქაიხოსრო მეფის სიკვდილის შემდეგ, ხოლო 1712 წ. 23 აპრილიდან ის სპარსეთში იმყოფებოდა, ქართლის გამგედ კი მისი ძმა სვიმონი იყო. ამიტომ ვახტანგის ოთხი თვის მეფობის განმავლობაში ვეფხისტყაოსნის დაბეჭდვა, მაშინდელი ბეჭდვის პირობების მიხედვით, ძნელი წარმოსადგენია¹⁸. ვეფხისტყაოსანი ვახტანგის ქართლში ყოფნის დროს რომ დაბეჭდილიყო, შეუძ-

¹⁶ დაწვრილებით იხ. ქვემოთ.

¹⁷ ს ა რ გ ი ს ც ა ი შ ვ ი ლ ი, ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული რედაქცია, 1957, გვ. 64.

¹⁸ კ. კ ე ე ლ ი ძ ე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, IV, 1957, გვ. 17.

ლებელია მას თავისი კომენტარი არ შეეპირისპირებია პოემის ტექსტისათვის. კომენტარის წერა კი ვახტანგს 1711 წლის დეკემბრამდე აქვს დაწყებული, როდესაც ის ქართლის გამგედ და არა მეფედ ითვლებოდა. „მე ვსწერ ძმის წული მეფის გიორგისა და ძე ლევანისა გამგებელი ქართლისა ვახტანგ წიგნსა ამასო“ ამბობს ის. მაგრამ მოუცლევლობის გამო, დაწყებული ნაშრომი მას ვერ დაუმთავრებია და პოემის ტექსტიც საბოლოოდ ვერ გადაუმთავლიერებია. ამიტომ ამ საქმის მოგვარება მან, უნდა ვიფიქროთ, დაავალა მიქელს, ვეფხისტყაოსნის ფაქტიურ რედაქტორს. უკანასკნელს ჩქარი ტემპით დაუწყია პოემის ბეჭდვა, დასაწყისი ნაწილის დაბეჭდვა მოუსწრია ვახტანგის საზღვარგარეთ წასვლამდე, ამიტომ არის თავფურცელზე აღნიშნული მხოლოდ მეფე და არაფერია ნათქვამი ქართლის გამგებლის შესახებ. პოემის ბეჭდვა კი მიქელს დაუმთავრებია ვახტანგ VI-ის სპარსეთში ყოფნის დროს, 1712 წლის ბოლოს. /

ტექსტის შესწორება მიქელს ბეჭდვის პროცესშიც უწარმობია, რის გამოც პოემის ნაბეჭდ ცალეებში ზოგჯერ ერთი და იგივე სიტყვა სხვადასხვანაირად დაბეჭდილა, მაგ. ნაბეჭდის ზოგ ცალში წერია, „რა მიიახლის“, ზოგში კი—„რა მიიახლის“ (ყკბ 1, 822), „და დამანთქმელო“—„დადამათქმელო“ (შეზ 4. 997), „გაურბდელი“—„გარდუხდელი“ (სედ 3, 294) და სხვ.¹⁹

სიტყვების გასწორებასთან ერთად მიქელს, სდფიქრებელია, პოემის შედგენილობაზედაც განეგრძო მუშაობა. კომენტარი კი ხელუხლებლად დაუტოვებია, მას ვერ გამოუჩენია იმდენი გამგებლობა, ნდა მხედველობიდან გამორჩა, რომ ვახტანგის კომენტარი პოემის ტექსტისათვის შეეფარდებია²⁰ და მისთვის დამუშავებული სახე მიეცა. ვეფხისტყაოსნის აჩქარებული ბეჭდვის გამო, ტექსტში უამრავი კორექტურული შეცდომა და აშკარა ხარვეზები დარჩა. სიმართლეს არ უნდა იყოს მოკლებული ა. შანიძის მიერ გამოთქმული მოსაზრება, რომ სტროფებისათვის ნუმერაცია ბეჭდვის დროს გაუყე-თებიათ, რაც საბეჭდად გამზადებულ დედანს არ ჰქონიაო²¹. ბეჭდვის პროცესშივე უნდა ჰქონდეს „თარგმანს“ დასმული სტროფების აღმნიშვნელი ნუმერაცია, რაც კ. კეკელიძის აზრით, მიქელის კუთ-ვნილებაა და არა ვახტანგისა²².

¹⁹ დაწერილებით იხ. ა. შანიძე, ვახტანგისეული ვეფხისტყაოსანი, აღდგენილი გამოცემა, 1937, გვ. 354; 357, 358. შენ.

²⁰ ვახტანგის კომენტარები ტექნიკური ცვლილებით დაბეჭდა ა. შანიძემ (იხ. „მნათობი“, 1936, № 10—11, გვ. 169—223).

²¹ ა. შანიძე, ვახტანგისეული ვეფხისტყაოსანი, აღდგენილი გამოცემა, 1937, გვ. 350.

²² კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, 1958, გვ. 104, შენ. 3.

ბექდვის დროს ზოგ ადგილს ანაწყობი დაბნევიანთ²³, მაგ. ზოგ ცალში სმთ (249) სტროფის პირველ ტაქტში დაბექდილია „მაგოვხატე“, „გამოვხატეს“ ნაცვლად, რაც ასოების დაბნევის ნიადაგზეა წარმოშობილი. ზოგი ასო ბექდვის დროს დაუყევილა. ა. შანიძის დაკვირვებით, „აქა-იქ არ გამოსულა თითო ოროლა ასო ან კიდევ დაზიანებულია სხვა ასოს ფარგლებში შეჭრილი ნაწილები გ ზ შ მ წ ასოებისა: ჩაზნეჟილა და არ გამოსულა, ან სულ მოტეხია და გადავარდნილა. დაზიანება ზოგჯერ უმნიშვნელოა, ზოგჯერ კი ხელს უშლის სიტყვის სწორად გაგებას“²⁴.

კორექტურული შეცდომებიც, როგორც აღვნიშნეთ, ბლომდაა გაპარული, რაც მე-19 საუკუნის მოღვაწეებსაც არა ერთხელ აღუნიშნავთ, ასეთებია: სიტყვების ფორმათა ნაირსახეობა (მსგავსი—მზგავსი, ჩაღანა—ჩაგანა და სხვ.), მარცვალთა მეტნაკლებობა (კაცის—კაცისა, უმა 2, 441; შინა—შინა, ჩაა I, 1061; ვითა—ვით, შხ. 3, 907 და სხვ.), მორფოლოგიურად შეუფერებელი ფორმები და სინტაქსურად გაუმართავი ფრაზები. არეულად და ზოგჯერ შეცდომით არის დაბექდილი გვერდების სათვალავი, ადგილი აქვს როგორც აღვნიშნეთ, სტროფების ნუმერაციის გამოტოვებას ანდა განმეორებას, ორი სიტყვის შეერთებას ან ერთი სიტყვის ორად გაკვეთის შემთხვევებს. არარას ვამბობთ პუნქტუაციის დარღვევის შესახებ, რაც თვალსაჩინოდ მოიპოვება ამ გამოცემაში.

ვახტანგისეული გამოცემის ოციოდე ცალს მოუღწევია ჩვენამდე. არც ერთი მათგანი სრული სახით არაა, ამიტომ ვერაზას ვიტყვით იმის შესახებ, ჰქონდა თუ არა ამ გამოცემას ბოლოში დართული შეცდომათა გასწორება, რომლის არსებობას ა. შანიძე ვარაუდობს²⁵.

ვეფხისტყაოსნის პირველი გამოცემა, როგორც აღვნიშნეთ, მდიდრულადაა გაფორმებული. აწყობილია ვახტანგისეული მხედრული შრიფტით. (ანაწყობის ზომა 9/2 X 14). პუნქტუაციისათვის გამოყენებულია ორი და სამი წერტილები, პირველი—სტროფის შუაში, ხოლო მეორე—სტროფის დასასრულს. სტრიქონიდან სტრიქონში სიტყვის გადატანისათვის ნიშანი მიღებული არ არის.

სათაურები და სტროფების დასაწყისი ორი ან ერთი სიტყვა დაბექდილია სინგურით.

²³ შეიძლება ამით იყოს გამოწვეული, რომ ზოგ ადგილას სტროფების ნუმერაცია გამეორებულია და ზოგან კი დაკლებული.

²⁴ ა. შანიძე, ვახტანგისეული ვეფხისტყაოსანი, აღდგენილი გამოცემა, 1937, გვ. 366.

²⁵ იქვე, გვ. 344.

სტროფების სათვალავი დანომრილია (ლუწ გვერდზე მარცხნივ და კენტ გვერდზე მარჯვნივ) ქართული ასოებით.

ტექსტში ზოგ შემთხვევაში გვხვდება ო ასოს გადაბმა მოკლე ხაზით შემდეგ ასოებთან: ს, რ, ო, მ, ძ, შ, ლ.

დაქარავემებულია სიტყვა „ღმერთი“ და მისგან წარმოებული სიტყვები: ღმრთისა, ღმერთო, ღმერთმან, საღმრთო და სხვ.

არქაულ ასოებიდან გამოყენებულია კ და ც.

მეოთხე სტროფის დამაკავშირებელი „და“ დაბეჭდილია ლიგატურით. ამავე სახითაა „და“ უმეტეს შემთხვევაში დაბეჭდილი თვით ტექსტშიც.

სათაურების თავზე, სტრიქონის გასწვრივ, დასმულია სხვადასხვა სახის ორნამენტიანი სამკაული.

თავფურცელზე მოთავსებულია ორნამენტიანი ჩარჩო, რომელიც ჰორიზონტალურად ორნამენტით გაყოფილია ორად, პირველ ნახევარში ჩაბეჭდილია: ვ ე ფ ხ ი ს ტ ყ ა ო ს ა ნ ი . ა წ ა ხ ა ლ ი და ბ ე ჯ დ უ ლ ი ქ არ თ უ ლ ს ე ნ ა ს ა ზ ე და ე ა მ ს ა ა მ ა ლ ლ ე ბ უ ლ ს ი ა ს ა ქ არ თ ვ ე ლ ო ს მ პ ყ რ ო ბ ე ლ ს ი ა უ ფ ლ ი ს ა უ ფ ლ ი ს ა ვ ა ხ ტ ა ნ გ ი ს ს ა . შ რ ო მ ი თ ა და წ არ ს ა გ ე ბ ე ლ ი თ ა მ ის ვ ე მ პ ყ რ ო ბ ე ლ ს ა თ ა . მეორე ნახევარში: გ ა ი მ ა რ თ ა კ ე ლ ი თ ა კ ე ლ მ წ ი ფ ის კ ა რ ის დ ე კ ა ნ ო ზ ის შ ვ ი ლ ის მი ქ ე ლ ის ა თ ა , ქ ა ლ ა ქ ს ა ტ ფ ი ლ ის ის ა ს ა ქ რ ი ს ტ ე ს ა ქ ე თ ა თ ო ს ა ს ²⁶ შ ვ ი ლ ა ს და თ ო რ მ ე ტ ს ა და ს ა ბ ა მ ი თ გ ა ნ ვ ი დ რ ე ა ქ ა მ ო მ დ ე შ ვ ი ლ ი ა თ ა ს ო რ ა ს ო ც ს ა .

ჩარჩოს ქვემოთ დაბეჭდილია ორი ვინეტი (იხ. ტაბ. I).

თავფურცელის მეორე გვერდზე მოთავსებულია ბაგრატიონთა სამეფო გერბი. ჩასმულია განიერ ფოთლოვან ორნამენტის ჩარჩოში.

გერბს სამი მხრიდან (ზემოთ, მარჯვნივ და მარცხნივ) შემოვლებული აქვს ორნამენტი.

გერბის შუაში დახატულია ქრისტეს კვართი, მის მარცხნივ-დავით წინასწარმეტყველის ქნარი, მარჯვნივ—შურდული, თითოეულ მათგანს თავზე აწერია ხუცური ასომთავრული ასოებით: პირველს—ქკ, მეორეს—დქ, მესამეს—დშ. კვართის ზევით დახატულია: გვირგვინი, სკიპტრა და ხმალი; გერბის გვერდებზე—მოციქულთა სურათები; ქვემოთ—ლომი.

გერბის ზემო და ქვემო მხარეს დაბეჭდილია ხუცური მთავრული ასოები, ზემოთ—წლდპ, ქვემოთ—მგყს, რაც ნიშნავს: წყალობითა ღვთისათა, დავითიან პანკრატონ მეფე გიორგი ყოვლისა საქართველოსი²⁷.

²⁶ ხაზგასმული სიტყვები დაბეჭდილია სინგურით.

²⁷ მ. ბ რ ო ხ ე , ვ ე ფ ხ ის ტ ყ ა ო ს ა ნ ი 1841 წ. გამოცემა, გვ. XII; ა. შ ა ნ ი ძ ე , ვ ა ხ ტ ა ნ გ ი ე უ ლ ი ვ ე ფ ხ ის ტ ყ ა ო ს ა ნ ი , ა ლ დ ე ნ ი ლ ი გამოცემა, 1937, გვ. 407; ქ. შ ა რ ა შ ი ძ ე , პ ი რ ვ ე ლ ი ს ტ ა მ ბ ა ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო შ ი , 1955, გვ. 196.

გაუგებარია, თუ რატომ არის ამ გამოცემაში დაბეჭდილი გიორგი XI-ის გერბი, როდესაც უკანასკნელი 1710 წ. 21 აპრილს ტრაგიკულად გარდაიცვალა.

გერბის შემდეგ დაბეჭდილია უცნობი ავტორის ექვს სტროფიანი ლექსი „ბეჭდის იგავი“, რომელიც გადადის მომდევნო გვერდზე.

ლექსის ხუთი სტროფი ეხება ბაგრატიონთა გერბის ზოგიერთი ნაწილის განმარტებას, მეექვსე კი—თბილისში სტამბის დაარსებას და მის მნიშვნელობას.

„ბეჭდის იგავის“ ბოლოს, ტექსტის გასწვრივ, დაბეჭდილია ორნამენტური ბოლოსართი, შემდეგ კი — მოთავსებულია ვახტანგ მეფის ანდერძი, სადაც აღნიშნულია მისი ღვაწლი თბილისში სტამბის დაარსების საქმეში.

მომდევნო გვერდზე მოთავსებულია მდიდრულად მორთული ვახტანგის პორტრეტი, მის ქვემოთ დაბეჭდილია ყვავილ-ფოთლოვანი ვაზა.

ვახტანგის სურათს, ოთხკუთხიან ჩარჩოში, მოეპოება ხუცური ასომთავრული წარწერა: „მადიდებელი წმიდისა სამებისა ერთარსებისა გვარ-ტომობით დავითიან სოლომონიან პანკრატიონი ძე ძირთაგან კეთილოვანთა ძის ძე მეფეთა განმგებელი ქართლისა ბატონის შვილი ვახტანგ მომღებე ბეჭდისა ამის. უფალო დაიციე ორთავე შინა ცხოვრებასა მეუღლით ძით და ასულით“.

ვეფხისტყაოსანი იბეჭდებოდა ნახევარ თაბახობით ე. ი. 8 გვერდი. სიგნატურა აღნიშნულია ქართული ასოებით.

თუ რამდენი ცალი დაიბეჭდა, ზუსტი ცნობა ამის შესახებ არ მოგვეპოვება. ვორონცოვის ცნობით, ის „რიცხვშეზღუდულ ეგზემპლარად“ ყოფილა დაბეჭდილი²⁸, ს. კაკაბაძის ვარაუდით, უნდა დაბეჭდილიყო არა უმეტეს 150 ცალისა²⁹, ა. შანიძის დაკვირვებით, 400 ცალზე ნაკლები არ უნდა ყოფილიყო³⁰, ზ. ჭიჭინაძის ცნობით კი—1200 ცალზე მეტი³¹.

არც წიგნის ფასია ცნობილი³². ვიცით მხოლოდ რომ მე-19 საუკუნის ორმოციან წლებში ის იმდენად ძნელი საშოვნელი ყოფილა, რომ ხუთმეტიდან ოც მანეთამდე ფასოშდა თურმე.

²⁸ А к т ы, ტ. X, გვ. 88.

²⁹ ვეფხისტყაოსანი, 1927, გვ. CXLIII.

³⁰ ვახტანგისეული ვეფხისტყაოსანი, აღდგენილი გამოცემა, 1937, გვ. 395.

³¹ უფრ. „რუსთაველი“, № 2, გვ. 9.

³² ზ. ჭიჭინაძის ცნობით. თითო ცალი 25 მანეთი ღირებულა, რაც საექვოა (იხ. „რუსთაველი“ 1918, № 1, გვ. 9).

ამის შესახებ ევ. ბოლხოვიტინოვი 1802 წელს აღნიშნავდა, ვახტანგისეული ვეფხისტყაოსნის ცალები იშვიათად მოიპოვებაო, ხოლო 1852 წელს

ვახტანგის მიერ გამოცემულმა ვეფხისტყაოსანმა დიდი ავტორიტეტი მოიპოვა. პოემის მე-18 საუკუნის ხელნაწერები თითქმის ამ გამოცემიდან მომდინარეობენ, ხოლო მე-19 საუკუნის ბეჭდური გამოცემანი ძირითადად ვახტანგის ტექსტს იმეორებენ.

II

არსებობს ცნობა, რომ ვახტანგისეულმა ვეფხისტყაოსანმა თითქოს ფიზიკური განადგურება განიცადა. პირველად ამის შესახებ ლაპარაკობს ევ. ბოლხოვიტინოვი. 1802 წ. პეტერბურგში გამოქვეყნებულ თავის შრომაში, «Историческое изображение Грузии в политическом и учебном состоянии» გვ. 86, ის წერდა: ვეფხისტყაოსანი დაიბეჭდა თბილისში ვახტანგ V (sic!) დროს, მაგრამ ეს გამოცემა «вскоре [была] и з т р е б л е н а так, что ныне весьма редко можно видеть печатные оной экземпляры».

თუ რა იყო მიზეზი ამ გამოცემის განადგურების, ამის შესახებ ევ. ბოლხოვიტინოვს არაფერი აქვს ნათქვამი. მხოლოდ პ. იოსელიანმა აღნიშნა პირველად 1852 წ. ვახტანგისეული ვეფხისტყაოსნის განადგურების მიზეზი. მისი ცნობით, ვახტანგის მიერ დაბეჭდილი ვეფხისტყაოსანი კათოლიკოზ ანტონ პირველმა, როგორც ქრისტიანობის ზნეობის შემბლაღავი თხზულება, „შთააყრევინა მტკუარსა შინა და აღუკრძალა კითხუა წიგნისა ქართულთა“²³.

აზრი ვეფხისტყაოსნის განადგურების შესახებ შემდეგში გაიზიარა თ. ჟორდანიამაც, მაგრამ პოემის გამანადგურებლად მას ანტონი კი არ მიაჩნდა, არამედ დომენტი კათოლიკოზი (1704—1724, 1738—1742 წწ.). „ჩვენამდე მოღწეული ცნობით, — წერდა თ. ჟორდანი, — ამ წიგნის [ე. ი. ვეფხისტყაოსნის] დაბეჭდვამ დაჰბადა ცილობა მაშინდელ კათალიკოზს დომენტი მესამეს და ვახტანგს შორის... კათალიკოზი უწოდდა ამ წიგნს ჯოჯოხეთის კარად. განმხრწნელად ზნეობისა, თესლად უსჯულოებისა და თვით რუსთაველს — მქადაგებლად ეშმაკისა, რომლისა გამო სდევნიდნენ დაბეჭდილს შოთას წიგნს, ხევდნენ და სწვავენენ“-ო²⁴.

მეფის ნაცვალ კავკასიაში მ. ვორონოვი 29 სექტემბერს ნიკოლოზ პირველს წერდა: ვახტანგისეული ვეფხისტყაოსანი დღეს რამდენიმე ხელნაწერის გარდა, თითქმის აღარავის არ გააჩნიაო (АКТЫ, ტ. X, გვ. 881).

²³ ტ. გაბაშვილი, მიმოხილუა წმიდათა და სხუთთა აღმოსაელებთისა ადგილთა, 1852, გვ. 154, შენ. 90.

²⁴ თ. ჟორდანი, მთავარეპისკოპოსი იოსებ სამებელი, „ივერია“ 1884, № 2, გვ. 48, შენ. 1.

მხ ორ ცნობათა შორის ყველაზე უფრო განმტკიცდა პ. იოსელიანის ცნობა ისე, რომ ბოლოდრომდის ეპიკი კი არავის შეჰქონდა მის სისწორეში. პირიქით, ზოგიერთებმა (ზ. ჭიჭინაძე³⁵, დ. ბაქრაძემ³⁶ და სხვ.) პ. იოსელიანის ცნობა უფრო განავრცეს და ხელი შეუწყვეს მის ფართო პოპულარიზაციას.

არც პ. იოსელიანი და არც თ. ყორღანია არ უჩვენებენ წყაროს, თუ საიდან გაიგეს მათ ვახტანგისეული ვეფხისტყაოსნის განადგურების ამბავი. საფიქრებელია, პ. იოსელიანის წყაროს ამ შემთხვევაში შეადგენდა მეფე გიორგი XIII, რომელიც ანტონს თურმე „მოიხსენიებდა არაკეთილად, რადგან ვერ სცნო ღირსება შოთასი, რადგანაც დღესა ერთსა 80 დაბეჭდილი წიგნი ვახტანგ მეფისავე დროსა შთააყრევინა მტკვარსა, ვითარცა წიგნი მავნებელი მკითხველთათვის და მომწამვლელი ქრისტიანეთა გონებისა და გრძნობისა“³⁷.

ცნობა ვახტანგისეული ვეფხისტყაოსნის განადგურების შესახებ შესაძლებელია სიმართლეს არ იყოს მოკლებული, მაგრამ ძნელია გაზიარება იმ აზრისა, თითქოს ვეფხისტყაოსანი გაანადგურა ანტონ კათოლიკოზმა, „ვითარცა წიგნი მავნებელი მკითხველთათვის და მომწამვლელი ქრისტიანეთა გონებისა და გრძნობისა“.

ანტონ პირველს არ შეიძლება ასეთი მტრული დამოკიდებულება გამოეჩინა ვეფხისტყაოსნისადმი. ის იყო თავის დროის კულტურტრეგერი, რომელიც კ. კეკელიძის სამართლიანი შენიშვნით, „საქართველოში დასავლეთ ევროპის ცივილიზაციის შემოტანისათვის იმასაც კი არ მოერიდა, რომ მართლმადიდებლობისათვის ელაღატნა, კათოლიკობა მიეღო და სამშობლო (ერთხნობით მაინც) დაეკარგა. ასეთი ადამიანი ამგვარ ბარბაროსობას და ველურობას ვერ გამოიჩენდა“³⁸. ამას გარდა, ანტონი შოთა რუსთველზე დიდი წარმოდგენის იყო: „შოთა ბრძენ იყო“, — ამბობს ის, — „სიბრძნის მოყუარე ფრიად, ფილოსოფოსი, მეტყუელი სპარსთა ენისა. ლუთისმეტყველიცა მაღალ, უცხო საკვირველ, პიტიკოს მესტიხე“³⁹. ანტონი რომ დიდი თაყვანისმცემელი ყოფილა შოთასი, ჩანს მისი

³⁵ ზ. მთაწმინდელი, შოთა რუსთაველი, 1881, გვ. 34; მისივე ვეფხისტყაოსნის ცენზორი და მისი დენა, ჟურნ. „რუსთაველი“, 1918, № 1.

³⁶ დ. ბაკრაძე, Археологические путешествия по Гурии и Абхазии, 1878, გვ. 8.

³⁷ პ. იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მცამეტისა, 1936, გვ. 181.

³⁸ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. II, 1958.

³⁹ 126 შენ.

³⁹ ანტონ კათოლიკოზი, წყობილიტყვაობა, პ. იოსელიანის გამოცემა, 1853, § 802.

გრამატიკიდანაც, სადაც შოთა წარმოდგენილია როგორც სამაგალითო პოეტი: „მას ენება გალობად შაირნი შოთასნი“, ამბობს ანტონი⁴⁰. ის რომ სიძულვილით ყოფილიყო განწყობილი ვეფხისტყაოსნისადმი, მის ავტორს ასეთი ქება-დიდებათ არ მოიხსენიებდა და პოემის პოპულარიზაციას არ შეუწყობდა ხელს⁴¹. თანაც, თუ ანტონს პოემა მკითხველთათვის მავნებელ თხზულებად მიაჩნდა, მაშინ მას ხელნაწერი ცალეზიც უნდა გაენადგურებინა, მაგრამ ამის შესახებ სიტყვაც არ დაუძრავს გიორგი მეფეს და არც პ. იოსელიანს; ისინი მხოლოდ ნაბეჭდი ვეფხისტყაოსნის განადგურებას მიაწერენ მას⁴².

იმის დასამტკიცებლად, რომ ანტონს თითქოს სძულდა რუსთველი, იმოწმებენ ანტონისავე სიტყვებს, რომელიც ზემომოყვანილ ციტატას ერთვის. აღნიშნავს რა ანტონი რუსთველის დიდ პოეტობას, დასძენს: „ამაოდ დაჰშურა, საწუხ არს ესე“-ო⁴³, მაგრამ ამ გამოთქმით ანტონს სრულებითაც არ სურს რუსთველის დამდაბლება და მისდამი გულისწყრომის გამოთქმა. პირიქით, ის ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ ისეთი პოეტი, როგორც შოთა იყო, „ამაოდ დაჰშურა“. ეს კი, კ. კეკელიძის შენიშვნით, „შოთას განქიქება-გაკიცხვა კი არ არის, არამედ ისეთი გულისტკივილი, რომელსაც იჩენენ, მაგალითად, ფეშანგი ფაშვიბერტყაძე და თეიმურაზ II, როდესაც რუსთველს უსაყვედურებენ, რომ ის „დაჰშურა“, თავისი ნიჭი და ენერჯია მოანდომა ფანტასტიკური, არარსებული პირების (ვეფხისტყაოსნის პერსონაჟები) ქებას და არა ისტორიულის ნამდვილისას. ანტონი [კი] ისტორიული პირების მაგიერ გულისხმობს სარწმუნოებრივ-რელიგიურ თემატიკას... საყვედურის თქმა არამტყუ სხვებისადმი, არამედ თავისთავისადმი, საეკლესიო ლექსების მაგიერ საეროს თქმისათვის, ტრაფარეტული ამბავია აღორძინების ხანაში“⁴⁴.

ვერც დომენტი კათოლიკოსს მივიჩნევთ ვეფხისტყაოსნის „ფიზიკურ“ გამანადგურებლად. დომენტი კათოლიკოზი, ვახტანგ VI-ის ძმა, იყო უაღრესად განათლებული პიროვნება და მწერლობის დი-

⁴⁰ ანტონ კათოლიკოზი, გრამატიკა, გვ. 241.

⁴¹ პ. იოსელიანს ახალგაზრდობაში შეხვედრია ისეთი პირები, რომელთათვისაც ანტონ კათოლიკოსს ვეფხისტყაოსნის შინაარსი უამბნია. (გაზ. Кавказ, 1870 г. № 13)

⁴² თ. უორდანიაც მხოლოდ ნაბეჭდი ცალეზის განადგურებას მიაწერს დომენტი კათოლიკოსს (იხ. დასახ. წერილი).

⁴³ წყობილსიტყვაობა, § 802.

⁴⁴ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. II, 1958, გვ. 125, შენ. 3.

დი მოამაგე⁴⁵. თუ პოემაში ის „ზნეობის გამბრწნელ“ ელემენტებს ხედავდა და მის ავტორს ეშმაკის მოციქულად, ხოლო პოემას „თეს-
ლად უსჯულოებისად“, აღიარებდა, მაშინ დომენტის შექმლო პოემა
აეკრძალა სანამ ის სტამბაში გაიგზავნებოდა, მით უმეტეს, რომ ვე-
ფხისტყაოსნის გამოცემის სამზადისი, როგორც აღენიშნეთ, დიდი
ხნიდან წარმოებდა, რაც მისთვის უცნობი არ შეიძლება ყოფილიყო.

3. იოსელიანმა ანტონ კათოლიკოსის მიერ ვეფხისტყაოსნის
დევნის მიზეზი იმდროინდელი ისტორიულ-პოლიტიკური ვითარე-
ბით ახსნა. ამის შესახებ 1870 წ. «Кавказ»-ის 13 №-ში ის წერდა
«После Шах-Аббаса I, разорившего Грузию за сношения с
православною Россиею при Годунове, цари и народ грузин-
ский являются ослабленными. В видах покорения царства, по-
литика шаха имела целию уничтожить религию Христа и рас-
пространением исламизма приковать к Персии и царей и на-
род... Цари [Грузии] принуждены были для блага народа воз-
лагать на себя знаки инвеституры, как цепи рабства, при-
нимая веру и имя магометанских властителей. Такое печаль-
ное состояние, продолжавшееся около 160 лет, довело народ
до нравственного падения. Святители церкви, и только святи-
тели, как стражи церкви Христовой, защитили его от погине-
ли. Потрясенная нравственность, как укоренившаяся болезнь,
с трудом исправлялась. Обычай, нравы, музыка персов, из-
гнавшая чистоту христианского учения, потребовала жертвы,
и католикос Антоний в начале XVIII века запретил чтения
Руставели, увлекавшего народ к поэзии персидской, тонам
музы Лидийской. Народ искал в нем меду и находил отраву».

3. იოსელიანის ეს აზრი შემდეგში გაიზიარა ალ. ხახანაშვილმა⁴⁶
და ბოლო დროს ტ. რუხაძემაც⁴⁷, იმ განსხვავებით, რომ უკანასკნელი
ამ ისტორიულ-პოლიტიკურ ვითარებას უფრო შორიდან, XIII
საუკ. იწყებს.

ასეთი შეხედულება საფუძველს მოკლებულია. მართლაც, თუ
ვეფხისტყაოსნის განადგურება სპარსულ-კულტურულ სამყაროს-
თან კავშირის გამო მოხდა, მაშინ რატომ არ განიცადა ასეთივე ბე-

⁴⁵ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია ტ. II, 1958,
გვ. 534. გვ. 485; А. Хаханов, Очерки по истории груз. словесности.
III, гв. 325—326, Е. Такашвили, Описание, гв. 592—596, ი. ტლა-
შაძე, კათოლიკოს—ბაქარიანი, თბილისი, 1897წ. Иоселиани, Описание
древностей г. Тифлиса гв. 181.

⁴⁶ А. Хаханов, Грузинский поэт XII века Ш. Руставели и его
поэма «Барсова кожа» ЖМНП, 1895, № 12, гв. 206—207.

⁴⁷ ტ. რუხაძე, ვეფხისტყაოსნის წინააღმდეგ ბრძოლის სოციალურ-იდე-
ური მოტივები, ა. ს. პუშკინის სახ. სამსწავლებლო ინსტიტუტის შრომები,
ტ. I, გვ. 79—88, 1941.

დი იმ თხზულებებმა, რომლებიც სპარსული წარმოშობისა იყვნენ? მაგალითად, „ვისრამიანმა“, „ოსებ-ზილიზანიანმა“, „ლეილ-მეჯნუნიანმა“, „ბარამგურიანმა“ და სხვა? რატომ მარტო ვეფხისტყაოსანს დაატყდა ასეთი ბედი, როდესაც მისი სპარსული წარმოშობა არც კი იყო ყველას მიერ გაზიარებული? ყოველივე ეს იმის მაჩვენებელია, რომ ქართველები სპარსული იდეოლოგიის შიშით არ შებრძოლებიან „მაჰმადიანურ აღმოსავლეთიდან მომდინარე სამიჯნურო ძეგლებს“⁴⁸, პირიქით, როგორც „კლასიკურს“, ისე „აღორძინების“ ხანაშიაც, საქართველოს კარები ღია იყო ასეთი თხზულებებისათვის.

მართალია, „აღორძინების“ ხანის მწერლები ხშირად ხმარობენ საგმირო-სამიჯნურო თხზულებების მიმართ ასეთ გამოთქმებს: „წიგნები ლაყაბიანი, სიტყვა-უქმი, ზღაპრად შეთხზული, უსარგებლო-თქმული“ და სხვ., მაგრამ ასეთი ეპითეტები მარტო სპარსული წარმოშობის თხზულებებისადმი კი არაა მიმართული და ისიც მათდამი სიძულვილით გამოწვეული, არამედ ყველა იმ ნაწარმოებთა მიმართ, რომლებიც ისტორიული სიუჟეტების ნაცვლად ფანტასმაგორულ ამბებს გადმოგვცემენ. „აღორძინების“ პერიოდში „ფანტასტიკის მაგიერ ლიტერატურა თხოულობდა მართლის თქმას, ის ზოგიერთი პოეტის პირით (ფეშანგი ფაშვიბერტყაძე, არჩილი, თეიმურაზ II), ჰგომბს სპარსულ ნაჭორ ამბებს და მწერლებს, რომელნიც დროსა და ენერგიას ხარჯავდნენ ისეთ პირთა და ამბავთა შესაქმნად, რომელნიც არ ყოფილან და არ მომხდარან ნამდვილად“⁴⁹.

ვეფხისტყაოსნის განადგურების მიზეზის შესახებ ახალი მოსაზრება წამოაყენა კ. კეკელიძემ. ის უარყოფს ტრადიციულ შეხედულებას, რომ ანტონ კათოლიკოზმა დასწვა თუ მტკვარში ჩაყარა 1712 წ. დაბეჭდილი ვეფხისტყაოსნის ცალები. პოემის განადგურება მას ფაქტად მიაჩნია, მაგრამ ეს, მისი აზრით, შესაძლებელია მომხდარიყო ეკონომიურ ნიადაგზე და არა ანტონის, არამედ „იმ პირთა მიერ, რომელნიც წიგნების, კერძოდ ვეფხისტყაოსნის, გადაწერით ცხოვრების სახსარს პოულობდნენ, [რადგანაც] დაბეჭდილმა წიგნმა მათ ლუკმა გამოაცალაო“⁵⁰.

ეკონომიურ ნიადაგზე რომ ჩვენში წინაღობდნენ ბეჭდვის საქმეს, ისე როგორც რუსეთში და დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში

⁴⁸ ტ. რუხაძე, ვეფხისტყაოსნის წინააღმდეგ ბრძოლის სოციალური იდეური მოტივები, ა. ს. პუშკინის სახ. სამასწავლებლო ინსტიტუტის შრომები, ტ. I, გვ. 83.

⁴⁹ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. II; 1958, გვ. 317.

⁵⁰ იქვე, გვ. 126, შენ.

⁵¹ ოლანდ იქ ამ მიზნით წიგნებს კი არ ანადგურებდნენ, არამედ მანქანა-იარაღებს.

ჰქონდა ამას ადგილი⁵¹, მართალია, დამოწმებული არაა, მაგრამ შესაძლებლობაც არაა გამორიცხული. წიგნების გაღწერა, მათი დასურათება და სხვ. საქმიანობა, ყველას არ შეეძლო. ეს საქმე განსაკუთრებულ პირთა პროფესიას წარმოადგენდა, რომლებიც ამ ხელობით საზრდოობდნენ. როცა ბექდვას დაიწყებდნენ, ცხადია, ხელნაწერი წიგნები მნიშვნელობას დაკარგავდნენ, და ამიტომ, შესაძლებელია, ისეთი თხზულების დაბეჭდვას, როგორც ვეფხისტყაოსანია, მართლაც გამოეწვია ერთგვარი გულისწყრომა გადამწერთა წრეებში, მაგრამ ამ მიზნით რომ პოემა მოესპოთ, ძნელი დასაჯერებელია. საქართველოში სტამბის დაარსებას ისეთი გავლენა არ მოუხდენია გადამწერთა მდგომარეობაზე, რომ მათ ასეთი საქმე ჩაედინათ. თანაც, ეკონომიური მიზეზით უნდა გაენადგურებინათ მანქანა-იარაღები, რომელთა მეოხებითაც იბეჭდებოდა წიგნები, რომ ამით მოესპოთ ბექდვის საქმე, თორემ ცალკე ნაბეჭდი წიგნების განადგურებით, ბექდვის საქმე არ მოისპობოდა და მიზანიც მიუღწეველი დარჩებოდა. ასე იქცეოდნენ სხვა ქვეყნებში და ასე უნდა მოქცეულიყვნენ ჩვენშიც. ზოდესაც მოსკოვში პირველად ჩამოყალიბდა სტამბა. გადამწერლებმა ღამით შენობას ცეცხლი გაუჩინეს და მთლიანად დაწვეს. არის ცნობა, რომ მბეჭდავი ბათლომე გოტანე (XV საუკ.) ამის გამო დაახრჩესო⁵².

წიგნზე მოთხოვნილება იმდენად დიდი იყო ჩვენში, რომ პ. გუგუშვილის სიტყვით, მიუხედავად სტამბების მუშაობისა, მოთხოვნილება მაინც ვერ ყოფილა დაკმაყოფილებული, ამიტომ თხზულება მისი დაბეჭდვის წელსვე თუ არა, მომდევნო წელს მაინც ხელნაწერების საშუალებით იწყებდა გავრცელებას⁵³.

ვეფხისტყაოსანზე მოთხოვნილება კი, ყველა წიგნზე მეტი იყო, რისთვისაც ნაბეჭდ ცალებს არ შეეძლო დიდხანს შეეჩერებინა ხელნაწერი ცალების მოთხოვნა, მით უმეტეს, თუ ის მართლა „რიცხვ-შებლულულ“ ეგზემპლარად იყო დაბეჭდილი. ამიტომ პოემის დაბეჭდვას გადამწერთა მდგომარეობაზე გავლენა უნდა მოეხდინა მისი გამოქვეყნების პირველ წლებში, როდესაც ხელნაწერი ცალების გავრცელებას ნაწილობრივ მაინც შეაჩერებდა ნაბეჭდი ცალები. 40—50 წლის შემდეგ კი⁵⁴ ეკონომიურ ნიადაგზე პოემის განადგურება საფიქრებელი არ არის, მით უმეტეს, რომ ამ დროს ის ისედაც ფართოდ ვრცელდებოდა ხელნაწერების საშუალებით. ისე რომ არსებული მოსაზრებებით, ვეფხისტყაოსნის განადგურება საფიქრებ-

⁵¹ „Иван Федоров“, გვ. 59, 97.

⁵² პ. გუგუშვილი, ქართული წიგნი, 1929, გვ. 44.

⁵⁴ ანტონ პირველი კათოლიკოსობდა პირველად 1744—1755 წწ., მეორედ 1762—1788 წწ.

ლი არ არის. პოემამ თუ ფიზიკური განადგურება განიცადა. ამის მიზეზი უდავოდ სხვა რამ უნდა ყოფილიყო.

ვეფხისტყაოსანს, როგორც უაღრესად საერო მსოფლმხედველობის მატარებელ თხზულებას, საზოგადოების ყველა ფენა დადებითად როდი აფასებდა. კერძოდ, კლერიკალური წრის რეაქციონულ ნაწილს პოემის წინააღმდეგ იდეური ბრძოლაც კი უწარმოებია. ეს გასაკვირიც არაა, რადგანაც ვეფხისტყაოსნის სიუჟეტი ძირითადად გაშლილია მიჯნურობის ფონზე. სამიჯნურო თხზულება კი, კლერიკალების თვალსაზრისით, საღვთო ფონზე უნდა ყოფილიყო გაშლილი. „რომელნი ხადით მიბაძვითა უწინარეს გამომეტყველთა საღმრთოთა სამიჯნუროთასა, ნეტარ ხართ და კეთილ გეყოს თქვენ! და რომელნი იურვით მსოფლიოჲსა ამის საშვეებლად ნასიტყუსა კეკლუცთა ზედან ყმა-ქალთა მიჯნურობასა, არა სარგებელ გეყოს სახსრად სულისათვის“—ო. ეუბნებოდა თავისი დროის საზოგადოებას მწერალი ონანა მდივანი (გარდაიც. 1726 წ.)⁵⁵. მამუკა ბარათაშვილიც, 1713 წ. დაწერილ „ჭაშნიკში“ ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ „თუ [ვისმეს] სააშიყო ლექსი უნდა, [სთქვას] ღვთის სააშიყო ეკლესიათა წმიდათა... და თუ ქალის აშიყობაზე გინდა, ცოლქმრობის სიყვარულზედ თქვი და იმის გზებზე, როგორც პავლე დიდი მოციქული ისწავლება“—ო⁵⁶. ვეფხისტყაოსანი კი ყოველივე ამას მოკლებულია. ამიტომ კლერიკალურმა კრიტიკამ ეს თხზულება საზოგადოების გამრყენელ და მეძაობის მქადაგებელ ნაწარმოებად აღიარა.

უარყოფითი შეხედულების ყოფილან ვეფხისტყაოსანზე არა მარტო ვახტანგ მეფის დროს, არამედ უფრო ადრეც, მაგ., არჩილ მეფე შოთას შემდეგს ათქმევიანებს:

თუმცა სჩხრეკენ ჩემს ლექსებსა. ვერ კპოვებენ ვერსად ნაყის,
სადმე კპოონ ავად თქმული, ანუ წყალი ვინც დანაყის?⁵⁷

საყურადღებოა ზ. ჭიჭინაძის ცნობაც, რომელიც მას „ძველ ხელნაწერიდან“ ამოუწერია: „ოდეს განვრცელდა ღვარძლით სავსე წიგ-

⁵⁵ Е. Такайшвили, Описание, I, გვ. 524.

⁵⁶ მ. ბარათაშვილი, „ჭაშნიკი“, გ. ლეონიძის გამოცემა, გვ. 2.

⁵⁷ „არჩილიანი“, ტ. 2, სტროფი 200, აღ. ბარამიძის და ნ. ბენიშვილის რედაქციით.

უარყოფითი წარმოდგენის იყო კლერიკალურ, კრიტიკა არა მარტო ვეფხისტყაოსნის, არამედ სხვა სამიჯნურო თხზულებების მიმართაც; მაგ., ეისრაშიანის შესახებ ისინი მკითხველებს ურჩევენ:

სიტყვას ვიტყვი მეტად მზრიანს, თუ შეესმის კაცსა მღვთიანს,
მოკახსენებ ბრძენსა—ქვიანს, არ გამხილებ გიჟს-ბნელიანს:
ეს ლმერთი სწამს აღამიანს, ნუ ჩაზედავს ვისრაშიანს,
დაუბნელებს ღლესა მზიანს, ჯოჯოხეთში ნახავს ზიანს.

(Е. Такайшвили, 'Описание I, გვ. 293).

ნი ვეფხისტყაოსანი, ამის გამო შოთა რუსთაველი არცხვინა იოანე კათოლიკოზმან. მტერმან იუკადრისა, კათოლიკოზმან არა მიჰხედნა და ზეგარდმო მალლისა ნიჭითა, სიტყვითა წმიდითა და გონებრივითა სამღრთოის ძალითა ამხილებდა შოთა რუსთაველს. რათა არ აღმოსცენდნენ მიმბაძნი ლექსისა მის უბოროტესისა და არა დაითესოს თესლი უბოროტესი მის და განმრყენელი ქრისტიანობისა ამისა⁵⁸. ეს ცნობა ზ. ჭიჭინაძეს, მისივე განცხადებით, ამოუწერია არსენ ბერის თხზულებიდან. „ცხოვრება იოანე კათოლიკოზისა“⁵⁹. მართალია, არსენ ბერის ასეთ თხზულებას ჩვენ არ ვიცნობთ, მაგრამ, ეს ცნობა ზ. ჭიჭინაძის მოგონილადაც არ შეიძლება ჩაითვალოს; ის უდავოდ რომელიდაც ხელნაწერიდან აქვს მას ამოწერილი. სხვა საკითხია, „კლასიკური“ ხანიდან მომდინარეობს ეს ცნობა, თუ „აღორძინების“ ხანაში შეიქმნა ისე, როგორც სხვა ლეგენდები ვეფხისტყაოსნის დევნისა და განადგურების შესახებ. როგორც უნდა იყოს, ესეც ვეფხისტყაოსნის წინააღმდეგ იდეური ბრძოლის გამოძახილია.

მაგრამ ერთია იდეური ბრძოლის წარმოება თხზულების წინააღმდეგ და მეორეა მისი „ფიზიკურად“ განადგურება.

არც ერთი ცნობა ჩვენ არ მოგვეპოვება XVIII საუკუნემდის, რომელიც ადასტურებდეს, რომ პოემას „ფიზიკური“ განადგურება განეკადრეს ცხ.განმე, და, ვფიქრობთ, ასეთი რამ არასოდეს არ ნუცდებია.

ცნობა ვეფხისტყაოსნის „ფიზიკურად“ განადგურების შესახებ ექება მხოლოდ ვახტანგისეულ გამოცემას და არა ხელნაწერ ცალეებს. ეს ცნობა კი მომდინარეობს გიორგი მეფისაგან, რომელსაც იმ პერიოდში უხდებოდა ცხოვრება (1746—1800 წ.), როდესაც პოემის პირველი გამოცემის ცალები მოუსპიათ. ამიტომ, გიორგი მეფის ცნობა, ვეფხისტყაოსნის განადგურების შესახებ, შეიძლება შექმარებდეს მოკლებულიც არ იყოს. ხოლო პოემის განადგურების მიზეზი შეიძლება ყოფილიყო შემდეგი გარემოება.

როგორც აღვნიშნეთ, კლერიკალური წრის რეაქციონური ფრთა ვეფხისტყაოსანს იდეურად ებრძოდა, როგორც სამეძაო თხზულებას. პოემის ასეთმა უმართებულო შეფასებამ ვახტანგ მეფე აიძულა ახლადგამოცემულ ვეფხისტყაოსნისათვის სპეციალური ახსნა-განმარტებანი დაერთო. მე მიტომ ვწერ ამ თარგმანსო, — ამბობს

⁵⁸ ზ. მთაწმინდელი, შოთა რუსთაველი, 1884, გვ. 46.

⁵⁹ რომელიც მას პირველად უნახავს იერომონახ ნიკონ ჯობინაშვილთან. ხოლო უკანასკნელის გარდაცვლის შემდეგ ხელნაწერი დაკარგულა. ზ. ჭიჭინაძეს ბევრი უძებნია, მაგრამ ვეღარ მიუვლევია მისთვის. ხელნაწერი კი, მისივე ცნობით, XVII საუკ. ყოფილა.

ვახტანგი, — რომ „უცოდინარობითა და სოფლის ნივთთა შემსკვა-
ლვითა სამეძაოდ სთარგმნიდნენ მის რიტორსა და ბრძენ მეცნიერისა
კეთილად ნამუშავევისა სამუშაოსათა“. ამის გამო, — განაგრძობს
ვახტანგი,—ვეფხისტყაოსანი ასე „ვთარგმნე ვითა მას მთქმელსა
[ე. ი. რუსთველს] ეთქვა“ და თუ ვინმე ჩემი თარგმანის შესახებ,
„ბრძანებს არა ესე არსო, მე უგბილობაში ჩამომირთმევია“, რადგან
„ყოველთა მეცნიერთაგან საცნაურ არს, რომ ესე ვითარი მეცნიერი
კაცი [რუსთველი] არცა დაშვრებოდა წარსაწყმედელად, რადგან
ქრისტიანი იყო... რუსთველის დროს ქალი ბატონობდა და ამგვარი
მეძაობის სიტყუა იმის წინ სირცხვილიც იყო და უკადრისიცა და
როგორ არ უწყენდა. და მეორედ—ორი კათალიკოზი, რამთონი სამ-
ლდელო წმინდა და ღირსნი კაცნი იყუნენ და ამთონი უდაბნო აშე-
ნებული იყო. ისინი თუმცა რუსთველს მოენდომებინა, როდის აქნე-
ვინებდნენ და ნათქუამს დაუხვეველს როდის გაუშვებდნო“.

თავის „თარგმანში“ კი ვახტანგმა სცადა დაემტკიცებინა, რომ
პოემა არაა სამეძაო თხზულება, არამედ ის ცოლ-ქმრული სიყვარუ-
ლის ამსახველი ნაწარმოებიაო. მაგ., პოემის რწა, 153 სტროფით⁶⁰
ავთანდილი ესაუბრება შერმადინს, თინათინმა მიბრძანა უცხო
ყმის მოძებნა და ასეთი პირობა დამიდო:

მომხიდე, სრულ-ექმნა მაშინდა შენი წადილი გულისა,
ქმარი არ მიხდა უშენოდ, მომხედეს ხისაცა რგულისა!

და ასკვნის: „მომცა წამალი გულისა, აქამდის დადაგულისაო“. ვახ-
ტანგი აღტაცებული მიუთითებს მკითხველს: გასინჯეთ, სიძვაზედ
„როგორ შორს არის, ყოვლგან ქმრობას ამბობსო“.

შემდეგ: ავთანდილი უყვება რა ტარიელს თავისი მიჯნუ-
რის დავალებას, ამბობს: თინათინმა უცხო ყმის მოსაძებნად

სამ წლამდის მითხრა დადენა უმისოდ ცრემლთა მილისა,
არ გივირს, გავჯელ ვერ-ქვრება მისისა მე ღიმილისა?!
(სპმ, 290)

ვახტანგი სამართლიანად შენიშნავს, აქ სიძვაზე სრულებით არაა
საუბარი, არამედ „ცოლ-ქმრობისა და ბატონობის რიგისათვის ეუბ-
ნებისო“.

⁶⁰ ქართული ანბანით აღნიშნულია ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული გამო-
ცემის სტროფები, არაბული ციფრებით კი—პოემის 1937 წ. გამოცემის
სტროფები.

ავთანდილის ნათქვამს:

რათგან თავია სიცრუევე ყოვლისა უბედობისა.
მე რად გავწირო მოყვარე, ძმა უმტკიცესი ძმობისა?!
არა ვიქმ, ცოდნა რას მარგებს ფილოსოფოსთა ბრძნობისა,
მით ვისწავლებით, მოგვეცეს შერთვა ზესთ მწყობრთა წყობისა.
(ლპ, 790)

ვახტანგი შენიშნავს: „მეცნიერნო, აქ გაშინჯეთ, რასაც ამბობს მართებულად და კაის საქმით ამბობს, თვარ სიცრუევისა და მეძაობისათვის, არა უთქვამს რაო

რუსთველი წერს:

ფატმან, ცოლი უსენისი, გაეგება კართა წინა.
მხიარულად უსალამა, სიხარული დაიჩინა;
ერთმანერთი მოიკითხეს, შევიდეს და დასხდეს შინა;
ფატმან ხათუნს მოსლვა მიიბი, შე-ვით-ვატყუე, არ ეწყინა.
(ჩძვ, 1076)

ეტყობა, ფატმანის ამ მოქმედებას სამეძაოდ განმარტავდნენ ვახტანგის დროს და ამიტომ უკანასკნელი წერს: ეს სამეძაო არ არისო და მიუთითებს 1081-ე(ჩპა, 1091) სტროფზე. სადაც რუსთველი ამბობს, ავთანდილმა ფატმანის სამიჯნურო წიგნი რომ წაიკითხა, მაშინ „ესეგვარი საზრახავი დაუზრახა გულსა შინაო“. ფატმანის მოქმედება ვახტანგს გარყვნილებად მიაჩნია, გარყვნილება ეს არისო ამბობს ის და ამიტომ რუსთველიც ფატმანს ამ საქციელისათვის აუგად იხსენიებსო.

რუსთველის ნათქვამზე:

მის მთვარისა სადაობა კლა გაამბო, საქმე კვლავი:
აწ უწინა ესე ვითხრა, რას მექადდა ისი კაცი:
მე, გლახ, ვიყავ მისი ნეზვი, იგი იყო ჩემი ვაცი.
კაცსა დასვრის უგულობა და ღიაცსა ბოზი ნაცი. (ჩრქდ. 1204)

ვახტანგი ნიშნის მოგებით წერს: „რუსთველისათვის ამ წიგნის დაწერა“ რომ სამეძაოდ „დაგიწამებიათ, იმას სამეძაოდ კი არ დაუწერია“ მეძაობაცა „და მისი მღევარიც ნამეტნავად გაულანძღავს, დედაკაცის“ სიძვა „სახელდობით დაუწერია და კაცისა უგულობაც ისივე არისო“.

ერთი სიტყვით, ვახტანგი ყოველ ფეხის გადადგმაზე მიუთითებს მკითხველს, რომ რუსთველს თავის პოემაში „სამეძაოდ“ არა რა უთქვამს, რომ ის მეძაობას სასტიკად კიცხავს და ცოლ-ქმართ

სიყვარულს ქადაგებს. ამ უკანასკნელის თვალთახედვით განმარტავს ის ვეფხისტყაოსნის სხვა სტროფებსაც: 712 (მათ მიჰხვდა ლხინი ყოველი, ღბ), 832-ე (რა მიიხალს დაბნელდა, ყკბ), 835-ე (ტირს იტყვის დაღვა კეშანი, ყკე), 838-ე (ამას მოსთქმიდის იწვოდის. ყკწ), 1472-ე (აწ მითხარ. ჩემგან რა გინდა, ჩუმაბ) და სხვ.

ვახტანგი თითქოს კიდევაც გრძნობდა, რომ მისი განმარტებანი უკმაყოფილებას გამოიწვევდა, ამიტომ წერს: „რაც რუსთველისაა, იმას გარდა არა მითქვამს რა, და თუცა უწესოდ იყოს და ანუ უკეთ სცნოთ ვინმე, თქვენცა სთარგმნეთ... მე ასე მიგხვდი და მითქუამს“... ხოლო ვინც ვეფხისტყაოსანს სამეძაოდ სთვლის, „მე უგბილობაში ჩამომირთმევიანო“.

ვახტანგის მიზანია დაამტკიცოს, რომ ვეფხისტყაოსანი არ ეწინააღმდეგება ქრისტიანობას; პირიქით, ის ქრისტიანიზმის დამცველია და საამისოდ რუსთველის ნათქვამს პარალელებსაც კი უძებნის ბიბლიაში და კერძოდ „ახალი აღთქმის“ წიგნებში. ასე მაგ., რუსთველის აზრს: „რაცა ვის რა ბედმან მისცეს, დასჯერდეს და მას უბნობდეს“ (იშ, 11), ვახტანგი პარალელს უძებნის საღმრთო წერილში, იოანე ნათლისმცემლის ნათქვამში და პავლეს სიტყვებში⁶¹.

რუსთველის ნათქვამში „ხამს, მეღექსე ნაჭირვებსა მისსა ცუდად არ აბრკობდეს“ (ყე, 18). ვახტანგის აზრით, ავტორი ესაია წინასწარმეტყველის აზრს იცავს, რომელსაც უთქვამს: „ვა მათვიინ, რომელნი წერენ სიტყუესაო“.

ვეფხისტყაოსანში ნათქვამია: „შეცოდება შვიდ-გზის თქმულა შესანდობლად“ (სმდ, 246), ამაზე ვახტანგი წერს: რუსთველი „შვიდ გზის შენდობას ისრაელთაგან მოწმობს ძველის რჯულისას და მერმე რომ ქრისტეს პეტრემ ჰკითხა თვითან სამეოცდა შვიდ გზის უბრძანაო“⁶².

ნესტან-დარეჯანის ტარიელისადმი ნათქვამს: „ღიაცურად რად მოვლორდი“ (ფიზ. 524) ვახტანგი პარალელს პოულობს სოლომონ ბრძენის სწავლაში, რომელსაც უთქვამს: „დედაკაცი მაცდური არიისო“.

„წავიკითხავს, სიყვარულსა მოციქულნი რაგვარ სწერენ“ (ღბა, 791), ამის პარალელს ვახტანგი „ახალ აღთქმაში“ ნახულობს, ის წერს: „ამას პეტრესა და იოვანეს და იაკობს, ძმა უფლისას მოწმობს, ისინი ბძანებენ—სიყვარული ღმერთი არიისო, ვისაც კაცი არ უყვარს, ღმერთი არ ეყვარება და ის მოუყვანიანო“.

⁶¹ პავლე მოციქული ამბობს: თვითელი ადამიანი უნდა დარჩეს იმ წოდებაში, რომელშიც ის მოწოდებულია (I. კორინ. VII, 20).

⁶² ვახტანგი ამ შემთხვევაში ეყვარება მათეს სახარებას, თავი XVIII, 21—22, შეად. ლუკა XVII, 4.

რუსთველის ნათქვამში: „მეც გლახაკთა საჭურჭლე, ათავისუფლე მონები“ (ლუკ, 803), ვახტანგი ხედავს იოანე ოქროპირის მოქცევების ანალოგიას⁶³.

საღმრთო და საერო ნათქვამად აქვს განმარტებული ვახტანგს პოემის შემდეგი სტროფები: 736-ე (ყველასავე მართლად გითხრობ, ლკვ), 777-ე (სამი არის მოყვრისაგან, ღაზ), 784-ე (თუ მიჯნური ვარ, ერთი ვხამ, ღოდ) და სხვ.

ვახტანგმა თავის თხზულებაში ვერ დაიცვა ზომიერება, მის ზრომას აწკარად ახასიათებს ტენდენციურობა. მან რუსთველის პოემაში დაინახა ის, რაც აზრდაც არ მოსვლია მის ავტორს. ვახტანგის ძირითადი შეცდომა იმაში მდგომარეობს, რომ რუსთველის „მიჯნურობა“ მან პირდაპირი მნიშვნელობით კი არ გაიგო, როგორც ავტორს აქვს წარმოდგენილი, არამედ ალევორიულად, „საღმრთო მიჯნურობად“ და აქედან გამომდინარე, მან ყალბად განმარტა პოემის მთელი რიგი სტროფები, რასაც არ შეიძლება გულისწყრომა არ გამოეწვია ისედაც აღრენილ კლერიკალურ წრეში⁶⁴. ასე მაგ., რუსთველი ავლებს რა პარალელს მიჯნურობასა და სიძვეს შუა—ამბობს:

მიჯნურობა სხვა რაშეა, არ სიძვისა დასადარი:

იგი სხვაა, სიძვა სხვაა, შუა უნის დიდი მზღვარი,

ნურვინ გარეთ ერთმანერთსა, გესმას ჩემი ნაუბარი!

(თ, 24)

ამ სტროფის განმარტებისას ვახტანგი წერს: „თუ ქალის მიჯნურობისათვის ეთქვას [ავტორს]. ქალის მიჯნურობასა და სიძვესში რა დიდი მზღვარი ძესო“, მაგრამ მისი აზრით, რუსთველი აქ „სამღვრთოს მიჯნურობისათვის ამბობს“... და ეხვეწება მკითხველებს, „ამ ჩემს ნათქვამს წიგნს სოფლის სამიჯნუროდ ნურვინ გახდიო, რომ იმაზე არ მითქვამსო“. ცხადია, ვახტანგს ყალბად აქვს ეს ადგილად განმარტებული. აქ რუსთველი მკითხველს სწორედ „საერო მიჯნურობაზე“ ესაუბრება და არა „საღმრთოზე“. ის აფრთხილებს მკითხველს, რომ მიჯნურობა სიძვის, მრუშობის მაგვარი, არ არის, მიჯნუ-

⁶³ თუმცა მას შეეძლო დაემოწმებინა სახარების შემდეგი ადგილი. „წარედ და განჰყიდე მონაგები შენი, და მეც გლახაკთა“, ანდა: „ყოველი რაიცა გაქუს, განჰყიდე და მეც გლახაკთა“ (ლუკა XVIII 22, მათე XIX 21).

⁶⁴ კლერიკალურ წრედ ჩვენ არ ვგულისხმობთ მხოლოდ სამღვდელობას. ამ წრეში შედიოდნენ საერო პირებიც, რომლებიც კლერიკალური აზროვნებით იყვნენ გამსჭვალულნი. სასულიერო წრიდანაც გამოიყოფოდა პირნი, რომლებიც შოთას ქმნილებას კი არ სდევნიდნენ, არამედ ეთაყვანებოდნენ მას. ისინი, ვარდა იმისა რომ პოემის გადაწერაში იღებდნენ მონაწილეობას და ამით ხელს უწყობდნენ მის პოპულარიზაციას, გაგრძელებებსაც კი უწერდნენ მას. ცნობილია, რომ სასულიერო პირმა, იოსებ თბილელმა (XVII ს.), სტროფები და მთელი თავებიც კი ჩაურთო პოემას ანდერძების სახით.

რობა სხვა არის და სიძვეა კიდევ სხვა, მათ შორის დიდი სხვაობა არის და ერთმანეთში ნუ აურევთო.

რუსთველი მიჯნურის შემდეგ დახასიათებას იძლევა:

მიჯნურსა თვალად სიტურფე ჰმართებს, მართ ვითა მზეობა,
სიბრძნე, სიმდიდრე, სიუხვე, სიყმე და მოცალოება,
ენა, გონება, დათმობა, მძლეოთა მეზრძოლთა მძლეობა.
ვისცა ეს სრულად არა სკირს, აკლია მიჯნურთ ზნეობა. (მ, 23)

ყოველივე ეს, ვახტანგის აზრით, რუსთველს „საეროდ არ უთქვამს“, არამედ „სამღდელოს კაცზედ უთქუიშს... სამღდელო კაცი წირვის იარაღის გაწყობითა, სულიერად ქცევითა და მადლით, ერის კაცს ასრე უნდა ეჩვენოს ტურფად და მზეებრ განბრყინებულნი და სასუფეველის მიჯნურნიც ხომ სამღდელონი არიანო“. რუსთველი აქ, ვახტანგის აზრით, „მადლით სიმდიდრეს“ უბნობს, ნიყმედ რომე ვაეკაცურად გარჯის შეძლება ჰქონდეს, ასე მოცლას ეუბნება. სოფლის ზრუნვა სასუფეველის მეტი არა ჰქონდეს რა. ენა ქადაგებისა გძელი და კარგი ჰქონდეს, გონება, კეთილის გონებისა, სამღვრთა წერილთა სმენისა მოთმინება ჰქონდეს“, ეშმაკს ერეგოდეს, „თუ სამღვდელოს ესეები არა სკირსო, — ამბობს ვახტანგი, — მაშინ „სასუფეველის ტრფიალების და მიჯნურობის წესი დიად აკლდებაო“. ნამდვილად კი, რუსთველი ამ სტროფში, როგორც აღვნიშნეთ, იძლევა ნამდვილი მიჯნურის დახასიათებას, რომლის შესახებაც მეორე ადგილას წერს:

ხამს მიჯნური ხანიერი, არ მეძავი, ბილწი, მრუში,...
გული ერთსა დააჯეროს, კუშტი მიხვდეს, თუნდა ქუში. (ი. 25)

ვახტანგს აქაც „სადმრთო მიჯნურობაზე ჰგონია საუბარი, ასე რომ არ იყოს და ქალის მიჯნურობაზე ეთქვა ავტორსო, — ამბობს ის, — ნაშინ „ხანიერად რომ იმიჯნურონ, ქალი დაბერდება და კაცი, მერმე ბერის კაცისა და დედაბრის შეყრას რა ქელი ეყრებაო“. ნამდვილად კი, რუსთველს აქ „ქალის მიჯნურობა“ აქვს მხედველობაში და არა „სასუფეველის მიჯნურობა“. ავტორს კარგ მიჯნურად ის მიიჩნია, რომელაც, მიუხედავად ხანგრძლივობისა და მდგომარეობისა, არ მეძაობს და გულს ყოველთვის „ერთს დააჯერებს“.

ყალბია აგრეთვე ვახტანგის განმარტება ამავე სტროფის მესამე ტაეპის „გული ერთსა დააჯეროს, კუშტი მიხვდეს თუნდა ქუშის“ შესახებ, რომ თითქოს რუსთაველი აქ პავლე მოციქულივით ამბობდეს: „თუ ვინმე ქალწულად დადგება ის სჯობსო, თვარემ ხურვებას ქორწინება სჯობსო“. არავითარი ამის მსგავსი აქ არაა ნათქვამი. რუსთველს აღნიშნული აქვს მხოლოდ ის, რომ კარგმა მიჯნურმა გუ-

ლი ერთს უნდა დააჯეროს წყრომა და დაღვრემილობაც რომ შეხვდეს მისგანო.

მე-13 (იგ, 28) სტროფში რუსთველი ამბობს, მიჯნური

ხამს, თავისსა ხეაშიადსა არვისთანა ამელავენებდეს,
არ ბელითად „ჰაი“ ზმიდეს, მოყვარესა აყიენებდეს,
არსით უჩნდეს მიჯნურობა, არასადა იფერებდეს,
მისთვის კირი ლხინად უჩნდეს, მისთვის ცეცხლსა მოიღებდეს.

ყოველივე ეს ვახტანგს ისე გაუგია, თითქოს რუსთველი აქ ამბობდეს, კაცი ხეაშიადს „მოდღრის მეტთან არვისთან ლაპარაკობდეს... და არც ცუდად ამას იქმოდეს, რომ კაცსა და თავის ამხანაგს ავს კმას არ უყრიდესო“. ვახტანგის აზრით, რუსთველი ამ შემთხვევაში ისე მსჯელობს, როგორც საჩარება გეასწავლის: „რასა ხედავ წველსა თვალსა შინა ძმისა შენისასაო“. და ბოლოს იმ აზრს გამოსთქვამს, რომ „რაც კაცს კირი დაემართოს და გაისარჯოს, სიხარულად უნდა უჩნდეს და ქრისტესთვის, როგორც წმინდა მოწამენი ცეცხლს იკიდებდენ, ისე სხვაც ცეცხლს მოიღებდენო“. როგორც ვხედავთ, განმარტება აქაც ტენდენციურია, საღმრთოს მხარეზე გადახრილი.

მე-18 (იწ, 11) სტროფის ბოლო ტაეპს:

კვლა მიჯნურსა მიჯნურობა უყვარდეს და გამოსცნობდეს,
არცა ვისგან დაიწუნოს, არცა სხვათა უწუნობდეს,

ვახტანგი ისე ხსნის, რომ თითქოს ავტორს ამ სიტყვებით მიზნად ჰქონდა ეთქვა, „მიჯნური რომ სამღვდელონი არიან მიჯნურობდეთ და გიყუარდესთ და სამღრთოს სიბრძნეს იკითხვიდეთ და თარგმნიდეთ. სამღვთო საქმე არცა ვისგან იზრახოს და დაიწუნოს და არც სხვას სოფლის საქმესა თუ უსჯულოთ სჯულს შეუღაროს და შეუწონოსო“. ნამდვილად კი, რუსთველი აქ საუბრობს მიჯნურობის თვისებაზე, რომ მიჯნურს მიჯნურობა უნდა უყვარდეს და ამიტომ ის არც სხვისგან უნდა იძრახოდეს და არც სხვას უძრახოდესო.

რუსთველის თქმაში, „მიკვირს, კაცი რად იფერებს საყვარლისა სიყვარულსა“ (ლ, 30), ვახტანგის აზრით, რუსთველს აქ „საყვარლად“ ქრისტე ჰყავს წარმოდგენილი. „საყუარელი ქრისტეს ჰქვია-ნო“; ამბობს ის და აქედან გამომდინარე სასულიერო თვალთახედვით მარტავს მთელ სტროფს. ნამდვილად კი, „საყუარლად“ შოთას გამიჯნურებული ადამიანი ჰყავს წარმოდგენილი.

ტარიელი მოიგონებს რა თავის დაკარგულ ნესტან-ღარეჯანს —

მოსთქვამს: ჰაი, საყვარლო, ჩემო, ჩემთვის დაკარგულო,
იმედო და სიოცხლეო, გონებაო, სულო, გულო. (ტე, 309).

აქ ვახტანგს „საყვარლად“ ნესტან-დარეჯანი კი არ ჰყავს წარმოდგენილი, როგორც რუსთველს, არამედ ქრისტე. იგი წერს: „ამას რუსთველი თვითან მოსთქვამს: ჰი, ჰი საყვარელო ჩემო ქრისტევე, ჩემთვის ცოდვით დაკარგულო და კიდევ იმედო და უკვდავმყოფელო, გონებავ და სულო გულოო“—აშკარაა, განმარტება აქაც ტენდენციურია.

ყალბად აქვს განმარტებული ვახტანგს ვეფხისტყაოსნის შემდეგი ადგილიც: თინათინს

მამისა ტახტსა საჭდომად თავი არ ეღირსებოდა,
ამად ტირს, ბალი ვარდისა ცრემლითა აივსებოდა;
მეფე სწვრთის: „მამა ყოველი ძისაგან ითავსებოდა,
ამისად ქმნამდის დამწველი ცეცხლი არ დამევესებოდა“.
(მზ, 47)

ამ სტროფში ვახტანგს ყურადღება მიუქცევია მესამე ტაეპზე და ის ისე გაუგია, თითქოს რუსთველს „მამა ყოველთაში“ ღმერთი ყავდეს წარმოდგენილი, „ძისაში“—ქრისტე. ნამდვილად კი, აკ. შანიძის სამართლიანი შენიშვნით⁶⁵, აქ არც მამადმერთზეა საუბარი და არც ძე — ქრისტეზე. ავტორი გარკვევით ამბობს, რომ მეფე-მამა შვილისაგან შეინაცვლებათ.

ჩვენ აქ ზოგი რამ აღვნიშნეთ ვახტანგის მცდარი განმარტებიდან. როგორც ჩანს, ის ვეფხისტყაოსნის სხვა სტროფებშიც ნახულობდა თურმე „საღმრთო“ აზრებს, მაგრამ ყველა ისინი არ აღუწესხავს თავის თხზულებაში, „ამიტომ აღარ გამოვეკიდეო, ამბობს ის, — რომე ვეგება ზოგიერთს კაცს ავად ჩამოერთმიაო“ (ყკზ). საერთოდ კი, ვახტანგის აზრით, ვისაც სმენა აქვს, ადვილად მიხვდება, რომ ვეფხისტყაოსანი, სწავთოც არის და საეროც „რომელიც უსწავლელსა სიბრძნეს მისცემს, გონიერსა—გულს უსრულსა“.

ვახტანგის კომენტარებმა საზოგადოებაში აზრთა სხვადასხვაობა გამოიწვია. საზოგადოების ერთი ფენა იზიარებდა მის მოსაზრებას და ვეფხისტყაოსანში „საღმრთო და საერო“ ამბებს ხედავდა. მაგ. თეიმურაზ მეორის (1700—1762 წ.) აზრითაც ვეფხისტყაოსანი საღმრთო და საერო შინაარსის მატარებელი პოემაა და როგორც ასეთი, ის ორივესათვის „მოიხმარების“⁶⁶. მამუკა ბარათაშვილიც არ იზიარებდა იმ აზრს, რომ ვეფხისტყაოსანი სამეძაო ანუ, როგორც თვითონ აღნიშნავს, „ცუდ სააშიყო“ თხზულება იყოს. მისი აზრით, პოემა, როგორც სასულიერო, ისე საერო შინაარსის მატარებელია. მართალია, რუსთველმა ცოლქმრობის სიყვარულზე სთქვა, მაგრამ სთქვა ისე, როგორც პავლე

⁶⁵ ვახტანგისეული ვეფხისტყაოსანი, აღდგენილი აკ. შანიძის მიერ, გვ. 377.

⁶⁶ თეიმურაზ II, თხზულებანი, გ. ჭაკობიას რედაქციით, გვ. 123.

მოციქული გვასწავლის ე. ი. საღვთოდ, რაც მამუეკას დებულებით, თვით ვეფხისტყაოსნითვე მტკიცდება. მისი აზრით, რუსთველი სასტიკად გმობს მეძავ დედაკაცებს ფატმანის სახით, როცა ამბობს:

კაცსა დასერის უგულობა და ღიაცსა ბოზი ნაი⁶⁷.

თეიმურაზ ბაგრატიონიც (1782—1846) ურჩევს საზოგადოებას ვეფხისტყაოსნის კითხვას, როგორც „ფრიაღითა ხელოვნებითა შეწყობილ“ თხზულებას და „ზნეობათა შინა ქართველთა ფრიად სახმარ“ წიგნს⁶⁸. ერთ-ერთი უცნობი პოეტი სპეციალურად შეხება ამ თვალსაზრისით ვეფხისტყაოსანს და საბოლოოდ ისიც ვახტანგის აზრს მიმხრობია. თავის ვრცელ ლექსში, მიუხედავად იმისა, რომ ის არ სწყალობს საერო ხასიათის ლიტერატურას, მაინც ვერ შერიგებია იმ აზრს, რომ რუსთველის ნაწარმოები ზოგიერთებს „სამეძაოდ“ აუხსნიათ. და ისიც, ვახტანგ მეფესავით, ამტკიცებს. რომ ასეთი შეხედულება ყალბია, რომ რუსთველი „საღვთო ზედა მიჯნურობდა“: რომ ის თამარზე ვერ იტყოდა ურიგოს და ვერ დასწერდა მასზედ „სააშვიკო მიჯნურობაზე“ [ე. ი. ხორციელ მიჯნურობაზე], ვინაიდან თამარს უკვე ქმარი ჰყავდაო. ავტორის თეორიით,

კაცი უნდა ღმერთს ესაუდეს, სიყვარული ღვთისა ჰქონდეს,
მისი იყოს მიქებარი, საღვთოზედა მიჯნურობდეს.

და რუსთველის პოეზია, მისი აზრით, სწორედ, „საღვთონედა მიჯნურობაა“, რომელიც „უგბილთა და უსწავლელთა ძნელადაც გამოსაცნობია“, რომ მის კეთილ „ნამუშავეკს სააშვიკო არა ჰქვია“ და რაც მას უთქვამს, ყველაფერი სწორიაო. ამიტომ ავტორი მოწინააღმდეგეებს მიმართავს, შოთას ნათქვამს ავად ნუ იხსენიებთ, და ვინც რუსთველის კეთილ ნათქვამს ავად სცნობს, მას შეხედება „ჯოჯონხეთსა შიგან მალვა“⁶⁹.

ასე თანდათანობით იკიდებდა ფეხს ფართო საზოგადოებაში ვახტანგის ყალბი აზრები. ამ გარემოებისათვის კი არ შეიძლება ყურადღება არ მიექცია ულტრაკლერიკალურ წრეს და არ აღემაღლა ხმა მის წინააღმდეგ⁷⁰. ის ვერ მოითმენდა იმას, რომ ვახტანგმა თა-

⁶⁷ „კაშნიკი“, გ. ლეონიძის რედ., გვ. 1—2.

⁶⁸ Е. Т а к а й ш в и л и, Описание, II, გვ. 588, 590.

⁶⁹ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ე. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, S № 4014.

⁷⁰ მართლაც, იმ დოკუმენტურ ცნობებში, სადაც ვეფხისტყაოსნისადმი გულსწყრომაა გამოთქმული, უპირველეს ყოვლისა მახვილი ვახტანგის კომენტარებისაკენ არის მიმართული. მაგ., კლერიკალური წრის წარმომადგენელი ტ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი პირდაპირ ამბობს, ვეფხისტყაოსნის ლექსები „უწინარეს ჩუენთა უმეცარება სამღვრთოდ თარგმნესო“ (იხ. ტ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი. მიმოხილვა წმ. ადგილთა გვ. 14); მიზანში ამ შემთხვევაში, უდავოდ ვახტანგია ამოღებული.

ვის კომენტარებში პოემის ფანტასტიკურ-ზღაპრულ ამბებს საღმ-
 რთო წერილის სანქცია მისცა, სამეძაოდ მიჩნეული თხზულება საღმ-
 რთო წერილის წიგნებს ამოუყენა გვერდში და ის ქრისტიანული
 მორალის მქადაგებლად გამოაცხადა. ამიტომ, ბუნებრივია, რომ ეს
 წრე აუმხედრდა ამ კომენტარებს და გაანადგურა ის⁷¹. კო-
 მენტარების განადგურება კი, თავისთავად ცხადია, გამოიწვევდა
 თვით პოემის განადგურებასაც, რადგანაც პოემა და კომენტარი ერთ
 წიგნად იყო დაბეჭდილი. ასე რომ ვეფხისტყაოსნის პირ-
 ველი გამოცემის განადგურების მიზეზი არის
 ვახტანგის კომენტარები და არა პოემა, მისი
 „ცუდი“ აზრები.

ასეთი უნდა ყოფილიყო, ჩვენი მოსაზრებით, პოემის პირვე-
 ლი გამოცემის განადგურების მიზეზი. ანალოგიური მდგომარეობა
 შექმნილა XIX საუკუნის პირველ ნახევარშიც, როდესაც დასმულა
 საკითხი ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული გამოცემის განწეორებით
 დაბეჭდვის შესახებ.

III

1826 წ. პეტერბურგში განუზრახავთ ვახტანგისეული ვეფხის-
 ტყაოსნის გადაბეჭდვა⁷². ამ მიზნით საცენზურო კომიტეტში წარუდ-
 გენიათ ვახტანგ მეფის მიერ დაბეჭდილი ვეფხისტყაოსანი და უთხო-
 ვნიათ მისი გამოცემის ნებართვა.

საცენზურო კომიტეტში ქართული ენის მცოდნე არ აღმოჩენი-
 ლა, რომ თხზულება განეხილა, ამიტომ კომიტეტს იმავე წლის აპ-
 რილის 12-ს (№ 37-ით) პოემა წარუდგენია პეტერბურგის სამოსწაუ-
 ლო ოლქის მზრუნველისათვის. უკანასკნელს საქმის ვითარების შე-
 სახებ უცნობებია განათლების მინისტრისათვის.

⁷¹ რა თქმა უნდა, პოემის განადგურება მისი დაბეჭდვისთანავე არ მოხდებოდა. ვახტანგის შრომას ავტორის სიცოცხლეში ასეთ რამეს ვერ გაუბედავდნენ; მეორე მხრით მასზე უარყოფითი წარმოდგენა თანდათანობით უნდა მომწიფებულიყო. ამიტომ შეუძლებელი არაა პოემას დაგვიანებით განეცადა განადგურება. ზ. კიკინაძეს ვეფხისტყაოსნის განადგურების თარიღად სხვადასხვა დროს ნაჩვენები აქვს 1768 წ. 23 მაისი, 1769 და 1770 წწ. (იხ. ზ. მთაწმიძე დელი, შოთა რუსთველი, გვ. 54, უძრნ. „რუსთაველი“, № 1, გვ. 9, № 2, გვ. 10).

⁷² დოკუმენტები დატულია ლენინგრადის ცენტრარქივში — საცენზურო კომიტეტის ფონდი, საქმე № 206 959, ფურც. 6—19. საქმეებიდან არ ჩანს. ვინ განიზრახა ეს გამოცემა, საფიქრებელია, ქართველი ბატონიშვილები ყოფილიყვნენ.

განათლების სამინისტროს საკითხი შეუთანხმებია საგარეო საქმეთა სამინისტროს მმართველთან და მზრუნველისათვის უცნობებია. რომ ასეთი წიგნების განხილვა შეიძლება დაეკისროს სააზიო დეპარტამენტთან არსებული ქართული ენის თარჯიმანსო. მზრუნველს ყველაფერი ეს უცნობებია საცენზურო კომიტეტისათვის იმავე წლის ივნისის 26-ს (№ 785), ხოლო უკანასკნელს 23 სექტემბერს ვახტანგის გამოცემული ვეფხისტყაოსანი წარუდგენია განაახილველად საგარეო საქმეთა კოლეგიის სააზიო დეპარტამენტში და უკითხავს. შეიძლება თუ არა გაიცეს მისი დაბეჭდვის ნებართვაო.

საგარეო საქმეთა კოლეგიის სააზიო დეპარტამენტს თხზულება გადაუცია ქართული ენის თარჯიმანისათვის. პიროვნება დასახელებული არ არის.

თარჯიმანს კარგი შეფასება მიუცია პოემისათვის. ამ მიზნით თავისი მოხსენების დასაწყისშივე, მას მოყვანილი აქვს ამონაწერები ევ. ბოლხოვიტინოვის შრომის — «Историческое изображение Грузии» (СПб 1802 წ.) 86-ე გვერდიდან, რომელსაც თავის მხრით უმატებს: «Книга сия, не смотря на романическое ея содержание... включает в себе многия замысловатая и нравоучительная изречения о разных предметах, в общежитии случающихся, раскрашенные пиитическим воображением и приведенная весьма кстати по воспеваемому предмету, которая между грузинами наизусть повторяются в роде пословиц, а занимающие[с]я литературою часто заимствуют из одной мысли и самая выражения, как из творения единственного и образцового в своем роде на грузинском языке, ибо расположение повествований, плавность и ясность выражений, игра слов в размере стихов и частота языка, соединены в ней весьма удачно с чрезвычайным и даже неподражаемым искусством.

Сообразив правила, изложенныя в данном мне уставе о цензуре⁷³, Высочайшее подтвержденном в 10-й день июня 1826 года, я полагаю: как книга сия давно уже обращается в руках народа, то и не может быть препятствия одобрить ее к напечатанию. тем более. что подобных романических сочинений много издается и на европейских языках, по одобрению цензоров».

ამრიგად, ვეფხისტყაოსნის დაბეჭდვის საწინააღმდეგო თარჯიმანს არაფერი ჰქონია. ცხადია, ამის შემდეგ არც ცენზურა დააბრკოლებდა მის დაბეჭდვას, მაგრამ საქმე დაუბრკოლებია ვახტანგის კომენტარებს, რომლებიც თან ერთვის მის მიერ დაბეჭდილ ვეფხისტყაოსანს. აი, ამ კომენტარების მიმართ გაუმახვილებია ყურადღება თარჯიმანს. იგი წერს: «Однакоже при всей неопытности моей

⁷³ კურსივი ყველგან თარჯიმანისაა.

ვ ცენზურირებულ კნიგ, ობჟანკნობიუ პოჩიტაიუ, ია ოსოვანიი § 173, ონოი ოსტავა, პრეძსტავიუ ნა რაზმოსტრენიე სლედუიუშე ზამეჩანიე მოე ნაშეტ პრეპეჩატანიი ვ კონცე სეი კნიგი პრეიბავლენიი ნა 32-ხ ლისტაჲ, სდელანიი პერვუი იზდატელე ონოი ვ პეჩატე, ვუშეპომჟნუტუი ცარემ ვაჲტანგომ.

ამის შემდეგ თარჯიმანს აღნიშნული აქვს ვახტანგის ღვაწლი თბილისში სტამბის ჩამოყალიბების საქმეში, ხაზს უსვამს მის კანონებს და აღნიშნავს, ისინი ახლაც ნებადართულია მთავრობის მიერ საქართველოში სახმარადო. ამასთანავე იმასაც აღნიშნავს, თუ რამ აიძულა ვახტანგი აღნიშნული კომენტარები დაერთო პოემისათვის, რისთვისაც მას გადაუთარგმნია კომენტარების შესავალი ნაწილის სათანადო ადგილები და სხვ. ბოლოს იმასაც შენიშნავს, რომ ვახტანგის მიერ ეს თხზულება უფრო სასულიერო-დამრიგებლობითი სახით არის წარმოდგენილი. ეს იქიდან ჩანს, რომ ავტორს თავისი აზრის დასამტკიცებლად საღმრთო წერილიდან მოჰყავს ციტატები. «Но, — ამბობს თარჯიმანი, — сия благонамеренная цель царя Вахтанга, т. е. применение текстов из св. писания к таким местам, где оригинал совсем удален от них, по моему мнению, послужила поводом от одной крайности к другой, а именно к суеверным впечатлениям в неученых читателях, кои, как полагают должно, самую басню почитая чрез то как бы заимствованною из св. писания, носят имена упоминаемых в оной баснословных лиц, чрезмерными иперболами выхваляемых. Как бы то ни было, но смешивать вымышленные деяния человеческия с высокими истинами нашей православной веры, казалось бы неприличным».

საამისოდ ის მიუთითებს ვახტანგისეული ვეფხისტყაოსნის 183-ე და 305-ე სტროფების განმარტებებზე, მაგრამ, მიუხედავად ყოველივე ამისა, თავის მოხსენებაში თარჯიმანი მაინც აღნიშნავს შემდეგს: «А как в Грузии довольно у многих имеются печатные и рукописные экземпляры сей книги, то с одной стороны, чтобы запрещением более не раздражить суеверие, а с другой—дабы сообразно с § 3.159,160 и проч. Цензурного устава оградить святыню от суеверных об ней понятий, то остается один способ —издать ее в печать без таковых примечаний, исключая немногих таких мест, где в оригинале говорится явно о божественных предметах, и где оныя необходимы, поместив их в кратком особом предисловии». თარჯიმანს ამოუწერია ვეფხისტყაოსნიდან ის ადგილები, რომლებიც, მისი აზრით, საჭიროებენ შენიშვნებს. ასეთად დასახელებული აქვს მას 302-ე სტროფი (ყმასა უთხრა ვისცა კაცმან). იძლევა რა თარჯიმანი ამ სტროფის თარგმანს და მასზე ვახტანგის კომენტარს⁷⁴, დას-

⁷⁴ რომელშიც ხაზგასმულია შემდეგი სიტყვები: „თუ ღმთი ვაცს არ წასწყემნდს, მეორეს რა შიში ექნება“.

დენს: «Но здесь баснословный Тариел говорит :сие в изступлении, воображая, что, если он для удовлетворения любопытства Автандила начнет рассказывать ему нещастныя свои приключения, то от горестного воспоминания умрет».

ამის შემდეგ თარჯიმანი ყურადღებას ამახვილებს ვეფხისტყაოსნის 455-ე სტროფზე (ვერა შევიგენ რა იყო), რომლის შინაარსის გადმოცემისას ხაზს უსვამს სიტყვებს: „უკ-რდის, ღ-თისა თქვის მან სასწაულად“ და აღნიშნავს, ამაზე შენიშვნები არ არის გაკეთებულბო, „ჩემი აზრით—ამბობს ის,— «следовало бы заметить, что автор привычное бы назвал чудом натуры», თარჯიმანი ეხება აგრეთვე 826-ე (იტყვის ჰე მზეო) და 827-ე (ვის ხატად ღ-თისად იტყვიან) სტროფებს. მოცემული აქვს ამ სტროფების და მათზე ვახტანგის კომენტარების თარჯიმანი და ბოლოს გამოთქმული აქვს თავისი მოსაზრება მათ შესახებ. მისი აზრით, აქ უბრალოდ შეიძლება შეინიშნოს: «Автор, как христианин видимое солнце выхваляет тем, что мы иногда имя сие приписываем самому Христу, единственному единого бога».

ყურადღებას აპყრობს თარჯიმანი აგრეთვე 1035-ე სტროფის მეოთხე ტაეპს „მართლად იტყვის მოციქული. შიში შეიქს სიყვარულსა“ და წერს: «Сего текста ни в каком апостоле не находится и замечания не сделано. По моему мнению надобно бы заметить, что напротив I. соборн. посл. Иоан. 4 гл. в 18 ст. сказано: страха нет в любви, но совершенная любовь изгоняет страх».

ამ ადგილების გარდა.—ასკვნის თარჯიმანი. — ავტორი არსად არ ეყრდნობა საღმრთო წერილს, და აქაც რომ არ დაყრდნობოდა, მაშინ რა თქმა უნდა, შენიშვნებიც არ იქნებოდა საჭირო.

ამის შემდეგ თარჯიმანი ვეფხისტყაოსნის ცნობებს უპირისპირებს ერთმანეთს და თავისებურ ახსნა-განმარტებას იძლევა მათზე. პოემის მეშვიდე სტროფის შესახებ წერს: „მეშვიდე სტროფში ამბობს, ტარიელისთანა არავინ დაბადებულაო, 202 სტროფშიც აღნიშნულია: „ჯერ მიაი მზგავსი შეენება კაცთაგან უნახავია“, 862-ში: „ვიმოწმებ ღმერთსა ცხოველსა, მისებრივ არვინ შობილა“ და ასკვნის: «К сим последним двум стихам следовало бы присовокупить тоже замечание ц. Вахтанга, а для вящшого уменьшения к баснословным лицам уважения, сослаться на 921-й стих оригинала, где автор первого своего героя Тариела называет ослом: и на 926-й и 1309-й в коих он Автандила заставляет лаять, как пса».

რაც შეეხება ძველი სიტყვების განმარტებას, რომელიც ვახტანგის კომენტარებშია მოცემული, თარჯიმანს მიზანშეწონილად უცნია ამ განმარტების დაბეჭდვა წიგნის სქოლიოებში.

თარჯიმანს აღნიშნული აქვს ისიც, რომ ნაბეჭდ ვეფხისტყაოსანში მას ბლომად შეუნიშნავს გრამატიკული და განსაკუთრებით მართლწერის შეცდომები. ამ შეცდომების გასწორება მას კიდევაც უცდია, მაგრამ მთლიანად ვერ მოუხერხებია, რადგანაც წიგნის სიძველის გამო, ფურცლების აშიები უკიდურესობამდის ყოფილა გაცვეთილი და მელანიც ჟონავდა. ხოლო თუ მმართველობა ინებებდა პოემის დაბეჭდვას, მაშინ გასწორების მოვალეობა უნდა დაკისრებოდა სპეციალურ კორექტორს⁷⁵.

მაგრამ ამ შენიშვნებითაც არ დაკმაყოფილებულა თარჯიმანი. თავისი მოხსენებით დასასრულს საცენზურო კომიტეტს ურჩევს, რომ რაკი ვახტანგის კომენტარებში სასულიერო შინაარსის ადგილები მოიპოვებოდა, ამიტომ უმჯობესი ხომ არ იქნებოდა მმართველობისათვის „для выяснения в том удостоверения. на основании § 104 Устава о цензуре, § поручить рассмотрение одного духовной оцине, знающей грузинский язык“.

საგარეო საქმეთა კოლეგიის სააზიო დეპარტამენტს თარჯიმნის აღნიშნული შენიშვნები, ფურცლებად აკინძული პოემა და ვახტანგის კომენტარები სათანადო მიმართვით (№ 158) წარუდგენია საცენზურო კომიტეტისათვის 1827 წ.⁷⁶ თებერვლის 4-ს. უკანასკნელს საკითხი განუხილავს იმავე წლის 8 თებერვალს და მთლიანად მიუღია თარჯიმანის შენიშვნები, დადგენილებაში ამის შესახებ ნათქვამია შემდეგი: «Объявить издателю одного [г. о. ვეფხისტყაოსნისა], когда он явится в Главный Цензурный Комитет о сделанном г. переводчиком Азиатского Департамента отзыве о припечатанных в конце оной книги прибавлений, сделанном царем Вахтангом, с тем, что—не угодно ли ему будет, или напечатать стихотворение «Барсова-кожа» без оных прибавлений, поместив из них в кратком особом предисловии, только необходимых на те места, где в оригинале говорится о божественных предметах, а объяснения старинных слов напечатать под полями самой книги в приличных местах; или же не пожелает ли он, чтоб в сем прибавлении сделано было отношение в Духовную Цензуру для поручения одного для разсмо-

⁷⁵ საცენზურო კომიტეტში წარდგენილი ვახტანგისეული ვეფხისტყაოსანი დაშლილი ყოფილა. თარჯიმანს ჩამოუშორებია მისთვის ვახტანგის კომენტარები, ცალკე აუკინძავს პოემა და ისე დაუბრუნებია უკან.

⁷⁶ დედანში შეცდომით 1826 წელია ნაჩვენები.

ტრენია ოსობე, ზნაოუჲე გრუზიისკიი იაზუკი. რაბნუი ობრაბო პოჲსაბუი გ. იაზდაბუი ნა ვიდა ი ობ ობზუიბე გ. პერეობდიკა აზიატსკოი დეპარტამენა სტოპოსიტელნო ნაოდიასიხსა ვ კიბე «ბარსოვა-კოჲა» ოშიბოკ პროტივ პრავილ გრამმატიკესკიხს ი პროტივ პრავოპისანიი».

თუ როგორი მსვლელობა მიეცა შემდეგში საქმეს, დოკუმენტებიდან არ ჩანს. ერთი კი ცხადია, გამომცემლობა არ დათანხმებია ცენზურას, და, როგორც ასეთი, მისი კეთილი განზრახვა, ვახტანგი-სეული ვეფხისტყაოსნის გამოცემის შესახებ, ვერ შესრულებულა.

IV

ახლა გამორკვეული უნდა იქნეს ვინაობა იმ თარჯიმანისა, რომელსაც ასეთი „კეთილი“ საქმე ჩაუდენია.

წინასწარ უნდა აღინიშნოს, რომ ქართული ენის თარჯიმნად სააზიო დეპარტამენტში საფიქრებელი არაა რამდენიმე თანამშრომლის ყოლა, რადგანაც იმდენი სამუშაო აქ არ იქნებოდა, რომ ერთი თანამშრომელი ვერ ათავებოდა მას.

საგარეო საქმეთა სამინისტროს სააზიო დეპარტამენტის თარჯიმნად იმ პერიოდში, როდესაც ვეფხისტყაოსნის აკრძალვა მოხდა, ჩანს ნიკოლოზ დავითის ძე ჩუბინაშვილი (1788—1847), პროფ. დავით ჩუბინაშვილის ბიძა, პიროვნება განათლებული და ქართული კულტურის დიდი მოამბე.

ნიკოლოზი მიჩნეული ყოფილა რუსულ-ქართული ენების კარგ მცოდნედ და ამიტომ გენერალ ა. პ. ერმოლოვს, ჯერ კიდევ 1821 წ. 29 ნოემბერს, დაუნიშნავს იმ კომისიის წევრად, რომელსაც დავალებული ჰქონდა ვახტანგ მეფის კანონების რუსულად გადათარგმნა. ნიკოლოზ ჩუბინაშვილს ეს დავალება ჩინებულად შეუსრულებია, რისთვისაც იაგუნდის ბეჭდით დაუჭილდოებიათ.

ქართულ-რუსული ენების კარგმა ცოდნამ და საქმისადმი მუყაითობამ ხელი შეუწყო ნ. ჩუბინაშვილს დაენიშნათ იგი 1825 წ. 8 აგვისტოს სააზიო დეპარტამენტში თარჯიმნად, რაც, როგორც თვითონ აღნიშნავს, მისი მეცადინეობის გარეშე მომხდარა⁷⁷.

ნიკოლოზ ჩუბინაშვილი ცნობილია აგრეთვე როგორც სახელმძღვანელოების ავტორი, გრამატიკოს-ლექსიკოლოგი და არქეოლოგი.

⁷⁷ А. Ц а г а р е л и, Сведения, III, 83. LXIII—LXVII.

მან პირველმა იმოგზაურა აღმოსავლეთში, ძველი საქართველოს კულტურის ცენტრებში, 1845 წ. და შეძლებისდაგვარად პირველმა აღწერა ჭვარის მონასტერში დაცული ქართული ხელნაწერები⁷⁸. მანვე საჭიროდ სცნო და საკითხიც აღძრა სამეცნიერო აკადემიის წინაშე, რათა ათონის ივერიის მონასტერში დაცულ ღირსშესანიშნავ ქართულ ხელნაწერთა პირები გადმოღებულიყო და სხვ.

ასეთი პიროვნებისაგან ვახტანგის კომენტარებისადმი უარყოფითი დამოკიდებულება, მისი აკრძალვის ხაზით, ერთი შეხედვით არ იყო მოსალოდნელი, მაგრამ ნიკოლოზ ჩუბინაშვილს სხვა გამოსავალი არ ჰქონდა. ეს იყო ხანა იმპერატორ ნიკოლოზ პირველისა, რომელმაც უსასტიკესი ცენზურა შემოიღო რუსეთში და რომელსაც მისი სიმკაცრის გამო „პალკინიც“ კი შეარქვეს.

1826 წელს შემუშავებული საცენზურო წესდება, რომლის ავტორთაგანი იყო მაშინდელი განათლების მინისტრი, უკიდურესი რეაქციონერი, ა. ს. შიშკოვი (ამიტომ მას შიშკოვის წესდებასაც უწოდებდნენ) და რომლითაც უნდა ეხელმძღვანელა ნიკოლოზ ჩუბინაშვილს, სრულიად სპობდა ბეჭდვითი საქმიანობის ყოველგვარ შესაძლებლობას, გარდა ოფიციალურისა⁷⁹.

ასეთ პირობებში ნიკ. ჩუბინაშვილს არ შეეძლო დაბეჭდვის სანქცია მიეცა ვახტანგის ტენდენციური კომენტარებისათვის და ამით თავისი თავი საფრთხეში ჩაეგდო. ამიტომაც, რომ ის, მიუხედავად ვახტანგისადმი დიდი სიმპატიისა, თავს იკავებს უკანასკნელის თხზულების დაბეჭდვის ნებართვისაგან და თავიდან იშორებს პასუხისმგებლობას.

V

ვახტანგისეული ვეფხისტყაოსნის გამოცემის შემდეგ პოემის ბეჭდვის საქმე დიდხანს შეჩერდა. მოთხოვნილება კი დიდი იყო. ჯერ ერთი, პირველნაბეჭდი ცალები უკვე აღარ იშოვებოდა და პოემა ისევ ხელნაწერთა საშუალებით ვრცელდებოდა. თანაც, 1712 წ. გამოცემა მკითხველთა ახალ მოთხოვნილებას ვეღარ აკმაყოფილებდა: მასში ამჩნევდნენ ხარვეზებს, ორთოგრაფიულ და გრამატიკულ შეცდომებს. თითქმის არც კი იზიარებდნენ ვახტანგის კომენტარებს, რომელიც ერთვის პოემის პირველ გამოცემას და სხვ. ყოველივე ეს მკვეთრად აყენებდა საკითხს ვეფხისტყაოსნის ხელახალი გამოცემისათვის. ეს საქმე კი ითავა თეიმურაზ ბაგრატიონმა.

⁷⁸ А. Сагарели, Сведения, III, гл. 44—52, კერძოდ, მან პირველმა მოგვცა ცნობები გრიგოლ ხანძთელის „ცხოვრების“ ხელნაწერის შესახებ.

⁷⁹ Горев, Цензура, БСЭ, т. 61, гл. 464.

თეიმურაზ ბაგრატიონი იყო საქართველოს უკანასკნელი მეფის გიორგი მეცამეტის შვილი.

1810 წლის 16 ოქტომბერს ის გადასახლდა რუსეთში და საცხოვრებლად დამკვიდრდა პეტერბურგში. ამ დროიდან იწყება თეიმურაზის ნაყოფიერი ლიტერატურული და მეცნიერული მუშაობა. იქ შეუდგა იგი საქართველოს წარსულის შესახებ მასალების დაგროვებას, ხელი მიჰყო უცხო ენებიდან თარგმნას და ლიტერატურული მეცნიერული შრომების წერას. საამისოდ მას ხელს უწყობდა საფუძვლიანი მომზადება და უცხო ენების ცოდნაც (თეიმურაზმა იცოდა რუსული, სომხური, ფრანგული, ბერძნული და სპარსული ენები).

1821 წელს პარიზში დაარსდა „ზიური საზოგადოება“, რომლის მიზანი იყო აღმოსავლეთი ქვეყნების შესწავლა. ქართველოლოგიის საკითხებით დაინტერესებული იყო ამ საზოგადოების ერთ-ერთი აქტიური წევრი მარი ბროსე⁸⁰. ბროსემ წერილობითი კავშირი დაამყარა პარიზიდან როგორც რუსეთში, ისე საქართველოში მყოფ ისტორიკოსებთან.

მარი ბროსეს კავშირი თეიმურაზთან თუ უფრო ადრე არა, ყოველ შემთხვევაში 1830 წლიდან მაინც ფაქტია.

⁸⁰ მ ა რ ი ბ რ ო ს ე (1802—1880) ეროვნებით ფრანგი, ერთი პირველი ევროპელი მკვლევართაგანი იყო, რომელმაც განსაკუთრებული სიყვარულითა და თავდადებათ მოჰკიდა ხელი საქართველოს ისტორიული წარსულის შესწავლის საქმეს. ამ მიზნით მან ახალკაზრდობაშივე შეისწავლა ქართული ენა. რამაც საშუალება მისცა უშუალოდ გაეცნობოდა ქართულ საისტორიო წყაროებს.

თავისი კვლევა-ძიება მ. ბროსემ უფრო გააღრმავა 1837 წლიდან, როდესაც ის, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის მოწვევით, პარიზიდან გადმოვიდა პეტერბურგში. აქედან ბროსეს მიმოწერა ჰქონდა საქართველოში მყოფ ისტორიკოსებთან და საზოგადო მოღვაწეებთან. რომელთაგან იღებდა ცნობებს ამა თუ იმ საკითხის შესახებ.

1847 წ. მიწურულში მ. ბროსე. არქეოლოგიური მოგზაურობის მიზნით. ჩამოვიდა თბილისში და იმოგზაურა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში (ქართლ-კახეთი, იმერეთი, გურია, სამეგრელო, აფხაზეთი და სხვ.), სადაც შეკრიბა მდიდარი ეპიგრაფიკული მასალა, აღწერა ძველი ეკლესია-მონასტრები და მათში დატული სიძველენი. მთელი ეს მასალა, სათანადო კომენტარებით, დაბეჭდა ფრანგულად თავის წიგნში „Voyage archéologique“, I—III, 1850 წ.

ამ მოგზაურობის დროს მ. ბროსეს საშუალება მიეცა უშუალოდ გაეცნობოდა და დაეკავშირებოდა ქართველ მოღვაწეებს და დაემყარებინა მათთან საქმიანი ურთიერთობა.

მ. ბროსე დიდი ინტერესით აღევნებდა თვალყურს საქართველოში იმ დროს წარმოებულ სამეცნიერო მუშაობას და მასში აღფრთოვანებას იწვევდა, თუ კი ეინმე ქართველთაგანი ამ მიმართულებით წარმართავდა მუშაობას, ამდევდა მათ მითითებას სიძველეთა აღსაწერად, ეპიგრაფიკული მასალების სწორად ამოკითხვისათვის და სხვა.

თეიმურაზი დიდ დახმარებას უწევდა მარი ბროსეს სამეცნიერო საკითხების ახსნა-განმარტებაში, მის მიერ მიწოდებულ ცნობებს მ. ბროსე ხშირად აქვეყნებდა კომენტარებით აღნიშნული საზოგადოების ორგანოში. „ახიური საზოგადოება“ ავალებდა თეიმურაზს ზოგიერთი თხზულების რედაქტირებას, რასაც ის ხალისით ასრულებდა.

მ. ბროსე დაინტერესებული იყო ვეფხისტყაოსნის საკითხებით. მან გადმოწერა პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული პოემის ორი ხელნაწერი (ერთი მათგანი 1828 წელს) და შეუდარა იმავე ბიბლიოთეკაში დაცულ ვეფხისტყაოსნის სხვა ნუსხებს. ერთ-ერთი მათგანისათვის აშიაზე მიუწერია ვარიანტული წაკითხვები და პოემის ფრანგული პროზაული თარგმანი.

ვეფხისტყაოსნის დასაწყისი სტროფების ფრანგული თარგმანი და პოემის მოკლე შინაარსი მან დაბეჭდა პარიზში 1830 წ. ჟურნ. „Nouveau Journal Asiatique“-ში, (373—394). ამ გამოცემით აღფრთოვანებული თეიმურაზი 1831 წ. 15 დეკემბერს მ. ბროსეს სწერდა: „ვიხილე ჟურნალსა თქვენ მიერ წარმოვლენილსა დიდისა მის და სახელოვანისა ჩვენისა მელექსეთა გმირისა შოტტა რუსთაველისა რჩეულნი ლექსნი და შენ მიერ ლამაზად თარგმანება მისი ფრანციულს ენაზე, ვაშა! ვაშა!“.

ამის შემდეგ მ. ბროსემ არაერთხელ მიმართა თეიმურაზს კონსულტაციისათვის ვეფხისტყაოსნის ისტორიულ-ლიტერატურულ საკითხებზე. ერთ-ერთი წერილით ბროსე სთხოვდა თეიმურაზს გაეგზავნა მისთვის პოემის 1712 წლის გამოცემა, რაზედაც 1833 წ. 9 ოქტომბერს თეიმურაზი პასუხობდა, მე თვითონ ვეძებე ვახტანგ მეფის გამოცემული ვეფხისტყაოსანი, „თქვენთვის მინდოდა წარმომეგზავნა, მაგრამ აქ ჯერ ვერსადა ვპოვე. თუმცა ერთი ექვშემპლარი მე მაქვს ჩემსთვის, რომელსაც აქ ჩვენს სახლშიაც ხშირად კითხულობენ. დიდის სიხარულით გამოვიმეტებდი, რომ გამომეგზავნა, მაგრამ ასე დაქველდებული არის, რომ თითქმის უფრო მეტი ფურცლები დახეულია და ზოგჯერ დაკარგული ფურცლები ხელით არის ჩაწერილი. და ვახტანგ მეფისაგან განმარტებაცა სრულად არ არის, ფურცლები აკლია. კიდევაც ვეძებ, თუ ვიშოვნე გამოვგზავნი, მაგრამ სწორეთ კი არ ვიცი მეშოვება თუ არაო“.

ამავე წერილით თეიმურაზი სთხოვს ბროსეს ცალკე წიგნად გამოეცა პარიზში ვეფხისტყაოსნის სრული ტექსტი¹. „დიდად კმაყო-

¹ თეიმურაზ ბაგრატიონის წერილები აკად. მ. ბროსესადმი, სოლ. ყუბანეი-წვილის რედაქციით, 1964, გვ. 26.

ფილება იქნებოდა ჩვენის ქართველებისათვის, — სწერს თეიმურაზი, — რომ ვეფხისტყაოსანი დაიბეჭდოს ერთს წიგნათ, კიდევ იყიდინა და კარგს ფასათაც გავიდოდა. და ეგების ეცადნეთ კარგის ასოებით, კარგს ქალღმერთს მოამზადოთ და დაიბეჭდოს. მომწერეთ მე თითო ექვშემპლარი მანდ როგორ დაჭდება, რა ერთი ფასი წავა და მეც მოგწერ როგორც გაიყიდება. „მეაზიელის საზოგადოების“ ფულით რომ დაიბეჭდოს და ისევ საზოგადოებისათვის გაიყიდოს, სარგებლობა იქმნება და თუ საკუთრად თავის ფულით ვინმე დაბეჭდოს და არას წარაგებს, კიდევ მოიგებს“.

ამასთან ერთად თეიმურაზი ატყობინებდა მ. ბროსეს: თუ შენსადილო იქნეს ვეფხისტყაოსნის დაბეჭდვა, „მხოლოდ ლექსების გასწორებისათვის, რომ ტყუილები არ ჩაიწეროს... შეიძლება მე მიჩვენოთ, ორიგინალს ერთს თვეზედ მეტი არ დააგვიანდება. მე იმავ ორიგინალში გავასწორებ და ვახტანგ მეფის სტამბისას შევამოწმებ“, რადგანაც „თითო ოროლს ალავს ვახტანგ მეფის სტამბაშიაც არის მესტამბისაგან შეცთომა“. მართალია ბევრი არ არის, მაგრამ რაც არის „იმასაც გავისწორებთ და სამს თვეზედ მისვლითა და მოსვლით მანდავ მოგივათა ორიგინალი. ვახტანგ მეფისაგან განმარტებულსაც ზედავ მოვაწერინებ და ისე დაბეჭდეთ. რომ ხალხში გამოვიდეს, კარგი რამ იყოს“⁸².

თეიმურაზ ბაგრატიონი ურჩევს მ. ბროსეს, თუ ვეფხისტყაოსანი დაბეჭდოთ, „მარტო მხედრულის ასოებით დაბეჭდეთ, ხუცურს ნუ ჩაატანთ ამისათვის, რომ საქართველოს სოფლებში მცხოვრებნი ძალიან ეწყობიან, მდაბალი ხალხი ძალიან კითხულობს ვეფხისტყაოსანსა და იმათში ხუცური ბევრმა არ იცის, მარტო მხედრული წიგნი იციანო“⁸³.

მ. ბროსე თანაგრძნობით შეხვდა თეიმურაზის წინადადებას. მაგრამ ვეფხისტყაოსნის გამოცემა საფრანგეთში ვერ მოხერხდა⁸⁴. შემდეგ ბროსე რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის წევრად აირჩიეს და 1837 წელს საცხოვრებლად გადმოვიდა პეტერბურგში. აქ თეიმურაზი და ბროსე უშუალოდ დაუკავშირდნენ ერთმანეთს და შეუდგნენ ვეფხისტყაოსნის გამოცემის სამზადისს. შეადგინეს სარედაქციო-საგამომცემლო კომისია, რომელშიც შედიოდნენ მ. ბროსე.

⁸² თეიმურაზ ბაგრატიონის წერილები აკად. მ. ბროსესადმი, 1964, გვ. 26.

⁸³ იქვე, გვ. 27.

⁸⁴ კობახიძის ცნობით, „ვეფხისტყაოსნის გამოცემა ლითოგრაფიულად ბროსეს ჭერ კიდევ 1834 წელს განუზრახავს პარიზში ყოფნის დროს და სანიმუშო ფურცელი თეიმურაზ ბაგრატიონისათვისაც გამოუგზავნია. მაგრამ უკანასკნელს არ ურჩევია ასეთი გამოცემა“ (გაზ. „კომუნისტი“, 1937, № 234, გვ. 4). არ ვიცი რა საბუთზეა დამყარებული აღნიშნული ცნობა.

ზ. ფალავანდიშვილი⁸⁵ და დავ. ჩუბინაშვილი⁸⁶. ტექსტის დამზადება-გამოცემაში მონაწილეობას იღებდნენ აგრეთვე თ. ბაგრატიონი და გ. ავალიშვილი⁸⁷.

⁸⁵ ფ ა ლ ა ვ ა ნ დ ი შ ვ ი ლ ი ზაქარია მიხეილის ძე—მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრის ხანმოკლე, მაგრამ ნაყოფიერი მოღვაწეთაგანია. დაიბადა ის თბილისში 1817 წ. სწავლობდა ჭერ თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებელში. შემდეგ პირველ გიმნაზიაში. კურსის დამთავრების შემდეგ სწავლა განაგრძო მოსკოვში, ლახარევის სახელობის აღმოსავლურ ენათა ინსტიტუტში, შემდეგ პეტერბურგის უნივერსიტეტში. ზ. ფალავანდიშვილი სტუდენტობის დროიდანვე დიდ ინტერესს იჩენდა საქართველოს ისტორიის, ეთნოგრაფიის, არქეოლოგიისა და ლიტერატურის მეცნიერულად შესწავლის საქმეში. ის ერთ-ერთი აქტიური თანამშრომელი იყო ბრისესი, რომელსაც სისტემატურად აწვდიდა მისთვის საჭირო ცნობებს ქართული კულტურის ყველა დარგიდან.

ზ. ფალავანდიშვილი რუსეთიდან სამშობლოში დაბრუნდა 1841 წ. და აქტიურად ჩაება საზოგადოებრივ მუშაობაში. ის იყო ერთ-ერთი ინიციატორთაგანი თბილისში ბიბლიოთეკისა და ქართული გაზეთის „კავკასიის მხარეთა უწყებანის“ დაარსებისა. აღნიშნულ რედაქციაში მას ქართული ენის მთარგმნელის თანამდებობა ეკირა, კარგად ფლობდა ქართულ, რუსულ და ფრანგულ ენებს. განზრახული ჰქონდა ვეფხისტყაოსნის გადართგმნა რუსულ ენაზე, მაგრამ სიკვდილმა მოუსწრო და განზრახვა განუხორციელებელი დარჩა. გარდაიცვალა უეცრად 1845 წ. 10 ივნისს. დასაფლავებულია თბილისში, მთაწმინდის ქართველ მოღვაწეთა პანთეონში. (იხ. სოლ. ც ა ი შ ვ ი ლ ი, „ზაქარია ფალავანდიშვილი“, „ლიტერატურა და ხელოვნება“, 1948, გვ. 4; ი. ე ნ ი კ ო ლ ო ფ ა ვ შ ვ ი ლ ი, „ზ. ფალავანდიშვილის უცნობი წერილი“, „მნათობი“, 1955, № 6, გვ. 152—154).

⁸⁶ ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი დავით იესეს ძე—ქართული ლიტერატურის მკვლევარი. ენათმეცნიერი, ისტორიკოსი და ლექსიკოგრაფი, დაიბადა თბილისში 1814 წ. დედ-მამა ადრე გარდაეცვალა, ამიტომ ბავშვზე მზრუნველობა იკისრა მისმა ბიძამ, ნ. ჩუბინაშვილმა, რომელიც პეტერბურგში მსახურობდა სააზიო დეპარტამენტში ქართული ენის თარგმნად. საშუალო განათლების მიღების შემდეგ, დ. ჩუბინაშვილი შევიდა პეტერბურგის უნივერსიტეტის სიბრძნისმეტყველების ფაკულტეტზე. კურსის დამთავრების შემდეგ, 1840 წ. 13 მაისს დაინიშნა საგარეო საქმეთა სამინისტროს სააზიო დეპარტამენტში ბიძის ადგილას. 1844 წ. 25 დეკემბერს მიიწვიეს ქართული ენის მასწავლებლად პეტერბურგის უნივერსიტეტში. 1855 წ. 24 აგვისტოს დაამტკიცეს ექსტრაორდინარულ პროფესორად ქართული ენის ახლად ჩამოყალიბებულ კათედრაზე, 1861 წ. 20 მარტიდან კი — ორდინარულ პროფესორად. 1870 წ. 17 აგვისტოდან მიენიჭა დამსახურებული ორდინარული პროფესორის წოდება. უნივერსიტეტიდან განთავისუფლდა პენსიაში გასვლის გამო 1871 წ. 15 ნოემბერს. გარდაიცვალა 1891 წ. 15 ივნისს. დასაფლავებულია ლენინგრადში, ალექსანდრე ნეველის სასაფლაოზე.

⁸⁷ ა ვ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი გიორგი ივანეს ძე — პოეტი კალიგრაფი, მემუარისტი და საზოგადო მოღვაწე, დაიბადა 1769 წ. სამწერლო ასპარეზზე გამოვიდა მე-18 საუკ. მიწურულში. ახალგაზრდობაშივე მიიღო შესაფერისი სწავლა-განათლება. კარგად იცოდა რუსული, თათრული და სომხური ენები. ბოლო დროს გ. ავალიშვილი საცხოვრებლად დამკვიდრდა მოსკოვში და უბოძეს „ღეისტიტიკის“ სტატიის სოვეტნიკის“ ჩინი.

1791 წ. იმოგზაურა მაშინდელ სპარსეთის აზერბაიჯანში, 1819—1820 წლებში—აღმოსავლეთის წმინდა ადგილებში. უკანასკნელი მოგზაურობა მან კიდევაც

შეიძუშავეს გამოცემის გეგმა, ანუ „პროგრამა“. როგორც ისინი უწოდებდნენ. ამ პროგრამით გამომცემლები იუწყებოდნენ, რომ ვეფხისტყაოსანი, ცნობილი ქართული თხზულება, დაწერილი თამარ მეფის დროს, მხოლოდ ერთხელ არის დაბეჭდილი თბილისში ვახტანგ VI-ის მიერ 1712 წ. ეს გამოცემა მთლიანად გაიყიდა, ამას გარდა, ბევრი მათგანი დაიკარგა ალა-შაჰმად-ხანის შემოსევის დროს 1795 წელსო. ამიტომ ეს გამოცემა ან მისგან გადაწერილი ცალი ახლა ძალიან ძვირად, თუთხმეტ ან ოც მანეთად, იყიდებაო. წიგნის ასეთი გაძვირება იმით ყოფილა გამოწვეული, რომ „საქართველოსა შინა ყოველთა ჰსურთ ქონება თვისისა „ტარიელისა“, რომელსა იკითხვენ ნიადაგ, სწავლობენ ზეპირად და წარმოთქვენ მისგან შაირთა ოდეს უნდათ მოხსენება რომლისამე კეთილშობილურის გრძნობისა, მალღლის ჰაზრისა ანუ სახელოვანის მოქმედებისა“. ამ გარემოებამ გვაიძულაო, —აცხადებენ გამომცემლები, — რომ „ახლად აღბეჭდოთ ვეფხისტყაოსანი, რომლისა საფუძვლად გვექნება მეფის ვახტანგის მიერ დაბეჭდილი, გარნა მცირედ განმართული, განხილული სწავლულთა ქართველთა მიერ და შემოწმებული ძველთა ხელწერილთა თანა, რაოდენთაც შევიძლებთ პოვნასა საქართველოსა ანუ რუსეთსა შინა, და მით მივაახლოვებთ ნამდვილსა“. ამ გამოცემას „უფ. ბროსსე, ვითა ზედამხედველი აღბეჭდვისა, მოუმატებს ქართულად წინასიტყვაობას, სადაც წარმოადგენს სალიტერატურო უწყებასა წიგნისა ამისა და აჩვენებს ღირსებასა მისსა. დიდხნის განხილვა რუსთაველის შრომისა შემძლებელ ჰყოფს მას დართვად რომელთამე შენიშნულებათა“⁸⁸.

როგორც გამომცემლები იუწყებოდნენ, პოემის ახალ გამოცემას საფუძვლად უნდა დადებოდა ვახტანგისეული გამოცემის ტექსტი, ამიტომ საჭირო გახდა აღნიშნული გამოცემის სრული ცალის

აღწერა: „მოგზაურობაჲ თბილისით იერუსალიმისადმი საბერძნეთსა ზედა. უკუნ-ქეცვაჲ იერუსალიმით თბილისადმივე კიპრის ჰალაკისა, მცირე აზიისა და ანატოლიის ძალით“.

გ. ავალიშვილმა რუსულიდან ქართულად თარგმნა სემაროკოვის რამოდენიმე კომედია, ამას გარდა—კრილოვის რჩეული არაკები, დერკავინის „ღმერთი“ და სხვ. უწერია მას ორიგინალური ლექსები და თითქოს პიესებიც. გ. ავალიშვილი გარდაიცვალა 1850 წ. 30 ივნისს. დასაფლავებულია ვსესეიატსკოეში (მოსკოვი. იხ. ტ. რუხაძე, ქართული ეპოსი „გარდამავალი ხანის“ ლიტერატურაში, 1939, გვ. 164—173).

⁸⁸ სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აზიის ხალხთა ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების ხელნაწერთა სექტორი, P 19, № 95; ი. მეგრელიძე, ვეფხისტყაოსნის მეორე გამოცემის პროგრამა, გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1965, № 34 (1463), 20 VIII; მისივე, Из истории русствелологии, Жур. „Литературная Грузия“, 1964, № 12, стр. 69—70.

გამოძებნა. ამ საკითხზე ზ. ფალავანდიშვილს მოსკოვში უცნობებია თავის ნათლიისათვის, ცნობილ მწიგნობარ გ. ავალიშვილისათვის. უკანასკნელს ჰქონია ვახტანგის გამოცემის ერთი ცალი, რომელსაც მხოლოდ სამი ფურცელი ჰქვია (1, 115, 116). დანაკლისი ფურცლები გადმოუწერიათ სხვა ცალიდან, რის შემდეგ გ. ავალიშვილს ტექსტი გაუსწორებია იმ სახით, როგორც მას ჰქონდა წარმოდგენილი პოემის ახალი გამოცემა.

1840 წ. 24 ოქტომბერს შესწორებული ცალი ზ. ფალავანდიშვილს გაუგზავნია პეტერბურგში და თან უცნობებია: „რომელიცა მაქვნდა მე დაბეჭდილი იგი [იგულისხმება ვეფხისტყაოსანი], ვითარცა შემეძლო ასო ანუ სად მეტი ჰქონდა, ანუ ნაკლები, ანუ ასო თავქუე მჯდომი, ანუ ვინისა და წილ უნი, ანუ ანისა წილ ინი და ესე ვითარნი ვჰშალე და შესაბამისნი ასონი და[ვ]უსხი, რომლისაცა შაირნი, ანუ ლექსნი არიან პყრობილ“.

ამას გარდა, გ. ავალიშვილს სტროფებში მე-4 ტაეპის დამაკავშირებელი „და“ წაუშლია, რადგანაც მისი ცნობით, „უსწავლელნი ანუ გამოუცდელნი მკითხველნი კითხვასა შინა კითხულობენ ამ ღონს ანათაც და მით უკარგავენ ლექსთა შევნიერებასაო“. ამიტომ „მე წავშალე იგინი ყოველგან, რადგანაც არა რაჟსა ჰნიშვნენ იგინი, ვითარ-ოდენ ყოვლისა ლექსისა განსხვავებასა დაბოლოებასა და მეორისა სხვისა დაწყებასა და ესრეთ უმჯობეს არსო“.

შემდეგ გ. ავალიშვილი ურჩევდა ზ. ფალავანდიშვილს, „თუ ამჯობინოთ, ყოვლისა ლექსისა ბოლოს ასოები, ვითარცა არს ვეფხისტყაოსანსა შინა, ვითარცა ესე: „რომელმან შეჰქმნა სამყარო, ძალითა მით ძლიერი თ ა“, ეს ორი ასო თანი და ანი ერთად იყოს, ვითარცა ესე: „ძლიერითა“.

დასაპრულს სთხოვდა ზ. ფალავანდიშვილს გულდასმით წაეკითხა მის მიერ ნასწორები ცალი, „მგონია ბევრგან ჰპოვო ჩემგან ანუ ცუდად გასწორებული და ანუ გაუსწორებელად დარჩომილი, ვერ შენიშვნისა ძლით ჩემისა“ და გაასწორეო⁸⁹.

გ. ავალიშვილის ნასწორები ვეფხისტყაოსნის ეგზემპლარი უჩვენებიათ თეიმურაზ ბაგრატიონისათვის. უკანასკნელს პოემის ბოლო სტროფისათვის მიუწერია: „ეს ლექსიც (ამირან დარეჯანისძე) რუსთაველისაგან არს თქმული, ნამდვილ საუწყებელ არს ესეო“ (ფ. 138).

კომისიის წინაშე მთავარი იყო ვეფხისტყაოსნის სტროფთა რაოდენობის გარკვევა. ამ საკითხით მ. ბროსე დიდი ხანია იყო დაინ-

⁸⁹ სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის აზიის ხალხთა ინსტიტუტის ლენინგრადო-განყოფილების ხელნაწერთა სექტორი, H 21.

ტერესებული და პარიზში ყოფნისას ცნობებიანათვის არაერთხელ მიუმართავს თ. ბაგრატიონისათვის. უკანასკნელს 1834 წ. 17 ოქტომბერს პეტერბურგიდან ბროსესთვის უცნობებია: „სრული ვეფხისტყაოსანი არის რიცხვით ათასხუთას ოთხმოცდა ცხრა (ოთხტაეპოვანი) სტიხი, როგორათაც ვახტანგ მეფისა დაბეჭდულს ვეფხისტყაოსანში იხილვება, ისინი არიან ნამდვილ შოტთა რუსთაველის შემთხუღნი სტიხნი, რომელიც იმ სტრზნე დასრულდება: ამირან დარეჯანისძე მოსეს უქია ხონ[ელსა]“. ამრიგად, თემურაზი დიდ ნდობას უცხადებდა ვახტანგისეულ გამოცემას, რომელიც მას პომემის კანონიკურ ტექსტად მიაჩნდა, მაგრამ ამასთან ერთად მოითხოვდა ახალ გამოცემაში ვახტანგისეულ ტექსტს დამატებოდა ოთხი სტროფი (169, 217, 699 და 736) იმიტომ, რომ ისინი ძალიან გვანან ვეფხისტყაოსნის სტროფებს და თანაც „ჩემის ოსტატის დავით ალექსიშვილისაგან გაგვიგონია და ჩემს ვეფხისტყაოსანზედ აწერია, ვითომ ეს შემდგომი ლექსები ვეფხისტყაოსნისა შოტთა რუსთაველის ნათქომი იყოს“, მაგრამ „დაბეჭდვაში დარჩომოდესთ დ ველარ ჩაეტანებინოსთ“.

აღნიშნული სტროფები, თ. ბაგრატიონის აზრით, პომეაში შემდეგნაირად უნდა განლაგებულიყო: ვახტანგის 114-ე (168)⁹⁰ სტროფს (მე ამას ვარჩევ: მეფე ხარ, მეფეთა ზედა მფლობელი) უნდა მიყოლოდა ვეფხისტყაოსნის 1956 წლის გამოცემის 169-ე სტროფი (თუ ყოფილა იგი მოყმე, ხორციელი ხმელთა მვლელად); 150-ე (216) სტროფს (უბრძანა: აპა შერმადინ, ამად მე შენგან მრცხვენინან) — 217 სტროფი (მოუკლივარ თინათინის სურვილსა და სიყვარულსა); 545-ე (698)⁹¹ სტროფს (მაედანს დავდგით კარვები წითლისა ატლასებისა)— 699 სტროფი (მე დავშვრი, ვითა წესია საურავ-გარდახდილისა); 576-ე⁹² (735) სტროფს (მეტმა ზარმა გამაშმაგ მომიკიდა ცხრო და თრთოლა)— 736-ე სტროფი (შევე, ფიცხლად შევეკაზმე, ცხენზე შევჯე შეკაზმული).

„ეს ზემო ლექსები ძალიან მსგავსი არის რუსთაველის სტიხებისა და იმ ადგილებშიაც ეტყობა, საცა უნდა ჩაიწეროს, რომ აკლია ეს სტიხებია“—ასკენის თ. ბაგრატიონი. ამას გარდა, თემურაზის აზრით, 887-ე სტროფი (ყმა ახლოს უჯდა მეფესა, ჰკითხვიდა, ეუბნებოდა) უნდა იყოს 845-ე სტროფის (სმა გარდახდა, თავის-თავის გაიყარნეს მსმელნი შინა) შემდეგ და არა 886-ე სტროფის (ინადი-

⁹⁰ ფრჩხილებში ჩასმულია ვეფხისტყაოსნის 1956 წ. გამოცემის შესატყვისო სტროფები.

⁹¹ შეცდომით აქვს აღნიშნული 546.

⁹² შეცდომით აღნიშნული აქვს 566.

რეს, შემოიქცეს მხიარულნი მინდორს სრულნი) მიყოლებით, როგორც ვახტანგისეულ გამოცემაში⁹³.

ეტყობა, თეიმურაზი ამ აზრზე დარჩენილა ბოლო დრომდე, ყოველ შემთხვევაში მისი მოსაზრება 1840 წელს კომისიას გაუზიარებია გარდა 887-ე სტროფის ადგილმდებარეობისა. დასახელებული სტროფი მე-17 საუკუნის ზოგ სელნაწერში 845-ის შემდეგაა მოთავსებული, ზოგში კი ორივე ადგილას (845-ე, 886-ე). თეიმურაზის მოსაზრება ამ სტროფის ადგილმდებარეობის შესახებ კომისიას არ მიუღია და დაუტოვებია იმ ადგილას, სადაც ვახტანგს დაუბეჭდავს ე. ი. 886-ე სტროფის მიყოლებით.

თ. ბაგრატიონის დამატებული სტროფები შემდეგში ვეფხისტყაოსნის ძირითად სტროფებად აღიარეს პოემის ტექსტის დამდგენმა კომისიებმა (1888 და 1937 წწ.) და კერძო გამომცემლებმა. ამ მხრივ გამონაკლისს წარმოადგენს 169-ე სტროფი (თუ ყოფილა იგი მოყმე), რომელიც პოემის 1937 წ. გამოცემაში არ არის შეტანილი.

როგორც აღვნიშნეთ, 1841 წ. კომისიამ პოემის მოცულობის შესახებ თეიმურაზის პროექტი მიიღო, მაგრამ კომისია ამით არ დამყოფილებულა. მას ვახტანგისეული გამოცემის ტექსტი შეუღარებია პოემის ვრცელი ტიპის რამოდენიმე ხელნაწერისათვის და დამატებით კიდევ 46 სტროფი შეუტანია ახალ გამოცემაში, ესენია:

რაჲ 230⁹⁴ (განა ჰქნა ლომმან იმედი), რაჲ 233 (მისი ცეცხლი გულსა ჩემსა), როზ 247 (შერმადინ უთხრა: მართალ ხართ), რეე 257 (იგი პირად შვისა მგზავსი), ს 277 (ჩვენ ასრე მყოფნი არ ვარგვართ), სიგ 292 (ჩვენი ძმა, გლახ, დაკოდილი), სკბ 301 (აწ იმა ყმისა საკრავად), სმბ 325 (ყმა ეტყვის: ხედავ, სისხლისა), სპდ 377 (მისი მძებნელი იყომცა), ტვ 399 (მოსრულვარ, შენად შეყრამდინ), ტი 403 (ასმათ უთხრა, ლომო ცრემლით), ტია 404 (მეხვეწებოდა,

⁹³ გ. ი მ ე დ ა შ ვ ი ლ ი, თეიმურაზ ბაგრატიონის რუსთველოლოგიური ცდანი, „ლიტერატურული მიებანი“ V, გვ. 191—194.

⁹⁴ ქართული ასოებით აღნიშნულია ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული გამოცემის სტროფები, არაბული ციფრებით კი — პოემის 1956 წ. გამოცემის სტროფები.

ბროსეს შეცდომით აქვს ნაჩვენები მის მიერ დამატებული სტროფების რაოდენობა და ნუმერაცია, მაგ. ჩამატებულად აქვს მას აღნიშნული უკთ (429: წა შეეზი ხატაელთა) სტროფი. ნამდვილად კი ეს სტროფი მოიპოვება ვახტანგისეულ ჯამოცემაშიც და აღნიშნულია უთ (409) ნუმერაციით. ამას გარდა, მის მიერ ჩამატებულ სტროფებიდან შეცდომით არ აღვნიშნავს („ჩვენ ასრე მყოფნი არ ვარგვართ“) ს (200), („ასმათ უთხრა: „ლომო ცრემლით“) ტი (310) და („თავადობა ინდოთა“) ტნ (350) სტროფები. ამრიგად, ბროსემ ვახტანგის გამოცემას დაუმატა არა 48 სტროფი, როგორც ეს ცნობილი იყო, არამედ 50.

ლამოდა), ტლ 437 (ნადიმსა შიგან მოყმენი), ტლგ 439 (წიგნი წიგნსა ეცემოდა), ტმგ 450 (რა მინდორს შეეჯდო), ტნ 458 (პატრონობა ჰინდოთა), ტნგ 459 (ტარიელს თვალნი სისხლისა), ტნე 467 (ზღუდედ მოვლიდა ზურმუხტი), ტპზ 503 (შევე, დავჯე ტახტსა ზედა), ტე 509 (ასმათ დგას ჩემთვის), ულ 551 (მოვახსენე, არ მეწყალვის), უნბ 578 (მას კაცსა ამოდ ვეუბენ), ფიშ 645 (რიდენი და ყაბაჩანი), ფეზ 729 (მან უთხრა: წადით დაჰკარგეთ), ქნთ 795 (ვთქვი: რა მქონდა სახლსა ჩემსა), ქოგ 815 (აწ ათია წელიწადი), ლლ 873 (ყმა მხიარული, წყლიანი), ლლზ 880 (საწოლს მჯდომმან პირსა ცემით), ლმდ 888 (ყმამან რაცა არვის უთხრის), ლმე 889 (თქვა: ამა ყამსა). ლპთ 934 (რა გათენდა, შეეკაზმა), ლე 935 (მოახსენა კელა ვაზირმან), ყა 946 (ოდეს ბრძენმან გაიგონოს), ყგ 948 (მან გამისრულა ყველაი). ყლ 976 (ღმერთსა მვედრებდეს მრავალი), ყლა 977 (დამხსნას ბნელი და ნათელი), ყლზ 983 (ყმა შეეკაზმა წასავლად), ყნბ 998 (გაზრდილო, ცეცხლი მედების), შპზ 1139 (იტყვის თუ ჩემი ხელ-მქმნელი), ჩმგ 1198 (ქალაქს შევიდეს, ხმა გაჰხდა), ჩტიე 1465 (შვენებითა არსთა მზე ხარ), ჩტპზ 1497 (ესე სიტყვა მართალია), ჩუკე 1584 (ყოვლგნით მრგვალი; შეუვალი), ჩფლთ 1700 (ავთანდილ იცნეს), ჩფნ 1711 (ფრიდონ წაჰყვა), ჩფგე 1726 (ტარიელ ფრიდონ გაგზავნა).

როგორც ჩანს, კომისიას პირველად განზრახული ჰქონია დაებეჭდა ვეფხისტყაოსნის ყველა სტროფი, ამ მიზნით ინდოხატაელთა და მისი მომდევნო ამბების დაბეჭდვასაც აპირებდნენ, მაგრამ შემდეგში ისინი ზედმეტად მიუჩნევიან და პირვანდელ გადაწყვეტილებასზე ხელი აუღლიათ. ვფიქრობთ, ამ საქმეში, გარკვეული როლი ითამაშა თ. ბაგრატიონმა.

ჯერ კიდევ 1834 წ. თ. ბაგრატიონი ვეფხისტყაოსნის მოცულობის შესახებ მ. ბროსეს ატყობინებდა, ნამდვილი ვეფხისტყაოსანი ვახტანგისეული გამოცემაა ოთხი სტროფის დამატებით. სხვები კი „შოთა რუსთაველისა არ არის ნათქომნი, სულ ტყუილათ არის ჩამატებულიო“. ამავე წერილში თ. ბაგრატიონს ჩამოთვლილი აქვს პოემის ფსევდორუსთველური თავები, ესენია:

- ა. ტარიელისაგან ჰინდოთ მეფის სიკვდილის ცნობა (ტყუილია),
- ბ. ჰინდოეთს მისვლა [და] ხატაველთ დამორჩილება მეორედ,
- გ. შინ მისვლა ტარიელისაგან და ქორწილი მათი,
- დ. ხვარაზმთა მეფისაგან ტარიელის ავადმყოფობის ცნობა, შიგან ჩადგომა,
- ე. ესმა ჰინდოთ მეფესა ხვარაზმელთ მოსვლა, ვაგლახ შენ სოფელო,
- ვ. ტარიელისაგან კაცის გაგზავნა ავთანდილსა და ფრიდონსა თანაჲ

ზ. მისვლა ავთანდილისა და ფრიდონისაგან ტარიელის საშველად,

ყ. ავთანდილისა და ფრიდონისაგან წასვლა და ხვარაზმელთ ომი,

თ. ანდერძი ტარიელისა, ოდეს მიიცვალებოდა მის ქაშა ნათქვამი,

ი. სიკვდილი ტარიელისა და ცოლისა მისისა,

ია. ანდერძი ავთანდილისა, რომელ თქვა ქამსა მას სიკვდილისა მისისასა,

იბ. სიკვდილი ავთანდილისა და ცოლისა მისისა,

იგ. მოსვლა ფრიდონისაგან ძმობილთა მისთა ტაგრუცსა.

ეს ზემო ათცამეტი პუნქტი რუსთაველისაგან არ არის თქმული და არც ვეფხისტყაოსანისა არის. ტყუილი არის და ცუდი ლექსებიც არისო — ასკვნის თეიმურაზი.

ვეფხისტყაოსნის ზემოაღნიშნული თავების ავტორად თ. ბაგრატიონი ნანუჩა ციციშვილს ასახელებს. „ციცისშვილი ყოფილა ერთი, ქართლის თავადთაგანიო, — სწერს მ. ბროსეს, — იმას მეტი სახელი ნანუჩა რქმევია. იგი, ნანუჩა ციციშვილი, ვახტანგ მეფეზე უწინ ყოფილა. ვეჭოფ გიორგი მეთორმეტისა ქართლის მეფისა შანავაზ მეფისა, ბახუტაშ შვილის დროსა ყოფილა. იმას მოუგონია და თითონ გაუკეთებია ეგ ლექსები და ვეფხისტყაოსნისათვის შეუერთავს. და ვისაც იმისის ვეფხისტყაოსნიდამ გადმოუწერია, აღარ გაუსინჯავსთ, თუ ველარ გაუშინჯავთ, და ისე შეცდომით ჩაუწერიათ. იქნება რომ ის ნანუჩა ციციშვილი დიახ კარგი კაცი ვინმე იყო! ღმერთმა აცხონოს, მაგრამ დიახ ცუდი პიტიკოსი ბრძანებულა⁹⁵. და რაც რუსთაველს დაუწერია ვეფხისტყაოსნად, ისი კმარა, იმას სხვა დამატებული არა ეჭირება რა.

„ომიანიანი“ ზღაპარიც იმისგანვე არის მოგონილი. ისიც მაგისტანა არა არის რა. არც ტარიელის შვილი ყოფილა ომან თუ სხვა ვანმე და არც არა საჭირო არის. ეს ლექსები სრულად ქართველებისაგან დაწუნებული არს და გარდაადგეთ⁹⁶.

ასეთი იყო 1834 წელს თეიმურაზის აზრი ვეფხისტყაოსნის მოცულობის შესახებ. არსაიდან არ ჩანს, რომ შემდეგში მას თავისი

⁹⁵ თ. ბაგრატიონს სწორად ვერ გაუგია არჩილ მეფის განცხადება ვეფხისტყაოსნის ინტერპოლატორის ნანუჩას შესახებ. არჩილი ნანუჩას მიაწერს ვეფხისტყაოსანში ცალკეული სტროფების ჩართვას და არა თავების დაწერას. დღეს უკვე გამოკვლეულია, რომ „ანდერძების“ ავტორი არის არა ნანუჩა. არამედ იოსებ სააკაძე, XVII საუკ. სასულიერო პირი, ისტორიული პოემა „დიდმოუურავიანის“ ავტორი.

⁹⁶ სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის აზიის ხალხთა ინსტიტუტის ლენინგრადის

მოსაზრება უარეყოს. ძნელი დასაჯერებელია, რომ კომისიას ანგარიში არ გაეწია თეიმურაზის მოსაზრებისათვის, მაგრამ იმ დროს იმდენად მძლავრად ყოფილა მოთხოვნილება ვრცელი ვეფხისტყაოსნის დაბეჭდვაზე, რომ ბროსე იძულებული გამხდარა ნაწილობრივ დათმობაზე წასულიყო. ჩვენ მიერ დაბეჭდილი ახალი სტროფები.— წერს მ. ბროსე — „სწორედ არ ვიცით ვისგან არიან დაწერილნი“, მაგრამ დაბეჭდვით იმიტომ, რომ ისინი „მრავალთა სწავლულთა ქართველთა მოეწონებოდათ, ძველ ხელნაწერებშია იპოვებოდნენ და ამის გარდა, რაოდენიმე ხელის მომწერმა ამ წიგნზე გვთხოვეს არ დატევება მათიო“ (გვ. XIV). ეს, რა თქმა უნდა, ძალიან უსუსური არგუმენტია იმისათვის, რომ აღნიშნული ჩანართი სტროფები ვეფხისტყაოსნის ძირითად ტექსტში შეტანილიყო. ამიტომაც იყო, რომ ბროსეს სამართლიანად უსაყვედურებდნენ, წარმოდგენილი საბუთებით დასახელებული სტროფები ვეფხისტყაოსანში არ უნდა ჩამატებულიყოვო⁹⁷.

რაც შეეხება „ინდოხატაელთა“ და მის მომდევნო ამბებს, კომისიას, როგორც აღვნიშნეთ, განზრახული ჰქონია მათი ძირითად ტექსტში შეტანა იმავე მოსაზრებით, რითაც ცალკეული სტროფები შეიტანეს, მაგრამ შემდეგ, მათ დაბეჭდვაზე ხელი აუღიათ, ცუდი ლექსები არის და ბევრად ჩამოუვარდებიან რუსთველის პოეტურ სიმშვენიერესო, წერს დ. ჩუბინაშვილი⁹⁸, რასაც ადასტურებს მ. ბროსეც, „რუსთველისა არ იყვნენ და ამას გარდა დიდი განხილვაც უნდოდაო“ (გვ. XIV). საერთოდ კი, მ. ბროსე იმ აზრისა იყო, რომ „თუ კიდევ როდისმე დაიბეჭდება ვეფხისტყაოსანი, ნანუჩას მომატებაც და სხვა რა ეკუთვნის ამ წიგნს, თუ გინდ რუსთველისა არ იყოს. განხილვით უნდა დაიბეჭდოსო“.

ბროსეს განზრახული ჰქონია ვეფხისტყაოსანი დაებეჭდა ვარიანტების თანდართვით. ამ მიზნით მას კიდევაც დაუმუშავებია მის ხელთ არსებული ხელნაწერები, საქართველოში დაცული ნუსხების დამუშავება კი დაუვალებია ზ. ფალავანდიშვილისათვის, რომელიც როგორც აღვნიშნეთ. 1841 წლიდან პეტერბურგიდან საცხოვრებლად თბილისში გადმოვიდა. სამუშაოდ მას თან წამოუღია დაბეჭდილი ვეფხისტყაოსნის ფორმები, მაგრამ ზ. ფალავანდიშვილი ამ საქმეს ხალისით არ მოკიდებია და ცდილა როგორმე თავი აერიდებინა. ერთ-ერთ წერილში 1841 წ. ბროსეს ატყობინებდა, რომ დღემდე ვერ გამოგვზავნე ვარიანტები „ტარიელზე“, სხვადასხვა ხელნაწერებიდან ამოღებული, და იქვე დასძენდა, მე ვფიქრობ ესენი საჭირო არ არისო. ბროსე კი დაჟინებით მოითხოვდა ვარიანტების ამოწე-

განყოფილების ხელნაწერთა სექტორი, H-22, ფ. 12რ—14რ.

⁹⁷ ვეფხისტყაოსანი, 1875, გვ. IX.

⁹⁸ ЖМНП 1842, № 8, გვ. 120.

რას, ამიტომ ზ. ფალავანდიშვილი იმავე წლის 8 ივნისს აცნობებდა, ორბელიანები, კავკავაძეები და ბატონიშვილი თეკლე მალე იქნებიან ჩემთან და სხვების დახმარებით წავიკითხავთ და შევუდარებთ ხელნაწერებს დაბეჭდილ ეგზემპლარსო, მაგრამ ეტყობა, ეს საქმე ზ. ფალავანდიშვილს ვერ მოუგვარებია და თავის არიდების მიზნით, ბროსესთვის 16 ივნისს მიუწერია: ჩემი შეხედულება ასეთია, ის ვარიანტები, რომლებიც თქვენ გაქვთ დაბეჭდილ „ტარიელისათვის“ საკმარისია, და ყველა კმაყოფილი იქნება, თუ დაბეჭდავთ ახსნა-განმარტებით⁹⁹.

ადგილობრივ ინტელიგენციას სასურველად მიუჩნევია, ყველა ხელნაწერიდან ამოწერილიყო ვარიანტები და პოემასთან ერთად დაებეჭდათ, რაც ზ. ფალავანდიშვილს ქართველთა აკვიატებულ აზრად მიუჩნევია.

მ. ბროსე არ დათანხმებია ზ. ფალავანდიშვილს და კატეგორიულად მოუთხოვია ვარიანტების ამოწერა, რაზედაც ზ. ფალავანდიშვილი 1841 წ. 25 ივლისს ბროსეს ატყობინებდა, შეუძლებელია და უნაყოფო მისი შედგენაო და ურჩევს ვეფხისტყაოსანი დაიბეჭდოს უვარიანტოთ, რითაც წიგნი შედარებით იაფი დაჯდება, ყოველი ეგზემპლარი სამ მანეთზე მეტი არ ეღირებაო.

საქმე ჭიანჭურდებოდა. ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ბეჭდვა კი დასასრულს უახლოვდებოდა. ხელისმომწერლებიც წიგნს მოითხოვდნენ, თანაც იმედი არ იყო ვარიანტების შედგენისა, ამიტომ ბროსე იძულებული გამხდარა პოემა უვარიანტოდ დაებეჭდა.

ტექსტის დადგენისას კომისიის წევრთა შორის აზრთა სხვადასხვაობა ყოფილა. ერთ-ერთ მათგანს ვეფხისტყაოსნის ავალიშვილის ცალისათვის თავში (გვ. 1) მიუწერია: „შემწყობისათვის“: 1. ყველგან იყოს ვ [და] ვე, უ და უშჱ მაგიერად. 2. ჰ სრულებით საჭირო არ არის. 3. შემკვრელი არასადა არ იყოს, თუ არა მხოლოდ „შერთულ ლექსებში“. მაგრამ ეს მითითება გამოცემაში მთლიანად არაა გატარებული, გამოცემულ ტექსტში ჰ-ეც გვხვდება, შემკვრელი „და“ და სხვ.

კომისიას ახალ გამოცემულ ტექსტში ბევრი ცვლილება შეუტანია, მაგ., არ დაუნაწევრებია ტაეპების ბოლო სარითმო ასოები, მე-4 ტაეპის დამაკავშირებელი „და“ ლიგატურით არ დაუბეჭდავს, სათაურები, უმეტეს შემთხვევაში, ახალი რედაქციით გაუმართავს, დაუცავს ახალი პუნქტუაცია, შესწორებები შეუტანია ცალკეული სიტყვების წაკითხვებში, როგორცაა მაგ., ვახტანგის გამოცემის

⁹⁹ ზ. ფალავანდიშვილის წერილები დაცულია საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში (ბროსეს ფონდი), ამონაწერები მომწოდებ. გ. გიორგაძემ.

„ცრემლსა ვითა მარგალიტსა ტირს (რმ, 140)“ გაუსწორებია: „ცრემლსა ვითა მარგალიტსა ჰყრის“; ცბგერა შეუცვლია „ძს“-თი ისეთ ფორმაში, როგორცაა, დამიც, ძალუც და სხვ.

შეცდომით გაუმართავს რჯვ (166) სტროფის პირველი ტაეპი; „დაჰსწერა, თუ „ჩემნო“, დაზრდილნო ყმანო და ზოგნო ზრდილნო“, რომელიც შემდეგ, როგორც შეცდომა, გასწორებაში აღუნიშნავს და აღუდგენია ვახტანგის ტექსტი, „დაწერა თუ ჩემნო ყმანო დაზრდილნო და ზოგნო ზრდილნო“ (რჯვ) და სხვ.

სტროფების ნუმერაციისათვის გამოყენებულია ქართული ასოები ისე, როგორც 1712 წ. გამოცემაშია აღნიშნული: ლუწ გვ. მარცხნივ, კენტზე—მარჯვნივ.

1841 წ. გამოცემაში არ შეუტანიათ ვახტანგის კომენტარი, რადგანაც ამ დროს, როგორც აღვნიშნეთ, აშკარა იყო მისი ტენდენციურობა, რის გამო მას არ იზიარებდნენ. განსაკუთრებით ხაზს უსვამდნენ იმას, რომ ვახტანგმა პოემის მიჯნურობა შეცდომით ღვთაებრივ მიჯნურობად განმარტა; ამიტომ ვახტანგის კომენტარებს „ფრიად უშესაბამო და უხამსოს“ უწოდებდნენ¹⁰⁰. „თითოეულმა იცისო, — წერს მ. ბროსე, — რომ ვეფხისტყაოსანი ზღაპარია და არა საღმრთო წერილიო“. ამას გარდა, — აცხადებს ბროსე, — ვახტანგი „მოქმედობასა ვეფხისტყაოსნისასა განჰმარტებს საღმრთოს წერილითაო“ (XII—XIII). ყოველივე ამის გამო ვახტანგის კომენტარები¹⁰¹ აღარ შეიტანეს ახალ გამოცემაში და მის ნაცვლად დ. ჩუბინაშვილის მიერ შედგენილი „მცირე ლექსიკონი“ დაურთეს.

გამოცემას თან ერთვის მ. ბროსეს წინასიტყვაობა. დაწერილია ის 1841 წ. 15 აგვისტომდე. ამ წერილში, რომლის დაწერაზე დ. ჩუბინაშვილს ავტორისათვის გულითადი შემწეობა აღმოუჩენია, ბროსე დიდ შეფასებას აძლევს ვეფხისტყაოსანს, ახასიათებს პოემის მთავარ პერსონაჟებს, არჩევს სიუჟეტის საკითხს, „მომქმედნი პირნი ვეფხისტყაოსნისა თვით ქართველნი არიან და წარმოადგინებენ თვითო მათგანი საქმეს თამარ მეფის დროს მომხდართაო“; პოემის გმირების ხასიათი ქართველთა სრულს „ნარაკტერს გამოგვიხატავენო“ (IX). შემდეგ აკრიტიკებს ანტონ პირველისა და ტიმოთე გაბაშვილის შეხედულებებს ვეფხისტყაოსანზე, იხილავს რუსთველის პოე-

¹⁰⁰ ვახტანგის კომენტარების შესახებ, 1840 წ. ოქტომბრის 14-ს, გ. ავალიშვილი ზ. ფალავანდიშვილს სწერდა: „თარგმანსა მისსა ვერ შეეხე. რადგანაც თვით პირველთაგა განმმარტებელთა მისთა ვითარცა ჰსჩანს, არა ყოველი მარაღიად განუმარტებელთა, ვინაითვან შაირთა ანუ ლექსთა შინა მისთა არიან მრავალნი სიტყვანი უცხოთა ენათანი და არა ქართველნი“.

¹⁰¹ კომისიისათვის უთუოდ ცნობილი იყო ვახტანგის კომენტარების მიზეზით 1826 წელს რომ ვერ მოხერხდა ვეფხისტყაოსნის გამოცემა. ამ გამოცემის რეცენზენტი ნ. ჩუბინაშვილი იყო, ბიძა და. ჩუბინაშვილისა.

ტიკის საკითხებს, გადმოცემულია რუსთველის მოკლე ბიოგრაფიული ცნობები, დასახელებულია პოემის ინტერპოლატორები, აკრიტიკებს პოემის ვახტანგისეულ გამოცემას და ეხება ახლად დამატებულ სტროფების საკითხს.

პოემას ერთვის ცხრასტროფიანი ლექსი, რომელიც იწყება იმპერატორ ნიკოლოზ პირველისადმი მიმართვით. შემდეგ გადმოცემულია რუსთველის ბიოგრაფიული ცნობები, ამას მიყვება ავტორის *Pro domo sua* და ბოლოს მოცემულია ცნობები ვეფხისტყაოსნის ახალი გამოცემის შესახებ. ამ ლექსის ავტორად მ. ბროსე არის დასახელებული: „მე გვარტომობით ფრანკუცი, ბროსეტ მზრუნველ ქართველთ ენის... ესე წიგნი ღვაწლით ჩემით აწ მეორედ დაიბეჭდა... კვლავ ფალავანდოვი ჩემთან და ჩუბინოვიც მღვწელია“ და სხვა. 1937 წ. ა. კობახიძემ პრესაში განაცხადა, რომ ლენინგრადის „საარქივო მასალები სრულად აშუქებენ იმ საკითხსაც, რომ 1841 წლის გამოცემის ის საბოლოო ცხრა გალექსილი ტაეპი. „ღმერთო აღიდგხელმწიფე, იმპერატორი ჩვენია“, რაც ამ [1841 წ.] გამოცემას აქვს დართული, დაუწერია არა ბროსეს, არამედ თეიმურაზ ბატონიშვილს და ამ ტაეპთა ზოგიერთი ულაზათო ლექსი ბროსეს მიერ თეიმურაზ ბატონიშვილის ლექსთა რედაქციის შესწორების ნიადაგზე აღმოცენებულა“¹⁰². სამწუხაროდ, ავტორს ეს მოსაზრება დასაბუთებული არ აქვს და ამიტომ ძნელია თქმა, რამდენად მართალია ის, მაგრამ ერთი კი ცხადია, ამ ლექსის მეხუთე სტროფი არ შეიძლება თეიმურაზ ბაგრატიონს ეკუთვნოდეს. თეიმურაზ ბაგრატიონის აზრით, ვეფხისტყაოსნის ავტორი შოთა რუსთველი იყო კახეთის რუსთაიდან, „შობილივე რუსთავსა შინა... რომელი იგი იყო ადგილით ჰერეთით... ტვილისიდგან შვიდი მილი“¹⁰³. ლექსში კი წერია: „შოთა იშვა სამესხეთოს დაბასა შინა ქებულიო“. ლექსში გატარებულ აზრს იცავდა დ. ჩუბინაშვილი, რომელსაც, როგორც ჩანს, იზიარებდა მ. ბროსეც.

¹⁰² ვაზ. „კომუნისტი“, 1937. № 234, გვ. 4. ამ ლექსის და ვეფხისტყაოსანში ჩამატებული სტროფების გამო პოლონელმა მწერალმა კაზიმირ ლაფრინსკომ, მ. ბროსე ვეფხისტყაოსნის ინტერპოლატორთა ჯგუფში მოაქცია: ვეფხისტყაოსნის „სუბუქად გამოცემა,—წერს ლაფრინსკი,—არაფერ ნაყოფს მოგვიტანს, ამას გვიმტკიცებს თითონ ბროსე, რომელმაც „არა თუ არ გაისარჯა და არ გასწმინდა ვეფხისტყაოსანი სხვა მწერლების ლექსებიდან, რომელიც ჩამატებული არის—იმან შეავსო ახლის მეცადინეობით მოპოვებულის ახლის ლექსებით, რომელიც უშოვნია სხვადასხვა წიგნებითგან, გაუტია სხვის გზასა და თვითონაც ჩაუმატა თავისი შეთხზული ლექსი“ („ცისკარი“, 1870, ივნისი, გვ. 279).

¹⁰³ ვ. თაყაიშვილი, Описание, II, გვ. 586—587, თ. ბაგრატიონი, განმარტება პოემა ვეფხისტყაოსნისა, გ. იმედაშვილის გამოცემა, 1960, გვ. 291.

1841 წ. გამოცემულ ვეფხისტყაოსნის თავფურცელს აწერია: ვეფხვის-ტყაოსანი. რუსულად Барсова кожа, პოემა დაწერილი შოთა რუსთველის მიერ. ახლად დაბეჭდილი შეერთებულია ღვაწლითა უფალთა ბროსეტ, ზაქარია ფალავანდიშვილისა¹⁰⁴ და დავით ჩუბინოვისათა, სანკტ-პეტერბურს, სტანბაში საკელმწიფო აკადემიისა მეცნიერებათა 1841.

გამოცემა დიდი მოკრძალებითაა მიღწენილი თეიმურაზ ბაგრატიონისადმი. ამის შესახებ მე-3 გვ. წერია: „მათს უგანათლებულესობას ბატონი-შვილს თეიმურაზს, საქართველოს მეფის გიორგის ძეს, უმდაბლესის პატივისცემისა. გულითადის მადლობისა, სამარადისო ერთგულებისა, ნიშნად შევსწირეთ, დამბეჭდველნი ბროსეტ, ზაქ. ფალავანდიშვილი, დ. ჩუბინოვი“.

ამ სახით დამზადდა აღნიშნული გამოცემა 1840 წელს. პოემა შეიცავს 1637 სტროფს. 1841 წ. 1 თებერვალს წიგნი ჩაბარდა დასაბეჭდად მეცნიერებათა აკადემიის სტამბას. იმავე დღეს მ. ბროსემ ბეჭდვის უზრუნველსაყოფად შეიტანა 175 მანეთი. წიგნი ააწყო სვიმონ ტაბიძემ.

გვეგვით პოემა ხელისმომწერლებს უნდა დარიგებოდა 1841 წ. გაზაფხულზე, მაგრამ სხვადასხვა მიზეზის გამო, ბეჭდვის დამთავრება იმავე წლის 30 სექტემბრამდე ვერ მოხერხდა.

შრიფტის უქონლობისა თუ სხვა მიზეზის გამო, წიგნი იბეჭდებოდა ნახევარ თაბახობით და სიგნატურაც ამის მიხედვით აქვს გაკეთებული.

პირველად აიწყო და დაიბეჭდა პოემის ტექსტი და ლექსიკონი (1—238).

წიგნი შეიცავს 15 3/4 თაბახს, ანაწყობის ზომა 6×10.

ტექსტი აწყობილია აკადემიური ციცეროთი, სათაურები კი ვახტანგისეული მუქი ციცეროთი.

სტროფები დანომრილია ქართული ანბანით (პეტიტი აკადემიუ-

¹⁰⁴ 1841 წ. 21 ნოემბერს, პ. იოსელიანს ბროსესთვის უცნობებია: „ზაქარია ფალავანდიშვილი სჯავრობს, რომ არ მოიხსენიეთ იგი თავადად. ეს ლექსი არ უნდა დაგვედოთ — მაგრამ წარსულსა რაღა ემუქლებათ“. ეს ამბავი ბროსეს უცნობებია ზ. ფალავანდიშვილისათვის, უკანასკნელს 1842 წ. 8 იანვარს შემდეგი პასუხი გაუცია: „თქვენ მწერთ, რომ მე თითქოს კმაყოფილი არ ვიყო იმის გამო, რომ წიგნზე ჩემი კეთილშობილური წოდების აღნიშვნა გამოტოვებულია. ღმერთმან დამიფაროს ამისგან. ეს მოგწერათ ჩვენმა პლატონმა, რომელიც თავფურცელზე ჩამოთვლის რა მის ტიტულებს, ქვეყანას თავის საზომით ზომავეს. მე ცოტა რამ მესმის. მე ვუთხარი ჩუბინოვს, რომ საჭირო არ არის-მეთქი გამომეგვლთა გვარების ჩამოთვლა, რადგან საქართველოში ბევრი თვალი და ყური, მაგრამ ცოტა-ჰქუა და გონება“. (ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ბროსეს ფონდი № 126).

რი), როკელიც ანაწყობის ზომის გარეშეა¹⁰⁵, დასმულია ისინი ლუწ გვერდზე მარცხნივ, კენტ გვერდზე კი — მარჯვნივ.

ტაბები ერთმანეთისაგან დაშორებულია ჩვეულებრივი შპონით. მეოთხე ტაბის დამაკავშირებელი „და“, გამოყოფილია ტექსტიდან.

სტროფების დასასრულს დასმულია ორი წერტილი, ყოველ თავის და სათაურის დასასრულს — სამი წერტილი სამკუთხედათ. ყველა თავის დასასრულს მოცემულია ბორდიურის დაბოლოვება.

წიგნის პაგინაცია აწყობილია არაბული „ჩვეულებრივი“ რუსული ციფრიდან, დასმულია ის ზემოთ. ლუწ გვერდზე მარცხნივ, ხოლო კენტ გვერდზე მარჯვნივ, სტროფების ნუმერაციის მხარეს.

ვეფხისტყაოსნის ტექსტის წინსართის (თავფურცელი, წინასიტყვაობა) გვერდების პაგინაცია გაკეთებულია ფრჩხილებში რომაული ციფრებით.

კოლონტიტულში მარცხნივ დაბეჭდილია: ვეფხვის, მარჯვნივ — ტყაოსანი, აწყობილია ვახტანგისეული მუქი 12-ით.

თავფურცელი შეიცავს 12 სტრიქონს, აწყობილია სხვადასხვა შრიფტით: ვახტანგისეული შავი ციცერო, აკადემიური პეტიტ, ვახტანგისეული 10, ვახტანგისეული მუქი ციცერო, აკადემიური 12 და ე. წ. ფერადი მთავრული ასოები (იხ. ტაბ. II).

მე-5 გვერდი, სადაც აღნიშნულია ამ გამოცემის მიძღვნა თეიმურაზ ბაგრატიონისადმი, შეიცავს 12 სტრიქონს, აწყობილია სხვადასხვა შრიფტით: აკადემიური 12, ვახტანგისეული მუქი 12, აკადემიური კორპუსი, აკადემიური პეტიტ, ასომთავრული ხუცური.

„წინასიტყვაობა“ აწყობილია ვახტანგისეული მუქით, წინასიტყვაობის ტექსტი—აკადემიური 12-ით.

ლექსიკონი იწყება ახალი გვერდით, სახელწოდება „მცირე ლექსიკონი“ ტექსტიდან დაშორებულია და ზემოდან დაწეულია 1/2 კვადრატით. დაბეჭდილია ის ორ სვეტად. ანბანები თითოეულ სვეტშია გამოყოფილი. თითოეული ანბანი ძირითად ტექსტიდან გამოყოფილია 2 სტრ., დაბეჭდილია ვახტანგისეული შრიფტით. ასახსნელი სიტყვა აწყობილია დაყოფით აკადემიური 12-ით, ახსნილი—დაუყოფლად, იმავე შრიფტით. ასახსნელი სიტყვების საწყისი ასოები გამოყოფილია ვახტანგისეული შავი ასოებით. სვეტები ერთმანეთისაგან დაშორებულია 1/2 შავი ხაზით.

39-ე გვ. სეთ-ს შემდეგ სტროფების ნუმერაცია უნდა აღნიშნულიყო ტ—ასოთი, ამის ნაცვლად შეცდომით სეთ-სთვის მიუყოლე-

¹⁰⁵ სათვალავის რიგითი ნუმერაცია ყოველთვის არაა დატული, არც: შემთხვევები მათი გამორჩენისა და განმეორებებისა, აქა-იქ გვხვდება კორექტურული შეცდომებიც.

ბიათ სრ, სრა, სრბ, სრგ, სრდ, ნაცვლად ტ, ტა, ტბ, ტგ, ტდ-სა. ეს შეცდომა ბექდვის დროს შეუმჩნეველად და 40-ე გვერდიდან კიდევაც გაუსწორებიათ, მაგრამ გაუგებარია, თუ რატომ არ გაასწორეს 39-ე გვერდზე.

წიგნს ბოლოში დართული აქვს ერთი ფურცელი, რომლის პირველ გვერდზე მოთავსებულია რფე (166) სტროფის პირველი ტაეპის კორექტურული შეცდომების გასწორება, გარეკანის I და IV გვ. ჩასმულია ორხაზოვან სტამბურ ორნამენტთან ჩარჩოში, რომლის კუთხეები და შუა ნაწილი შეერთებულია ბორდიურებით. IV გვ. შუა ადგილას დხხატულია არფა, რომელსაც მარჯვენა ხელით უკრავს აღმაფრენ მდგომარეობაში მყოფი ქალი. უკანასკნელის მარცხენა ხელი მზადყოფნაშია არფისთვის. არფის ძირს გამოსახულია მცენარის ფოთლები. IV გვ. ძირს, ჩარჩოს ხაზებს შორის, აკადემიური პეტიტით, დაბეჭდილია წიგნის ფასი სიტყვებით: „ფასი სამი მანეთი“. გარეკანის ტექსტი და თავფურცლის ერთი და იგივეა, პირველში არ არის აღნიშნული მხოლოდ თუ რომელ სტამბაში დაიბეჭდა წიგნი, გამომცემლების ვინაობის წარწერაც სხვანაირად არის განლაგებული და საპაუზო ხაზი გარეკანზე უფრო მკირეა, ვიდრე თავფურცელზე.

წიგნი დაიბეჭდა 1200 ცალი, გვ. XIV, 239. სასტამბო ხარჯებს შეადგენდა 313 მანეთი და 88 კაპიკი¹⁰⁶.

ვეფხისტყაოსნის 1841 წ. გამოცემამ რუსთველოლოგიაში პროგრესული როლი ითამაშა. მან შეარყია ვახტანგისეული პოემის გამოცემის მოცულობა და დააყენა საკითხი ვეფხისტყაოსნის სტროფული შედგენილობის შესწავლის აუცილებლობის შესახებ.

აღნიშნულმა გამოცემამ ვერ შესწყვიტა პირველნაბეჭდი ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერებით გავრცელება. ორიოდ ნუსხა მოგვეპოვება, რომელიც 1841 წ. გამოცემიდან მომდინარეობს.

VI

ვეფხისტყაოსნის რამოდენიმე ცალი ჩაუსვამთ მაგარ ყდაში. საპატივემლო პირთათვის მისართმევად¹⁰⁷.

¹⁰⁶ სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის არქივი, ფონდი 4, ანაწერი 2, საქმე № 196.

¹⁰⁷ 1841 წ. 26 სექტემბერს ზ. ფალაენდიშვილი სთხოვდა ბროსეს მისთვის ყდაში ჩაესვა „ტარიელის“ სამი წიგნი. ერთი არც ძალიან მდიდრულად, მაგრამ ღამაზათ მოოქრული ორნამენტებით, როგორც ეხლა ინგლისურ ყდაზე აკეთებენო და რომელიც შეიძლება 10—15 მანეთი დაჯდესო. მეორე ყდა წიგნისა

ზ. ფალავანდიშვილი ერთ-ერთ წერილში ბროსეს ატყობინებდა, „თუ თქვენ ვერცხლის ყდაზე გექნებათ ილუსტრაცია „ტარიელიდან“ აღებული, ძალიან კარგი იქნებოდა, მაგრამ რადგან ეს ძვირია, თქვენ შეგიძლიათ დაკმაყოფილდეთ მხოლოდ სატიტულო წარწერით... მითხრეს, რაკი ყდები თბილისში არ იშოვება, ამიტომ მანდ გააკეთებინეთ და ამას მოემატება ფანი 25 კაპიკო“.

ჩასვეს თუ არა მთელი ტირაჟი მაგარ ყდაში, არ ვიცით. წინასწარი გამოანგარიშებით, წიგნი ბაზარზე უნდა გაყიდულიყო 2 მან. 37 კაპიკად, ნამდვილად კი იყიდებოდა 3 მანეთად.

როგორც აღვნიშნეთ, პოემის ამ გამოცემაზე ჩაუტარებიათ ხელისმომწერა. ხელისმომწერლებზე წიგნი უნდა გაყიდულიყო ორ მანეთად, ხოლო ბაზარზე, როგორც აღვნიშნეთ, ორ მანეთად და 87 კაპიკად.

ხელისმომწერლებს რომ წარმოდგენა ჰქონოდათ ვეჟურისტკოსნის ახალ გამოცემაზე, ამიტომ პროგრამა იმ შრიფტით და სომის დაუბეჭდავთ, რა სახითაც უნდა დაბეჭდილიყო პოემა, „წიგნი ესე [ე. ი. ვეფხისტყაოსანი] აღიბეჭდების ამავე ასოებითა და იქნება ამავე ტანისა, როგორც ეს პროღრამმააო“, აცხადებდნენ გამომცემლები. პროგრამისათვის კი დაურთავს ცალკე ფურცელი, რომლის ერთ გვერდზე იმავე შრიფტით დაბეჭდილია პოემის დასაწყისი სტროფები.

ეს პროგრამა დაუბეჭდავთ და გაუფრცელებიათ ქართულ რუსულ ენებზე. ხელისმომწერა ჩატარებულა პეტერბურგში, მოსკოვში და თბილისში. მოსკოვში ამ საქმეს ხელმძღვანელობდა გ. ავალიშვილი, საქართველოში კი ზ. ფალავანდიშვილი.

პეტერბურგიდან თბილისში წიგნების ფოსტით გადმოჰიწდვას ძალზე აგვიანდებოდა და თანაც ძვირიც ჯდებოდა, ამიტომ ამ საქმისათვის უმთავრესად იყენებდნენ ვაჭრებს, რომლებსაც თბილისსა და პეტერბურგში მიმოსვლა ჰქონდათ, აგრეთვე სამხედრო სამინისტროს მიერ თბილისში გამოგზავნილ შიკრიკებს და ზოგჯერ ამიერკავკასიაში ფულის გამოგზავნისას წიგნებსაც თან აყოლებდნენ¹⁰⁶.

შეიძლება დაჭდეს ერთი მანეთით. ეს ორი წიგნი ზ. ფალავანდიშვილს უნდა მიეროშია თავისი ბიძისათვის და ძალუასათვის. შესაძებ—მაგარ ყდაში ჩასმული, თავისთვის უნდოდა.

¹⁰⁶ წიგნების გაგზავნის შესახებ 1842 წ. 4 მაისს ზ. ფალავანდიშვილი მ. ბროსეს სწერდა: „მირჩიე როგორ მოვიქცეთ წიგნების გაგზავნის საკითხზე: ფოსტით ძალიან ძვირია, ასევე ტრანსპორტითაც, რომელიც გრძელდება დაახლოებით 5 თვე. შეუწუხდით და გავვიგეთ თბილისისაკენ ვინ მოემგზავრება; მათ შორის მე ვიყნობ ახალგაზრდა თავად ბებუთოვს, კარგი ყმაწვილია, რომელიც მინდოდა ერთზე წარმოედგინა თქვენთვის. როგორც მამამისმა მითხრა, ის ამ თვეში უნდა წამოვიდეს. მისი აყვავებული ქონება საშუალებას მისცემს წამოვიდეს დიდკაყურად, როგორც ვფიქრობთ, მისთვის ადვილი იქნება თან წამო-

თუ რამდენი წიგნი გავრცელდა საქართველოში. ამას შესახებ ზუსტი ცნობა არ მოგვეპოვება. ზ. ფალავანდიშვილის მიერ ბროსესადმი მიწერილ წერილებში დაცული ცნობების მიხედვით, 1842—1843 წლებში თბილისში მიღებული ჩანს 455 წიგნი, რომელთა ნაწილი გასასყიდად გაუგზავნიათ ქუთაისში, თელავში, გორში, გური-აში და სხვა ადგილებში. 40 ცალი წიგნი შეუძენია თბილისის გიმნაზიას, რომელსაც ამ დროს მდიდარი ბიბლიოთეკა ჰქონდა. სამაჰი მანეთის წიგნი უყიდია თბილისის ქართველ ახალგაზრდობის საზოგადოების მიერ დაარსებულ ბიბლიოთეკას¹⁰⁹.

წიგნი თანდათან ვრცელდებოდა მასაში ისე, რომ 1845 წელს ტირაჟის ნახევარი თითქმის გაყიდული იყო.

VII

ვეფხისტყაოსნის ბროსესეული გამოცემის შემდეგ. პეტერბურგის უნივერსიტეტის სამეცნიერო საბჭოს დადგენილების საფუძველზე (1844 წ., 24 VII). აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტზე შემოიღეს ქართული, სომხური და თათრული ენების სწავლება. ამის გამო, უნივერსიტეტმა დაიწყო აღნიშნულ საგნებში სახელმძღვანელოების გამოცემა. ქართული ენის სახელმძღვანელოს შედგენა 1845 წ. 24 იანვარს დაევალა ამავე საგნის მასწავლებელს დავ. ჩუბინაშვილს. მან იმავე წელს შეადგინა „ქართული ქრისტიანობა“ და წარუდგინა პეტერბურგის უნივერსიტეტის საბჭოს, რომელმაც წიგნი განსახილველად გადასცა მეცნიერებათა აკადემიას. უკანასკნელმა განიხილა ეს სახელმძღვანელო, დადებითი შეფასება მისცა მას და მ. ბროსეს შენიშვნების თანდართვით დაუბრუნა უნივერსიტეტს.

უნივერსიტეტის რექტორმა პლეტნევმა აღნიშნული ნაშრომი ჩააბარა ავტორს 1845 წ. 21 დეკემბერს და მოსთხოვა მისი გასწორება მ. ბროსეს შენიშვნების მიხედვით და შემდეგ ხელახლა წარდგენა უნივერსიტეტის საბჭოსათვის. ამასთან ერთად, დ. ჩუბინაშვილს

იღოს საკმაო რაოდენობის წიგნები. თუ თქვენ მას იცნობთ, ჩემს მაგიერ უთხარით, ჩუბინოვი მას კარგად იცნობს. მე აქ ყველას ვეუბნები, რომ „ტარიელის“ დაბეჭდვა დაგვიჯდა 750 მანეთი ვერცხლით“ (№ 127).

¹⁰⁹ იგულისხმება ის ბიბლიოთეკა, რომელიც დაარსდა ორმოციანი წლების დასაწყისში თბილისში დ. ყიფიანის ინიციატივით. ამ ბიბლიოთეკის დაარსების საინიციატივო ჯგუფში შედიოდნენ ზ. ფალავანდიშვილი, ნ. ბარათაშვილი, ვ. ორბელიანი, ზ. ორბელიანი, ლ. მელიქიშვილი და სხვ. (იხ. ტ. ხუნიდაძე. ცარიზმის პოლიტიკისათვის ბიბლიოთეკების მიმართ საქართველოში, „ბიბლიოგრაფიის შოამბე“, 1948, № 4—5, გვ. 268).

უნივერსიტეტის საბუღალთოს უნდა წარედგინა ხარჯთაღრიცხვა ქრესტომათიის 600 ცალის დაბეჭდვის შესახებ¹¹⁰.

„ქართული ქრისტომათია“, რომელშიც უნდა მოთავსებულიყო „გამოკრებილნი ადგილები ქართულთა წერილთაგან“, გამოიკეპოდა ორ ნაწილად. მეორე ნაწილში, სხვა მასალებთან ერთად, უნდა დაბეჭდილიყო ვეფხისტყაოსანის ც. რაკი ამ დროს პოემის ბროსესული გამოცემის ტირაჟი მთლიანად გაყიდული არ იყო, ამიტომ დ. ჩუბინაშვილმა ისარგებლა ამ შემთხვევით და აღნიშნული გამოცემის დარჩენილი ცალები გამოიყენა ქრესტომათიისათვის. ამის გამო მან პირველ რიგში საკუთარი ხარჯით გამოსცა სახელმძღვანელოს II ნაწილი 600 ცალის რაოდენობით.

დ. ჩუბინაშვილს ქრესტომათიისათვის რომ ვეფხისტყაოსნის ბროსესული გამოცემა აქვს გამოყენებული, ჩანს შემდეგიდან: 1841 წ. გამოცემაში რგვ (166) სტროფის პირველ ტაეპში იკითხება „დაზრდილნო ყმანო“, „ყმანო დაზრდილნო“-ს ნაცვლად. ეს შეცდომა გამოცემლების მიერ საგანგებოდაა აღნიშნული წიგნის ბოლოს, სადაც მითითებულია, თუ როგორ უნდა გასწორდეს აღნიშნული ადგილი. 1846 წ. გამოცემაში კი ზემოთ აღნიშნულ ტაეპზე გასწორებული არაა. პოემის ტექსტი რომ ახლად აწყობილიყო. ეს შეცდომა გასწორებული იქნებოდა ისე, როგორ 1860 წლის გამოცემაში (იხ. სტრ. 164).

1841 წ. გამოცემაში ორჯერაა ნაჩვენები სტროფების ნუმერაციები: ჩტმე, ჩტმვ, ჩტმზ (გვ. 184—185), ასევეა ეს ნუმერაციები დაბეჭდილი 1846 წლის გამოცემაშიც.

1841 წ. გამოცემის 39-ე გვერდზე შეცდომითაა სტროფები დანომრილი (სრ-სრდ, ნაცვლად ტ-ტდ), ეს შეცდომა გვხვდება 1841 წ. გამოცემაშიც.

1841 წ. გამოცემაში შეცდომითაა დაბეჭდილი „მის მოყმისა“ (გვ. 30 სტრფ. სლბ, 232) ნაცვლად „მის მოყმისა“, ეს შეცდომა განმეორებულია 1846 წ. გამოცემაშიც.

ვეფხისტყაოსნის ორივე გამოცემაში (1841 და 1846 წწ.) სტროფების ნუმერაცია ზოგ შემთხვევაში არაა თავის ადგილას, სტროფების დასაწყის ტაეპთან დასმული (იხ. გვ. 80, 106 და სხვ.).

ჩსმთ (1249) სტროფის პირველი ტაეპის დასაწყისში ორივე გამოცემაში შეცდომით არის დაბეჭდილი მძიმე (გვ. 172).

ასეთივე შეცდომით არის მძიმე დასმული ვეფხისტყაოსნის 1841 წ. გამოცემის ერთ სათაურში სიტყვის „დარეჯანისა“ რ--ს თავზე, რომელიც გადასულა დ. ჩუბინაშვილის გამოცემაშიც (გვ. 162).

¹¹⁰ Цагарели А., Сведения о памятниках грузинской письменности, т. I, выпуск III. 1894, стр. LXXII—LXXIII.

სტროფის ნუმერაციად ორივე გამოცემაში შეცდომით დაბეჭდილია დქი ნაცვლად ქიდ-ისა (გვ. 80).

კორექტურული შეცდომებიც ორივე გამოცემაში ერთნაირია: მაგ., მეფენ (ჩსკგ), ავთანრილ (ჩტეე), შის (სლბ), ასმით (რპ) და სხვ. ერთი სიტყვით, ვეფხისტყაოსნის 1846 და 1841 წწ. გამოცემანი ერთმანეთისაგან არაფრით არ განირჩევიან.

მხედველობაში არ ვიღებთ ორივე გამოცემის ანაწყობის ზომას, შრიფტს და გვერდებზე სტროფების რაოდენობათა ერთიანობას.

ამრიგად, დ. ჩუბინაშვილს ქრესტომათიისათვის გამოყენებული აქვს ვეფხისტყაოსნის 1841 წ. გამოცემის ნაბეჭდი ფორმები და არა აწყობილი შრიფტი. პოემის აწყობილი ტექსტი რომ გამოყენებინა, შეუძლებელია კორექტურა გამომცემელს არ წაეკითხა და ახალ შესწორებებთან ერთად, არ შეემჩნია და არ გაესწორებინა ზემოთ აღნიშნული შეცდომები. თანაც მოსალოდნელი არაა შეენახათ 1841 წელს აწყობილი შრიფტი. რადგანაც პოემის ახლო მომავალში გამოცემა განზრახული არ იყო. ასევე ძნელი დასაჯერებელია, რომ ხუთი წლის განმავლობაში რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სტამბას აწყობილი ქართული შრიფტი უმოქმედოდ გაეჩერებინა.

დ. ჩუბინაშვილის ვეფხისტყაოსნის 1841 წლის გამოცემისათვის მოუხსნია დასაწყისი ნაწილი (თავფურცელი, მ. ბროსეს წინასიტყვაობა) და მის ნაცვლად ახალი თავფურცელი შეუდგენია, რომლის შემდეგ რუსულ ენაზე დაუბეჭდავს თავისი წერილი ვეფხისტყაოსნის შესახებ და პოემის გ. ბარტდინსკის რუსული თარგმანის ნაწყვეტები. აღნიშნული ნაწილის გვერდები წიგნში დანომრილია რომაული ციფრებით.

ვეფხისტყაოსნის 1841 წ. გამოცემა თავდება 223 გვერდით. ამ გვერდზე მოთავსებულია პოემის ბოლო ორი სტროფი, „ესე ასეთი სოფელი არ ვისგან მისიანდობელი“ (ჩქლე 1636), „ამირან დარეჯანისძე მოსეს უქია ხონელსა“ (ჩქლზ 1637) და აგრეთვე ცხრა ტაეპიანი ლექსი „ღმერთო, ადიდე ხელმწიფე“. უკანასკნელი ლექსი დ. ჩუბინაშვილს არ გამოადგებოდა ქრესტომათიისათვის, ამიტომ აღნიშნული გვერდი მას ხელახლა აუწყვია. ახლადაწყობილ ვეფხისტყაოსნის ზემოთ აღნიშნულ ორ სტროფში გაუსწორებია პუნქტუაცია და მოუხსნია სტროფების ნუმერაცია. ხოლო ტექსტის დასასრულს დასმული ხაზი შეუცვლია მომცროთი, მის ქვემოთ კი მიუწერია: „დასასრული ვეფხისტყაოსნისა“ და ამ სახით დაუბეჭდავს ეს ფურცელი ქრესტომათიისათვის დამატებულ შემდეგ მასალებთან ერთად: „ნარას სოფელს ნუზალა საყდარზე დაწერილი ლექსი“, „თამარ მეფემ რომ ხალიფაზე გაიმარჯვა, ხახულის ღუთის-მშობელს

დროშა და მანიაკი მიართვა, ეს იამბიკო ხუთეული ოცდახუთ ლექსად აღწერა“, „იამბიკო ესე თქმული რუსთველის მიერ, ზედა-წარწერილ არს ხატსა ზედა ხახულის ლჷთის-მშობლისასა“.

რადგანაც ახლად დამატებული ფურცელი 27-ე თაბახის ნახევრით თავდება. ამიტომ ეს ფურცელი (გვ. 223—224) დ. ჩუბინაშვილს ცალკე დაუბეჭდავს, ხოლო ქრესტომათიის სხვა მასალა (გვ. 225—246)—ცალკე, ნახევარ თაბახობით (28—30 უკანასკნელი თაბახიდან ორი გვერდია)¹¹¹.

ასე რომ დ. ჩუბინაშვილის 1846 წელს გამოცემული ვეფხისტყაოსანი, უკანასკნელი ორი სტროფის გამოკლებით, ახალს არაფერს შეიცავს, ის 1841 წლის გამოცემის ტირაჟიდანაა შესული ქრესტომათიაში. ამიტომაცაა, რომ ქრესტომათიის მეორე ნაწილი, რომლის დაბეჭდვის ნებართვა უნივერსიტეტის საბჭოსაგან 1846 წ. 8 ოქტომბერს გაიცა, მალე, იმავე წელს დაბეჭდეს და ბაზარზე გამოიტანეს.

წიგნს თავფურცელზე აწერია: ქართული ქრისტომათია ანუ გამოკრებილნი ადგილები ქართულთა წერილთაგან დავით ჩუბინოვის მიერ. Грузинская хрестоматия, составленная Д. Чубиновым, часть вторая, стихотворения, Санкт-Петербург, типография императорской Академии Наук, 1846».

გამოცემა მიძღვნილია პეტერბურგის სამოსწავლო ოლქის მზრუნველისადმი.

ქრესტომათიის ორივე ნაწილზე გაწეული ხარჯების დასაფარავად პეტერბურგის სამოსწავლო ოლქის მზრუნველმა იშუამდგომლა განათლების მინისტრის წინაშე, რომ უნივერსიტეტს მისცემოდა პირველი ნაწილისათვის 860 მან და 62 კაპ., ხოლო დ. ჩუბინაშვილს, მეორე ნაწილის გამოცემისათვის, 310 მან და 50 კაპ.

განათლების მინისტრის შუამდგომლობის საფუძველზე კავკასიის სამოსწავლო კომიტეტის თავმჯდომარემ გაწეული ხარჯები გაიღო და ნება დართო უნივერსიტეტს წიგნის ორივე ნაწილი გაეყიდა 2 მან. 25 კაპ. იმ პირობით, რომ მიღებული თანხა უნივერსიტეტს მოეხმარა ამიერკავკასიის სტუდენტებისათვის სხვა სახელმძღვანელოების გამოსაცემად¹¹².

¹¹¹ როგორც აღვნიშნეთ, ვეფხისტყაოსნის 1841 წ. გამოცემის სტროფების დასასრულს დამტულია ორი წერტილი. თავების დასასრულს კი — სამი წერტილი. წიგნში ერთნაირობის დაცვის მიზნით, დ. ჩუბინაშვილს აღნიშნული წესი დაუცავს ქრესტომათიის სხვა მასალების პუბლიკაციის დროსაც.

¹¹² ЦГИАЛ, ფონდი 733, ანაწერი 82, საქ. 1857, № 125642, ფ. 1, 4. ქრესტომათიისა და ქართულ-რუსულ-ფრანგული ლექსკონის შედგენისა და გამოცემისათვის დ. ჩუბინაშვილი დააჯილდოვეს 1847 წ. 3 თებერვალს წმ. ანას მე-3 ხარისხის ორდენით. 1848 წ. 4 მარტს ქრესტომათიის ერთი ცალი წარუდგინეს

წიგნები გამოიგზავნა თბილისშიც. იყიდებოდა ა. ენფიანჯიან-
ციის წიგნის მაღაზიაში. უკანასკნელი პირველ ხანებში ნაწილ-ნაწი-
ლობრივ და ისიც მცირე რაოდენობით იძენდა ამ გამოცემას, მაგ-
რამ რადგანაც წიგნზე დიდი მოთხოვნა იყო, ამიტომ 1857 წ. მაღა-
ზიის გამგემ სთხოვა პეტერბურგის უნივერსიტეტის მმართველო-
ბას, რომ მისთვის ფასდაკლებით დაეთმოთ გამოცემის მთელი ტი-
რაჟი. ამ საქმის შესახებ გაიმართა მიწერ-მოწერა პეტერბურგის
უნივერსიტეტის, განათლების სამინისტროსა და პეტერბურგის სა-
მოსწავლო ოლქის მზრუნველს შორის¹¹³ და საბოლოოდ გადაწყდა
დაკმაყოფილებულიყო წიგნის მაღაზიის გამგის თხოვნა. ამ დროს
(1857 წ. 18 ივლისი) უნივერსიტეტს გაუყიდველი აღმოაჩნდა 250
ცალი წიგნი. აქედან ყოველი შემთხვევისათვის დაიტოვა 20 ცალი,
ხოლო დანარჩენი, 25 კაპიკის ფასდაკლებით, გადასცა თბილისში
ა. ენფიანჯიანციის წიგნის მაღაზიას.

VIII

ვეფხისტყაოსნის 1846 წ. გამოცემის შემდეგ, პოემის დაბეჭდვა
სცადეს თბილისში. ამ საქმეს ხელი მოკიდა „ცისკრის“ რედაქციამ.
უკანასკნელი შეუდგა ვეფხისტყაოსნის გამოცემის სამზადისს 1857
წელს. ეს გამოცემა უნდა დაბეჭდილიყო ჯვარის მონასტრის (პა-
ლესტინა) ფრესკიდან გადმოღებული რუსთველის სურათით და ავ-
ტორის ბიოგრაფიული ცნობების თან დართვით.

წიგნზე გამოცხადდა ხელის მოწერა, ეგზემპლარის ღირებულე-
ბა განისაზღვრებოდა 3 მანეთით. უნდა დაბეჭდილიყო იმდენი ცა-
ლი, რამდენიც ხელისმომწერი ეყოლებოდათ. ხელის მოწერა უნდა
ჩატარებულყო მაისიდან 1 აგვისტომდე¹¹⁴, მაგრამ, სხვადასხვა
მიზეზის გამო, ეს გამოცემა ვერ განხორციელდა.

პოემის მორიგი გამოცემა ისევ პეტერბურგში დაიბეჭდა.

IX

პეტერბურგის უნივერსიტეტის მიერ ქართული ქრესტომათიის
რეალიზაციის შემდეგ 1857 წ. დ. ჩუბინაშვილი შეუდგა აღნიშნული
ქრესტომათიის მეორე გამოცემის სამზადისს. ამ მიზნით მან 1858 წ.

იმპერატორს, რომელმაც კმაყოფილებით მიიღო ის, ხოლო განათლების მინის-
ტრისაგან ავტორმა მადლობა დაიმსახურა.

¹¹³ ЦГИАЛ. ფონდი, 733, ანაწერი 82, საქ. 1857, № 125642.

¹¹⁴ ჟურნ. „ცისკარი“, 1857, V. გვ. 52; გ. ი მ ე დ ა შ ვ ი ლ ი, რუსთველოლო-
გიური ლიტერატურა, 1957, გვ. 37.

დასაწყისში პეტერბურგის სამოსწავლო ოლქის მზრუნველს წარუდგინა მოხსენებითი ბარათი, სადაც აღნიშნული იყო ქრესტომათიის აუცილებელი საჭიროება ქართული ენის შესწავლისათვის. რადგანაც მის მიერ გამოცემული ქრესტომათიიდან იმ დროს რამოდენიმე ცალი იყო დარჩენილი, ამიტომ დ. ჩუბინაშვილი სთხოვდა მზრუნველს, გაყიდული წიგნებიდან მიღებული თანხა გადაეცემა მას ქრესტომათიის მეორე შევსებულ-შესწორებული გამოცემის საჭიროებისათვის, რომლის პირველი და მეორე ნაწილის ღირებულება უნდა ყოფილიყო სამ-სამი მანეთი.

საქმის შესწავლიდან გამოიჩვენა, რომ ამ დროს უნივერსიტეტს დარჩენილი ჰქონია 20 ცალი წიგნი, ხოლო გაყიდული თანხის რაოდენობას შეადგენდა 742 მან და 30 კაპ.

პეტერბურგის სამოსწავლო ოლქის მზრუნველმა იშუამდგომლა განათლების სამინისტროს წინაშე და სთხოვა დ. ჩუბინაშვილს მიეცემა დასახელებული თანხა იმ პირობით, რომ ქრესტომათიის მეორე შევსებულ-შესწორებული გამოცემის თითო ცალი გაყიდულიყო 3 მანეთად, ხოლო მიღებულ თანხაში უნივერსიტეტისათვის წიგნის დაბეჭდვისთანავე მიეცა 250 ცალი. წიგნები უნდა გამოეცემულიყო სამი წლის განმავლობაში, ფულის მიღების დღიდან.

განათლების სამინისტრომ დააკმაყოფილა (1858 წ. 20 აპრილი) ოლქის მზრუნველის შუამდგომლობა, რის შემდეგ დ. ჩუბინაშვილი შეუდგა ქრესტომათიის გამოცემის საქმეს.

ქრესტომათიის მეორე ნაწილში ახლა მან მხოლოდ ვეფხისტყაოსანი და შ. რუსთველის სახელით ცნობილი ლექსები დაბეჭდა.

ვეფხისტაოსნის ტექსტი დ. ჩუბინაშვილს ახლად დაუმუშავებია. 1841 წ. გამოცემაში დამატებული 50 სტროფიდან ამ გამოცემაში მან მხოლოდ ექვსი დაუტოვა: „თუ ყოფილა იგი მოყმე, ხორციელი ხმელთა მვლელად“ (რიგ, 113), „მოუკლავარ თინათინის სურვილსა და სიყვარულსა“ (რნა, 151), „წიგნი წიგნსა ეცემოდა, დედოფალი ოდეს შობდა“ (ტლგ, 320), „ზღუდედ მოვლიდა ზურმუხტი, ხე ალვა დარიგებითა“ (ტნე, 339), „მე დავშვერ, ვითა წესია საურავ გარდახდილისა“ (ფჟთ, 548) და „შევკელ ფიცხლავ შევეკაზმე, ცხენსა შევკე შეკაზმული“ (ქბ, 580)¹¹⁵.

პოემა სულ 1593 სტროფითაა წარმოდგენილი. ტექსტიც გაუსწორებია: მეოთხე ტაეპის დამაკავშირებელი „და“ ტაეპს გარეთ არ გამოუტანია. წინა გამოცემის სათაურებიდან ზოგი ამოღებულია (იხ. გვ. 111=124, 112=125, 117=130, 123=137, 146=162, 150=165.

¹¹⁵ თეიმურაზ ბაგრატიონის ჩანართი სტროფები, (169, 217, 699, 736) ამ გამოცემაში დ. ჩუბინაშვილს ყველა გადმოუტანია.

181=196 და სხვ.), ზოგი გაერთიანებულია (იხ. გვ. 180, 181=196, 197; 185=200, 203 და სხვ.) და ზოგიც ახლებურადაა რედაქტირებული (იხ. გვ. 139=153). სტროფები არაბული ციფრით დაუნომრავს და პუნქტუაციაც შეუსწორებია.

პოემის ბოლოს დაურთავს ვრცელი ლექსიკონი ანუ „განმარტება როშელთამე სიტყვათა და ფრაზთა ხმარებულთა ვეფხვისტყაოსნის ლექსთა შინა“. შედგენილია ის ტაეპების მიხედვით და არა აღფავიტის.

ამ წიგნის გამოცემა დაგვიანებულა, რადგანაც დ. ჩუბინაშვილზე გაცემული თანხა ქრესტომათიის ორივე ნაწილის გამოსაცემად საკმარისი არ აღმოჩენილა. ამის გამო 1860 წ. 29 იანვარს დ. ჩუბინაშვილს 'პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლეთ ენების ფაკულტეტზე შეუტანია განცხადება, სადაც აღნიშნული ყოფილა, რომ ქართული ლიტერატურის ისტორიის შესწავლისათვის აუცილებელია გამოიკეს ანთოლოგია, რისთვისაც უმორჩილესად გთხოვთ მომცეთ მის გამოსაცემად 200 მანეთი უნივერსიტეტის უხალხო ფონდიდანო.

დ. ჩუბინაშვილის თხოვნის შესახებ ფაკულტეტმა შუამდგომლობა აღძრა უნივერსიტეტის საბჭოს წინაშე. უკანასკნელმა საკითხი განიხილა 1860 წ. 18 თებერვალს და დ. ჩუბინაშვილს საშტატო თანხიდან მისცეს 180 მანეთი, რადგანაც უნივერსიტეტის შესაძლებლობა მეტის საშუალებას არ იძლეოდა. ამის შემდეგ დ. ჩუბინაშვილმა გამოსცა აღნიშნული წიგნის მეორე ნაწილი, რომლის დაბეჭდვის ნებართვა ცენზურისაგან მიიღო 1860 წ. 10 მარტს.

პოემის ტექსტი აწყობილია 6×10 აკადემიური ციკეროთი. სათაურები—გოგებაშვილის 16-ით. პოემის დასაწყისში დაბეჭდილია „ვეფხისტყაოსანი“, რომელიც დაწეულია 2 კვ. ანუ 8 სტრიქონით. მის შემდეგ არის ფიგურული ბოლოსართი. შემდეგ „წინასიტყვაობა“ (გოგებაშვილის 16-ით) და მის ქვემოთ ისევ ფიგურული ბოლოსართი.

სტროფები ერთმანეთისაგან დაშორებულია 6 პუნქტით. სტროფების ნუმერაციის ციფრი დაბეჭდილია ჩონჩხი 12-ით და ნაწილობრივ გამოტანილია სტროფის გარეთ.

კოლონიციფრი დაბმულია გვერდის კუთხეში, ლუწ გვერდზე—მარცხნივ; კენტ გვ.—მარჯვნივ, აწყობილია ისინი აკადემიური 12-ით.

პოემის თავები მიყოლებითაა დაბეჭდილი, ყოველი თავის ბოლოში დაბეჭდილია ფიგურული ბოლოსართი.

შმუცტიტულზე დაბეჭდილია ლექსი გვარიშვილობაზე („ფი-

ლოსოფოსნი შემოპკრბენ“), რომელიც რუსთველისად არის აღნიშნული¹¹⁶.

შმუცტიტულის ტექსტის ასაწყობად გამოყენებულია სხვადასხვა სახის შრიფტი: გოგებაშვილი 16, აკადემიური 12 თეთრი, ვახტანგისეული მუქი, ვახტანგისეული თეთრი, ვახტანგისეული 10 და მუქი აკადემიური (იხ. ტაბ. III).

შმუცტიტულის მეორე გვ. ცენზურის ვიზა, აწყობილია პეტიტით, ხელმოწერა ცენზორის გვარი—კურსივი პეტიტით, ტიტული და თავფურცელი (გვ. 1—4) დაბეჭდილია ცალკე.

პოემის ტექსტი მოთავსებულია 1—207 გვ., მას მიყვება ლექსიკონი (გვ. 207—243), რომლის ასახსნელი სიტყვა დაყოფილია. ტექსტი აწყობილია ვახტანგისეულ 10-ით.

სტროფების ნუმერაციის აღმნიშვნელი ციფრების გარკვეული ნაწილი გამოტანილია გარეთ, ნაწილი კი ტექსტშია ჩართული. ტექსტი შეწეულია $\frac{1}{2}$ კვადრატით. ამხსნელი სიტყვები აწყობილია დაყოფილად იმავე შრიფტით, რომლითაც ასახსნელი სიტყვებია.

პოემის ტექსტის ბოლოში დაბეჭდილია სიტყვა „დასასრული“ (აწყობილია იგი შავი აკადემიურით). მის შემდეგ დასმულია ფიგურული ბოლოსართი, რაც, სპეციალისტების აზრით, ტექნიკურად გაუმართლებელია. ამის შემდეგ მოცემულია ლექსიკონის სათაური, რომელიც აწყობილია გოგებაშვილის 16-ით. სათაურს ქვემოთ დასმულია $\frac{1}{2}$ კვ. წმინდა ხაზი.

ლექსიკონის შემდეგ დაბეჭდილია ლექსები „თამარ მეფემ რომ ხალიფაზე გაიმარჯვა, ხახულის ღვთისმშობელს დროშა და მანიაკი მიართვა, ეს იამბიკო ხუთეული ოცდახუთ ლექსად ჰსთქვა შოთთა რუსთველმან“ (გვ. 243—244), „იამბიკო ესე თქმული შოთთა რუსთველის მიერ ზედა წარწერილ არს ხატსა ზედა ხახულის ღვთისმშობლისა“ (გვ. 244). აწყობილია ისინი თავიანთი სათაურებით იმ შრიფტებით, რომლითაც დაბეჭდილია პოემის ტექსტი და სათაურები.

სიგნატურა მოცემულია ყოველ მე-13 გვერდზე, ჩანს წიგნი აბეჭდებოდა თორმეტ გვერდობით.

დ. ჩუბინაშვილის ვეფხისტყაოსნის ეს გამოცემა, სხვებთან შედარებით, უფრო კარგია, როგორც მოცულობით, ისე ტექნიკური გაფორმებით, ამიტომ მომდევნო გამოცემებს ერთხანს ძირითადად ეს ტექსტი დაედო საფუძვლად.

¹¹⁶ თავფურცელზე წერია: ქართული ქრისტომატია. ან გამოწერილი სტატიები სხვათა და სხვათა ჩინებულთა მწერალთაგან. ნაწილი მეორე, ქართული ლექსები ახლად დაბეჭდილი დავით ჩუბინოვისაგან. სანკტ-პეტერბურღს. სამეცნიერო აკადემიის სტამბასა შინა, 1860 წელსა“.

დავ. ჩუბინაშვილის გამოცემით დამთავრდა პეტერბურგში ვეფხისტყაოსნის ბეჭდვის ისტორია. ამის შემდეგ პოემის გამოცემა განახლდა საქართველოში, რომლის ინიციატორები იყვნენ გაზ. „დროების“ რედაქტორი გ. წერეთელი¹⁷ და დავ. ყიფიანი¹⁸.

ეს პირები თბილისში შეუდგნენ ვეფხისტყაოსნის გამოცემის სამზადისს 1866 წელს. მათი მიზანი იყო ახალი გამოცემა ყოფილიყო რაც შეიძლება იაფფასიანი, რომ ფართო მასას პოემის შეძენის შესაძლებლობა მიეცემოდა. ვეფხისტყაოსნის სახალხო გამოცემის ისტორიაც ამ ხნიდან იწყება.

1866 წლის 27 ნოემბერს საცენზურო კომიტეტმა (ცენზორი ყაითმაზოვი)¹⁹ გასცა წიგნის დაბეჭდვის ნებართვა, ხოლო იმავე წლის დეკემბრის დასაწყისში შეუდგნენ აწყობას, რამაც თითქმის ერთ წელს გასტანა, ყოველ შემთხვევაში წიგნი ბაზარზე 1867 წლის სექტემბრამდე არ გამოსულა. გავრცელების ნებართვა კი მიიღო 1867 წ. 4 სექტემბერს*.

¹⁷ წერეთელი გიორგი ექვთიმეს ძე (1842—1900)—ცნობილი ბელეტრისტი და საზოგადო მოღვაწე.

უნაღლესი განათლება მიიღო პეტერბურგის უნივერსიტეტში. სამწერლო ასპარეზზე გამოვიდა 1862 წელს. თანამშრომლობდა „ციცქარში“, „საქართველოს მოამბეში“ და სხვ. პერიოდულ გამოცემებში. 1866 წ. გამოსცა გაზეთი „დროება“, რომელსაც რედაქტორობდა 1869 წლამდე. 1868—1873 წწ. რედაქტორობდა „სასაფლო გაზეთს“, 1871—1873 წწ.—ურნ. „კარებულს“, 1893 წ. დააარსა ურნ. „ჯვარი“, რომელიც გამოდიოდა 1903 წლამდე. გ. წერეთლის კალამს ეკუთვნის მრავალი ბელეტრისტული, პუბლიცისტური, პოლიტიკური, ეკონომიური, არქეოლოგიური და ფოლკლორული წერილები.

¹⁸ ყიფიანი დავით ქაიხოსროს ძე — თერგდალეულთა ჭგუფის თვალსაჩინო წარმომადგენელი, დაიბადა 1835 წ. სწავლობდა თბილისის კლასიკურ გიმნაზიაში, კურსის დამთავრების შემდეგ 1856 წ. სწავლა განაგრძო პეტერბურგის უნივერსიტეტის იურიდიულ ფაკულტეტზე. უნივერსიტეტის დამთავრების (1861 წ.) შემდეგ დაბრუნდა საშობლოში, სადაც ღიღბანს ეწეოდა პედაგოგიურ მოღვაწეობას. 1877 წლიდან კი მსახურობდა თბილისში ნოტარიუსად. გარდაიცვალა სოფ. ქვიშხეთში 1892 წ.

დ. ყიფიანი სამწერლო ასპარეზზე გამოვიდა სამოციან წლებში, თანამშრომლობდა „საქართველოს მოამბეში“, „დროებაში“ და სხვ. პერიოდულ გამოცემებში. წერდა წერილებს „ქართულის“ ფსევდონიმით. ინგლისურიდან თარგმნა შექპლირის „დიდი ალიაქოთი არაფრისათვის“ და ეორე სანდის რამოდენიმე ნაწერი (იხ. კ. მეძველია, თერგდალეულები და რუსეთის სამოციანი წლების რევოლუციონერი მოღვაწეები, 1, 1959, გვ. 240—244).

¹⁹ ყაითმაზოვი—ყაითმაზაშვილი ივანე ლაზარეს ძე, 1851—1875 წლებში მუშაობდა კავკასიის საცენზურო კომიტეტში აღმოსავლური ენების ცენზორად.

* საცენზურო კომიტეტმა ამ გამოცემის საგანდებულო ცალი შეკენი-

პოემის ტექსტი გადმობეჭდილია დ. ჩუბინაშვილის 1860 წ. გამოცემიდან შემდეგი ცვლილების შეტანით: ამოღებულია სამი სტროფი 301-ე (406: კაცმან ვით პოვოს, ღმრთისაგან რაცა არ დანაბადია), 302-ე (407: მაგრა ღმერთმან მოწყალემან მით ცნობითა ერთი მზითა) და 434-ე (580: მე დილასა მოციქულთა სიტყვა ტკბილნი შეუთვალე). შემეცირებულია სათაურების ჩაოდენობა (შდ. გვ. 24—22). სტროფები არაა დანომრილი¹²¹ და ზოგი სათაურიც გასწორებულია (შდ. 54—48, 55—49, 56—50, 58,—52)¹²¹.

ეს გამოცემა შეიცავს 1590 სტროფს. ზოგ ადგილას სტროფი გვერდიდან გვერდში გადადის (იხ. გვ. 54, 112—118, 157).

პოემის ტექსტს ბოლოში დართული აქვს „მოკლე განსამარტებელი ლექსიკონი“, რომელსაც წინ მიუძღვის გამომცემელთა შენიშვნა. გამომცემლებს სასურველად მიუჩნევიათ ისეთი ლექსიკონი დაებეჭდათ, როგორც დავ. ჩუბინაშვილის 1860 წლის გამოცემას აქვს, მაგრამ გაუთვალისწინებიათ ის გარემოება, რომ ასეთი ლექსიკონის დართვით წიგნის მოცულობა გაიზარდებოდა, რაც თავისთავად გამოიწვევდა ფასის გადიდებასაც, თანაც გამოცემის მიზანდასახულობაც არ მოითხოვდა ამ სახის ლექსიკონის დართვას, ამიტომ პირვანდელ განზრახვაზე ხელი აუღიათ და ვეფხისტყაოსნის „სწორი აზრის მისახვედრის გასაადვილებლად“ შეუდგენიათ „უხმარისა და გაუგებარის“ სიტყვების მოკლე ლექსიკონი, რასაც საფუძვლად დაედებია დავ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონები, რომლებიც დართული აქვს პოემის 1841 და 1860 წ. გამოცემებს. აღნიშნულ ლექსიკონებიდან სიტყვები „მარტო პირველ სახეობის ფორმებში“ აუღიათ და ისე დაუბეჭდავთ.

ლექსიკონი დაბეჭდილია ორ სვეტად, ახალი გვერდიდან, საკუთარი პაგინაციით (1—11).

წიგნის ანაწყობის ზომა არის $5\frac{1}{2} \times 9$. გვ. I, 232, I—II. პოემის ტექსტი აწყობილია ვენური კორპუსი წვრილით, სათაურები—12 ციცერო ვენური. „წინასიტყვაობა“ დაბეჭდილია 2 კვ. დაწევით, ტექსტიდან — $\frac{1}{2}$ კვ., სტროფები ერთმანეთისაგან დაშორებულია თითო სტრიქონით. „წინასიტყვაობის“ გარკვეულ სათაურები მარცხნივ დანომრილია რომაული ციფრებით. მათი რიგითი ნუმერაცია ზოგჯერ დარღვეულია (იხ. გვ. 13, 160—163, 192).

რებათა აკადემიას გაუზავნა 1867 წ. 19 ოქტომბერს (იხ. საქართველოს ენატორაქცი, ფონდი 114, № 6, ფ. 20, 7 ფ. 6).

¹²¹ კორექტურული შეცდომები ორივე გამოცემაში ერთნაირია, მაგ. ჩანჩაგირისა (შდ. გვ. ჩუბ. 144, ამ გამოცემის 163).

¹²² პირველად დასახელებულია 1867 წლის გამოცემა, მეორედ დ. ჩუბინაშვილის 1860 წლის გამოცემა.

გარეკანი და თავფურცელი აწყობილია ერთნაირი შრიტტით, რომლისთვისაც გამოყენებულია 20-იანი შავი მთავრული, 12 ვენური, 12 შავი მთავრული, ვენური 10 და 12 ჩვეულებრივი (იხ. ტაბ. IV), ცენზურის ვიზა (რუსულად)—კორპუსი კურსივი.

ლექსიკონის ასახსნელი სიტყვა — ციცერო ვენური, ა ხ ს ნ ი - ლ ი — იგივეა რაც პოემის ტექსტი. ტაეპების დასაწყისი ასოები, საკუთარი სახელების, წერტილისა და ორი წერტილის შემდეგ ნახ- მარია მხედრული ასომთავრული შავი ანბანი. მე-4 ტაეპის დამაკავ- შირებელი „და“ სტროფს გარეთ არის გამოტანილი. გარეკანი ჩას- მულია წვრილ ორხაზიან სწორ ჩარჩოში, რომელსაც კუთხეებში ჩართული აქვს ბორდიური.

თაბახის აღმნიშვნელი ციფრი დასაწყისში შეცდომით ორი გვე- რდით წინაა ნაჩვენები. ამას გარდა, წიგნის ზოგი ნაწილი დაბეჭდი- ლია ნახევარ თაბახობით და სიგნატურაც ამის მიხედვით აქვს გაკე- თებული (იხ. გვ. 79—86, 103, 111).

კოლონიტურები მოთავსებულია ტირეებს შუა, აწყობილია ცი- ცეროთი.

საერთოდ, გამოცემა დიდი გულმოდგინებით არის შესრულე- ბული. გამომცემლებს „იმდენი ყურადღება უღევნებიათ ბეჭდვის დროს, რომ ბევრგან დედნის ნამდვილი აღუდგენიათ, თუ დამახინ- ჯებული ადგილების ვასწორებით, თუ საფუძვლიანად ორთოგრა- ფიული ნიშნების დასმით“ და გეარიანი ლექსიკონიც აქვს დართუ- ლიო, — აღნიშნავენ ამ გამოცემის შესახებ ვეფხისტყაოსნის 1875 წლის გამომცემლები.

გამომცემლები წიგნზე აღნიშნული არ არიან, მაგრამ ვეფხის- ტყაოსნის 1875 წლის გამოცემის წინასიტყვაობიდან ჩანს, რომ გ. წე- რეთელი და დავ. ყიფიანი ყოფილან.

უცნობია თუ რამდენი ცალი დაიბეჭდა ეს გამოცემა, საარქივო დოკუმენტებში ამის შესახებ ცნობას ვერ მივაკვლიეთ.

დაბეჭდილია თბილისში მელიქიშვილისა და ამხ. სტამბაში.

წიგნი იყიდებოდა 50 კაპიკად თბილისში ალადათოვისა, ბერენ- შტამისა და ენფიანჩიანცის წიგნის მაღაზიებში, აგრეთვე მელიქი- შვილისა და ამხ. სტამბაში. ქუთაისში—გ. კალანდარიშვილთან და ხელთუფლიშვილის წიგნის მაღაზიაში¹²².

¹²² გაზ. „ღრობა“, 1867, №№ 40, 41, 44 და სხვ.

ვეფხისტყაოსნის გ. წერეთლისა და დავ. ყიფიანის გამოცემის ხუთი წლის შემდეგ ა. კალანდაძე¹²³ თავისი ამხანაგობით შეუდგა პოემის ახალი გამოცემის მზადებას. 1873 წელს მან საცენზურო კომიტეტისაგან გამოითხოვა აწყობის ნებართვა, რომელიც მიიღო იმავე წლის 26 ოქტომბერს. ნებართვის მიღების შემდეგ ა. კალანდაძემ დაიწყო წიგნის აწყობა. ამის შესახებ 2 ნომბრის „დროებამ“ (№ 43) საზოგადოებას კიდევაც აუწყა, რომ იბეჭდება და ამ მოკლე ხანში გამოვა ვეფხისტყაოსანი ახლად გამოცემულიო, მაგრამ ამ გამოცემას ერთ წელზე მეტი მაინც დააგვიანდა. 1874 წ. ნომბერში ისე მოგვარდა საქმე, რომ გამომცემლობა ფიქრობდა დეკემბერში წიგნი ბაზარზე იქნებოდა, მაგრამ ეს განზრახვა 1875 წლამდე მაინც ვერ განხორციელდა. ამის მიზეზი იყო გამომცემელთა ეკონომიური სივიწროვე. თანაც გამომცემლები ცდილობდნენ, რაც შეიძლება წიგნი იაფი დამჯდარიყო, ისე რომ ბაზარზე 30—40 კაპ. მეტად არ უნდა გაყიდულიყო.

ვიდრე ეს გამოცემა გამოვიდოდა, თბილისში რამოდენიმე პირმა განიზრახა ვეფხისტყაოსნის უფრო იაფფასიანი გამოცემა, რაც აბაზზე ნაკლები თუ არა, მეტი მაინც არ უნდა ღირებულიყო. ამ განზრახვას სიხარულით შეხვდა ვაზ. „დროება“, „რალა თქმა უნდა, —აცხადებდა ვაზეთი, — რომ ასეთი იაფი სახალხო გამოცემა ჩვენი უკვდავი პოემისა ძალიან კარგი და სასარგებლო საქმე იქნებაო“¹²⁴. მაგრამ ვეფხისტყაოსნის აბაზიან გამოცემას ექვის თვალთ შეხვდა საზოგადოება და ცნობა ბოროტ განზრახვით შეთხზულ კორალ მიიღეს, რომ ამ ხმებით ხელი შეეშალათ კალანდაძის გამოცემისათვის.

¹²³ კალანდაძე არსენ ივანეს ძე დაიბადა გურიაში. ბავშვობისას ჩამოიყვანეს თბილისში და შევირდად მისცეს კავკასიის მთავარმართებლის სტამბაში. ამ მან კარგად შეისწავლა პოლიგრაფიული საქმე და თანაც გაეცნო ქართულ მოღვ-წივებს. პ. უმიკაშვილის ჩაგონებით, მან 1873 წლიდან ხელი მიჰყო იაფფასიანი წიგნების ბეჭდვას და გავრცელებას. 1875 წ. თბილისში გახსნა წიგნის მაღაზია, საიდანაც გადიოდა მთავრობისათვის მიუღებელი წიგნებიც. ამის გამო არსენ კალანდაძე დააპატიმრეს და მაღაზია დაუკეტეს. პატიმრობიდან განთავისუფლების შემდეგ არსენ კალანდაძემ განაგრძო წიგნების ბეჭდვა. 1880 წ. გრ. ჩარკვიანთან ერთად გახსნა სტამბა. შემდეგ გამოეყო მას და საკუთარი სტამბა გაიჩინა. 1880 წ. საკხოვრებლად გადავიდა გორში, სადაც შექმნა პირველი სტამბა და წიგნის მაღაზია ქართლში. გარდაიცვალა გორში 1913 წ. (იხ. ზ. კიკინაძე, ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძე და ქართული სტამბა, 1627—1913 წ., 23. 196—178).

¹²⁴ ვაზ. „დროება“, 1875, № 10, გვ. 2.

ამ ცნობით აღშფოთებული პ. წულუკიძე გაზ. „დროების“ რედაქტორს სწერს: ვეფხისტყაოსნის აბაზიანი გამოცემით მოხარული ვარ, ძალიან დიდი სარგებლობა მოგველის, მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ ჩვენი შრიფტის ზომას, ქალაქის სიძვირეს და სხვ. შეუძლებელია ასეთი ვეფხისტყაოსნის გამოცემაო. წერილის ავტორი უსაყვედურებს რედაქციას, რომ მან, სანამ „სიზმარს“ გამოაცხადებდა, მანემდის რატომ არაფერი სთქვა იმის შესახებ, რომ „ამ ცოტა ხანში ჩვენს საზოგადოებას შეუძლიან ექვეს შაურათ ან ორ აბაზათ იყიდოს ვეფხისტყაოსნის ახალი გამოცემა“, რომელიც ყველა არსებულ გამოცემას სჯობნის და მომავალშიაც შეიძლება ბევრს აჯობოსო. რედაქციამ რატომ სიამოვნებით არ შეატყობინა საზოგადოებას. რომ ამ გამოცემას ეწევა ა. კალანდაძე და ამხანაგობა, რომლებიც ამ საქმისათვის „არ იშურებენ ოფლით მოპოვებულ ფულს“. პ. წულუკიძის აზრით, „დროების“ რედაქციას ეს ცრუ ცნობა შეიძლება ბოროტმა ვინმემ აცნობა, რომ ამით კალანდაძისა და ამხანაგობის გამოცემული ვეფხისტყაოსანი არ გაიყიდოსო, მაგრამ „არ შემიძლია წარმოვიდგინო, რომ უბრალო ხმა“ „დროების“ რედაქციას მოუფიქრებლად, შეუმოწმებლად, გამოეცხადებოდა. მე კიო, — წერს პ. წულუკიძე, — „გარეშე პირი ვარ ყველა გამოცემებთან, მაგრამ გულმოდგინეთ თვალყურს ვადევნებ როგორც ჩვენს ლიტერატურას, ყველა ჩვენს გამოცემლებს. აგრეთვე ჩვენს სასტამბოებსაც ხეირიანად ვიცნობ და მიტომაც ძრიელ გაკვირვებული ვარ“ ვეფხისტყაოსნის აბაზიანი გამოცემის ცნობითო.

ამასაც ვიტყვი, — ასკენის ავტორი, — რომ „ვინ სულელი და მეტად ზოიყვი იქნება, რომ ესლა გამოსცეს ვეფხისტყაოსანი, თუ გინდ სამ კაპიკათ ღირებული, როდესაც ა. კალანდაძისა და ამხანაგობის¹²⁵ გამოცემა არ გაყიდულაო? „საძრახისი არ იქნება განა ამნაირი შეჯიბრება? ამისხენით უფალო რედაქტორო, თუ რაში მდგომარეობს ნამდვილი საქმის გარემოება“⁹¹²⁰.

ამ საკითხზე იმავე გაზეთის ნომერშივე „დროების“ რედაქტორმა ს. მესხმა პ. წულუკიძეს გასცა პასუხი. ს. მესხი დიდ თანაგრძნობას უცხადებს იაფფასიანი წიგნების გამომცემლებს და ამბობს, რაც უფრო იაფი იქნება ასეთი გამოცემა, მით უფრო სასიხარულოა, მაგრამ საწყენი არ უნდა დარჩეს ის გარემოება, რომ ერთი და იგივე თხზულება სხვადასხვა პირმა რომ გამოსცეს. რაც შეეხება ვეფხისტყაოსნის აბაზიან გამოცემას, ამაზე ს. მესხი შემდეგს წერს: „ჩვენ იმისთვის არ დაგვიბუქდავს ეს პატარა შენიშვნა. რომ ზემოხსენე-

¹²⁵ ვეფხისტყაოსნის 1875 წ. გამოცემაში ა. კალანდაძისთან ერთად მონაწილეობას იღებდა ექვთიმე ხელაძე.

¹²⁶ გაზ. „დროება“, 1875, № 13, გვ. 3—4.

ბულ პირებისაგან [ივულისხმება კალანდაძის და ამხ.] გამოცემული ვეფხისტყაოსნის გაყიდვა ჩაეშალათ. ჩვენგან ნახსენები გამოცემა შეიძლება ერთს წელიწადზე ადრეც არ გამოვიდეს... და დარწმუნებული იყავით. ეს ბოროტი ჯანზრახვა რომ გვქონოდა. მაინც არ აგვისრულდებოდა, რადგან ვისაც ჰსურს ყიდვა, ორი შაურის მოსაგებად ერთს წელიწადს არ მოუცდის, რომ ახალი გამოცემა იყიდოს. შესაძლებელია თუ არა ვეფხისტყაოსნის ერთაბაზიანი გამოცემა, ამაზე ბაასს არ დავიწყებთ, როცა გამოვა, მაშინ დავრწმუნდებით სიზმარში ვნახეთ თუ ცხადათ“¹²⁷.

ს. მესხის მოსაზრება ვეფხისტყაოსნის აბაზიანი გამოცემის შესახებ მართლაც სიზმარი გამოდგა. ასეთი ვეფხისტყაოსანი არ გამოსულა და მართალი აღმოჩნდა პ. წულუკიძე, რომელიც ეპკვის თვალთ შეხვდა აღნიშნულ ცნობას.

ამ ამბების ორი თვის შემდეგ ბაზარზე გამოვიდა არსენ კალანდაძის გამოცემული ვეფხისტყაოსანი.

ვეფხისტყაოსნის 1875 წ. გამომცემელნი ახალგაზრდა ასოთამწყობნი იყვნენ, რომლებსაც იმდენი მომზადება არ ჰქონდათ, რომ პოემის ტექსტი კრიტიკულად გადაესინჯათ და ისე გამოეცათ. ამიტომ ამ საქმეში მათ დახმარება აღმოუჩინეს პ. უმიკაშვილმა¹²⁸, კ. ლორთქიფანიძემ¹²⁹ და სხვ. მათ ითავეს ვეფხისტყაოსნის ტექსტის შერჩევა და გამოსაცემად მომზადება. ამ მხრივ ყველაზე მეტი შრომა გასწია კ. ლორთქიფანიძემ, რომლის რედაქტორობითაც დამზადდა ეს გამოცემა¹³⁰.

რედაქტორს ვეფხისტყაოსნის არსებული გამოცემები შეუდარებია ვახტანგისეულ გამოცემასთან და უპირატესობა უკანასკნელისათვის მიუცია. ვახტანგის გამოცემა ახლად გამოცემულ ვეფხისტყაოსნებზე „უფრო სწორი არისო“, აცხადებენ გამომცემლები და იქვე შენიშნავენ. მართალია ის „სტამბის შეცთომებით. საყსეა. მაგრამ ეს დიდი ნაკლულოვანება არ არის, რადგანაც ამგვარი შეცდომები ადვილი გასასწორებელიაო“. ყოველივე ამის გამო „ცხლანდელუ

¹²⁷ გაზ. „დროება“. 1875, № 13, გვ. 4.

¹²⁸ უმიკაშვილი პეტრე (1838—1904)—ლიტერატორი. მთარგმნელი. ქართული ხალხური სიტყვიერების შემკრები და გამომცემელი. მწერლობა დაიწყო 1861 წლიდან. 1874—1880 წლებში რედაქტორობდა სასოფლო-სამეურნეო და ეკონომიურ „სასოფლო გაზეთს“.

¹²⁹ ლორთქიფანიძე კირილე (1839—1918) — საზოგადო მოღვაწე, პუბლიცისტი, კრიტიკოსი და გამომცემელი. წერდა თომა კარგარეთელის ფსევდონიმითაც.

¹³⁰ ეურნ. „ივერია“, 1883, № 7—8, გვ. 143 შნ., ზ. კიკინაძე, „შოთა რუსთაველი“, 1889, გვ. 65.

მეექვსედ დაბეჭდილი ვეფხისტყაოსანი, ვახტანგის დაბეჭდილთან შევასწოროთო“.

„დროებაში“ არაერთხელ განაცხადა, რომ არსენ კალანდაძის გამოცემული ვეფხისტყაოსანი არის „ვახტანგ მეფისაგან დაბეჭდილს ვეფხისტყაოსანთან შესწორებულო“¹³¹. მაგრამ, როგორც ირკვევა, საქმე მთლად ასე არ არის.

ა. კალანდაძის გამოცემული ვეფხისტყაოსანი არ მომდინარეობს ვახტანგისეული გამოცემიდან, ის 1867 წელს დაბეჭდილ ტექსტიდანაა გადმობეჭდილი, რა თქმა უნდა, ზოგიერთი ადგილის ვასწორებით. რომ ეს ასეა, ჩანს შემდეგიდან: ამ გამოცემას, ისე როგორც წინა (1867 წ.) გამოცემას, აკლია დ. ჩუბინაშვილის 1860 წ. გამოცემის 301-ე (406), 302-ე (407) და 434-ე (580) სტროფები¹³². ეს სტროფები კი მოიპოვება ვახტანგის გამოცემაში (ტ. 300. ტა, 301, ულბ, 432)*. 1875 წლის გამოცემის ტექსტი რომ ვახტანგისეული გამოცემიდან მომდინარეობდეს, მაშინ აღნიშნული სტროფები აქაც იქნებოდა, თუ ამოიღებდნენ, მიზეზს მაინც აღნიშნავდნენ.

ამას გარდა, დ. ჩუბინაშვილის ექვსი ჩანართი სტროფი. რომელიც ვახტანგის გამოცემაში არაა, 1867 და 1875 წლების გამოცემაში შეტანილია, ესეც იმის დამამტკიცებელია. რომ 1875 წ. გამოცემა არ მომდინარეობს ვახტანგისეული ვეფხისტყაოსნიდან, ის გადმობეჭდილია 1867 წ. გამოცემიდან, რომლიდანაც რატომღაც არ დაუბეჭდავთ მხოლოდ ერთი სტროფი „შეკრეს წიფელი ასი ათასი“ (940). აღარ მივყვებით სიტყვების გასწორებას და კორექტურულ შეცდომების აღნუსხვას, რაც ორივე გამოცემაში ერთნაირია, მაგ. მოსჯობდა 79 (მოჰსჯობდა, ჩუბ. 607).. დარეჯანის (დარეჯნის. გვ. 80), წაგიკითხავ (წარგიკითხავ, გვ. 101=115), იგი „იგის“ ნაცვლად (გვ. 11=13), ხადუმმან (ხათუმმან. გვ. 169=190) და სხვ.

ორივე გამოცემაში სათაურები, „წინასიტყვაობის“ გამოკლებით, დანაშრულია რომაული ციფრებით. სათაურების ტექსტი კი ვადმობეჭდილია დ. ჩუბინაშვილის 1860 წ. გამოცემიდან. რომელთაგან ზოგი ახლებურად არის რედაქტირებული (შდ. გვ. 49=44. 171=172. 177=179, 180=181, 184=185 და სხვ.).

პოემის ზოგიერთი დასათაურება „სარჩევში“ შეცვლილი სახით არის დაბეჭდილი, მაგ. „სარჩევში“ წერია: წიგნი ავთანდილისა ყმათა თანა, ტექსტში (გვ. 22) კი „თანას“ ნაცვლად წერია: „შიმართ“. გამოცემაში გაპარულია კორექტურული შეცდომები. რომელთაგან 40 გასწორება თან ერთვის წიგნს (გვ. XI—XII).

¹³¹ ვახ. „დროება“, 1874, №№ 448, 449, 451 და სხვ.

¹³² იხ. აქვე გვ. 176—235.

* არაბული ციფრებით აღნიშნულია ვეფხისტყაოსნის 1950 წ. გამოცემა.

წიგნი შეიცავს 1589 სტროფს; XII, 220, გვ., ტექსტი აწყობილია 5×9, უშპონოთ, აკადემიური თორმეტით.

სტროფები ერთმანეთისაგან დაშორებულია 4 პუნქტით.

მეოთხე ტაქსის დამაკავშირებელი „და“ ლიგატურაა და გატანილია სტროფებს გარეთ.

სათაურები დაბეჭდილია გოგებაშვილის 16-ით.

„გამომცემლობისაგან“ და „სარჩევის“ პაგინაციას სწორი ხაზი აქვს ქვემოთ გასმული, კოლონციფრს კი—ტალღისებური.

პოემის ზოგ თავს ბოლოში დასმული აქვს მოკლე სხვადასხვა სახის ხაზი.

უკანასკნელი სტროფები („ქართველთა ღმრთისა და ვითის“ და „ამირან დარეჯანისძე“) წინა სტროფებიდან გამოყოფილია წმინდა 1/2 კვ. ხაზით. რაც გაიჟეორეს მომდევნო გამომცემლებმაც.

„სიტყვების განმარტება“ იწყება 207-ე გვერდიდან. დაწეულია 1/2 კვ.

ტექსტსა და დასათაურებას შორის გავლებულია პროპორციულად ნახევრად შავი 1 კვადრატის ხაზი.

ლექსიკონი აწყობილია 2 სვეტად. სვეტთა შორის არის გამყოფი ხაზი, რომელიც არ არის დაშორებული არც ერთი მხრიდან, რაც აწყობის ნაკლს შეადგენს.

თავფურცელზე პოემისა და ავტორის სახელწოდება გაფორმებულია მხატვრის მიერ (იხ. ტაბ. V). დანარჩენი ნაწილების ასაწყობად გამოყენებულია შემდეგი შრიფტები: 12 ვენური, გოგებაშვილის 16, ვახტანგისეული 12, აკადემიური 12, ციცერო 12, ცენზურის ვიზა (რუსულად)—კურსივი ათი, სტამბა (რუსულად) — 8 კაპიტელი.

„გამომცემლობისაგან“ დაწეულია ქვემოთ ერთი ციცეროთი, დაშორებულია ტექსტს ზემოდან 12 პუნქტით, ქვემოდან კი — 10.

„გამომცემლობისაგან“, „შეცდომათა შორის გასწორება“ და „სარჩევი“—რომაული პაგინაციითაა, რომელიც აწყობილია რუსული ციფრის რომაულით. წიგნის დანარჩენი ნაწილის გვერდები პაგინაციაქმნილია არაბული ციფრებით და აწყობილია კორპუსით.

„წინასიტყვაობა“ კი აწყობილია გოგებაშვილის 16-ით, დაწეულია 1 კვ. და 3 ციცეროთი.

„წინასიტყვაობასა“ და პოემის პირველ სტროფს შორის ჩასმულია პროპორციულად დაშორებული 1/2 კვ. წმინდა ხაზი.

განსამარტავი სიტყვები აწყობილია გაშლით, აკადემიური თორმეტით. ახსნილი ნაწილი კი დაბეჭდილია ჩვეულებრივად იმავე შრიფტით.

პოემის ტექსტისა და ლექსიკონის დასასრულს დასმულია ბოლოსართი ბორდიური.

წიგნი დაბეჭდილია ფინურ თხელ ქაღალდზე. თაბახი შეიცავს 32 გვ.

პოემის ტექსტი ცალკეა დაბეჭდილი, დანარჩენი ნაწილი: „გამომცემლობისაგან“, „უმთავრესი შეცდომები“ და „სარჩევი“ კი ცალკე.

გამომცემლებს განზრახული ჰქონიათ ვეფხისტყაოსანი დაებეჭდათ ავტორის სურათით. ყდაზე და თავფურცელზე აღნიშნულიც არის „ავტორის სურათითო“, მაგრამ ეს განზრახვა, რაღაც მიზეზის გამო, სისრულეში ვერ მოუყვანიათ. შესაძლებელია სურათის დაბეჭდვა წიგნის საგრძნობ გაძვირებას იწვევდა და ამას მოერიდნენ.

წიგნი დაიბეჭდა თბილისში მთავარმართებლის სტამბაში. ცენზურისაგან გავრცელების ნებართვა გაიცა 1875 წ. 20 მარტს. დაბეჭდა 2400 ცალი. ფასი 50 კაპიკი. ცენზორი დ. ბაქრაძე¹³³.

XII

ოთხმოციანი წლების დასაწყისში ქართველმა ახალგაზრდებმა ქუთაისში დააარსეს გაზეთი „შრომა“. გაზეთთან ერთად გადაწყვიტეს ახალი შრიფტის შემოღება, რომლის ინიციატორი იყო კ. ლორთქიფანიძე. 1881 წ. მან შექმნა ახალი შრიფტი (ვგ. 12). რითაც დაიწყეს გაზეთის ზოგიერთი ნაწილის. განსაკუთრებით მოწინავეები ბეჭდვა. იმ მიზნით, რომ ეს შრიფტი დამკვიდრებულიყო ქართულ საშრიფტო მეურნეობაში, გადაწყვიტეს გაზეთთან ერთად ამ შრიფტით დაებეჭდათ იაფფასიანი სახალხო წიგნებიც. პირველ რიგში ვეფხისტყაოსანი, როგორც ყველაზე უფრო პოპულარული ნაწარმოები. ამ მიზნით სტამბის მეპატრონე პეტრე წულუკიძე 1882. წ. შეუღდა ვეფხისტყაოსნის ახალი გამოცემის სამზადისს¹³⁴. ამის შე-

¹³³ საქართველოს ცენტრარქივი, ფონდი 114, საქ. № 240, ფ. 3.

ბაქრაძე დიმიტრი (1827–1890) ცნობილი ისტორიკოსი და საზოგადო მოღვაწე. თანამშრომლობდა ქართულ-რუსულ პერიოდულ გამოცემებში („ცისკარი“, „მნათობი“, „დროება“, „იქილი“, „Современник“ და სხვა), სადაც ბეჭდავდა პუბლიცისტურ, საისტორიო და საარქეოლოგიო ხასიათის ნაშრომებს. მის კალამს ეკუთვნის აგრეთვე რამდენიმე ვრცელი მონოგრაფიული ნაშრომი საქართველოს ისტორიიდან.

საქენზურო კომიტეტში მსახურობდა 1873–1879 წლებში, ქართული ენის უკაცროსი ცენზორის თანამდებობაზე და ცდილობდა ცენზურის შეტევისაგან დაეცა ქართული გამოცემანი (იხ. მ. დუმბაძე, „დიმიტრი ბაქრაძე“).

¹³⁴ წულუკიძე პეტრე გიორგის ძე (1851–1937) იყო თავისი დროის ცნობილი აკრონომი და საზოგადო მოღვაწე. პირველდაწყებითი განათლება მი-

სახეზე გაზ. „დროება“ 1882 წ. წერდა: „ჩვენ გვაუწყებენ ქუთაისი-
დამ. რომ თ. პ. წულუკიძის სატამბა ჰბეჭდავს ახალ გამოცემას ვე-
ფხისტყაოსნისას კირილეს შრიფტის მერვე ნომრით, ასე რომ თითო
ეგზემპლარი ამ დიდებული პოემისა ავტორის სურათით (რომელიც
შევეთილი აქვს ძმ. კილაძეების ფოტოგრაფიას), უნდა ეიროს
არა უძვირეს 20—35 კაპ.“¹³⁵.

ეს იმ დროს იყო, როდესაც თბილისში ვეფხისტყაოსნის ქართ-
ველიშვილისეული გამოცემის ტექსტის დამდგენი კომისია მუშო-
ბას ამთავრებდა, ამიტომ ზემოთ მოყვანილ ცნობას გაზეთი დასძენს:
„სასურველი იქნებოდა მხოლოდ, რომ ბ-ნს გამოცემელს ეს გამო-
ცემა გადმოებეჭდა იმ ეგზემპლარიდამ, რომელიც შესწორებულია
ესეუ უკეთ ვსთქვათ, მალე იქნება შესწორებული ტფილისში საგან-
გებოდ ამისთვის შემდგარის რედაქციისაგანაო“.

პრაქტიკულად ამ საქმეს პ. წულუკიძე შეუღდა 1882 წ. მიწუ-
რულში. ამ წლის 29 დეკემბერს მან საცენზურო კომიტეტს
მიმართა თხოვნით, სადაც ვეფხისტყაოსნის გამოცემის შესახებ წერ-
და: «Прошу почтительнейше разрешить мне печатать в моей
типографии в количестве 1200 экземпляров сочинение Руста-
вели «Барсова кожа» и разрешительное свидетельство выслать
как только возможно в скором времени, а по отпечатании их
не замедлю представить тринадцать отпечатанных экземпля-
ров для получения Вашего разрешения на выпуск их в свет»¹³⁶.

ეს თხოვნა საცენზურო კომიტეტმა მიიღო 1883 წ. 15 იანვარს
და იმავე თვის 26-ს ქუთაისის სამოქალაქო პოლიციას აცნობა:
«Цензурный комитет покорнейше просит объявить ему [г. ი.
პ. წულუკიძეს], что для просимого им напечатания сочинение

ილო იზერგეთის სასწავლებელში, საშუალო—ქუთაისის კლასიკურ გიმნაზიაში.
კურსის დამთავრების შემდეგ მსახურობდა სხვადასხვა დაწესებულებაში (ივანო-
ვის სახელობის ბიბლიოთეკა, მისიილოვის საადვილიამულო ბანკი და სხვ.) და
ენაოდა კულტურულ-საზოგადოებრივ მოღვაწეობას. უმაღლესი განათლების მი-
საღებად გაემგზავრა საფრანგეთში, საიდანაც სამშობლოში დაბრუნდა 1886 წ.
მანკობლად და შეუღდა მოღვაწეობას სოფლის მეურნეობის დარგში. სისტემა-
ტურად თანამშრომლობდა ქართულ-რუსულ პერიოდულ გამოცემებში, სადაც
აქვეყნებდა წერილებს სოფლის მეურნეობის აქტუალურ საკითხებზე. 1909—
1917 წწ. იყო ქუთაისის სასოფლო-სამეურნეო სკოლის მმართველი. 1912 წლი-
დან — „სასოფლო გაზეთის“ რედაქტორ—გამომცემელი, 1921 წლიდან მუშაობდა
თბილისში მიწათმოქმედების კომისარიატის ერთ-ერთ განყოფილებაში (იხ.
თ. ჩხეიძე — ქართველი აგრონომები, 1962, გვ. 39—46).

ტამბა გამართული ჰქონდა ქუთაისში, ყოფ. თავადის ქუჩაზე, არჯევანიძის
სახლში.

¹³⁵ გაზ. „დროება“ 1882 წ. 13 ივლისი, № 144, გვ. 3.

¹³⁶ საქართველოს ცენტრარქივი, ფონდი 114, საქ. № 565.

под названием «Барсова кожа» должен быть представлен в цензур подлинный экземпляр той книги, которая будет возвращена ему с цензурным разрешением для напечатания согласно цензурным правилам»¹³⁷.

თანახმად ამ მოთხოვნისა, პ. წულუკიძემ წარადგინა საცენზურო კომიტეტში დ. ჩუბინაშვილის 1860 წ. დაბეჭდილი ვეფხისტყაოსანი, ამის შესახებ საცენზურო კომიტეტის საქმეებში დაცული შემდეგი ცნობა: «Печатный экзем. книги вѣфѣхистѣяосани, тѣжѣული შოთა რუსთაველისაგან თანარ დედოფლის დროს, ს.-პეტერბურლის სამეცნიერო აკადემიის სტამბასა შინა 1860 წელსა. Барсова кожа соч. Шота Руставели, во времена царицы Тамары, С.-Петербург, в типографии академии наук 1860 г. с дозволен. цензуры 10 марта 1860 г. ст. 244, представлено от содержат. типографии в Кутаиси кн. Цулукидзе через редакци газеты «Шрома» князь Димит. Даднани»¹³⁸.

ცენზორმა ისარლოვნა* აწყობის ნებართვა გასცა 1883 წ. 14 თებერვალს და ყოველგვარი საბუთები ფოსტით გაუგზავნეს ქუთაისში პ. წულუკიძეს.

პ. წულუკიძე საბუთების მიღების შემდეგ შეუდგა პოემის აწყობას. თუ რომელ თვეს დაიწყო წიგნის ბეჭდვა არ ვიცით, ივლისში კი წიგნი უკვე გამოსული ყოფილა¹³⁹. პოემის ტირაჟის ნაწილი უნდა დაბეჭდილიყო ავტორის სურათით, რომლის ღირებულება განისაზღვრებოდა 50 კაპ. უსურათო ვეფხისტყაოსნის ფასი კი 37 კაპ. იყო. ვინც ასოებით შეიძენდა ამ გამოცემას გამომცემელი „მყიდველებს წესიერ პატივს“ ჰპირდებოდა¹⁴⁰.

პ. წულუკიძე არ აღნიშნავს თუ რომელ გამოცემიდან გადაბეჭდა მან ვეფხისტყაოსნის ტექსტი, რაზედაც მართებულად უსაყვედურებდა პ. უმიკაშვილი, „ყოველთვის საჭიროა, — შენიშნავდა პ. უმიკაშვილი, — რომელსამე მწერლის და მეტადრე გამოჩენილი მწერლის თხზულების გამოცემაში მოხსენებული იყოს საიღამ გადმობეჭდილა ან რა ცვლილება შემოტანილა. ეს ნაკლულოვანება ხშირად ემართება ჩვენს გამომცემლებს და სასურველია ავიტინოთო“.

პ. უმიკაშვილის აზრით, პ. წულუკიძის გამოცემული ვეფხისტყაოსანი ა. კალანდაძის გამოცემიდან არის გადმობეჭდილი ცოტა-

¹³⁷ საქართველოს ცენტრარქივი, ფონდი 114, საქმე № 555, ფ. 3.

¹³⁸ იქვე, საქ. № 537, ფ. 24; დიპ. დადიანი იყო გაზ. „შრომას“ რედაქტორი.

* ისარლოვნა — ისარლიშვილი ლუკა სტეფანეს ძე (1814—1892), ლიტერატორი, 1881—1888 წლებში მუშაობდა კავკასიის საცენზურო კომიტეტის მდივნად და ცენზორად.

¹³⁹ საქართველოს ცენტრარქივი, ფონდი 114, საქ. 568, ფ. 7.

¹⁴⁰ გაზ. „ღროება“, 1883, №№ 254, 264 და სხვ.

ადენი შეცვლით¹⁴¹. ეს მოსაზრება, რომელიც შემდეგ სხვებმაც გაიზიარეს¹⁴², მთლად სწორი არაა. მართალია პ. წულუკიძემ საცენზურო კომიტეტში აწყობის ნებართვის მისაღებად პოემის 1860 წ. გამოცემა წარადგინა, მაგრამ მის მიერ გამოცემული ვეფხისტყაოსანი არ არის არც 1860 წლის გამოცემის განმეორება და არც 1875 წლისა. პ. წულუკიძის გამოცემა ზემოთ აღნიშნული ორი გამოცემის (1875, 1860) მიხედვით დამუშავებულ ტექსტს წარმოადგენს. ამას ამტკიცებს შემდეგი მაგალითები: 1860 წ. და 1883 წ. გამოცემებში დაბეჭდილია ორი (301—302) სტროფი, „კაცმან ვით ჰპოვოს. ღვთისაგან რაც არა დანაბადია“ და „მაგრა ღმერთმან მოწყალემან მით ცნობითა ერთი მზითა“), რომლებიც არ მოიპოვება ა. კალანდაძის 1875 წ. გამოცემაში (გვ. 39). 1960 წ. გამოცემაში დაბეჭდილია 434-ე (მე დილასა მოციქულსა სიტყვა ტკბილი შევუთვალე) და 765-ე (შეკრა წითელი ასი ათასი პირად მზემან და ტანად სარომან) სტროფები, რომლებიც არ მოიპოვება 1875 და 1883 წლების გამოცემებში. შემდეგ, 1860 წ. გამოცემაში წერია: „აქა წიგნი ავთანდილისა ყმათა მიმართ“ (გვ. 22), 1875 და 1883 წწ. გამოცემებში (გვ. 22, 19), ამ სათაურს აკლია სიტყვა „აქა“. 1860 წ. გამოცემაში დასათაურებულია: „წიგნი ტარიელისა ხატაველთა თანა მიწერილი და კაცის გაგზავნა“ (გვ. 50), 1875 და 1883 წწ. გამოცემებში კი ამ სათაურიდან ამოღებულია „და კაცის გაგზავნა“ (გვ. 50, 44). 1860 წ. გამოცემაში დაბეჭდილია: „წიგნი ტარიელისა ინდოთ მეფისადმი, ოდეს გაიმარჯვა ხატაველთა ზედა“ (გვ. 60), 1875 და 1883 წწ. გამოცემებში ამ სათაურის სიტყვა „მეფისადმი“ შეცვლილია „მეფის წინაშედ“ (გვ. 59, 53). 1860 წ. გამოცემის სათაური: „წასვლა ავთანდილისა გულანშაროით და ტარიელის შეყრა“ (გვ. 172), 1875 და 1883 წწ. გამოცემაში ასე იკითხება: „ავთანდილისაგან გულანშაროთ წასვლა და ტარიელის შეყრა“ (გვ. 171, 152). 1860 წ. გამოცემაში დაბეჭდილია: „თათბირი ფრიდონისა, ავთანდილისა და ტარიელისა ქაჯეთის ციხის აღებაზე“ (გვ. 180), 1875 და 1883 წწ. გამოცემაში „ციხის აღებაზე“ გადაკეთებულია „ციხეს რომ მოადგეს“ (გვ. 180, 160). 1860 წ. გამოცემით იკითხება: „მისვლა ტარიელისა ზღვათა მეფისას და ფრიდონისას“ (გვ. 185), 1875 და 1883 წწ. გამოცემაში კი — „ტარიელისაგან ზღვათა მეფისასა და ფრიდონისას მისვლა“ (გვ. 184, 164).

არის საწინააღმდეგო შემთხვევაც, მაგ. 1875 წ. გამოცემაში დაბეჭდილია: „წიგნი ფატმანისა ავთანდილთან სამიჯნუროდ მიწერი-

¹⁴¹ „ივერია“, 1883, № 6—7, გვ. 143.

¹⁴² შ. ადენიშვილი, ვეფხისტყაოსნის გამოცემები, კრებ. „რუსთაველ სკოლაში“, 1937, გვ. 306.

ლი (გვ. 140), 1860 და 1883 წწ. გამოცემებში „ავთანდილთა“ შეცვლილია „ავთანდილისადმი“ (გვ. 140, 124). 1875 წ. გამოცემის დასათაურებაა: „წიგნი ავთანდილისაგან ფატმანთან პასუხად მიწერილი“ (გვ. 141), 1860 და 1883 წწ. გამოცემებში „ფატმანთან“ გადაკეთებულია „ფატმანისადმი“ (გვ. 142, 125). 1860 და 1883 წწ. გამოცემებში პოემის პროლოგი დასათაურებულია ასე: „წინასიტყვაობა რუსთველისა“, 1875 წ. გამოცემაში კი — „წინასიტყვაობა“. ერთი სიტყვით, პ. წულუკიძეს ორივე გამოცემით (1867, 1875 წ.) უსარგებელია თავისი გამოცემისათვის, რომელიც 1591 სტროფს შეიცავს.

ტექსტზე მუშაობა, საფიქრებელია, კ. ლორთქიფანიძეს ჩაეტარებინოს. ის გარდა იმისა, რომ თავისი შრიფტის პოპულარიზაციით იყო გატაცებული, ამავე დროს დაინტერესებული იყო ვეფხისტყაოსნის აღდგენილი ტექსტის გამოცემით. როგორც აღვნიშნეთ, კ. ლორთქიფანიძე აქტიურ მონაწილეობას იღებდა პოემის 1875 წლის გამოცემის ტექსტის დადგენაში.

წიგნის ანაწყოების ზომა არის $5 \times 8 \frac{1}{4}$. შეიცავს 183 გვ., ფასი 35 კაპიკი.

გარეკანი და თავფურცლის წარწერები ერთნაირია (იხ. ტაბ. VI), განსხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ გარეკანის ტექსტი ჩასმულია ორ წვრილხაზიან აშიაში. ტექსტისათვის ორივეში გამოყენებულია შემდეგი შრიფტები: ლორთქიფანიძის 12, ვახტანგისეული 24-იანი შავი, შავი მთავრული 12, პეტრიტი რუსული გარნიტურიდან შავი განიერი.

პოემის ტექსტი დაბეჭდილია ლორთქიფანიძის შრიფტით, უშპონოთ. სტროფები ერთმანეთისაგან დაშორებულია თითო შპონით. სათაურები აწყობილია ლორთქიფანიძის ციციერთი.

გამოცემაში უარყოფილია სტროფების ნუმერაცია, მეოთხე ტაეპის დამაკავშირებელი „და“ შეტანილია ტექსტში. დიალოგის შემცველი სტროფების დასაწყისი ტაეპები ჩასმულია წინწყლებში, თუმცა სიზუსტე ამ მხრივ მთლიანად არ არის დაცული. პოემის თავების ბოლოს დაბეჭდილია ბორდიურის ხაზები. 1587 (2121)—1588 (2122) და 1590 (2125) და 1591 (2126) სტროფებს შორის გავლებულია წვრილი მოკლე ხაზები.

კოლონციფრი დასმულია გვ. შუა ადგილას, აწყობილია იგი პეტრიტით, ქვემოთ გავლებული აქვს ტალღისებური მოკლე ხაზი.

ამ გამოცემაში დაბეჭდილია ვეფხისტყაოსნის მხოლოდ ტექსტი და ისიც, როგორც აღვნიშნეთ, კ. ლორთქიფანიძის შრიფტით, რაც შეუჩვეველი თვალისათვის ძნელი საკითხავი იყო. ამის გამო, ეს გამოცემა უარყოფითად იქნა შეფასებული. „კარგია კიდევ, — წერ-

და ამ გამოცემის შესახებ გაზ. „დროება“, — [რომ] ვეფხისტყაოსანი ისე გავრცელებულია ხალხში, რომ ეს გარემოება არას ავნებს მას, მაგრამ ჩვენ დარწმუნებული ვართ, ახალი რამ რომ გამოეცათ ამ შრიფტით. ხალხს ან ებრაული წიგნი ეგონებოდა, ან ბერძნული და იქნება შიგაც არ ჩაეხედნა. ვაი კორექტორის ბრალი! არა ერთი წყვილი თვალი დაზიანდებოდა ამ პატარა წიგნის ბეჭდვის დროს“¹⁴³.
პ. უმიკაშვილმა კი კატეგორიულად განაცხადა: „მეტი ღონე არ არის ამ შრიფტს თავი უნდა დავანებოთ, თორემ დაჟინება ჩვენ შეგვრჩება და წიგნების გავრცელებას და კითხვას კი, სხვა სიძნელესთან, ესეც დაემატება“¹⁴⁴.

ამას გარდა, რეცენზენტი ნაკლად უთვლიდა გამომცემელს, რომ მან პომეს არ დაურთო „მცირედი ლექსიკონი“ რომლის საშუალებით მკითხველს გაუადვილდებოდა ვეფხისტყაოსნის „საყვარელი ლექსების კითხვა“. რეცენზენტს საჭიროდ მიაჩნდა აგრეთვე პომეს წინ დართოდა გამომცემლის წინასიტყვაობა, სადაც რუსთველისა და მისი თხზულების ღირსებაზე უნდა ყოფილიყო ცნობები მოცემული. ეს კი აუცილებელი იყო, რადგანაც „ამ გვარი წინდართული წერილი მკითხველს ღონისძიებას აძლევს უფრო ღირსეულის ცნობიერებით და შეგნებით წაიკითხოს თხზულება და მომეტებული სარგებლობა გამოიტანოს“¹⁴⁵.

დასასრულს რეცენზენტი აღნიშნავს იმ გაუგებრობას, რაც „დროებამაც“ შენიშნა: ვეფხისტყაოსნის ყდაზე არის განცხადება: „ფაი სურათით ათი შაური“. პ. უმიკაშვილი წერს, რომ „ქალაქში მიღებულ წიგნს სურათი არ აქვსო“ და კითხულობს: „არ ვიცი თუ ეს შეცდომაა თუ არა, — და ასევე, — თუ ეს ასე არის, რა საჭიროა ამისთანა განცხადება, რა საჭირო იყო მეექვსე გამოცემის შეცდომის განახლება“. საზოგადოდ, — ამბობს წერილის ავტორი — „თუმცა დიდის სიამოვნებით ვეგებებით [ქუთაისში] დაწყებულ წიგნების ბეჭდვას, მაგრამ ვეფხისტყაოსნის გამოცემაზე უნდა ვსთქვათ, მოხსენებულ ნაკლულოვანებათა გამო, რომ ყველა წინათ გამოცემულს დაუვარდება ღირსებით“, ავტორი მწუხარებას გამოსთქვამს იმის გამო, რომ ასეთი მარცხი „რაღა ამ უკვდავ თხზულებას დაემართა პირველად ქუთაისში გამოსვლაზე“¹⁴⁶.

¹⁴³ გაზ. „დროება“. 1883. № 130, გვ. 2.

¹⁴⁴ ეურნ. „ივერია“, 1883, № 7—8, გვ. 152.

¹⁴⁵ იქვე, გვ. 143—144.

¹⁴⁶ ეურნ. „ივერია“, 1883, № 7—8, გვ. 152—153.

კ. მუხეციანი ასრით, პ. უმიკაშვილს თითქოს აღნიშნული პქონდეს, რომ ვეფხისტყაოსნის 1883 წ. გამოცემა კ. ლორთქიფანიძის რედაქტორობით გამოვიდა და საამისოდ იმონებს პ. უმიკაშვილის რეცენზიიდან (ეურნ. „ივერია“,

გაფორმების მხრივ კი, პ. წულუკიძის გამოცემა დადებითად შეფასდა. „გამოცემა ძალიან სუფთა და ლაზათიანია,—წერდა „დროება“, — კორექტურული შეცდომებიც ცოტაა (რასაც დიდი გავლენა აქვს ამისთანა გამოცემაში)“¹⁴⁷. წიგნი „იშვიათი სიფაქიზით და სილამაზით არის დაბეჭდილი, ეკადრებოდა კიდევ, რომ ქუთაისში პირველად დაბეჭდილს გარეგანი სილამაზე არ ჰკლებოდაო“, — წერდა პ. უმიკაშვილი¹⁴⁸.

მიუხედავად აღნიშნული ნაკლისა, ეს გამოცემა მაინც სასწრაფოდ გავრცელდა და საკურო გახდა პოემის ხელახალი გამოცემა.

XIII

1886 წელს ვეფხისტყაოსნის გამოცემის სამზადისს შედგომია ზ. ჭიჭინაძე. აღნიშნული წლის 30 იანვარს საცენზურო კომიტეტისა-

1883 წ. № 7—8) შემდეგ აღიკვლია: ვეფხისტყაოსნის „ტექსტის რედაქციაზე მოკლედ შეგვიძლიან ვთქვათ, რომ ეს მეშვიდე გამოცემა მეექვსელამ არის გადმობეჭდილი ცოტაოდენის შეცვლით. ეს გამოცემა კი ორივე ლორთქიფანიძის რედაქტორობით გამოვიდა [ხზი კ. მეძველიასია]. იგი შეთანხმებულია, როგორც ნათქვამია გამომცემელთაგან, ვახტანგის დაბეჭდილთან“. მართლაც, — ასკენის კ. მეძველია — კ. ლორთქიფანიძის რედაქტორობით გამოცემული „ვეფხისტყაოსნის“ ვახტანგის გამოცემასთან შედარებამ დაადარებულა პეტრე უმიკაშვილის მოსაზრება“ (იხ. კ. მეძველია, ვეფხისტყაოსნის 1883 წლის გამოცემის შესახებ, ვახ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1965 წ., № 34 (1463), 20 VIII, გვ. 2).

კ. მეძველიას აღნიშნული ციტატა სწორად არ აქვს მოყვანილი. იგი წარმოადგენს პ. უმიკაშვილის ორ სხვადასხვა საკითხზე მოცემულ ცნობის არასწორ კომპილაციას, რის გამოც პ. უმიკაშვილს ისეთი რამე მიეწერება, რაც მას არ უთქვამს. კ. მეძველიას მიერ ზემოთ მოყვანილ ციტატიდან სიტყვებამდე „ეს გამოცემა“, ამოწერილია პ. უმიკაშვილის რეცენზიის ძირითადი ტექსტიდან, რომლის შემდეგ საუბარია პოემის არა 1883 წ. გამოცემის წყაროზე და რედაქტორზე, არამედ სულ სხვა რამეზე. წერილის სქოლიოში კი (ვვ. 143) პ. უმიკაშვილი ჩამოთვლის რა პოემის 1883 წლის წინა გამოცემებს წერს: ვეფხისტყაოსნისა „მეექვსედ [გამოცემულია] არსენ კალანდაძის და ექვთიმე ხელაძისაგან ტფილისის 1875 წ. ეს გამოცემა კ. ლორთქიფანიძის რედაქტორობით გამოვიდა. იგი შეთანხმებულია, როგორც ნათქვამია გამომცემელთაგან, ვახტანგის დაბეჭდილთან“. როგორც ვხედავთ, აქ პ. უმიკაშვილს საუბარი აქვს პოემის 1875 წ. გამოცემულ ტექსტზე და არა პ. წულუკიძის 1883 წ. გამოცემულ ვეფხისტყაოსანზე; რომ ეს ასეა, ჩანს შემდეგიდანაც: პ. უმიკაშვილის ცნობით, კ. ლორთქიფანიძის რედაქტორობით გამოცემული ტექსტი „შეთანხმებულია, როგორც ნათქვამია გამომცემელთაგან, ვახტანგის დაბეჭდილთან“. პოემის 1883 წ. გამოცემა მართო ტექსტს შიციავს. მის „გამომცემელთაგან“ არავითარი ცნობა არ აქვს დართული. 1875 წლის გამოცემის წინასიტყვაობაში კი ყველაფერი ისეა აღნიშნული, როგორც პ. უმიკაშვილს აქვს მითითებული.

¹⁴⁷ ვახ. „დროება“, 1883, № 130, გვ. 2.

¹⁴⁸ უერნ. „ივერია“. 1883, № 7—8, გვ. 142.

გან გამოუთხოვია სათანადო ნებართვა, რაც 31 იანვარს ცენზორ ლ. ისარლოვისაგან კიდევაც მიუღია¹⁴⁹.

შემდეგში ამ განზრახვაზე ზ. ჭიჭინაძეს ხელი აუღია და წერაკითხვის საზოგადოების გამგეობისათვის მიუმართავს, რომ უკანასკნელს ეკისრა პოემის ახალი გამოცემა. საამისოდ მას საზოგადოების გამგეობისათვის შემდეგი მოხსენებითი ბარათი წარუდგენია: „ვეფხვისტყაოსანი, — წერს აღნიშნულ მოხსენებაში ზ. ჭიჭინაძე, — ისეა დღეს მოფენილი საქართველოს ერში, რომ ყოველს კაცს თითქმის სამხვთო ვალათ გადაქცევა მისი წაკითხვა და გაცნობა. ამ წიგნის მსურველს დღეს მთელ საქართველოში განურჩევლად შეხვედებით როგორც განათლებულ და შეძლებულ, ისე ღარიბ ხალხში და აგრეთვე სხვადასხვა სასწავლებლის მოსწავლეებში.

ტფილისის სხვადასხვა წიგნთმალაზიებში თითქმის მუდამდღე თხოულობენ ამ წიგნს, კვირაობით იარმუკაში ხომ მობეზრებული ვართ როგორც მე, ისე სხვა ბუკინისტებიც. მაგრამ ამ ერთადერთ წიგნს, რომლის მოპოვება არსებობის პურსავით სალოცველ გამხდარა, ხალხი ვერსად ვერ პოულობს სასყიდლათ. ამ გვარ ხალხის მოთხოვნილებას მე მივაქციე ყურადღება და გადავსწყვიტე წიგნის გამოცემა, მაგრამ დავაკვირდი რა მრავალთ მკითხველთა ვინაობას და შეძლებას, მე დავრწმუნდი, რომ წიგნის გამოცემა ჩემგან შეუძლებელია და ეს იმისთვის, რომ, რადგან წიგნი-ერთი ცოტა უნდა გამოვცე და მეორე ისიც ვალით — ამიტომ წიგნი სამ აბაზ ნაკლებ არ გაიყიდება და ეგრეთი დიდი ფასი, რასაკვირველია, ბევრ მსურველთათვის საძნელო დარჩება. ამისთვისო, — წერს ზ. ჭიჭინაძე, — მივმართე „წერაკითხვის სამმართველოს“ და ვსთხოვე, რომ მან მიაქციოს ყურადღება ქართველ დაბალ ხალხის მოთხოვნილებას და ვეფხვისტყაოსანი ცალკე გამოსცეს, რომლის ეგზემპლიარი 30 კ. არ აღემატოს. და რომ შეიძლება ამნაირი ფასით გამოცემა, ამის ანგარიშს აქვე წარმოვადგენ“.

ზ. ჭიჭინაძის ცნობით, „ვეფხვისტყაოსანი არის სულ შვიდი თაბახი, ჩვეულებრივ ზომით თუ დაიბეჭდა, როგორც 1875 [წლის გამოცემა] იყო. აღამეცკის სტამბაში თაბახის ამოწყობა და დაბეჭდვა [ღირს] 11 მან. ხოლო 1200 წიგნი ორი „ზაოდის“ 15 მ. დაჯდება. სამი „ზაოდი“ 3 600 წიგნი 20 მან. დაჯდება. სულ შვიდი თაბახი იზამს 140 მ. ეხლა ვინაგარიშით, თუ რამდენის მოუნდება ქალაქი. 1200 ეგ. 17 ოზმა ნახევარი. ოზმა ღირს 5 მ., 17 ოზმა კი 87.50 კ. ეღირება. ორ „ზაოდს“ ე. ი. 2400 ეგ. მოუნდება 35 ოზმა 174 მანეთის ქალაქი, 3 600 ეგ. მოუნდება სულ 262 მ. 50 კ. ქა-

¹⁴⁹ საქართველოს ცენტრარქივი, ფონდი 114, საქ. 750 ფ. 3.

დალდი. 3 600 ეგ. მეყდე (переплетчик) წაიღებს 30 მ., ფერადი ქალაღდი 7 მ., ცენზურებისათვის მარკა 60 კ., „აბოლოჩკას“ დასაბეჭდი 6 მან. სულ რომ ვიანგარიშით 3 600 ეგ. ეღირება 446,10 კ. ასთე, რომ თითო წიგნი ჯდება არა უმეტეს 13 კ.

თუ „საზოგადოების“ ნება იქნება, მევე წარმოვადგენ ვეფხვისტყაოსანს ცენზორის ხელის მოწერილს, რომლისთვისაც მარკის ფასი უნდა დამიბრუნოთ. გავახსენებ „საზოგადოებას“,—აქენის ზ. ჭიჭინაძე. — რომ ამ წიგნის გამოცემით ის დიდ სარგებლობას მოუტანს ხალხს და ამასთანავე თვითონაც საკმარისი მოგება დარჩება სხვადასხვა წიგნის გამოსაცემად, რადგანაც ვეფხვისტყაოსანი ყოველწლივ შკოლებში და ხალხში 800 ეგზ. მეტი გაიყიდება. ამის თქმას ის მამედვინებს, რომ 1870 წ. შემდეგ ოთხი¹⁵⁰ სხვადასხვა გამოცემა გასაღდა და დღეს არ მოიპოვება¹⁵¹.

ზ. ჭიჭინაძის ეს მოხსენება ზაინტერესოა: პოემის გამოცემის გაანგარიშებასთან ერთად, მისგან ვგებულობთ, თუ რამდენად დიდად გაზრდილა მოსახლეობაში მოთხოვნილება ვეფხვისტყაოსანზე.

როგორც საქმეებიდან ჩანს, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამგეობას ზ. ჭიჭინაძის მოხსენება შეუწყნარებია და მისგან მოუთხოვია ცენზურისაგან ნებადართული ვეფხვისტყაოსნის წარდგენა. ამის შესახებ გაზ. „ივერია“ 1886 წ. 22 მარტს (№ 65, გვ. 4) აცხადებდა: „წერა-კითხვის გამავრცელებელს საზოგადოებას“ გადაუწყვეტია გამოსცეს ვეფხვისტყაოსანი, პატარა გამოცემად, როგორც აქამდე გამოდიოდა, უსურათებოდ, დაბალის ხალხისთვის და სკოლებში სახმარებლად, ამ გამოცემის თადარიგს უკვე შესდგომიანო“.

ამავე საკითხზე ჟურნ. „თეატრი“. იმავე წლის 12 აპრილს, წერდა: „ჩვენ შევიტყვეთ, რომ ამას წინეთ ერთ ყმაწვილ კაცს ვრცელი მოხსენება წარუდგენია წერა-კითხვის სამმართველოში, რომ საზოგადოებამ თავისი ხარჯით გამოსცეს იეფად და სახალხოდ ჩვენი უკვდავი შოთა რუსთველის ვეფხვისტყაოსანი... საზოგადოების უმეტესის ხმის რჩევით ხსენებული მოხსენება უკვე შეუწყნარებიათ და ვეფხვისტყაოსნის გამოცემაც გადაუწყვეტიათ. იმედია, — ასკვნის რედაქცია,—რომ ეს გამოცემა მალე გამოვა, რომელსაც არა უმეტეს 40 კაპ. დაუნიშვნენ და მით დააკმაყოფილებენ ერთადერთ მოთხოვნილებას ქართველ დაბალ ხალხისაო“.

ზ. ჭიჭინაძის წარუდგენია ვეფხვისტყაოსნის ცენზურის მიერ ნე-

¹⁵⁰ შეცდომაა, 1870—1886 წწ. ორჯერ გამოიცა ვეფხვისტყაოსანი, 1875 წ. ტფილისში და 1883 წ. ქუთაისში.

¹⁵¹ საქართველოს ცენტრარქივი, ფონდი 229, საქ. № 114, ფ. 8.

ბადართული ეგზემპლარი, მაგრამ წერა-კითხვის საზოგადოების გამგეობას გამოცემაზე უარი უთქვამს ალბათ იმის გამო, რომ ამ დროს მზად იყო კომისიის მიერ დამუშავებული პოემის ტექსტი და მის გამოცემაზე ზრუნავდნენ. ამ საქმის შესახებ უფრო „თეატრი“ 1887 წ. 1 იანვრის ნომერში აცხადებდა: „ჩვენ ნამდვილად შევიტყუეთ, რომ ხსენებულს საზოგადოებას დაპირება უარუყვია და ვეფხვისტყაოსანს აღარ გამოსცემენ, რადგანაც „რობინზონ კრუზო“ დაბეჭდეს და სხვა ბევრს ამისთანების ბეჭდვასაც აპირებენო“. ამ ცნობას რედაქცია დასძენს: „პირნათლად შეგვიძლიან ვსთქვათ, რომ წერა-კითხვის სამმართველო ვერც „რაბინონთ“ და ვერც სხვა ათი ამისთანა გამოცემით ვერ მოიგებდა იმდენს, რამდენსაც ვეფხვისტყაოსნის ახალი გამოცემა მოაგებინებდაო“.

რაკი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამგეობამ უარი განაცხადა ვეფხისტყაოსნის გამოცემაზე. ამიტომ 1886 წ. 11 ნოემბერს ზ. ჭიჭინაძემ უკან გამოითხოვა ცენზურაში გატარებული ვეფხისტყაოსნის თავისი ეგზემპლარი¹² და წამოწყებული საქმეც უშედეგოდ დამთავრდა.

XIV

ზ. ჭიჭინაძის შემდეგ ვეფხისტყაოსნის გამოცემის საქმეს თბილისში ხელი მოკიდა გრ. ჩარკვიანმა. მან 1887 წ. გამოსცა პოემის მერვე გამოცემა. საცენზურო კომიტეტს ნებართვის მისაღებად მიმართა 1887 წ. 19 მარტს, იმავე თვის 22-ს ცენზორმა ლ. ისარლოვმა გასცა სათანადო ნებართვა.

როგორც გამომცემლის „შენიშვნებიდან“ ჩანს და საკითხის შესწავლიდანაც გამოირკვა, ეს გამოცემა ჩარკვიანს გადმოუბეჭდავს არსენ კალანდაძის (1875 წ.) გამოცემიდან, რადგანაც არსებული გამოცემებიდან, ყველაზე უნაკლოდ ის მიუჩნევია. განსხვავება ისაა, რომ კალანდაძის გამოცემას ახლავს პოემის წინა გამოცემათა მოკლე მიმოხილვა, ჩარკვიანისას კი, ამის ნაცვლად გამოცემათა სია აქვს დართული. ამას გარდა, კალანდაძის გამოცემაში გაპარული კორექტურული შეცდომებიდან ზოგი რამ ჩარკვიანს გაუწივრებია, მაგრამ შევიდამდის უმთავრესი შეცდომა მასაც გაპარვია, რაც წიგნის ბოლოში კიდევაც აღუნიშნავს.

¹² საქართველოს ცენტრარქივი, ფონდი 229, საქ. № 105, ფ. 16.

გამოცემას თან ერთვის პოემის ავტორის სურათი (21×15). დახატულია ის ოქონელის¹⁵³ მიერ. მასვე ეკუთვნის ავტორისა და პოემის სახელწოდების დახატვა, წიგნის მაღაზიის მარჯის დასურათება და ყოველი თავის ტექსტის დასაწყისი პირველი ასოს დახატვა. მათი ხეზე ამოჭრა კი ეკუთვნის გრ. ტატიშვილს.

პოემა დაბეჭდილია 'სუფთად, კარგ ქაღალდზე. ყველა თავი ახალი გვერდით იწყება, რომელსაც ბოლოში დართული აქვს ბორდიური, ტეხილი ან სწორი ხაზი.

ანაწყობის ზომა 6×10, გვ. 11, 272, I, სტროფი 1589.

პოემა აწყობილია აკადემიური 12-ით. თითოეული თავის ტექსტის დასაწყისი ასო — 24 თხელი განიერით, სათაურები — გოგებაშვილის 16.

ავტორისა და პოემის სახელწოდების გარდა, თავფურცელზე გამოყენებულია შემდეგი სახის შრიფტები: ვახტანგისეული 10, 12 ჩვეულებრივი 12 ვახტანგისეული მუქი, და გოგებაშვილის 16 (იხ. ტაბ. VII).

შმუტტიტულზე დაბეჭდილია პოემის სახელწოდება 20 შავით. მეხუთე გვერდზე მოთავსებულია „შენიშვნა“, აწყობილია ის 10 მთავრული შავით. შენიშვნის ტექსტი—12 ვენურით, სარჩევის — ვახტანგისეული კორპუსით.

¹⁵³ ოქონელი — ვასილ ივანეს ძე გოლოვნი. უკრაინელი, დაიბადა 1861 წ. ქ. გორში. მამა იყო ჩერნიოვოვის გუბერნიიდან, დედა ეკატერინე გაბრიელის ასული ცხინვალელი ქართველი პალი იყო. პირველდაწყებითი განათლება ვასილმა მიიღო გორის სახელოსნო სანაჯვლებელში, უმაღლესი—პეტერბურგის სამხატვრო აკადემიაში. ფსევდონიმი „ოქონელი“ მან დაირქვა სოფ. ოქონიდან, რომლის ხშირი სტუმარი იყო მხატვარი. (იხ. დ. ბაბუნაშვილი, ვასილ გოლოვნი — ოქონელი, ჟურნ. „საბჭოთა ხელოვნება“, 1962, № 2, გვ. 63—64).

შ. რუსთველის პორტრეტი ცალკე სახითაც იბეჭდებოდა და ვრცელდებოდა. ამის შესახებ მოგვეპოვება რამოდენიმე ცნობა, რომლებიც ამოწერეთ ოცდაათი წლის წინათ საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივის საცენზურო კომიტეტის საქმეებიდან. ამ ცნობების მიხედვით, შ. რუსთველის პორტრეტი თბილისში დაბეჭდილა: 1876 წ. ივლისში მუნტოვის ლითოგრაფიაში. იმავე წლის 13 აგვისტოს კონსტანტინე მესხს საცენზურო კომიტეტისაგან მიუღია შ. რუსთველის პორტრეტის გამოცემის ნებართვა. 1887 წ. მესხიევის სტამბაში დაბეჭდილა 580 ცალი, (ცენზურის ნებართვა 1887 წ. 11 სექტემბერი). 1895 წ. გ. დემუროვის ლითოგრაფიაში უბრალო ქაღალდზე დაუბეჭდიათ 2000 ცალი (გავრცელების ნება მიიღო იმავე წლის 22 აპრილს). 1895 წ. გამოუცია თოიძეს, ცენზურისაგან ნებართვა გაიცემულია 1895 წ. 11 აგვისტოს, დაიბეჭდა იმავე წლის 23 აგვისტოს (საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი, ფონდი 114, საქმეები: 263, ფ. 13: №833. ფ. 57: № 829, ფ. 268; №1294, ფ. 288; № 1294, ფ. 5, 288; № 328, ფ. 6--9).

სიტყვების განმარტება აწყობილია ორ სვეტად, შუაში გავლებული აქვს ხაზი ისე, როგორც ა. კალანდაძის გამოცემაშია.

ალფავიტური დაჯგუფებანი სათანადო ასოთი არაა გამოყოფილი, მის ნაცვლად ალფავიტის პირველი ასოა დახატული და საგანგებოდ გამოიყოფა.

ასახსნელი სიტყვები აწყობილია შავი აკადემიურით, ახსნილი — თეთრი აკადემიურით, საწყისი ასოები — 16 შავი ვახტანგურით.

მეოთხე ტაეპის დამაკავშირებელი „და“ დაბეჭდილია ლიგატურით და გამოტანილია გარეთ.

გვერდების ნუმერაციას ქვემოთ მოკლე თხელი ხაზი აქვს გასმული.

თავები რომაული ციფრითაა დანომრილი სათაურის თავზე და ზომაც (16 შავი ე. წ. ინგლისური გარნ.) შეფარდებულია გამოცემათან.

ტექსტი იბეჭდებოდა თითო თაბახობით.

1841 წლიდან მოყოლებული ყველა გამოცემაში პოემის ავტორად აღნიშნულია შოთა რუსთველი, ამ გამოცემაში კი პირველად დაიბეჭდა შოთა რუსთველი, რაც შემდეგ კიდევაც დაკანონდა.

ეს გამოცემა დაიბეჭდა 1200 ცალი. ფასი ერთი მანეთი. წიგნი თითქმის მზად იყო აპრილის შუა რიცხვებში და თვის ბოლოსათვის ფიქრობდნენ ბაზარზე გამოეტანათ, მაგრამ იენისამდის ეს საქმე ვერ მოხერხდა. 5 იენისს კი გაიცა საცენზურო კომიტეტისაგან გავრცელების ნებართვა¹⁵⁴ და წიგნიც გაშვებული იქნა ბაზარზე.

ეურნ. „მწყემსი“ ამ გამოცემის შესახებ წერდა: „წიგნი ძალიან კარგად არის გამოცემული, მაგრამ ერთი მანეთი ფასი ისეთ წიგნზე, რომელიც ასე გავრცელებულია და რომელიც ასეთ საყვარელ საკითხავ წიგნს შეადგენს ჩვენი ხალხისათვის, ძალიან ძვირად მიგვაჩნიაო“, მაგრამ სიძვირის მიუხედავად, როგორც ჩანს, წიგნი მაინც მალე გავრცელებულა. მომდევნო წელს კი კვლავ დაიბეჭდა ვეფხისტყაოსანი, რომელიც გ. ქართველიშვილის გამოცემით არის ცნობილი.

XV

ქართველიშვილის გამოცემულ ვეფხისტყაოსანზე დიდი მუშაობა ჩატარდა როგორც ტექსტის დადგენის საქმეში, ისე გაფორმების მხრივაც. ამ საქმის ინიციატორი იყო იონა მეუნარგია (1850—1919). უკანასკნელმა 1876—1878 წლები გაატარა საფრანგეთში.

¹⁵⁴ საქართველოს ცენტრარქივი, ფ. 114, საქ. 829, ფ. 172.

პარიზში ყოფნისას ის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში გაეცნო ფრანგულ ლიტერატურაში საქართველოზე დაცულ ცნობებს და ქართულ ხელნაწერებს, რაც სხვადასხვა დროს იყო საქართველოდან გატანილი და ამ ბიბლიოთეკაში მოთავსებული¹⁵⁵. ამ დროს ი. მეუნარგიას შეუსწავლია აღნიშნულ ბიბლიოთეკაში დაცული ვეფხისტყაოსნის ნუსხებიც. მისი ყურადღება მიუპყრია P-10 ხელნაწერ კრებულს. სადაც მოთავსებულია ვეფხისტყაოსნის ვრცელი ტიპის ხელნაწერი. გადაწერილია ის 1702 წ. 15 იანვარს. ვახტანგისეულ გამოცემასთან შედარებით, ამ ხელნაწერში აღმოჩენილა 369 ზედმეტი სტროფი. ეს ზედმეტი სტროფები ი. მეუნარგიას. გადმოუწერია და 1880 წ. რატომღაც „Одъор“-ის¹⁵⁶ რედაქციისათვის წარუდგენია.

ამ დროს ვეფხისტყაოსნის რამდენიმე გამოცემა არსებობდა. ყველა გამოცემა სტროფული მოცულობით და ცალკეული ადგილების წაკითხვით სხვადასხვანაირი იყო. ასეთივე მდგომარეობა აღმოჩნდა პოემის ხელნაწერებშიც. ამას გარდა, არც ერთი ხელნაწერი XVII საუკუნეზე ადრინდელი არ ჩანდა. ყოველივე ამან დაბადა აზრი, რომ გამოცემულიყო ვეფხისტყაოსნის კრიტიკული ტექსტი, რისთვისაც საჭირო იყო პირველ რიგში პოემის ხელნაწერების დაგროვება და რუსთველის ეპოქასთან მიახლოებული ხელნაწერის ხელში ჩაგდება. ასეთი ხელნაწერის ძებნა კი უნდა დაწყებულიყო საქართველოში.

1878 წ. მიწურულში ი. მეუნარგია დაბრუნდა სამშობლოში. 1879 წელს მას ირჩევენ ახლად დაარსებულ ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების მდივნად. ამ თანამდებობის გამოყენება სცადა მან ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა დაგროვებისათვის, რომ შემდეგ ნაბეჭდი და ხელნაწერი ვეფხისტყაოსანი ერთმანეთისათვის შეედარებინათ და ამ გზით დაედგინათ და დაე-ბეჭდათ პოემის ახალი კრიტიკული ტექსტი.

1880 წ. კიდევაც შედგა ამ საქმის საინიციატივო ჯგუფი, რომელშიაც შედიოდნენ რ. ერისთავი, ი. მეუნარგია, და ი. გოგებაშვილი. ამავე წლის 15 ნოემბერს გაზ. „დროების“ საშუალებით კომისიამ გამოაქვეყნა შემდეგი მოწოდება და თავისი სამოქმედო პროგრამა:

„შვიდ საუკუნეში, რომელიც გასულია რუსთაველის დროებიდან. ვეფხისტყაოსანი ბევრის გადაწერ-გადმოწერით, ჩამატებით, გამოკლებით ისე შეცვლილია, რომ გვგონია, რუსთაველის გენიამ სამჭერ უარპყოს პოემის ავტორობა, სანამ ერთი გამოცემა გაიყიდე-

¹⁵⁵ ი. მეუნარგიას ავტობიოგრაფიიდან, „მნათობი“, 1955, № 2 გვ. 186.

¹⁵⁶ გაზ. „Одъор“, 1880, № 535.

ბოდეს. ამიტომ ქართული ლიტერატურის მოყვარულთ ვალაია, რამდენადაც ეს შესაძლებელი იქნება, აღადგინონ ნამდვილი პოემა დიდის პოეტისა ისეთისავე მეცადინეობით და მოწიწებით, რა მეცადინეობითაც სხვა ხალხები ეპყრობიან თავიანთ საუკეთესო პოეტების მანუსკრიპტებს.

ეს აზრი მარტო ჩვენ არ გვეკუთვნის. ჩვენამდისაც გაუწევიათ ამგვარი შრომა და ბევრსა ცდილან პოემის აღდგენაზე, მაგრამ ვერ შესძლებიათ ეშოვნათ ყველა ხელთნაწერი ვეფხვისტყაოსნების, საიღამაც უნდა ესარგებლნათ და ამის გამო ყველა შეცდომაც ვერ აუცდენიათ წიგნისთვის.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ თანამედროვე ქართველ ლიტერატორს არც აქვს ნება და არც შეუძლია უბრალო რამ ცვლილება მოახდინოს ვეფხვისტყაოსანში, თუ ეს ცვლილება არ იპოვება თვითონ პოემის სხვადასხვა ვარიანტებში. ჩვენი მოვალეობა იქნება მხოლოდ სხვადასხვა ვარიანტებიდან უკეთესის არჩევა და აქა-იქ მართლწერის ნიშნების შესწორება.

ჩვენი განზრახვა არის:

ა. შევთანხმდეთ ვეფხვისტყაოსანი სხვადასხვა ვარიანტებთან. რაც აკლია, შევმატოთ ტექსტს და რაც ნამეტანია — გამოვაკლოთ (ხელთ გვაქვს ხუთი ხელნაწერი ვარიანტი, კიდევ ველით რამდენსა-მეს).

ბ. დავსხათ პოემაში, თავსთავის აღგილზე, მართლწერის ნიშნები. ამ ნიშნების შეცდომას ბევრი ზიანი მოაქვს მკითხველისთვის, რადგანაც მისი გონება ირყვნება გაუგებარი პაზრების ზეპირებით.

გ. თუ შესაძლებელი იქნება: შევიტყოთ ვინ არიან იმ დამატებათა ავტორნი, რომელნიც არ იქნებიან რუსთაველის ნაწერად ცნობილნი; მოვიყვანოთ წიგნში სრული ბიოგრაფიული ცნობა რუსთაველზე; შევადგინოთ საზოგადო შენიშვნა ვეფხვისტყაოსანზე და შევკრიბოთ ცნობა იმაზე, თუ ვის რა გვარი ვეფხვისტყაოსანი აქვს ამჟამად.

ამ მიზნის მისაღწევნელად ჩვენ საზოგადოებისაგან ვითხოვთ:

ა. ვისაც აქვს, დროებით გამოგზავნონ „წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების“ კანცელარიაში (საცა უნდა მოხდეს ვეფხვისტყაოსნის რედაქცია) ხელთნაწერი ვეფხვისტყაოსანი, რომელიც, შემდეგ შესწორებისა, დაუბრუნდება პატრონს უკლებლათ და ყოვლის მიზეზის გარეშე.

ბ. თბილისში მყოფთ ამ საქმის თანამგრძობელთა ვსთხოვთ მობრძანდნენ საზოგადოების კანცელარიაში და მიიღონ მონაწილეობა რედაქციის შრომაში, რადგანაც, — აცხადებს კომისია, — „ესეთ დიდ პასუხისგებას, როგორც არის ვეფხვისტყაოსნის ხელის

ხლება, ჩვენ მარტო ვერ ვიღებთ ჩვენს თავზე. გვინდა რომ ამ საქმეში ყველამ მიიღოს მონაწილეობა, ვისთვისაც რუსთაველი შეადგენს ძვირფასს ნაციონალურ სიმდიდრეს“¹⁵⁸.

საქმის მოთავეებს განზრახული ჰქონიათ მთლიანი ვეფხისტყაოსანი 25 სხდომის განმავლობაში დაემუშაებინათ. სხდომა დაინიშნებოდა ყოველ მესამე დღეს და მათი საქმიანობა სისტემატურად გაშუქდებოდა გაზ. „დროებაში“.

მეორე დღეს გაზ. „დროებამ“ ამ მოწოდებას მოწინავე წერილი უძღვნა. წერილის ავტორი ხაზს უსვამს წარსულში ვეფხისტყაოსნის მნიშვნელობას. ძველთაგანვეო,—წერს „დროება“ — „ორი ძვირფასი, წმინდა, ჭირში და ლხინში მანუგეშებელი წიგნი ჰქონიათ ჩვენ წინაპრებს; ეს ორი წიგნი იყო სახარება და ვეფხისტყაოსანი. ერთში იხატებოდა ჩვენი რჯული, სარწმუნოება, მეორეში—ჩვენი ერობა, ქართველობა. ამ ორი წიგნით გამხნევებულან, როდესაც გარეშე ანუ შინაგანი განსაცდელი მიადგებოდათ... ვეფხისტყაოსანი უნდა მიგვაჩნდეს საუკეთესო ძეგლად ჩვენის წარსულის ცხოვრებისა, ჩვენის წარსულ ლიტერატურის და საერო ცხოვრების დიდებისა. ამისთანა წიგნი ყველა ქართველს მუდამ თვალწინ უნდა ჰქონდეს, მუდამ წინ უნდა ედვას, როგორც წმინდა ნაწილებს, ისე უნდა ეპყრობოდეს“...

მაგრამ მარტო წარსულით არ ამოიწურება ვეფხისტყაოსნის მნიშვნელობა. ავტორის აზრით, ის დიდია დღესაც. „როცა რომელიმე ხალხი იმისთანა მდგომარეობაში ჩავარდება, როგორშიაც ჩვენ ვიმყოფებით ამჟამად. — აცხადებს გაზეთი, — როდესაც ერს თავისი ვინაობა ავიწყდება, როცა ის ყველაფერს, რაც მშობლიურია, რაც გვარტომობის დამამყარებელია, გულგრილად შესცქერის,— ამისთანა დროს ძველ მწერლობის გახსენებას, ძველ მამაპაპეულ ნანგრევთა ნაშთა აღდგენას, განახლებას, მოგონებას დიდი განუსაზღვრელი მნიშვნელობა აქვს ხალხისათვის. ყველა ეს ამხნევებს, თავის თვალში ამადლებს, აკეთილშობილებს, ახალ იდეალებს აღმოუჩენს და ენერგიას უმატებს ამგვარ ერსა.

ჩვენის აზრით, — ასკვნის გაზეთი, — სწორედ ამგვარი მნიშვნელობა აქვს ვეფხისტყაოსნის კარგად გამოცემას, აღდგენას და იმის დამწერის გაცნობას“¹⁵⁹.

ასეთი გულთბილი გამოხმაურების მიუხედავად, პირველ ხანებში კერძო პირები ადვილად მაინც არ იძლეოდნენ პოემის ხელნაწერებს. ვეფხისტყაოსანს, როგორც ძველ განძს, თავიანთი ოჯახე-

¹⁵⁸ გაზ. „დროება“, 1880, № 241.

¹⁵⁹ იქვე, № 242.

ბიდან ვერ ელევდნენ, თუ გინდ დროებით. ამიტომ პირველ საორ-
ჯანიზაციო სხდომაზე, რომელიც შედგა 1880 წ. 24 ნოემბერს, სალ.
ნ საათზე, წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების კანცელა-
რიაში (საპიორნის ქ. № 41), 8 ხელნაწერს ძლივს მოუყარეს თავი.
ამის გამო, პ. უმიკაშვილის წინადადებით, სხდომა იძულებული გახ-
და მუშაობის დაწყება გადაედო, სანამ ხელნაწერთა რიცხვი არ გა-
დიდდებოდა. ამავე სხდომაზე დასახელებული იყვნენ ის პირები,
რომელთანაც ეკულებოდათ ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერი. კომისიამ
გადაწყვიტა — წერილობით მიემართათ აღნიშნულ პირთათვის, რომ
მათ დროებით სახმარათ დაეთმოთ პოემის ხელნაწერი. ამ საქმის მე-
თაურად კრებამ აირჩია გრ. ორბელიანი, რომელმაც დავალება სია-
მოვნებით მიიღო.

ამავე სხდომაზე ილია ჭავჭავაძემ და სხვებმაც გამოსთქვეს აზ-
რი, რომ კრებას „შემოეფარგლა შრომის მოედანი“. ვ. მიქელაძისა
და პ. უმიკაშვილის აზრი იყო აღდგენილ ტექსტს კომენტარიც და-
ართოდა. გ. წერეთლის აზრით კი, უმჯობესი იქნებოდა საქმეში მო-
ნაწილე პირები ჯგუფებად დაყოფილიყვნენ და თითოეულ მათგანს
დასამუშავებლად აეღო ვეფხისტყაოსნის გარკვეული საკითხი: ზოგს
ლექსიკონის შედგენა, ზოგს გაუგებარი აზრის ახსნა, ზოგს პოემის
ისტორიული ნაწილის გარჩევა და სხვ.

გრ. ორბელიანი. ილ. ჭავჭავაძე და დამსწრეთა უმრავლესობა
იმ აზრისა იყო, რომ ვეფხისტყაოსანი გამოცემულიყო ისე, როგორც
ამდენხანს იბეჭდებოდა, ოღონდ ტექსტი იქნებოდა აღდგენილი, და-
ერთვოდა სიტყვების ახსნა და წინასიტყვაობა, სადაც მოყვანილი
იქნებოდა ცნობები რუსთველზე და მის პოემაზე.

საბოლოოდ მაინც იმ აზრს დაადგნენ, რომ შრომის პროგრამა
მერე, როცა ვეფხისტყაოსნის კითხვას შეუდგებოდნენ, მაშინ დაესა-
ხათ, რადგანაც მუშაობის პროცესში უფრო გამოვლინდებოდა რა
სახის სამუშაოები იქნებოდა შესასრულებელი.

კომისიამ, დავალების თანახმად, მთავარი ყურადღება მიაპყრო
ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა დაგროვების საქმეს. ამ მიზნით გა-
მოიყენეს გრ. ორბელიანის ავტორიტეტი. მისი სახელით დასწერეს
სპეციალური წერილი, რომელშიდაც ეწერა: „ქართულის გაზეთით
მოხსენებული გეჟნებათ, რომ არის სურვილი შეთანხმდეს დაბეჭდი-
ლი ვეფხისტყაოსანი სხვადასხვა ხელნაწერ ვეფხისტყაოსნებთან.
ამისთვის მოწვეულნი არიან ქართულის მცოდნე პირნი და აგრეთვე
ყოველივე. ვისაც ექნება ხელნაწერი ვეფხისტყაოსანი, ათხოვოს
წიგნი ამ კეთილის საქმის მოსურნეთა.

მე თვით მივიღე მონაწილეობა ამ სასარგებლო საქმეში და
უპორჩილესად გთხოვთ, თუ გქონდესთ, ან თუ შოვნა შეგეძლოსთ,

დროებით გამოგვიგზავნოთ ქვემოთ მოყვანილი ადრესით ხელთნაწერი ვეფხვისტყაოსნისა.

ღარწმუნებული ბრძანდებოდეთ, რომ შემდეგ შესწორებისა, თქვენი წიგნი უნაკლოდ მოგერთმევათ.

თქვენის გულითად პატივისმცემელი თავადი გ რ ი გ ო ლ ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი. 30 ნოემბრის, 1880 წ.

ადრესი: «Тифлис, в канцелярию Общества распространения грамотности. На Соперной ул. № 41»¹⁶⁰.

ეს წერილი დაეგზავნა ოცამდე პირს, ვისთანაც ეგულებოდათ ვეფხვისტყაოსნის ხელნაწერი, მაგრამ ზოგ მათგანს არ აღმოაჩნდა, ზოგი კიდევ წამოწყებულ საქმეს პირველად ზერელედ შეხვდა და პოემის ხელნაწერის თხოვებისაგან თავს იკავებდა. მაგრამ ამ მხრივაც დიდი საქმე გააკეთა გაზ. „დროებამ“. უკანასკნელი სისტემატურად ბეჭდავდა იმ პირთა სიას, ვისთანაც პოემის ხელნაწერს მიაკვლევდა. „ჩვენ მივიღეთ თ. გრ. დ. გურიელისაგან შემდეგი შენიშვნა — აცხადებს „დროება“, — მე როგორც მახსოვს ბიძაჩემს ქაიხოსრო გურიელს ჰქონდა დანაშთი მამიდგან ერთი კარგი ვეფხვისტყაოსანი რუსთველისა. ხელნაწერი და შიგ გამოხატული მოქმედი პირებით, რომელნიც უნდა იყოს, ჩემის აზრით, პირველი ანუ სისწორით გადმოწერილი. დღეს ის, როგორც მე ვიცი. აქვს ჩემს ბიძაშვილს პელაგიას, ნესტორ წერეთლის მეუღლეს. ამისთვის არ იქნება ურიგო, რომ ვეფხვისტყაოსნის რედაქციამ იმას მიმართოს თხოვნით, რომ გამოგზავნოს და იმედია უარს არ იტყვის“. „სრული იმედი გვაქვს, — წერს დ. წ.—რომ ყველა ქართველი, რომელსაც კი რითიმე დახმარება შეეძლება, ამ რედაქციას დაეხმარება, ხელს მოუწყობს იმას და ამნაირად მძიმე ტვირთს შეუშუსბუტებეს. ეს საზოგადო საქმეა და საზოგადო საქმეში ყველა ვალდებულია დაეხმაროს იმას, ვისაც ამგვარი საქმე უკისრიათ“ და რწმუნას გამოსთქვამს, რომ პ. წერეთლისა დიდი კმაყოფილებით ათხოვებს რედაქციას თავის ვეფხვისტყაოსანს¹⁶¹.

ცოტა ხნის შემდეგ, იგივე გაზეთი ამავე საკითხზე წერდა: „ქუთაისიდან გვაცნობებენ, რომ თ. პელაგია წერეთლისას თავისი ვეფხვისტყაოსანი ბატ. დ. ი. ყიფიანისათვის მიუცია ამ უკვდავი პოემის რედაქციისათვის გადასაცემად¹⁶²“. „ჩვენ გვითხრეს სანდოკაცებმა, — წერს გაზეთი, — რომ საჩხერის მცხოვრებელს თ. ა. დავითის ძე წერეთელს აქვს ხელნაწერი ვეფხვისტყაოსანი. რომელიც

¹⁶⁰ „კომუნისტური განათლება“, 1937, № 11--12 გვ. 126.

¹⁶¹ გაზ. „დროება“, 1880, № 259.

¹⁶² იქვე, № 270.

ღირსებით და სიძველით თურმე სჯობია თ. პელაგია წერეთლის ვეფხისტყაოსანს. მიგვიქცევია ამაზე პოემის რედაქციის ყურადღება¹⁶³.

ვეფხისტყაოსნის რედაქციაც სისტემატურად აქვეყნებდა გაზ. „დროებაში“ განცხადებებს და სთხოვდა მაზრის უფროსებს, ეპარქიების მმართველებს, მაზრისა და გუბერნიის მარშლებს და ქართული მწიგნობრობის მოყვარულებს, რომ მათ ეშოვნათ და დროებით გამოეგზავნათ წ.-კ. საზოგადოების მისამართით ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერები, რომელიც მუშაობის დამთავრების შემდეგ პატრონებს უკან დაუბრუნდებოდათ.

კომისიის ასეთმა მოქმედებამ დადებითი შედეგი გამოიღო. ფართო საზოგადოებამ მის მოწოდებას მხარი დაუჭირა და ვისაც კი პოემის ხელნაწერი გააჩნდა, სიამოვნებით უთმობდა ტექსტის დამდგენ კომისიას. საქმე ისე მოეწყო, რომ 1881 წლის 28 იანვარს კომისიას ხელთ ჰქონდა 19 ხელნაწერი. და ხუთს კიდევ მოელოდა.

მაგრამ მარტო ხელნაწერთა დაგროვებით არ მთავრდებოდა ეს დიდი საქმე. საქირო იყო საზოგადოების ამ საქმით დაინტერესება და რედაქციის მუშაობაში მათი პრაქტიკულად ჩაბმა. ამ მიზნით, ვეფხისტყაოსნის რედაქცია გაზ. „დროების“ საშუალებით სისტემატურად აქვეყნებდა ცნობებს სხდომების დანიშვნის შესახებ და დაინტერესებულ პირთ მოუწოდებდა დასწრებას და მონაწილეობის მიღებას. ამ მხრივაც საქმე კარგად მოგვარდა.

რედაქციის პირველ გაფართოებულ სხდომას, რომელიც შედგა 1881 წ. 6 თებერვალს, საღ. 8 საათზე, თბილისის საადგილმამულო ბანკის შენობაში (დღევანდელი კ. მარქსის სახელობის საქართველოს სსრ სახელმწიფო რესპუბლიკური ბიბლიოთეკა), დიდძალი ხალხი დაესწრო როგორც ქალი, ისე კაცი. მათ შორის გრ. ორბელიანი, ი. ჭავჭავაძე, ნ. დადიანი, რ. ერისთავი, დ. ჯორჯაძე, ს. მესხი, ი. გოგებაშვილი, დ. დადიანი, არქიმანდრიტი გრიგოლი, პ. უმიკაშვილი, ი. მაჩაბელი, ვ. მიქელაძე, თ. ყორანია, გ. წერეთელი, ვ. თულაშვილი, ი. წინამძღვრიშვილი და ყურნ. „იმედის“ რედაქტორი მ. გურგენიძე, ქალთაგან დაესწრო და ვარიანტების კითხვაში მონაწილეობა მიიღო: ოლ. ჭავჭავაძისამ, ქეთ. ბაგრატიონ-მუხრანსკიმ, ნინო ორბელიანისამ, ეკატ. გაბაშვილისამ და ა. შაიშმელოვისამ.

სხდომას ესწრებოდა აგრეთვე დიდძალი ახალგაზრდობა, რომელთა შორის იყვნენ მოსწავლენიც.

სხდომის დარბაზიც შესაფერისად იყო მორთული: ქართული ბანკის დიდ დარბაზში დადგმული იყო მწკრივად რამოდენიმე მაგიდა,

¹⁶³ გაზ. „დროება“, 188, № 270.

რომლებზედაც ელაგა ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერები და ნაბეჭდი ცალეები¹⁶⁴. თავმჯდომარის უკან კედელზე გაკრული იყო რუსთველის სურათი, რომელიც დაეხატა თბილისის სამასწავლებლო ინსტიტუტის მოწაფე მირიანაშვილს.

ამ სხდომაზე რედაქციას ხელთ ჰქონდა 22 ხელნაწერი, რომლებიც შემდეგ პირთა კუთვნილებას შეადგენდა: ელისაბედ ქავთარაძისას, დავით თუმანიშვილის, ალ. თუმანიშვილის, კოსტ. მამაცაშვილის, გიორგი მუხრანსკის, ზ. ჭიჭინაძის (3 ცალი), ალექსანდრა მელიქიშვილის, დიმ. ბაქრაძის, ეფრემ მარჯანიძის, ბეჟან წერეთლის მემკვიდრეთა, ნესტორ წერეთლის, იოსებ მერკვილაძის, ნ. კორინთელისას, რ. ერისთავის, გ. თუმანიშვილის, ალალ თუთაევის, პ. უმიკაშვილის და კეზელის. ამას გარდა, ი. მეუნარგიამ წარმოადგინა დაბეჭდილი ვეფხისტყაოსნის ერთი ცალი, რომელიც მის მიერ შედარებული იყო პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ორ ხელნაწერთან. ამ ხელნაწერებიდან, ი. მეუნარგიას ცნობით, „უძველესი ეგზემპლარი არის ნ. კორინთელისა, ის ეკუთვნის 1646 წელს¹⁶⁵. შემდეგ მოდის თ. ბეჟან წერეთლის მემკვიდრეთა ეგზემპლარი 1671 წლისა¹⁶⁶; ამ დროისვე უნდა იყოს ბატ. კეზელის ვეფხისტყაოსანი¹⁶⁷. თ. ნესტორ წერეთლის ეგზემპლარი¹⁶⁸ და მერკვილაძისა არიან მეთვრამეტე საუკუნის დასაწყისში დაწერილი, როგორცა სჩანს ნაწერის ხასიათიდან. სხვა წიგნები არიან დაწერილნი იმ საუკუნის ბოლოს და ამ საუკუნეში“. ასე რომ კომისიის განზრახვა, თბილისში მოემწყვდიათ უძველესი ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერი, განუზოროციელებელი დარჩა, რადგანაც მე-17 საუკ. აღრინდელი ნუსხა, არსად არ აღმოჩნდა. რაც შეეხება ცნობილ ხელნაწერების ღირსებას, ამის შესახებ ი. მეუნარგიამ სხდომას შემდეგი აცნობა: „ერთის გადათვალეობით შევნიშნე, რომ ეს ხელნაწერები არიან გადმოწერილნი: სამი—ნანუჩა ციციშვილისაგან გადაკეთებულის პოემიდან¹⁶⁹; ოთხი—ლარაძის მიერ არტანუჯით კერძო ნაპოვნი წიგნიდან¹⁷⁰; ხუთიოდე გადმოწერილია დაბეჭდილის წიგნიდან და დანარჩენი კი სულ სხვადასხვა გვარისანია“.

164 ი. მანსვეტაშვილი, მცირეოდენი შენიშვნა ვეფხისტყაოსნის თაობაზე „მნათობი“, 1937, № 12, გვ. 121.

165 H 599.

166 H 757.

167 H 740.

168 S 5006.

169 ივულისხმება ვრცელი ტიპის ხელნაწერები.

170 არტანუჯული ნუსხებია: S 4732, Q 376, H 1205, H 302, S 1586, H 933, S 2781, S 2686.

ხელთნაწერი ვეფხისტყაოსნის გარდა, კომისიას ხელთ ჰქონდა პოემის ნაბეჭდი ცალებიც: ეახტანგის (1712 წ.), ბროსეს, (1841 წ.), დ. ჩუბინაშვილის (1860 წ.), ყიფიანის (1867 წ.) და არსენ კალანდაძის (1875 წ.); ამას გარდა პ. კარბელაშვილის მიერ გამოქვეყნებული პოემის, 1860 წ. გამოცემასთან შეპირისპირებით დამატებული თავები და ცალკეული სტროფები, რომლებიც დაბეჭდილი იყო 1880 წ. ეუზ. „ივერიაში“ (III, გვ. 3—53).

ა. მეუნარგიას ამ საინფორმაციო მოხსენების შემდეგ, ღაისკა საკითხი, თუ როგორ უნდა ეწარმოებინა სარედაქციო კომისიას მუშაობა.

სხდომის თავჯდომარემ გრიგოლ ორბელიანმა სთქვა: „რადგანაც ვახტანგს, როგორც მეფეს, შეეძლო უკეთესი ვეფხისტყაოსნები ეშოვა და უკეთესი ვარიანტებიდამ დაებეჭდა პირველი გამოცემა პოემისა, ამიტომ უპირატესობა უნდა მიეცეს ვახტანგის ვარიანტს“.

ილია ჭავჭავაძე არ დაეთანხმა ამ აზრს და განაცხადა: „პირდაპირ კითხვას შევუდგეთ და თითონ კითხვა დაგვანახებს, რა ფასი რომელ გამოცემას ექნება“.

გ. იოსელიანმა განაცხადა: „სანამ კითხვას შევუდგებოდეთ, ჩვენ უნდა ვიცოდეთ რისთვის ვკითხულობთ ხელთნაწერებს, რა უნდა გვქონდეს ჩვენ მიზნად“.

ამაზე ი. მეუნარგიამ უპასუხა: „ჩვენი მიზანი არის რუსთველის ნამდვილი ტექსტის აღდგენა, ამ ვარიანტების შემწეობით“.

გ. იოსელიანმა მიზანშეწონილად სცნო, ძირითად ტექსტთან ერთად დაბეჭდილიყო ვარიანტებიც, როგორც ლიტერატურული მასალა.

პ. უმიკაშვილმა საჭიროდ სცნო ახლად დაბეჭდილ ვეფხისტყაოსანს მცირე ლექსიკონი და პოემის განმარტება დართვოდა.

საუბარმა გასტანა ათის ნახევრამდის, შემდეგ სხდომამ დაიწყო ვეფხისტყაოსნის კითხვა. პოემის 22 ხელთნაწერი დაუბრუნეს დამსწრეებს და დაიწყეს კითხვა. რაფ. ერისთავი ხმამაღლა კითხულობდა ბროსეს გამოცემას, სხვები კი თვალს ადევნებდნენ ხელთნაწერებს „პირველი წერაქვი რედაქციისა, — წერს იონა მეუნარგია, — მოხვდა ასო მ-ს. ნაცვლად ვეფხისტყაოსნისა. როგორც ხელნაწერებიდამ აღმოჩნდა, უნდა იყოს ვეფხისტყაოსანი. ეს აზრი დაიცვა გრ. ორბელიანმა და სხვებმაც მხარი დაუჭირეს“¹⁷¹.

¹⁷¹ ზ. ჰიჭინაძის ცნობით, ვეფხისტყაოსნიდან მეორე ვინი პირველად დ. ბაქრაძეს ამოუგდია ერთი ძველი არტაანული ვეფხისტყაოსნის მიხედვით (ზ. ჰიჭინაძე, დიმიტრი ბაქრაძე, 1891 წ., გვ. 38).

ამ სხდომაზე განიხილეს პოემის შესავალი, რომელიც 31 სტროფისაგან შედგება¹⁷². აღნიშნულ სტროფებში შეიტანეს 12 შესწორება¹⁷³.

კომისიამ უარყო მეოთხე ტაეპის დამაკავშირებელი „და“, იმ მოტივით, რომ „ამ კავშირით რუსთველის თექვსმეტმარცვლიან ლექსს მეოთხე ტაეპში ემატება მეჩვიდმეტე მარცვალი, თანაც ზოგ ვეფხისტყაოსანში ეს კავშირი გამოტოვებული იყო“¹⁷⁴.

ამავე სხდომაზე კომისიამ დაადგინა, რომ სიტყვების განმარტება და ვარიანტები დაიბეჭდოს სქოლიოში, ან წიგნის ბოლოში¹⁷⁶.

მეორე სხდომასაც, 13 თებერვალს, დიდძალი ხალხი დაესწრო, მათ შორის — აკაკი წერეთელიც. მართალია ის პირველ სხდომას არ ესწრებოდა, მაგრამ რაკი სხდომის ანგარიში „დროებაში“ გამოქვეყნდა, ამიტომ საქმის კურსში იყო და ზოგიერთ შესწორებაზე შენიშვნები გააკეთა. მაგ. აკაკის აზრით, რედაქციას ტყუილად უნებებია, რომ „მათა“¹⁷⁶ საქებრათ“-ს მაგიერ „მათად“¹⁷⁷ საქებრათ“ რომ მიუღია. რედაქციისაგან მიღებული ტაეპი „მას ვით შევკადრო არ ვიცი, შესხმა ხოტბისას“, აკაკის აზრით, უსაფუძვლოა. უნდა დარჩენილიყო ის ვარიანტი, რომელიც დაბეჭდილია, მხოლოდ იმ ანსხვავებით, რომ „მას არა ვიცი შევკადროს“ მაგიერ უნდა დარჩეულიყო „მასა რა ვიცი შევკადრო“.

აკაკის შენიშვნებმა ვერ დაარწმუნა რედაქცია, თანაც აკაკის შენიშვნები ბლომად ჰქონდა და ამიტომ სხდომამ გადაწყვიტა ასეთი

¹⁷² მძიმის წინა ანბანი და ციფრი აღნიშნავს სტროფს, მომდევნო—ტაეპს. პირველად დასახელებულია ნაბეჭდი ტექსტი, — შემდეგ, კომისიის მიერ შესწორებული ტექსტი.

ვეფხისტყაოსნის ბროსეუელ გამოცემასთან შეპირისპირებით გაზ. „დროებაში“ ზოგჯერ პირველად ვარიანტებია დაბეჭდილი, შემდეგ კი ძირითადი ტექსტი, რაც ჩვენს გამოცემაში გასწორებულია. ასეთი გადაადგილება ყველგან აღნიშნული გვაქვს *-ით.

კომისიის მუშაობის ანგარიშები გაზ. „დროებაში“ ქვეყნდებოდა სათაურით „ვეფხისტყაოსანი“, ცნობები კი იბეჭდებოდა „ახალ ამბებში“. ასეთ შემთხვევაში ქვემოთ დასახელებული გვაქვს მხოლოდ გაზეთი და მისი №-ი.

¹⁷³ ესენია: ვ 3, 2 არა ვიცი შევკადრო—ვით შევკადრო არ ვიცი. ე 5,1 მათა საქებრად—მათად საქებრათ. ვ 6,2 შენგნით—შენგან. თ 9,4 გესმისთ—გესმას. ია 11,1 მიჯნურნი ნუ უხმობთ—მიჯნური ნუ უხმობს. იე 15,3 მიჯნურთათვის—მიჯნურობით. იმ 18,4 უწონებდეს—უწუნობდეს. კ 20,3 მელექსეთა—მელექსესა. ქე 25,3 აბრკობდეს—აბრკმებდეს. კვ 26,2 ეს მიჩანს—ესე მიჩნს. კზ 27,4 თობათა—თობამცა, კთ 29,1 არაბულითა—არაბულისა.

¹⁷⁴ ივლისისმება პოემის არტანუჯული ნუსხები, გარდა H 933 და 305 ხელნაწერებისა.

¹⁷⁵ გაზ. „დროება“ 1881, № 31, გვ. 3—4.

¹⁷⁶ გაზ. „დროებაში“: მისდა.

¹⁷⁷ გაზ. „დროებაში“: მისად.

შენიშვნები მოესმინათ, როდესაც რედაქცია მთლიანად დაამთავრებდა მუშაობას და უკანასკნელად კიდევ გადახედავდა ტექსტს.

ამ სხდომაზე ვეფხისტყაოსანს კითხულობდა ილია ჭავჭავაძე. წაიკითხა ერთი თავი: „ამბავი არაბთა როსტევეან მეფისა“¹⁷⁸.

სიტყვების განმარტებისას ილია ჭავჭავაძემ აღნიშნა, რომ „რუსთველის ფრაზაში: „ენა ბევრათ ასული“, სიტყვა ასული წარმოდგება სიტყვიდამ ააიო“, ი. მაჩაბლის აზრით კი, „აქ ასული ნიშნავს მაღლათ ასულს, კარგათ მოლაპარაკე ენას“. ეს აზრი სხდომის უმრავლესობამ გაიზიარა.

მბ 42-ე და ოზ 77-ე სტროფების მე-2 და მე-4 ტაეპები: „ავთანდილს მიხვდა სიამე, ვსება სკირს მისო ქალისა“ და „ავთანდილის შემხედველთა, ჰგავს ალვან, ედემს იახეს“ გაუგებარი დარჩა როგორც გრამატიკულად, ისე აზრობრივადაც.

მშ 46-ე სტროფის მე-3 ტაეპი: „აქათგან ესე სამეფო მართ შენია მონღობილი“—დაწუნებული იქნა, „როგორც სუსტი ცეზურის ზხრით“.

კომისიის მორიგ სხდომას (24 II საღ. 8 ს.) თავმჯდომარეობდა რ. ერისთავი. პირველად მოისმინეს დ. ი. ყიფიანის შენიშვნები რედაქციის მიერ პირველ სხდომაზე დადგენილ ტექსტის შესახებ. მისი აზრით, მე-5 (ე) სტროფში სიტყვა „საქებრათ“ უნდა იწერებოდეს „საქებრად“, მართლწერაში ზმნის-ზედას დაჰყვება დ და არა ო. მე-18 (იშ) სტროფში უნდა იყოს „უწუნებდეს“ და არა „უწუნობდეს“¹⁷⁹. 29-ე (კთ) სტროფში უნდა იყოს „არაბულითა ენითა“, რადგანაც ამას მოითხოვს კანკლედობის კანონი“.

¹⁷⁸ ძირითად ტექსტში შეიტანეს შემდეგი შესწორებანი: ლდ 34,4 დაისხნა—დაისხნა*. ლე 35,1 კითხავ—კითხავთ*. ლვ 36,1 გარდაესულეარ—გარდასულეარ. ლზ 37,1 ვეზირთა—ვაზირთა; 3 სული—სუნი. ლშ 38,1: ბძანებ—ბძაძანებ; 3 ვანლაშეცა—ვალანაშეცა. მ 40,2 მჯობი—მსგავსი; მსგავსი—მჯობი. მა 41,1 ჰქონდა—ქონდის. მბ 42,2 მისო ქალისა—მის სოქალისა. მე 46,1 მეფეთა—მეფემან; 3 ტებლთა—მათთა. მთ 49,1 სწორედ—სწორად. ნზ 57,4 ჰსთქვეს—თქვეს*. ნშ 58,3 რაცა—რამეცა; 4 რასათვისცა—რასათვისმცა. ა 60,1 გეციინის—გიციინის; 4 ყოლაშეცა—ყოლემეცა, აა 61,2 ბრძანებანი—წყალობანი. ავ 63,3 მგვანდა — მგვანდეს. აზ 64,3 გამომკრალთ—გამომკრთალსა. აე 65,3 გასწყრეო—გაწყრეო*. აზ 67,2 სპანია—ყმანია. ო 70,1 ბრძანებს—ბრძანა. ოა 71,2 მრავალი—ნადირთა. ობ 72,4 აწვეულა—იწვეულა. ოვ 76,2 მიესროდეს—მიისროდეს; მიასხმიდეს—მოასხმიდეს; 4 წაღმა ბიჯსა—ბიჯსა წაღმა. ოშ 78,2 პირსა—იქით*. ოთ 79,4 უბრძანა—ბრძანა*. პ 80,4 ვისგან—მისგან. პბ 82,1 უჩანს: ვით—უჩინს ვითა.

ს ქ ო ლ ი ო ს ა თ ვ ი ს : ლვ 33,3 მისთა—მისად, ლვ 36,3 იგი—მისი. ლზ 37,2 უბრძანა—ბრძანა*. პ 80,4 ვისგან—მისგან. პბ 82,1 უჩანს ვით—უჩინს ვითა. მხედელეთა, მზ 47,3 მამე ყოველი—მამის მცენებანი. მვ 53,1 სივაყისა—სიყრმიდამე. პა 81,3 შეუტყორცია—შეუტყოცია. პგ 83,1 ხეთასა—ტყეთასა.

¹⁷⁹ შესწორება ეხება ვახტანგისეულ გამოცემას.

ამის შემდეგ აკაკი წერეთელმაც მოახსენა სხდომას თავისი აზრი წინა სხდომაზე დადგენილი ტექსტის შესახებ. „რო ჩაუფიქრდიო,—სიტყვა აკაკიმ, — 76-ე სტროფში „მიესროდეს“ ტყუილათ გადავასწორეთ „მიისროდეს“-ათ. „მიისროდეს“ ნიშნავს უნიშნოთ სროლას; „მიესროდეს“—ნიშანში დამიზნულ სროლას. ეგრეთვე 46-ე სტროფში „დაატკობდეს ტბილთა ხმათა“, ტყუილათ გადაგვისწორებია „დაატკობდეს მათთა ხმათა“-თ, რადგანაც „ტბილთა“ აქ არ ნიშნავს მომღერლების ხმას, არამედ საკრავებისას“.

ამ შენიშვნების გარშემო ბაასმა დიდხანს გასტანა. ბოლოს სხდომამ მიიღო დ. ი. ყიფიანის პირველი შენიშვნა, სხვები კი უარყო.

შენიშვნების შესახებ ახლაც ის აზრი გამოითქვა, რაც წინა სხდომაზე, რომ ასეთი შენიშვნები ბოლოს ყოფილიყო მოსმენილი.

ამის შემდეგ შეუდგნენ ვეფხისტყაოსნის ტექსტის განხილვას¹⁸⁰. „საზოგადოდ გვეგონა, რომ ამას იქით უფრო ბევრის გაკეთებას მოვასწრებდით ვინემ პირველს ორს სხდომაში,—წერს ი. მეუნარგია, — მაგრამ ამ სადამომ ცოტა არ იყოს დაგვაფიქრა: ერთობ დიდი დრო უნდება ბევრს, ერთის შეხედვით უმნიშვნელო, კითხვას. მგონი, ნახევარი საათი მეტი ვილაპარაკეთ იმაზე, თუ როგორ უნდა გაიგოს კაცმა და როგორ უნდა იწერებოდეს 103-ე [რკ] სტროფის შემდეგი ტაეპი: „უცხო ყმა ვინმე უნახავს, ასრე დაღრეჯით ამითა“. რა არის აქ „ამითა“? საზოგადო ჰაზრი იყო, რომ „ამითა“ არის ორი სიტყვა: ერთი ა, რომელიც ნიშნავს არის და მეორე მითა. მაგრამ რომელი ა იყო ზმნა-შესმენილი, თავში უზის ამითა-ს თუ ბოლოში, და, ყოველ შემთხვევაში, როგორ უნდა იწერებოდეს ეს შესმენილი: ცალკე. თუ სხვა სიტყვასთან შეერთებით?! ბევრის ლაპარაკის შემდეგ ეს კითხვა გახსნილათ დაარჩინენ და მომავალში კიდევ დაუბრუნდება სხდომა ამ საგანს. თითქმის ამდენივე დრო მოუწდა 106-ე [რკ] სტროფში სიტყვების „მელი მე მოყვანებასა“-ს განხილვას. „მელი მე მოყვანებასა“, თუ „მოელი მოყვანებასა“, თუ „რად მელი მოყვანებასა?“, რომელი უკეთესი იყო ამ სამ ვარიანტში?! ესეც ისე გაუთავებლათ დარჩა, როგორც „ამითა“ და გაწვრდება მომავალში“.

ქვ 93-ე სტროფი (თვალთა ხელნი უკუივლო) ზოგინ აზრით, ფსევდორუსთველისად იყო მიჩნეული, მაგრამ კომისიამ „ხელთაწერების შემწვობით, აზრით და ლექსის სიმდიდრით“ ის რუსთვე-

¹⁸⁰ ამ სხდომამ ტექსტში შემდეგი ცვლილება მოახდინა: ჰვ 86,1 მოვიდა—წავიდა. პმ 88,2 ძახილსა—ზახილისა. ქ 90,3 შემიწუხდა—შემიძრწუნდა. ქა 91,2 მისი—მისისა:4 იქი—იქა*. ქვ 93,2 მოიმაგრა—მოიმაგრენა. ქვ 96,1 შექსხდენ—უქსხდეს. რა 101,3 დაჭრილი—დარჭილი*. რე 106,1 მოვიდა—მივიდა.

ლის კუთვნილებად მიიღო. ედ 94-ე სტროფი (მონათა ხელი გამართ-
ვის) ა. წერეთელმა ფსევდორუსთველისად მიიჩნია, მაგრამ მის ამო-
ლებაზე მაინც თავი შეიკავა. ფსევდორუსთველისად იქნა ცნობილი
ერთი სტროფი: „როსტან მონა გაუგზავნა: „ნახე ვინ ზის წყლისა
პირსა“, რომელიც დაბეჭდილ ვეფხისტყაოსანში შეტანილი არ არის,
მაგრამ ზოგიერთ ხელნაწერში მოთავსებულია ბროსეს გამოცემის
85-ე და 86-ე სტროფებს შორის¹⁸¹.

ამით დამთავრდა ამ საღამოს სხდომა¹⁸². სხვადასხვა საკითხზე
ბაასისა და მუშაობის აღრე შეწყვეტის გამო, მოასწრეს მხოლოდ
86—106 სტროფების განხილვა.

კომისიის მეოთხე სხდომა შედგა 27 თებერვალს საღ. 7 ს. 30 წ.
ამ სხდომას პირველად ესწრებოდნენ ვახ. ორბელიანი და დავ. ერის-
თავი. განიხილეს 108—128 სტროფები¹⁸³.

განზრახვა იყო რიგ 113-ე [169] სტროფი (თუ ყოფილა იგი მო-
ყმე) ამოვლით პოემიდან, რადგანაც ზოგ ხელნაწერში ის არ აღმო-
ჩენილა, თანაც ერთი ხელნაწერი [H 757] ამ სტროფს ნანუჩა ციცი-
შვილისად აღიარებს და ბროსესაც აღნიშნული სტროფი რუსთვე-
ლის კუთვნილებად არ მიუჩნევია. „მაგრამ ბოლოს, რო ჩავედით რიგ
118-ე [175] სტროფში (მეფე ბრძანებს: მართალ იყო ასული და
ჩემი ძეო),—წერს ი. მეუნარგია —, ნ. ტ. დადიანმა შენიშნა, რომ
ამ სტროფს ხსენებულ 113-ე [169] სტროფთან (თუ ყოფილა იგი მო-
ყმე) კავშირი აქვს და თუ ის სტროფი გამოტოვებული იქნებოდა,
მაშინ არც ეს სტროფი იქნებოდა სრულათ გასაგები. სხდომამ ამა-
ზე იარალი დაჰყარა და სქოლიოში ჩაგდებული სტროფი ისევ ძირი-
თად ტექსტში ამოიყვანა, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ, როგორც

¹⁸¹ იხ. ვეფხისტყაოსანი, სოლ. ყუბანეიშვილის გამოცემა, 1956, სტროფი 123.

¹⁸² გაზ. „დროება“, 1881, № 42.

¹⁸³ პოემის ტექსტში შემდეგი ცვლილება მოხდა: რმ 109,2 სიციულე—სიბა-
ლე, რი 110,4 ჭერთო—ჭერთი; რაა—არა. რაა 111,4 ველარამან—ველარავინ.
რიგ 116,2 კვლადია—კვლავ დია. რიგ 118,2 ვინმე—რამე, ამ სიტყვის შესწორე-
ბის წინააღმდეგი იყვნენ რ. ერისთავი, გ. იოსელიანი და პ. უმიკაშვილი, რადგან-
აც ისინი ამ ფრაზაში ხედავდნენ: „ვინმე ეშმაკის სიციულეს და სიბილწეს“. მო-
წინააღმდეგეები კი — „რამე ეშმაკულ სიციულეს და სიბილწეს“. რკა 121,3 ნახ-
ვა—შეყრა. რკვ 12,1 გაცრციელსა—გაძრციელსა; 2 ფასისა—ფასის; საპირონი—ვა-
საპირონი. რკვ 125,4 რაცა გეკვირვების—რამცა გეკურნების. რკზ 127,4 გენუ-
კე—გენუკვი. რკმ 128,1 საუბარსა—ნაუბარსა; 3 თვალთა—თვალთაა.

ს ქ ო ლ ი ო ს ა თ ვ ი ს მ ი ი ღ ე ს : რია 111,3 მინეტარნეს—მანეტარნეს. რით
119,4 სხვაპა—სხვატა. რკა 121,3 არ—ჭერ. რკდ 124,3 სელნი დაუდგნა—სელი
დაუდგა. რკვ 125,4 გეკვირვების—გეკურნების („დროებაში“: მეკურნების—გ-
წადების და გეკვირვების). რკვ 126,4 გითბრობ პირველ ხელამე, სენი მე მკირს
—გითბრა პირველად მე, სენი მქმნია, რკმ 128 გული შენი—გულის პირზე.

ხელნაწილებიდან აღმოჩნდა და პაზრობა ახლო არის, წინ დაი-
ბეჭდება 114-ე სტროფი (მე ამას ვარჩევ, მეფე ხარ) და მერე
იმას მოჰყვება 113-ე“.

დიდი კამათი გამოიწვია რკმ 128 [188] სტროფის მე-3 ტაქსის
აღდგენამ: „ვიცი რომე გაუწყვეტლად თვალთა დაწვი გისეტყვია“;
თ ვ ა ლ თ ა დაწვი, უნდოდა თუ თ ვ ა ლ თ ა თ დაწვი, თუ თ ვ ა-
ლ თ ა ცრემლი? ყველა ამ ვარიანტებს ყავდა უკანასკნელ თორმეტ-
თორმეტი საკუთარი მოციქულები, — წერს ი. მეუნარგია, — და
ყველა თორმეტი თავისებურად ქადაგებდა. ამ ქადაგებამ ისე გარ-
თო რედაქცია, რომ თუ არა შუა ღამე, სხდომა კიდეც გაგრძელდე-
ბოდაო“¹⁸⁴.

კომისიის გადაწყვეტილება კი ამ საკითხზე არ ჩანს.

კომისიის მუშაობა ჭიანჭურვებოდა, ამიტომ კრებამ დაადგინა
კვირაში ერთი ნაცვლად შეკრებილიყვენ ორჯერ: სამშაბათობით
და პარასკევობით. შემდეგში წლის განმავლობაში ამ დღეებში იმა-
რთებოდა კომისიის სხდომები ბანკის შენობაში.

კომისიის მორიგი სხდომა შედგა 3 მარტს საღ. რვის ნახევრი-
დან და გასტანა 12 საათამდის. გაარჩიეს 129—147 სტროფები¹⁸⁵.

კომისიამ დიდხანს იმსჯელა რღვ 136-ე (199) სტროფის ტაქსთა
მაჯამურ სარიტორი სიტყვის „ასადაგეს“ შესახებ. მან გადაშინჯა ვე-
ფხისტყოსნის გამოცემები და ეს სიტყვა ყველგან არასწორად და-
ბეჭდილად სცნო. აზრთა გაცვლა-გამოცვლის შემდეგ დაადგინა:
„პირველი ტაქსი უნდა იწერებოდეს: საუბარი ას ა დაგეს, ე. ი.
საუბარი გააუბრალოეს, სადათ აქციესო. მეორე ტაქსში უნდა იყოს:
გიშერი ას ა და გ ე ს, ე. ი. ასად გახადესო, მესამე ტაქსში უნდა
იყოს: ხელი ა სად ა გ ე ს, მეოთხეში: გული ჩემი ას ა და გ ე ს.
მესამე ტაქსის აზრი თავისთავად ცხადია, მეოთხეში კი ას ა და-
გ ე ს ნიშნავს დასწევს.

¹⁸⁴ გაზ. „დროება“, 1881, № 44, გვ. 3—4.

¹⁸⁵ ძ ი რ ი თ ა დ ტექსტში გასწორდა: რკთ 129, 2 არვინა—არავინ; 4 წა და
—წადი“. რღ 130, 3 აგრე—შოგა; 4 შემიყარე—შემეყარე. რღა 131,4 დაუფრ-
პკენელი—უფურჩენელი. რღზ 137, 1 ვერა ჰსძლებდა—ვერ გასძლებდა“. („დრო-
ებაში“: ვერ გასძლებდა—ვერ სძლებდა). რღმ 138, 4 ხამს—ხამსა*; მოყვარის-
თვის—მოყვოისათვის. რმბ 142,3 ქმნილთა—ქმნილნი. რმდ 144,1 რამე—მრავ-
ლად. რმე 145,3 დღე—დღეს. რმგ 146, 4 მისცილდება თინათინ მისი მას ეის-
გან ჰსწევას ალი—მისცილდების თინათინ რა გინდ გზა ჰქონდეს საელი. რმზ
147, 2 მოეგებნეს—მიეგებნეს.

ს ქ ო ლ ი ო ს ა თ ვ ი ს შ ი ი დ ე ს: რღ 130, 2 შეპირებება—შეპირებას.
რღე 135,2 გასაღდეს და—გაახლეს, გაერთდენ და, რო 140,2 ჰყრის—სწვიმს,
აფრქვევს. რმგ 143,2 გამდრეკელობა—გარღუხდელიობა. რმე 145,4 ლბილი—ჩვეი-
ლი, ტბილი. რმზ 147,2 ძღვენსა—ძღვენს; იეფოსა—არ იეფოსა.

განუმარტებელი დარჩა რმე 145-ე (211) სტროფის შესამე ტაე-
ყმა აღსდგა და წამოვიდა, მას დღე მათი ჩანს გაყრილი¹⁸⁶.

სხდომის გაგრძელება შედგა 6 მარტს 8 ს., თავმჯდომარეობდა
ნ. ტ. დადიანი, კითხულობდა ი. მაჩაბელი. განიხილეს 148-დან 165
სტროფის ჩათვლით¹⁸⁷.

კომისიამ ძირითად ტექსტიდან ამოიღო და სქოლიოში გადაი-
ტანა რნა 151(217) (მოუკლავარ თინათინის სიყვარულსა) რა 160,
(230: განა აქვს ლომსა იმედი), რიგ 163 (233: მისი ცეცხლი გულსა
ჩემსა) და როზ 177 (247: შერმადინ თქვა, დიდებულნო) სტროფები
იმ მოტივით, რომ ისინი H 757 ხელნაწერში ნანუჩა ციციშვილის
კუთვნილებად არის აღნიშნული. ამას გარდა, ზოგი მათგანი არ მოი-
პოვება ვახტანგის გამოცემაში და ზოგიერთ ხელნაწერში¹⁸⁸.

კომისიის მორიგ სხდომას 10 მარტს, პირველად დაესწრნენ
ნ. ა. აბაშიძისა, ა. ი. ერისთავისა და გ. გვათუა. განიხილეს 179—210
სტროფები¹⁸⁹.

¹⁸⁶ ვახ. „დროება“, 1881, № 48.

¹⁸⁷ ძირითად ტექსტში გასწორდა: რმე 148,2 ვარეთ—ვარე. რმთ 149,
4 გაუცხადა—განუცხადა. რნბ 152,3 მამხედების—მომხედებსცა; 4 მომცა წამალი
ველისა აქამდის დადაგულისა—მომცა წალი გულისა აქამდის დაკარგულისა*.
რნდ 154,2 გნუკე—გნუკე. რნგ 155,3 ძღვენსა კსძღვნობდი—ზღვენსა კზღენი-
დი. რნვ 156,3 დასქნახე—დასქნა ხე. რნზ 157,1 სასურველია—სასურვალა; 3 მო-
ხუდათქო—მიხუდა-თქვა; 4 რვალია—თვალია, რნშ 158,2 მახსენებდე—მახსენებდი.
რნთ 159,2 თვალთა—თვალთათ; ცხელნი ცრემლნი—ცხელი ცრემლი; 4 დასდ-
გები—დადგები. რაა 161,1 ჩემდა—ჩემად :2 რაგვარა—რა გვარად. რაბ 162,2 ეე-
ლთა—ველად: 3 უსასყიდლო—უსასყიდლოდ. რაგ 165,4 გმორჩილობდენ—გმორჩი-
ლობდეს. რაგ 166,1 დაზრდილნო—გამზრდელნო. რაშ 168,1 თავისა ზე სამ—
თავსა ზესამე. კომისიამ მეორედ იმსჯელა ამ შესწორების შესახებ და ეარიანტებ-
ში ვადაიტანა ნაბეჭდი ტექსტი: „თავისა ზე სამ“. რობ 172,3 შიგა—შიგან: 4 თი-
ნათინა—თინათინ ა. როვ 173,2 ვინმცა (ამ ტაეში ეს სიტყვა ირჩეარა, ვაერ-
ვეელია თუ რომელ მათგანს შეეხო გასწორება)—ვინცა ცა*. როე 175,1 შენდა
—შენად.

¹⁸⁸ ამ სტროფებს გარდა სქოლიოში შესატანად აღნიშნეს შემდეგი აღ-
გილები: რმე 148,3 ვაზრდილი—გამზრდელი. რმთ 149,4 განუცხადა—გაუცხადა.
რნბ 152,2 ვაქნა—ვყო. რნგ 153,1 მინდა—მმართვეს, რნზ 157,4 ვერცხლი—ვე-
ცხლი: რვალია—თვალია*. რნთ 159,1 მონამან—შერმადინ. რად 164,2 იქნს—ქნნაა.
რობ 172,1 მომხრედ—მემხრედ. როვ 173,3 მისი მკლავი გაუვიდა—იმას ვინმცა
წაუვიდა („დროება“, 1881, № 51).

¹⁸⁹ ძირითად ტექსტში გასწორდა: როთ 179,3 ბალახში—ბადახში.
რპ 180,1 ოთხ-ანით—ოთხ-ხმით*. რპა 181, დანასა—დანასა*. (გაურკვეველია თუ
რომელ ტაეს შეეხო გასწორება). რპვ 183,1 მტირალსა—მტირალი. რპზ 187,2
აზა იშობს—ამად იშობს. რპშ 188,4 კორნიცა—კორადცა. რპთ 189,2 ვსცნა—
ვსცნე. რყა 191,3 კირთა—კირნი; 4 ოდეს—ოდენ. რყმ 193,1 თავსა—თავს: გი-
ჭობს—ის გიჭობს: 3 მზისა—ყმისა. რყდ 194,1 ცათ-ცას: 2 იმ-მის; 4 ცრემლი—
ცრემლნი, რყზ 197,1 მობრუნება—დაბრუნება. რყშ 198,1 კენესითა—კენესით ა

ძირითადი ტექსტიდან ამოიღეს და სქოლიოში გადაიტანეს რეე 195 (257: იგი პირად მსგავსი მზისა) და ს 200 (277: ჩვენ ასრე მყოფნი არ ვარგვართ) სტროფები იმ მოტივით, რომ აღნიშნული სტროფები H 757 ხელნაწერში ფსევდორუსთველისად არის ნაჩვენები და თანაც მათი ლექსთწყობის შესწავლამ კომისია დაარწმუნა, რომ ისინი ინტერპოლატორთა კალამს ეკუთვნის.

ამას გარდა, ამოიღეს ორი ასო (ჰს) ისეთ სიტყვებში, როგორცაა ჰსტევა, ჰსდის და სხ., რადგანაც ეს ასოები ამ სახით, კომისიის აზრით, არ იხმარება პოემის ძველ ხელნაწერებში და „საღმთო წერილშიაც“.

აგრეთვე დაადგინეს, რომ სიტყვები: „თუმცა“ და „მაგრამ“ ყველგან გასწორებულიყო „თუცა“ და „მაგრა“¹⁹⁰.

სარედაქციო კომისიის მორიგ სხდომას (13 მარტს) თავჯდომარეობდა დავ. გიორგის ძე ერისთავი¹⁹¹.

რეთ 199,3 თვარე—თვარა. სა. 201,4 და-რა. სბ 202,3 მოგვიმატენ—მოგვიმატენ; პირით—პირსა. სე 205,3 მოკლავ—მოკვალ: 3 სიტყვანი—სიტყვეთ*. სზ 207, 4 მხეცნი—მხეცი*: მფრინველნი—მფრინველი*. სო 209,2 ცადენით—ცადენით, 4 ცრემლისაც—ცრემლისაცა; დადენით—დენით. სი 210,3 ჩვენებით—ჩვენებით; 4 აგრევე—აგრეთვე*.

¹⁹⁰ ს ქ ო ლ ი ო ს ა თ ვ ი ს შესატანად გასწორდა შემდეგი ადგილები: რპ 180.1 ხმით—ახმით. რპე 185.4 ივანებლა—ივანობლის. რპზ 187.2 ორნიოა—მას ორნილა, ორანილა: ამაღ („დროებაში“: მად) იშობს— არა იშობს. რპთ 189,3 ზერჩეს—მიხვდეს. რყა 191.2 ეზომი სიარული—ეზომნი სიარულნი. რებ 192,2 შეტად—ადრე რეშ 198,4 დააგზო—დააგზნო. რეთ 199,2 რამე—ვინმე: 4 კვლავ—კვლავ. სა 201,3 ძმა—ყმა. სბ 202,3 მოგვიმატენ—მოგვიმატენ; პირათ—პირსა. სზ 207,3 ისი—შოანი. (გაზ. „დროება“ 1881, № 54).

¹⁹¹ გა ს წ ო რ და 211—254 სტროფები. სია 211,3 დავეხსნა („დროებაში“: დავეხსნა)—დავეხსნა. სიბ 212,4 კიღინით—კიდ ენით. სიდ 214,4 ამაყიწა—ამაყი წა. სიე 215,4 მზისა—ყმისა. სიე 216,3 უნდა—მისი. სიზ 217,3 ყოლა არ—ყოლა არა. სიშ 218,1 ჩემისა—ჩემსა; 4 მამერალნი—მამერალი. სით 219,3 ზეზითა—ზეზითა*. სკა 221,1 სადნე—რადნე; 4 ანუ მომკლავს, ანუ მოველავ—ანუ მოველავ. ანუ მომკლავს. სკგ 223,2 არა არს—არ არის; 4 მუნითგან—მუნადა. სკდ 224,4 ჰსდი—ოდნენ („დროებაში“: ჰსდიდა)—დიოდეს. სკე 225,1 საღამოს—საღამო; 2 ჰირსა—ჰირსა; 3 რადენი—რასდენი. სკლ 230,2 აღკაშულება—აქაშულობა. სლბ 232,1 არას—არა. სლდ 233,1 ახლოს—ახლი; 3 სული—სენი; 4 ვაიცისა—ვაიცისა*. სლდ 224,1 შეიარა—შეეარა. სლე 235,2 მას ვამბობინო—ვაამბობინო. სლზ 328,2 ფიცხლავ—ფიცხლავ. სმ 240,3 თხრობასა—მბობასა. სმა 241,1 მენუეავ—მენუევი; 3 იტვი—ვი—მეტყვი. სმგ 243,2 ამბავთა—ამბავსა; 3 ჩემი—ჩემნი. სმდ 244,2 შევეტყვი—ბის—შევეტყობის. სმე 245,3 ზედა—ზედან. სნ 250,4 დავრჩევა—დავრჩევა. სნდ 254,4 სულთა—სულსა.

ფსევდორუსთველისად მიიღეს შემდეგი სტროფები: სიგ 213 (292: ჩვენი ამა გლახ დყოლილი), სკბ 222 (301: შე იმა ყმისა საკრავად) და სმბ 242 (325: ყმა ეტყვის: ხედავ, სისხლისა თვალთა მდის ცრემლთა წალები).

ს ქ ო ლ ი ო შ ი გადატანილი იქნა შემდეგი წაკითხვები: სია 211, 3 დავეხსნა („დროებაში“: დავეხსნა)—დავეხსნა. სიბ 212,1 უფროსსა—უფროსნი; დავეზიდე-

კომისიამ გაასწორა სიშ 218-ე სტროფის მე-4 ტაეპი: „ჩრდილსა გარდასვით, მაშვრალნი მიეცით მოსვენებასა“—„ჩრდილსა გარდასვით მაშვრალი, მიეცით მოსვენებასა“. კომისია ფიქრობდა, „მაშვრალი“ აქ ეკუთვნის მხოლოდ ერთ დაქრილ ძმას და არა სხვებს.

სკა 221-ე სტროფის მე-4 ტაეპი: „ანუ მომკლავს, ანუ მოვკლავ. დაიმაღვის მეტის-მეტად“, გასწორდა: „ანუ მოვკლავ, ანუ მომკლავს, დაიმაღვის მეტის-მეტად“, რადგანაც, კომისიის აზრით, „რომ მომკლავს, მერე უფრო დაიმაღება, უფრო გაქრება იმის კვალიო“.

კომენტარები გაუკეთეს: სლბ 232 სტროფის პირველ ტაეპის სიტყვებს: „მეტსა თურე არას ეჯდა“, რაც, კომისიის აზრით, ნიშნავს: „ამაზე მეტს არ იცდიდა—წინაო“. 239-ე სტროფის პირველ ტაეპიდან: „სულე რამც გიყავ“, ნიშნავს: „გაჩუმდი იმაზე, რაც შენ გიყავიო“.

აღნიშნული შესწორებიდან რ. ერისთავი წინააღმდეგი იყო, რომ სკვე 225-ე სტროფის მეორე ტაეპში სიტყვა „პირისა“ რომ „ძირად“ გასწორებულყო და სლდ 234-ე სტროფის პირველ ტაეპში სიტყვა „შეიარა“—„შეეარად“. ამას გარდა, კომისიის ყურადღება მიიპყრო სკშ 228-ე (309) სტროფმა (ყმამან უთხრა: დავო ასმათ), რომელიც ბევრ ხელნაწერში არ აღმოჩენილა¹⁹², მაგრამ რა დასკვნა გამოიტანეს აღნიშნულ სტროფზე, ანგარიშებიდან არ ჩანს¹⁹³.

17 მარტს შედგა კომისიის მორიგი სხდომა. თავმჯდომარეობდა დ. გ. ერისთავი. გაარჩიეს 255—297 სტროფები¹⁹⁴.

ნიშ—არ ეწიღენით. სივ 216,3 უნდა—მისი*. სიზ 217,3 ყოლა არ—ყოლ არა; 4 თქვენსა დასაღრევილოსა—თქვენსავე საღრევილოსა. სიშ 218,1 ჩემის—ჩემსა. სკა 221.4 დაიმაღვის—დაიკარგვის. სკდ 224.2 შეკამაღდა—საკამაღდა. სკე 225.2 პირსა—ძირსა; 3 რადენი—რასდენი. სლა 231,1 უკერის—იტყვის. სმკ 246.3 გაწყინო—მაწყინო. სნზ 247,2 არ მოვკვდები—თვითთა მხედავ. სნ 250,1 იმისი—ამისი; 3 დაუწყო—და იწყო. სნბ 252,2 ენანი—ბაგენი.

¹⁹² იხ. ს.ო.ლ. ყუ ბ ა ნ ე ი შ ვ ი ლ ი, ვეფხისტკაოსნის ხელნაწერთა სტროფული შედგენილობა, 1959. გვ. 38—43.

¹⁹³ ვაზ. „დროება“, 1881, № 57.

¹⁹⁴ ძ ი რ ი თ ა დ ტექსტში შეიტანეს შემდეგი შესწორებანი: სნზ. 257,2 ამა — იმა; 3 სადა მისად—სადამისად; 4 შენი—შენად. სნთ 259,2 შთამოსთესი—ჩამოსთესი სკ 260,3 დაგაბნივე—დაგაბნიე. სსა 261—3 მამისმენ—მომისმენ; რაზომსა—რაზომთა. სსბ 262,4 მიადგა—წაადგა. სსგ 263,1 მომიცადე—მომიციდიე. სსე 265,3 ხარ ეინადგან—ეინადგან ხარ. სსშ 268,1 ამისთანას—ამისთანა; 2 მე მაქანას—მემაქანას; 3 მონატანას—მონატანას; 4 ხანას—ხანსა. სსთ 269,3 შევაწეცე—შეგაწეცნე. სსა 271,3 ვინა—ვინ ა; 4 ვითარ—ვით რა. სსოე 275,1 შეება—გზეება. სსოზ 277,4 მარეკიდა—მარეკი და. სსოშ 278,4 მსთქვა—თქვი. სსპზ 282,1 რადმცა—სადმცა*. სსე 285,2 მემცა—მამცა*. სსპზ 287,3 არათ—არა. სსთ 289,4 მე დარად—მედარათ. სსა 291,1 მობრუნდა—მობრუნდეს. სსდ 294,2 დიდი კამათი გაძიოწეა მე-2 ტაეპის სიტყვა „მკლავ-მაგრება“ „მკლავ-მარგება“-დ გასწორე-

კომისიამ ყალბად სცნო ს.ე. 266-ე სტროფი, რადგანაც ის „არც რითმით, არც ცეზურით და არც პაზრით ვერ უდრის რუსთველის სხვა ნაწერს, ამას გარდა, მის ქვემოთ, ამავე თავში, ისეთივე აზრის ტაეპი უფრო შესაფერ ადგილზე არის“. ამ სტროფის დამკველად გამოვიდნენ რ. ერისთავი და თ. ყორღანია, მაგრამ ვერა რა გააწყვეს¹⁹⁶.

კომისიის მორიგ სხდომაზე, 20 მარტს, გაარჩინეს 298—324 სტროფები¹⁹⁶.

ყალბად იქნა ცნობილი ტე 303 (396: კაცმა ვერ ასწრას თვალი-სა), ტი 310 (403: ასმათ უთხრა, ცრემლით ლომო) და ტია 311 (404: ეხვეწებოდა, ლამოდა) სტროფები, რომლებიც უცვლელად ჩაიტანეს სქოლიოში.

დიდი ყოყმანი გამოიწვია ტე 306-ე (399) სტროფმა (მოვსულვარ შენდა შეყრამდის), მაგრამ ბოლოს ესეც სქოლიოში ჩაიტანეს. კამათი გამოუწვევია აგრეთვე ტა 301-ე (394) სტროფის მესამე ტაეპის (რა მონანი მომწიენით, შესაპყრობლად დაჯულოვნდით) გას-

ბამ. მაგრამ საბოლოოდ მიიღეს გასწორდა. 3 თაჲ ვით—თუ ეთა. სეჲ 296,1 უხრ-მლოდ—უხმლოთ. სეჲ 297, 2 ზნახელი—ნახელი. 4 ჰავს—ჰავე.

ს ქ ო ლ ი ო ს სიტყვებიდან გასწორდა: ანზ 257,2 ამა—იმა¹⁹⁶. სნთ 259,1 პირ-ველისა—პირველისგან. სდა 261,1 ცხარე კამათის უკედეჲ. კომისიამ სიტყვა „დაჰ-მორჩილდები“ გაასწორა „დამორჩილდები“; 4 სოფლისა—თავისა. სდა 264, ხელ-საა—ხელთ არის; 2 ჩემგან—ჩემი. დიღა შეხლა-შემოხლა გამოიწვია ძირითად ტექსტში თუ რა უნდა დაწერილიყო მეოთხე ტაეპში: „თივისა“ თუ „თავისა“. კომისიამ პირილოდ „თავისა“ მიიღო. სეჲ 266,1 არად არა—არასადა. სთ 289-ე სტროფის პირველი ტაეპი: „გამოუგება ტარიელ. ჰმართესთ ორთაჲ მზე დარად“. გასწორდა: „წინ მოეგება ტარიელ მათან სჩანს მზეცა მზედ არად“; 2 ანუ იცით—ვერ მათებარ; უღრუბლოდ—უღრუბლო. სეჲ 291,2 იტირეს—ტიროდეს.

¹⁹⁶ ს ქ ო ლ ი ო ს ა თ ვ ი ს - გასწორდა ამავე სტროფის პირველ ტაეპში, არ-სად არა—არა სადა.

¹⁹⁶ პ ი რ ი თ ა დ ტექსტში გასწორდა: სეთ 299,4 რომელსა—რომელთა. ტ 300,1 ტარიელსაჲ—ტარიელსა. ტა 301,3 რა მონანი მომწიენით, შესაპყრობ-ლად დაჯულოვნდით—რა მონანი შესაპყრობლათ მომწიენით, ვაჯულოვნდით. ტბ 302,4 უჩინოსა—უჩინოს; სხვასმეა—სხვასამეა. ტთ 309,3 ჩემსა—ჩემი¹⁹⁶; ვიამ-ბობს—გაამბო¹⁹⁶. ტიბ 312,1 დაჯალბული—დაალებული. ტიგ 313,2 დანაბალია—დონაბა დია; 4 დანაბალია—და ხაბალია. ტიე 315,4 რად—რაცა. ტიზ 317,2 დარ-ნა-აპყარნა. ტკა 321,1 მეშუდგე—მეშვიდგე; 2 სახელი—სახელად. 3 ჰკადრებდა—ჰკადრებდის; ტკე 323, 3 ესცნო—ეცნა. ტელ 324,2 მფლობელმან—ჰპყრობელმან; 4 მამან და-მამამან.

ს ქ ო ლ ი ო ს ა თ ვ ი ს გასწორდა: სეთ 299,1 შენი—თვალით. ტ 300,1 აეს-სენა—მოკონა; 2 იტყვის—თქვა თუ; 4 მამეგონა—მომავონდა. ტა 301,4 მიიტან-დით—წაიტანდით. ტლ 304,3 მაგრამ—ვიცი. ტე 305,1 უთხრა—ჰკადრა. ტიბ 312,4 დაჯალბული—დასველებული. ტიე 315,3 რად—ვეთ. ტკე 323,4 სამსახურისა—ნამ-სახურისა. ტელ 324,1 ამბისა—საქმისა; 3 მფლობელმან—ჰპყრობელმან; 4 ამამან და—მამამან. (გაზ. „დროება“, 1881, № 63).

წორებამ. ბევრს უნდოდა თურმე გაუსწორებლად დარჩენილიყო, მაგრამ ბოლოს მაინც გაუსწორებიან*.

ტზ 307-ე სტროფის მესამე ტაეპში „იავუნდი ეგრეცა ჰსჯობს ათასჯერცა მინა მინდა“-ში ზოგი ამბობდა, რომ აქ უკანასკნელი სიტყვა ნდობას ნიშნავს. „უმრავლესობა კი ფიქრობდა, „მინდა“ აქ ნიშნავს მინასაგან ნაწარმოებ ზმნას, რომლის პირველი პირი არის ვმინდი. აზრით ზოგი ტარიელს თვლიდა იავუნდათ და ზოგა თინათინს“.

ვეფხისტყაოსნის კომისიის მორიგე (მე-11) სხდომა შედგა 24 მარტს. თავმჯდომარეობდა ნ. ტ. ლადიანი¹⁹⁷. გაარჩიეს 325—372 სტროფები¹⁹⁸.

* არ ჩანს რა სახის წესწორება შეიტანეს აღნიშნულ ტაეპში. ხომ არ იგულისხმება ამავე სტროფის მე-4 ტაეპში შეტანილი შესწორება:

¹⁹⁷ და დ ი ა ნ ი ნიკო აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ვეფხისტყაოსნის ტექსტის დამდგენ კონსიის მუშაობაში. მისი შესწორებები კომისიას ბევრი გაუზიარებია, მაგრამ ზოგი შეუსწორებელი დაუტოველია. „მახსოვს, — წერს შალვა ლადიანი.— ფრაზა „ლახვარი გულსა ხეული“ მაშას დიდად აღუკვებდა. მაშას აზრით, უნდა ყოფილიყო „ლახვარი, გულს-სახეველი“. ე. ი. გულის სახის მსგავსი, გულის მსგავსად გამოსახული ლახვარი. თორემ უკვე გახეულ გულში ლახვარის დასობა ამ ტაეპისათვის, უაზრობის გარდა, დიდი სისისტიკეც არის და არა ეკონებ ამას რუსთაველი იწებებდაო“. (შ. ლადიანი, „რაც გამაზსენდა“, 1959, 247).

¹⁹⁸ ძ ი რ ი თ ა დ ტექსტში გასწორდა ტყე 325,1 საკარგემო—საკარგეად; დაჰსჯდა—დაჰდეს. ტყე 326,2 ჩემებრივ—ჩემებრი. ტყე 327,3 ვაი—ვაა, ტყე 329,4 არა ჰგაოდის—არ ჰგავიდოდის. ტლგ 333,4 თამაშობდა—თამაშობდა. ტლვ 336,2 დასტურა—დასტურ ა. ტმდ 344,4 ბალახშეულმან—ბალახშეულმან, ტმწ 358,2 შეეხედე—შეეხედენ; 3 მთხოვა—მთხოვნა. ტნთ 359,1 ნათელი—ნათელნი. ტპ 360,2 დიდს ხანს—დიდ ხან; 4 ვაიმე—ვაიმე. ტპა 361,1 მიმდომნი—მიმდომნი. ტპა 3 ვთისა—და ვთისა. ტპე 365,2 ჰქონდათ—ჰქონდა. ტპმ 368,2 ვითა—ვითამე; 4 გაეკურნე—გავარკინე. ტპთ 369,1 მე წამოვე მეფისაგან—ზეწამოვე მეფისასა; 4 ყველანი უჩემობდა—ყველაი უჩემოდა. ტო 370,3 ვნახო—ვნახე. ტოა 371,1 გამოკვდი—ჟამოკვდი.

ს ქ ო ლ ი ო ს ა თ ე ი ს გასწორდა: ტყე 325,1 საკარგეად—საკარგემო; 3 დაჰდეს—დაჰდა. ტყმ 328,2 მზრდიდეს სრულთა—ზრდა დამიწყეს. ტყთ 329,4 არა ჰგაოდის—არ ჰგავიდოდის. ტლგ 333,4 თამაშობდა—თამაშობდა. ტლდ 334,4 ვასკეს—ვასხნეს. ტლვ 336,2 ავთანდილსა—ავთანდილსა; მოაკურა—დააკურა. ტლზ 337,3 მთვარისა მსგავსი, მზისაგან შევენებით არ შეტრობილი—მთვარისა მსგავსი შევენებით, მზისაგან ვერ შეფლობილი. ტლმ 338,2 ვით—თვით; 4 ეთამაშობდი—ვნადირობდი. ტლთ 339,1 სახლი—კოშკი; 3 პირისა—ძირქისა. ტპე 345,3 მტრისა—მისგან. ტპვ 346,2 ვეაბდი—ვაებით. ტპმ 348,1 ავეთი—ავტირდი; 2 მათ—მას; 3 ინდოეთს—ინდოთა. ტპთ 349,4 თაყვანის-ვეც—თაყვანი-მცეს. ტპა 352,3 ხელსა—ხელთსა. ტპვ 356-ე სტროფის სარითმო სიტყვებს დაემატა დონი: ქალისად, აღისად, ვალისად, ხალისად. ტპზ 357,3 ხედედილი—ხედედედი. ტპა 360,2 შეუკრა—შეუპყრა. ტპა 362,1 მთხოვნეს—მიესკენ; 3 ტირილისა თავისა—ტირილას და ვთისა, 4 მომრტყმოდეს ჭალაბნი—მომრტყმოდა ჭალაბი. ტპა 363,2 ზედ დამ-

ყალბ სტროფებად იქნა ცნობილი და სქოლიოში გადაიტანეს: ტლ 330 (437: ნადიმსა შიგან მაყმენი), ტმგ 343 (450: რა მინდორს შეეჯღი), ტნ 350 (458: თავადობა ინდოთა), ტნა 351 (462: აღარ ვიცი დამავიწყდეს), ტნგ 353 (459: ტარიელს თვალნი სისხლისა) და ტნე 355 (467: ზღუდედ მოვლიდა ზურმუხტი).

ამ სტროფებიდან, — წერს ი. მეუნარგია, — „არც ერთი არ არის ვახტანგის გამოცემაში გარდა 315-ე სტროფისა (აღარ ვიცი დამავიწყდეს). ბროსეს თუმცა შეუტანი, ისინი ტექსტში. მაგრამ თითონ იხსენიებს წინასიტყვაობაში, რომ ეს ხანები რუსთველის არ უნდა იყვესო. ბეჟან წერეთლის წიგნი¹⁹⁹ პირდაპირ ამბობს, რომ ესენი ნანუჩასი არიანო. თითონ ლექსწყობა და ჩვეულებრივი პოემის კილოც ამ ხანებში ისე არიან შეცვლილნი, რომ უეჭველია ისინი რუსთველის ნაწერნი არ უნდა იყვენენ“, მაგრამ 351-ე (462) სტროფზე „არ შეიძლება იგივე ითქვას. ეს სტროფი ვახტანგსაც აქვს მოყვანილი, ბროსესაც, იმაზე ამ საღამომდის ეკვი არავის არ შემოუტანია და ამ საღამოს კი გამოდგა, რომ ეს სხვა ვიღაცის დაწერილი ყოფილა. მართალია, ეს სტროფი ზოგ ხელნაწერში არ იყო მოყვანილი, და იმგვარ ადგილს არის ჩამატებული; საცა ჩვეულებრივად ნანუჩა, დავით მდივან-ბეგი და ლარაძე უმატებდენ პოემას, მაგრამ ამ ცოტა საბუთებით, მე მგონი დიდი კადნიერებაა ამგვარი ცენზურისაო“. ტლგ 333-ე (439) სტროფი (წიგნი წიგნსა ეცემოდა) დატოვეს ძირითად ტექსტში. თუმცა ის „არც ვახტანგს აქვს დაბეჭდილი, — შენიშნავს ი. მეუნარგია, — და არც ზოგიერთთა ხელნაწერებში მოიპოვებო“²⁰⁰.

მეთორმეტე სხდომაზე (27 მარტს) გააჩიეს 373—415 სტროფები²⁰¹. ფსევდორუსთველისად სცნეს ტპზ 387-ე (503) მიველ დავსჯე ტახტსა ზედა) და ტუ 390-ე (509) (ასმათ დგა ჩემთვის) სტროფები²⁰².

ტიროდეს—ზედა შტიროდეს. ტლდ 364,3 გაეეც—უთხარ. ტდე 365,2 ჰქონდა—ჰქონდათ. ტდე 366,4 მას რომ—რომე. ტღზ 367,1 დარბაზს—ასრე: 3 პაი—პა: პა: ტიშ 368,4 გაეარკინე—გაეიკურნე. ტთმ 369,1 ზე წამოვჯე მეფრასასა—მე წამოვე მეფრისაგან; 4 ყველაი უჩუმოდა—ყველანი უჩუმობდა. ტო 370,3 მომინდა ენახე—მწალიან ენახო. ტოა 371,4 რალას—რასა, არას. ტობ 372,3 საწოლს მეკარე—საწოლის მეკარე.

¹⁹⁹ იგულისხმება II 757 ხელნაწერი.

²⁰⁰ გაზ. „დროება“, 1881, № 65.

²⁰¹ ძ ი რ ი თ ა დ ტექსტში გასწორდა ტობ 377,3 ასმათისა—ასმათისი. ტომ 378,4 მოხვალ—მოვალ*. ტპბ 382,3 ვასსია—ვასცნა: მრავალნი—მრავალი*. ტპე 385,2 შალი—შარლი. ტებ 392,2 უჩეენნე—უჩეენო*: 4 მათი—მათნი. ტტგ 393,1 წინასაც—წინაცა. ტებ 397,4 ვსტყუვი (-დროებაში: ვეტყვი)—ვტყუვი. ტტშ 398,3 გაშიყობდეს—გამიყობდეს, ტტთ 399,2 მზისაც—მზესაცა. უ 400, 4 ხელის—ხელ-

კომისიის მორიგ სხდომას (31 მარტს) თავმჯდომარეობდა დ. ჯ. ერისთავი. სხდომას პირველად დაესწრო ნ. ი. ნიკოლაძე, გაარჩიეს 416—447 სტროფები.

ფსევდორუსთველიანად მიიჩნიეს ულ 430 (551: მოვახსენე არ მეწყალვის) და უნბ 452-ე (578¹) (მას კაცსა დია უმუქრე) სტროფები²⁰³.

ს. უგ 403,1 ჩვენო—ჩვენო, პატრონო—პატრონო; 3 ზედა—ზედან. ულ 404,1 კაცი—კაცი. უე 405,1 პირობა—პირება. უი 410, 3 მოუბნესა—მოიუბნეს.

ს ქ ო ლ ი ო შ ი: ტოვ 373,1 ასმათისი—ასმათისა; 3 ვითამცა ექნ გულისა—ველისა ვითამცა ექნ. ტოლ 374,2 უზრახობასა—უმზრახობასა. ტოვ 375,1 ვამოხდეს და—გამოხდა გლახ; მე—კვლა; 3 დამიწყეს—დაიწყეს. ტოვ 376,3 პირძანა გახსნევ—მიბრძანა გახსნა; 4 ფარვად პატიეთა—ფიროდ თავისა. ტოვ 337,3 შინა—შიგან. ტომ 378,1 მონამან—ასმათის; 2 შევიტყვევ—ჩავხედე; 4 მოხვალ—მოკლ. ტოლ 379,1 ვარქეი თუ—უთხარი; 2 ვარ—ხარ, სრულად—სრულნი; მმონებენ—გმონებენ. ტაპ 381,2 წელთა—წელსა. ტბლ 384,3 მოუხურავს—მოუხურავს; 4 წაიყვანე—შეიყვანე. ტბი 389,1 აღსდებე („დროებაში“: აღვა)—მითხრა, თქვენსა მკრძალსა ჩემგან ცნობა უბნევია.—ადგა, მითხრა, თქვენს კრძალვასა ჩემთვის ლიტყვა უმცნევია; 3 დიდისა—დიდ; 4 გავაგონოს—გამამართოს; უთქმევია—ურქმევია. ტაპ 391,1 ცუცხლი—ალი; ტებ 392,2 უჩვენენ—უჩვენო; 3 ყველანი—ყოველნი. ტვგ 394,4 მანდა—აქა. ტემ 398,1 ესე ჰკრიბდეს—თუცა; 2 საუბარსა—ნაუბარსა. ტეთ 399,2 მხისაცა—მზესაცა²⁰⁴; 4 სინათლე—ნათელი. უა 401,2 რომე ცუცხლი—ცუცხლი რომე. უგ 403,3 ზედა („დროებაში“: ზედანი)—ცხადათ; 4 სახდა—სისლათ²⁰⁵. უე 406,1 მოველ—შეველ: 2 მიეცა—მივეცი; 4 კარსა—კარის. უბ 427,2 მესეა—მესო; 3 ამიჯოლხეა—ამიჯოლხედა. უთ 409,1 ამიჯოლო—აზიდნა. უი 410,3 მოუბნესა—მოიუბნეს²⁰⁶. უია 411,2 ვის წელან გული დარამათა—გულს ღებნი წელან დარამათ: 3 მოგეცა—გლახ მომეც. უიბ 412, 3 სიმძიმითა—სიმძიმითა; დახმე—დახმე. უიე 415,2 ლალი—ლანი; 3 რამ ჩვენ ვართ—ჩვენ ვართ; 4 ვინ არის—ნეტარ ეც; ჩემ ზედა—ჩვენ ზედა.

²⁰³ ვაზ. „დროება“, 1881, № 68.

²⁰⁴ ძირითად ტექსტში გასწორდა: უიე 416,3 ჰპატრონობს—ეპატრონობს. უიბ 417,3 მონასტრბანია—მონასტრბანია. უიმ 418,1 ექმნათ—ექმნა; 4 სიყელი—სიპაღე. უე 420,2 ჭერთათა—ჭერთათა. უეგ 423,1 შემოვლო („დროებაში“: შემოვლო)—შემოვლენ²⁰⁷. უედ 424,2 ზედა—ზედან. უეკ 427,2 უარია—უარეა. 3 იღვემალვა—იღვემალვა; 4 ძელან—ძოლან. უემ 428,1 აქეთ—აქათ; 3 ზენართადა—ზენართათა. ულა 431,2 არა შეიერსა—არ მივიერს; 3 შენთა შუქთა შემომადგა—შენთა შუქთა შემომადგეს. ულდ 434,4 მისი გამყურელი—მისსა გამყურელსა. ულკ 435,3 ხატავეით—ხატავეთს. ულბ 437,2 გითხრობს („დროებაში“: მითხრობს)—მითხრის; 4 მოვახსენეთ („დროებაში“: მოვახსენით)—მოვახსენით. ულთ 439,1 ევერცა—ვერცა; 2 ბრეენი—ბრძენი. უმა 441,4 ცოტათა—ცოტათი. უმგ 443, 4 ასენო—ენა, უმდ 444,3 მოახსენე—მოვახსენე.

ს ქ ო ლ ი ო შ ი: უიე 416,1 ტარიელსა—ტარიერსა; 3 ჰპატრონობს—ეპატრონობს; 4 წიგნსა—კაცსა. უიბ 417,2 მოკრფეს („დროებაში“: მოკრბეს)—მოკრბა; 3 ჩემკენ—ჩემკერს; მონასტრბანია—მონასტრბანია; 4 ერთობ—სრულად. უიმ 412, 4 სიკეთე—სიპაღე²⁰⁸: აბკრისა—აბჟართა. უე 420,1 მიველ—მოველ; 2 საგუბარი—ნავუბრითა. უეა 421,2 მტრად—ღია. უეე 425,3 მივსცენ („დროებაში“: მისცენ)—მივეცი. 426,1 გაგზავნა—გამეგზავნა. უეკ 427,1 მამაკაცის—მამაკაცისა; 2 უარია

უკე 425-ე სტროფის მეორე ტაეპი იკითხება ასე: „შან ბალი-ში დამართებით დასპდვა მას მზედ საქებარსა“, ზოგ ხელნაწერში აღმოჩნდა: „ზედ საქებარსა“, ზოგში კი — „მზედ საქებარსა“. ამის გამო კომისიამ ნახევარ საათზე მეტი იმსჯელა ამ ტაეპის შესახებ, მაგრამ აღნიშნული სიტყვები ვერ ახსნა და საკითხი ღიად დარჩა.

ტექსტის დამდგენ კომისიის მე-14, 15 და 16 სხდომებზე გარჩეული იქნა 450—500 სტროფები²⁰⁴.

გეფხისტყაოსნის ტექსტის დამდგენ კომისიის მუშაობის ანგარიშები მე-17 სხდომამდის სისტემატურად იბეჭდებოდა გაზ. „დროებაში“. კომისიის განზრახვა იყო ტექსტში შეტანილი ყოველგვარი ცვლილება გაზეთში გამოეჭყეყებინა, რომ საზოგადოებას საშუალება ჰქონდა მასზე თავისი აზრი გამოეთქვა და კომისიას, ტექსტის საბოლოოდ გადახედვის დროს, მიღებული შენიშვნები მხედველობაში მიეღო. „ამიტომ ის ცვლილება, რომელიც მიღებული იქნება ეხლანდელს სხდომებში და გაზეთით გამოცხადდება საყოველთაოდ („დროებაში“: უარეა)—აუგია. უკმ 428,3 ზენართა—ზენაართა*; 4 გიუტრეო—გიტუო. უკთ 429,2 გაგიმარქედეს—გაგემარქოს; 4 გაუყრულად—გულისათვის. ულა 431,1 მე—შენ, არა—არ ვინ (გაუტკეველია თუ რომელ ტაეპს შეუხო გა—წორება, პირველ თუ მეორეს, საფიქრებელია პირველ ეკუთვნიდეს); 3 შენა—შექნი შემომადგეს—შენთა შექთა შემომადგა. ულბ 432,2 ანიო—მანეე. ულვ 433,4 მადგეს—მადგის. ულდ 434,3 ნაჩინის—საჩინისა. ულე 435. არ გაევიდეს—ვერ ეტეოდეს. ულვ 436,2 ხატაეთზედა („დროებაში“: ხატევიბედა) — ვინ ხატაეთზედ: 3 მან მიიხრა მოციქულთა („დროებაში“: მოციქულვება)—მოციქულობა მომართეა ულზ 437,1 საშინელი—უღვეელი; 2 გითხრობს („დროებაში“: მითხრობს)—მითხრეს*; 4 მოგახსენეთ („დროებაში“: მოგახსენით)—მოცაენხენეთ, მოგიძღვენით. ულმ 438,2 ღვთითა—ღვთებ. ულთ 439,4 ღალატად—ღალატით. უმ 440,1 წაიდეო—წახვიდე; 2 გეკიდნენ—გეკიდნენ. უმა 441,3 დაგვიდგანს—დავეიდგნობს; 4 ცოტათა—ცოტათი*. უმბ 442,1 სამასი—სამასნი; 3 მეკვლოს—მეკვლენ. უმგ 443,2 უცხო—ტურფა. უმდ 444,1 ეზომ—ყოელი; 3 მოგახსენე—შეგახსენა, მოახსენე. უმე 445,1 ჩამოგზე—გარდავზე; 2 სალამად—მის ღაძე; 4 ნახეასა—ხილვასა. უმე 446,1 მოგახსენებს—მოგვებების. უმზ 447,2 უქორესწათა—უქორესწყდა (გაზ. „დროება“, 1881, № 71).

²⁰⁴ ძირითად ტექსტში გასწორდა: უნ 450,1 მოგვებების—მოგვებების; 2 ვით—მით; 4 გეუმენ—გეუმდენ. უნა 451,4 მეცა—მემცა. უნგ 453,1 გავენდეე—გავანდეე; 3 თუ გზაცა („დროებაში“: თუცა გზა)—გზა თუცა. უნმ 458,1 ტა—სა—ტანთა. უნთ 459,4 რა თქვენთვის—რა თქვენად. უდა 461,2 მათდა—მათად. უდე 465,1 სალამოს ეამს—სალამო ეამ. უდე 466,2 ეცნოთ („დროებაში“: გცნოთ)—ეცნათ. უთა 471,3 მძებნელთა—მებძოლთა. უთბ 472,1 შემიგნია—შემიგიან. უთდ 474,2 ჩემს წინაშე—ჩემსა წინა; 4 რასამცა ვით—რასმცა ვითა. უთე 475,2 რომრთენეს—მომართენეს*. უთვ 476,4 ცნობასაცა—ცოდნასაცა. უთთ 479,1 სეემცა არს—სეემცა ა. უბ 480,1 ღაიურეე—ღაიურეე; 4 ვყარე („დროებაში“: ვყავრე); 4 ვყავრე, უბე 486,1 შევკადრე—მე ვკადრე; 2 უყავით თქვენცა—თქვენცა უყავით; უბზ 487,1 ხარაჯი—ხარაჯა. უბთ 489,4 ხანია—ეამია. უე 490,1 მიველ—მივე. უემ 498,4 მოვსწყვიდი („დროებაში“: მოვსწყვიტინი)—მოვსწყვიდინი. ღა 501,1 სულელთო—სულეო (გაზ. „დროება“, 1881, № 86).

ოდ. — აცხადებდა რედაქციის მდივანი ი. მეუნარგია, — არ არის კომისიის უკანასკნელი სიტყვა. მთელი პოემის წაკითხვამ და შენიშვნამ, რომელსაც რედაქცია ელის ვეფხისტყაოსნის მოყვარულთა და მკოდნეთაგან, შეიძლება კიდევ შეაცვლევინოს მას თავისი აზრობა“ და მოუწოდებდა მკითხველებს, რათა არ მოეკლოთ თავიანთი რჩევა ამ საქმის მოთავეთათვის.

ამას გარდა, კომისიას განზრახული ჰქონდა სხდომაზე დამსწრე პირთა პრესაში გამოცხადება, რომ საზოგადოებას სკოდნოდა ამ საპასუხისმგებლო მუშაობაში ვინ იღებდა მონაწილეობას. ეს კი საპირო იყო რედაქციის აზრით იმიტომ, რომ „ყოველი ამ საქმის თანამგრძობელი... ყველაზე უწინ იმას ჰკითხავს სხდომაში დამსწრეთა: ვინ და ვინ იყენენ სხდომაზე, ვინ რა სთქვა, ვინ როგორ ილაპარაკა და სხვ. მაგრამ რადგანაც სხდომაში ორთაშუა რიცხვით ოცდაათი კაცი დადის და ყველა იმათი ჩამოთვლა ბევრ ალაგს დაიჭერდა გაზეთში, — წერს ი. მეუნარგია, — მე მხოლოდ იმას ვაქვეყნებ, რომელნიც არ იყენენ ჩამოთვლილი პირველს სხდომაზეთა“²⁰⁵.

გაზ. „დროება“ ამ მხრივ ძალიან გულუხვობას იჩენდა პირველ ხანებში, მაგრამ შემდეგში ვერ შესძლო კომისიის საქმიანობის ფართოდ გაშუქება და თანდათანობით უკლო მასალების ბეჭდვას, მაგ. მე-13 სხდომის შემდეგ გაზეთი ერთ ნომერში (86) შემოკლებით ბეჭდავს მე-14 მე-15 და მე-16 სხდომათა ანგარიშებს.

1881 წლის 28 აპრილს „დროების“ №-ში ი. მეუნარგია აცხადებს, „მცირე ცვლილება უნდა მოვახდინოთ ამ ჩვენს პროტოკოლებში: ეს ცვლილება შეეხება ვარიანტების [იგულისხმება სქოლიოები] ბეჭდვას. ვარიანტები გაზეთსაც ბევრ ადგილს ართმევს და თქვენ მორჩილ მონასაც შრომათ უღირს და სარგებლობაზე კი არავისგან სიტყვაც არა გვსმენია. ამისთვის ეს ვარიანტები მარტო პოემის გამოცემაში იქნება შეტანილი და აქ გაზეთში კი არ დაიბეჭდება“. მაგრამ „თუ საჭიროება მოითხოვს, — აცხადებს რედაქცია, — წიგნის გამოცემის წინათ ცალკე დამატების სახით დაგებულადვე „დროებაში“... მანემდის კი ვარიანტების ბეჭდვას თავს ვანებებთო“²⁰⁶.

მაგრამ ამის შემდეგ არა თუ ვარიანტების, არამედ ძირითადი ტექსტის შესახებაც არაფერი დაბეჭდილა გაზეთში და არც სხვაგან დარჩენილა დოკუმენტები კომისიის მუშაობის შესახებ. შემდეგში გაზ. „დროება“ მხოლოდ ცნობებს ბეჭდავდა კომისიის სხდომების დანიშვნის შესახებ და თუ ვინმე გამოჩენილი პირი ესწრებოდა, მის ვინაობას.

1881 წლის 28 აპრილის შემდეგ ვეფხისტყაოსნის ტექსტის დამ-

²⁰⁵ გაზ. „დროება“, 1881, № 57.

²⁰⁶ იქვე, № 86.

დგენ კომისიამ, ზაფხულის მოახლოების გამო, დროებით შეაჩერა მუშაობა. ამ ხნის განმავლობაში მან განიხილა პოემის ერთი მესამედი. დანარჩენი ნაწილის განხილვა განზრახული იყო დამთავრებულიყო 1 იანვრამდის.

6 ოქტომბერს კომისიამ განაახლა მუშაობა საადგილმამულო ბანკის შენობაში. ამ სხდომას დაესწრო დ. ჩუბინაშვილიც. რომელმაც ვეფხისტყაოსნის კომისიის საპარგებლოდ 24 ოქტომბერს წაიკითხა ლექცია არწუნის თეატრში თემაზე: „ანტონ კათოლიკოზის ცხოვრება და მოღვაწეობა“²⁰⁷. თბილისში ყოფნისას დ. ჩუბინაშვილი სისტემატურად ესწრებოდა კომისიის სხდომებს და აქტიურ მონაწილეობას იღებდა მის მუშაობაში.

20 ოქტომბერს უნდა შემდგარიყო კომისიის მორიგი სხდომა ბანკის შენობაში, მაგრამ ბანკის მცველებმა კომისიის წევრები შენობაში არ შეუშვეს: „ბრძანება გვაქვს. რომ არავინ შეუშვავთ ზალაში“.

ამ გარემოებამ დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია საზოგადოებაში. სპეციალური წერილები დაიბეჭდა გაზ. „დროებაში“ (№ 222) და „შრომაში“ (№ 11), სადაც ავტორები სასტიკად ილაშქრებდნენ ბანკის დირექციის წინააღმდეგ. სხდომის ჩაშლა კი გაუგებრობის ნიადაგზე მოხდა. ბანკის ადმინისტრაციას მხედველობიდან გამორჩა აღნიშნული სხდომა და წინასწარ არ გააფრთხილა მცველები. ამიტომ ამ საქმეზე აურ-ზაურის ატეხა საჭირო არ იყო. ასე ფიქრობდა ალბათ ბანკის გამგეობაც, როდესაც გაზ. „დროება“ — „შრომას“ გამოლაშქრებებს დუმილით რომ უბასუხა და ვეფხისტყაოსნის კომისიამაც ამ საკითხზე ხმა რომ არ ამოიღო. უკანასკნელი მუშაობას კი ისევ ბანკის შენობაში განაგრძობდა იმ წესით, როგორც ამდენხანს აწარმოებდა.

როგორც ავლნიშნეთ, კომისიას განზრახული ჰქონდა ტექსტზე მუშაობა 1 იანვრისათვის დაემთავრებია, მაგრამ ეს განზრახვა სისრულეში ვერ მოიყვანეს: ამიტომ მუშაობა 1882 წ. დასაწყისშიც მიმდინარეობდა. ამის შესახებ გაზ. „დროება“ 1882 წ. 19 იანვარში აცხადებდა: „ვეფხისტყაოსნის კომისიის მუშაობა თავის წესზედ მიდის. კვირაში ერთხელ იკრიბებიან და ხელნაწერ და დაბეჭდილ ვარიანტებს ერთმანეთს ადარებენ და ასწორებენ. იმედი აქვთ, რომ კომისია ამ შრომას თებერვლის დამლევს ანუ მარტის დამდეგს შესრულებს და მერე ამ შესწორებულის ტექსტის ბეჭდვას შეუდგებიან“²⁰⁸. მაგრამ პოემის ტექსტის ბეჭდვა რამოდენიმე წლით გადაიდო, რომლის ერთ-ერთი მიზეზი შემდეგი გარემოება იყო.

²⁰⁷ გაზ. „დროება“. 1881, № 222.

²⁰⁸ იქვე, 1882, № 12, გვ. (19 '1).

1881 წ. ბოლოს საქართველოს ესტუმრა რუსეთის სამეფო კარის მხატვარი მიხაი ზიჩი (1829—1906). მას დავალებული ჰქონდა დაესურათებინა ლერმონტოვის ნაწერები. ამ მიზნით უნდა შეესწავლა ქართველი ტიპები და მასთან ერთად უნდა დაეხატა საქართველოს ბუნების ის ადგილები, რომლებიც მ. ლერმონტოვის თხზულებებთან არის დაკავშირებული²⁰⁹.

მ. ზიჩის სახელი, როგორც მხატვრისა, ქართველებისათვის კარგად იყო ცნობილი, ამიტომ ის დიდი კმაყოფილებით მიიღეს და ყოველმხრივ დახმარებას უწყევდნენ.

თბილისში ყოფნისას მ. ზიჩს ვრცლად გააცნეს ვეფხისტყაოსნის შინაარსი, რამაც მხატვარზე დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა. მან განიზრახა ცოცხალი სურათებით სცენაზე წარმოედგინა პოემის მთელი შინაარსი.

პირველად განზრახული იყო 21 ოქტომბერს ქართულ წარმოდგენაზე ეჩვენებინათ მხოლოდ „ასმათის მიერ ტარიელის კოშკში მიყვანა ნესტანდარეჯანთან“. მაგრამ ერთი სურათის ჩვენება მაყურებელს ვერ მისცემდა პოემაზე სრულ წარმოდგენას და ამიტომ მიზანშეწონილად სცნეს მთლიანი შინაარსი ერთად ყოფილიყო წარმოდგენილი. სურათების დადგმის გაფორმებას შეუდგა მ. ზიჩი. უკანასკნელი პოემის პერსონაჟების განსახიერებისათვის ზალზში დაეძებდა შესაფერ პირებს. აფორმებდა დეკორაციებს, რაშიდაც დახმარებას უწყევდნენ მხატვრები ფილიპოვი, ხოდოროვიჩი, ვოლჩინი და დეკორატორი დეუსტიჩი.

მ. ზიჩს განზრახვა ჰქონდა პოემის მთელი შინაარსი ათ სურათად ეჩვენებინა.

მხატვრის ამ განზრახვას თანაგრძნობით შეხვდა ქართველი მოწინავე ინტელიგენცია. მის განხორციელებას სათავეში ჩაუდგა ბარბალე ბარათაშვილისა. ათას მანეთზე მეტი დახარჯეს დეკორაციების დასახატავად და ტანისამოსის შესაძენად.

პირველად ცოცხალი სურათები ნაჩვენები იყო 1882 წ. 6 თებერვალს თბილისის საზაფხულო თეატრში. ამ წარმოდგენაში ასზე მეტი ქალი და კაცი იღებდა მონაწილეობას. ბილეთების სიძვირის მიუხედავად, მაინც დიდიძალი მაყურებელი დაესწრო, ადგილები სრულებით არ იყო ცარიელი და ბევრს ფეხზე დგომაც უხდებოდა.

²⁰⁹ 1837 წ. მ. ლერმონტოვი ცხოვრობდა საქართველოში. პოეტი აქ გაეცნო ლეგენდებს, რომლებიც საფუძვლად დაედო მის პოემა „დემონის“ ახალ რედაქციას.

ნაჩვენები იყო 10 ცოცხალი სურათი. „დროების“ რეცენზენტის ცნობით, ეს სურათები იყო:

თინათინის გამეფება როსტევეან მეფისაგან;

დარბაზობა ფარსადან მეფეთან;

ნესტანდარეჯანი თავის ოთახში ზის, ასმათს შეპყავს ტარიელი;

დავარი ზანგებს აძლევს ნესტანდარეჯანს ზღვაში ჩასაგდებად;

ნადირობა და ტარიელის ნახვა;

ტარიელისა და ავთანდილის გამოქვაბულში გაცნობა, აქვეა ასმათიც;

ფატმანის მიერ ნესტანდარეჯანის დახსნა მეკობრეებისაგან;

ნესტანდარეჯანის წარდგენა გულანშაროს მეფის წინაშე;

ქაჩეთის ციხის აღება და ნესტანდარეჯანის განთავისუფლება;

გულანშაროს მეფესთან ტარიელისა და ნესტანდარეჯანის დაქორწინება.

თინათინის როლს ასრულებდა ს. ჩოლოყაშვილისა, როსტევეანისას—რ. ერისთავი, ფარსადანის—ვ. თარხნიშვილი, ფარსადანის ცოლის—ე. მინკევიჩი, ნესტანდარეჯანის—ნ. ოგლობეო (ორბელიანის ასული), ტარიელის—ბარათაშვილი, დავარის—ა. მესხიშვილი, ავთანდილის—აფხაზი, ფატმანის—ნ. ორბელიანისა, ჰუსეინის—ბ. ბებურიშვილი, გულანშაროს მეფის—კ. გაბაშვილი.

სურათებმა მაყურებლებზე მეტად კარგი შთაბეჭდილება დასტოვა და მისი დამდგმელი მ. ზიჩი ტაშის გრიალით არა ერთხელ გამოიწვიეს სცენაზე²¹⁰. გაზეთი „კავკაზი“ წერდა: „თბილისელები არ დაივიწყებენ ამ საღამოს და ქართველი საზოგადოება მადლობას ეტყვის მხატვარს, რომელმაც ასე მშვენივრად უყო ილუსტრაცია უკვდავ პოემასო“. მასთან ერთად მადლობას უცხადებს ბ. ბარათაშვილისას, რომლის ინიციატივითაც მოეწყო ეს საქმე. გაზეთ „დროებაში“ კი ი[ლია] წ[ინამძღვრიშვილი] წერდა: „ზიჩიმ დიდი ღვაწლი დასდო თავის შრომით საქართველოს. იმან განახორციელა და სული ჩაუდგა იმ გმირებს, რომელნიც უკვდავმა შოთა რუსთაველმა მშვენიერის ლექსით გამოხატა... ბევრი სურათები გვიანხავს სცენაზე, მაგრამ ამ სურათებს არა შეედრება რა. ეტყობა, რომ აქ მომქმედი პირი პოეტი მეცნიერი კაცი იყო. თუმცა ამ პოეტმა, მხატვარმა ზიჩიმ, ქართული არ იცის, მაგრამ საქართველოს მდიდარმა ბუნებამ შთააგონა, გააგებინა მას დიდებული რუსთაველის აზრი და მით წარმოუდგინა იმის გრძნობის გმირნი ვეფხისტყაოსნისა. ზიჩიმ გააცოცხლა ჩვენი მკვიდრნი ქართველნი. ამ ცოცხალ სურათებს მთელს რუსეთში და ევროპაში ექნება დიდი მნიშვნელობა—რუსთაველისა, საქართველოსა და იმის შვილების გასაცნობად“²¹¹.

²¹⁰ გაზ. „კავკაზი“, 1882, № 36.

²¹¹ გაზ. „დროება“, 1882, № 27.

21 თებერვალს მეორედ იქნა ნაჩვენები ცოცხალი სურათები ვეფხისტყაოსნიდან, მაგრამ 10-ის ნაცვლად ახლა 11 სურათი უჩვენეს. მეთერთმეტე სურათი იყო ვეფხისტყაოსნის შესავალი, სადაც შ. რუსთველი თავის პოემას თამარ მეფეს მიართმევს ამაღლის თანდასწრებით.

როლებს ასრულებდნენ: თამარ მეფე—მ. იოსელიანის ქალი, შ. რუსთველი—დ. ზ. სარაჯიშვილი. თამარის გვერდით, შ. დადიანის ცნობით, დგანა ანტონ წულუკიძე, თამარის წინ—დიმიტრი წერეთელი²¹².

გაზ. „დროების“ რეცენზენტის აზრით, სურათების ადგილები ვერ იყო შერჩევით წარმოდგენილი, არ იყო შეთანხმებული სცენაზე ავეჯეულობა და სხვა სამკაულის ადგილები, არც ტანსაცმელი შეეფერებოდა ვეფხისტყაოსნის შინაარსს. ყოველივე ეს გამოწვეული იყო იმით, რომ მხატვარ ზიჩის კარგად არ აუხსნეს და განუმარტეს ვეფხისტყაოსნის შინაარსი. მიუხედავად ამისა, — აცხადებს რეცენზენტი, — გულითად მადლობას ვწირავ ამ სურათების დამდგენელ მხატვრებს და ბ. ზიჩის ჩვენს საქმეში მხურვალე მონაწილეობის მიღებისათვის.

უარყოფითად იქნა შეფასებული თამარის როლის შემსრულებელიც. „ის ჩახრუხადის პოემის მიხედვით „ნარნარი და შესაწყნარი“ კი არა, მალა მეფის ტახტზე გამოჭიმული იყო ერთი ასეთი „ლოპიანა“ ვინმე, რომ ესკუპა იქიდან და ერთი მუშტი გაექნია, მგონი სულ გარედ გაცვივნულიყვნენ იმის ამაღაც და მთელი მაყურებლებიც“²¹³.

წარმოდგენას უამრავი მაყურებელი დაესწრო; სულ, ამ ორ საღამოს, გაიყიდა 2876 მან. და 70 კ. ბილეთი.

ამ წარმოდგენების შესახებ 1882 წ. 26 თებერვალს ივანე მაჩაბელი თავის ძმას ვასო მაჩაბელს პეტერბურგში ატყობინებდა: „აქაური ახალი ამბები ეს არის: მანდაურმა გამოჩენილმა მხატვარმა ზიჩმა ცხოველი სურათები გამართა ვეფხისტყაოსნიდან ორჯერ. ორჯერვე აუარებელი ხალხი დაესწრო და აღტაცებითაც მიიღო“²¹⁴.

თბილისის ქველმოქმედების საზოგადოების სასარგებლოდ ცოცხალი სურათები ვეფხისტყაოსნიდან მესამედ იქნა ნაჩვენები 17 მარტს. საღამოს ხელმძღვანელობდა ე. ა. გაგარინისა. ყველა მომქმედი პირი, გარდა ერთისა (ნესტანდარეჯანის როლში, გაზ. „დროების“ ცნობით, იყო დ-ისა), ძველები იყვნენ. თეატრი ვერც ახლა იტყვდა მაყურებლებს. წარმოდგენას დაესწრო მთავარმართებელი

²¹² ბ. გორდეზიანი. მ. ა. ზიჩი საქართველოში, 1960, გვ. 42.

²¹³ დუღუკი, გაზ. „დროება“ 1882, № 43, გვ. 2.

²¹⁴ საქართველოს ლიტერატურული მუზეუმის ხელ. № 13731.

დონდუკოვ-კორსაკოვი, რომელიც ალტაცებაში მოიყვანა ცოცხალი სურათების ნახვამ და მადლობა გამოუცხადა მ. ზიჩს²¹⁵.

საქველმოქმედო მიზნით, ვეფხისტყაოსნიდან სურათები ნაჩვენები იყო ორჯერ ზიჩის ხელმძღვანელობით და ნ. წერეთლის თაოსნობით ქ. ქუთაისშიც სააზნაურო სახლის ეზოში. მომქმედი პირები იყვნენ: თამარ მეფე—ნ. ჩოლოყაშვილისა, შ. რუსთველი—მამია გურიელი (თამარ მეფეს მუხლმოდრეკით მიაართმევს თავის ვეფხისტყაოსანს), ნესტანდარეჯანი — ნ. ფალავა, როსტევეანი—ქაიხოსრო ქაჯაია, ფრიდონი—ჯაბა გურიელი, ტარიელი—გ. შერვაშიძე და სხვ.

რაც შეეხება სურათების დადგმას, მაშინდელმა პრესამ უპირატესობა ქუთაისში ნაჩვენებ სურათებს მისცა, რადგანაც მასა ნაკლებად იღებდა მონაწილეობას და ვეფხისტყაოსნის მომქმედი პირები უფრო ნათლად იყვნენ წარმოდგენილი²¹⁶. ამასთან ერთად, რეცენზენტი აღნიშნავს უარყოფით მხარეებსაც. მისი აზრით, არ იყო შესაფერისად მოწყობილი სცენა, შეურჩეველი იყო მონაწილე პირთა ტანისამოსი, „რომელიც ალღახმა უწყის სადაურია და რა ხალხისააო“. მიუხედავად ამისა, სადამოს ხელმძღვანელს ნ. ჩოლოყაშვილისა და მხატვარ მ. ზიჩს მაინც მადლობას უძღვნის: რაც გვიჩვენეს, იმაზე მეტს ვერ მოვთხოვთ²¹⁷.

²¹⁵ გაზ. „დროება“, 1882, № 58.

²¹⁶ „თ. გ. შერვაშიძე ტარიელის სურათად იმისთანა იყო. — წერს რეცენზენტი, — რომ მგონია თვით საფლავიდან აძღვარი შოთაც არ დაიწუნებდა მის იერსა და სახისმეტყველებას. სამს სურათში იყო ტარიელად და სამგანვე უკეთესი იყო. მაგრამ თავისთავად უკეთესი შთაბეჭდილება მოახდინა ოდეს „ნახეს უცხო მოყმე ვინმე, ჯდა მტირალი წყლისა პირსა, შავი ცხენი სადავითა ჰყვა ლომსა და ვითა გმირსა“ („დროება“, 1882, №115).

²¹⁷ გაზ. „დროება“, 1882, № 58. ამის შემდეგ ვეფხისტყაოსნიდან ცოცხალი სურათების დადგმამ ფართო ხასიათი მიიღო. ის სისტემატურად იდგმებოდა საქართველოს სხვადასხვა ქალაქში, მაგ. 1883 წ. 3 ივლისს ალ. ყაზბეგის ხელმძღვანელობით დადგეს ბათუმის სცენისმოყვარებმა, რამაც რეცენზენტის ცნობით, კარგად ჩაიარა („დროება“, 1883, № 130). პოემიდან ცოცხალი სურათები იდგმებოდა აგრეთვე რუსეთში, უკრაინაში, ვერმანიაში და სხვა ქვეყნებში. ვეფხისტყაოსნის პიესად გადაკეთებისათვის ხელი მიუყვიათ XIX საუკუნის ოთხმოცდაათიან წლებში. 1895 წლის 20 მარტს თამაზაშვილს საცენზურო კომიტეტში დაბეჭდვის ნებართვის მისაღებად წარუდგენია ვეფხისტყაოსანი 5 მოქმედებიან დრამად. ნებართვა მიუღია იმავე დღეს (ცენზორი რ. ერისთავი). 1904 წ. 15 ნოემბერს ბობოხიძეს საცენზურო კომიტეტში წარუდგენია „შოთა რუსთაველი“, ტრაგედია 5 მოქმედებად. ნებართვა მიუღია იმავე წლის 17 ნოემბერს (საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი, ფონდი 115. საქმე № 1144, ფ. 2) პოემის გასცენიურება უცდია ქ. ლორთქიფანიძესაც (იხ. კ. მ. ვ. ვ. ე. ლ. ა. თერგდალეული კირილე ლორთქიფანიძე, 1965, გვ. 201—202).

ვეფხისტყაოსნიდან ცოცხალი სურათების დადგმამ და მისდამი საზოგადოების თანაგრძნობამ დაბადა აზრი პოემის ილუსტრირებულად დაბეჭდვის შესახებ. ეს საქმე უსასყიდლოდ იკისრა მხატვარმა ზიჩმა, რომელსაც ცოცხალი სურათების ჩანახატები ამ დროს უკვე მრავალ ვარიანტად ჰქონდა გამზადებული. ჯერ კიდევ 1882 წ. 6 თებერვალს ზიჩის მიერ 10 ცოცხალი სურათის დადგმის გამო, გაზ. „დროებაში“ ილია წინამძღვრიშვილი წერდა: „ეს ათი სურათი, დაგვრჩეს ჩვენ საუკუნო სახსოვრად ბ. ზიჩისა. ამ სურათების აღმოხატვა დიდი სასარგებლო საქმე იქნება“²¹⁸, მაგრამ სურათების დაბეჭდვა და მასთან დაკავშირებული ხარჯები დიდ თანხას თხოვლობდა, რომელიც აბრკოლებდა საქმეს. ბოლოს ეს დაბრკოლება გადალახეს: ილუსტრირებული ვეფხისტყაოსნის დაბეჭდვის ხარჯები იკისრა კომერსანტმა გ. ქართველიშვილმა (1830—1901).

უკანასკნელი დიდ ქველმოქმედებას ეწეოდა: მან საკუთარი ხარჯით გამოსცა ვახუშტი ბაგრატიონის „საქართველოს ისტორია“, ნაწილი პირველი, 1885 წ., 1883—1885 წლებში აკემდა გაზ. „დროებას“ და სხვ.

ერთ დღეს გ. ქართველიშვილს გაუმართავს წვეულება, რომელზედაც მიპატიებულნი ყოფილან ქართველი მწერლები: საუბარი ჩამოვარდნილა შ. რუსთველზე. ილია ქავჭავაძეს უთქვამს: „ბევრს თავი მოაქვს შოთას თხზულების ცოდნით, მაგრამ ვეჭვ: თუ ვისმე მათგანს წაეკითხოს თავიდან ბოლომდე და შეეძლოს მისი შინაარსის გადმოცემა“. „ჩამოვარდა სიჩუმე, — წერს მ. ჯანაშვილი, — ყველა ერთმანეთის გადახედ-გადმოხედვაში იყო, რომ მასპინძელმა (ქართველიშვილმა) თამადას (ილიას) მიჰმართა სიტყვით, სადაც აღნიშნა, რომ მას მისმა ნათესავმა მ. ჯანაშვილმა უამბო ვეფხისტყაოსნის ილუსტრირებული გამოცემის შესახებ. „მე გადავწყვიტე გავიღო მაგისტრის ფული... ოღონდ ღირსეულად გამოეცით ეგ მართლაც მარგალიტი ობოლიო“. განცხადებამ საერთო აღტაცება და ტაში გამოიწვია. იქვე შეადგინეს კომიტეტი საქმის სისრულეში მოსაყვანად“ (მ. ჯანაშვილი, თამარ მეფის მეხოტბენი, გაზ. „ტრიბუნა“, 1923, № 469, გვ. 2).

გაზ. „დროება“ ამ საქმის შესახებ აცხადებდა: „ამბობენ ერთს შეძლებულს პირს ვეფხისტყაოსნის სურათებით გამოცემა განუზრახავსო“, მაგრამ საამისოდ პრაქტიკული ნაბიჯები გადაიდგა 1884 წ. დასაწყისში. ამის შესახებ იგივე გაზეთი (№ 51, გვ.-1, 7, III) შემდეგ

²¹⁸ ი. წ. „განხორციელებული გმირნი შ. რუსთველის ვეფხისტყაოსნისა“. გაზ. „დროება“, 1882, № 27, 9 II, გვ. 1—2.

ცნობას აქვეყნებს: „ბ. გ. დ. ქართველიშვილმა განიზრახა ჩვენის დიდებულის პოეტის შოთა რუსთაველის ვეფხისტყაოსანის ჩინებული გამოცემა. წიგნი უნდა იყოს დიდი ფორმატისა, მშვენიერს ქალაღზედ დაბეჭდილი, ძვირფას ინგლისურ ყდაში, ჭურათებითა და ავტორის პორტრეტით შემკული. ამ გამოცემისათვის თადარიგს კიდევ შედგომიან. ტექსტი შესწორებული იქნება იმ ვარიანტებზე, რომელნიც ვეფხისტყაოსნის კომისიამ ამოწერა. სურათების დახატვა უფასოდ უკისრია გამოჩენილს მხატვარს ზიჩის, როგორც ამას პეტერბურგიდამ ტელეგრამით გვაცნობებენ. ეს სურათები შემდეგ საზღვარს გარეთ ამოიჭრებიან. ამავე გამოცემისათვის შეუკვეთნიათ აგრეთვე საგანგებოდ ასომთავრული ასოები მხატვრობით“.

9 მარტის ნომერში გაზ. „დროება“ მოწინავე წერილი უძღვნა ძველი ქართული კლასიკური თხზულებათა გამოცემის მნიშვნელობას²¹⁹. გაზეთი წერს: „ამჟამად იბეჭდება ვისრამიანი და ამასთანავე უნდა. შეუდგენენ შესწორებულის ვეფხისტყაოსნის გამოცემას სურათებით. ეს ორიოდ ფაქტი შეადგენს ფრიალ სასიამოვნო მოვლენას ჩვენის მწერლებისა და საზოგადოებისათვის, რომელთაც არ აქვთ საკმაო საშუალება ჩვენის წარსულის გონებითი ძალისა და ვითარების გაცნობისა და შესწავლისათვის“. წერილის ავტორი სინანულს გამოსთქვამს, ქართველები ძველი მწერლებიდან რუსთაველის მეტს არ იცნობენო. სხვა გამოჩენილი მწერლები კი, რომელთაც დიდა სამსახური გაუწევიათ საქართველოს გონებითი წარმატებისათვის, თითქმის დავიწყებას მიეცნენ სხვადასხვა მიზეზის გამო. ამიტომ ავტორს საჭიროდ მიაჩნია შესწავლა ყოველივე იმისა, რაც ჩვენი ხალხის გენიას შეუქმნია, რომ „შევიგნოთ ჩვენი ვინაობა წარსული, აღვადგინოთ ჩვენი ნამდვილი ისტორია, მწერლობა; შევიტყოთ, თუ რა გონებითი და ზნეობითი ძალა გამოგვიჩენია წარსულში, რითი გვისახელებია თავი, ან რით დაგვიმცირებია ჩვენი ღირსება“. ამ მიზნის მისაღწევად კი წერილის ავტორს აუცილებელ პირობად მიაჩნია ძველი ქართული მწერლების ძეგლების გამოცემა და შესწავლა.

ასე აღფრთოვანებით შეხვდა გაზ. „დროება“ ძველი ქართული ლიტერატურული მემკვიდრეობის ბეჭდვის საქმეს, რომელსაც უდიდეს მნიშვნელობას აძლევდა, მაგრამ ყველა როდი თანაუგრძნობდა მას ამ საქმეში. ზემოხსენებული წერილის გამოკვეყნების რამოდენიმე დღის შემდეგ გაზ. „Новое Обозрение“-ში დავით სოსლანმა დაბეჭდა წერილი ქსნის ზეობის შესახებ. ამ წერილში ავტორმა არ თანაუგრძნო ვეფხისტყაოსნის მდიდრული გამოცემის იდეას. „თუ ვეფხისტყაოსანს ოქროს ყლით გამოსაცემენ, ამით პოემა არაფერს მო-

²¹⁹ ძველი ქართული მწერლობის აღდგენა და მნიშვნელობა, გაზ. „დროება“, 1884, № 53, გვ. 1.

იგებს და იმაზე მეტი პოპულარული არ იქნება, რამდენადაც ახლა არისო“²²⁰.

დ. სოსლანის წერილმა უკმაყოფილება გამოიწვია საზოგადოებაში. „ღროება“ 20 მარტს დაბეჭდა საპასუხო წერილი, რომლითაც სასტიკად გაილაშქრა დ. სოსლანის წინააღმდეგ. გაზეთი აღნიშნავდა, რომ ჩვენ სასიამოვნო მოვლენათ ჩავთვალეთ ვეფხისტყაოსნის გამოცემა, რომელიც უნდა დაიბეჭდოს სხვადასხვა ვარიანტებთან შედარება-შესწორების შემდეგ, „შესწორებული პოეპის დაბეჭდვა კი ყველას უნდა მიაჩნდეს განძად მწერლობისათვის“²²¹.

„ღრიების“ საპასუხო წერილის შემდეგ, სიტყვა არავის დაუძრავს მდიდრული ვეფხისტყაოსნის გამოცემის წინააღმდეგ. პირიქით, ყველგან და ყოველთვის ქებადიდებით იხსენიებდნენ როგორც გ. ქართველიშვილს, ისე ამ საქმის ინიციატორებსაც, არა მარტო ქართველები, არამედ უცხოელებიც. მაგ., ქართველიშვილის შესახებ მურიე წერდა: „ძნელად მოსაფიქრებელია, რომ მდიდარმა ქართველმა კომერსანტმა, ახალმა მეცენატმა ათას თუმნამდე გადასდოს ლიტერატურის ნაწარმოებთა დასაბეჭდავად; ამ გვარი ფაქტი ერთადერთია კვაკასიის ლიტერატურის ისტორიაში და ამიტომ ღირს ამაზედ ლაპარაკი“²²².

ვეფხისტყაოსნის ტექსტის დამდგენ კომისიას ამ დროს მუშაობა დამთავრებული ჰქონდა. საჭირო იყო მხოლოდ ტექსტის საბოლოო რედაქციის გაკეთება და გამოცემის გაფორმების ხელმძღვანელობა. ყოველივე ეს კი დაევალა ახლად არჩეულ „ბეჭდვის კომიტეტს“, რომელშიაც შედიოდნენ ი. ჭავჭავაძე (თავმჯდომარე), ი. შეუნარგია, ივ. მაჩაბელი, რ. ერისთავი, პ. უმიკაშვილი და დ. ბაქრაძე²²³.

კომიტეტმა დაადგინა, მანამ არ დაეწყოთ პოემის ბეჭდვა, სანამ მ. ზიჩის ილუსტრაციები არ იქნებოდა მზად. მხატვარი რომ ღრმად ჩაწვდნოდა ვეფხისტყაოსნის შინაარსს, ამიტომ საჭირო შეიქნა პოემის უცხო ენაზე გადათარგმნა, რასაც დაუინებით მოიზხოვდა

²²⁰ „Новое Обозрение“, 1884, № 74.

²²¹ კიდეც „ახალს მიმოხილვას“, გაზ. „ღროება“, 1884, № 62.

²²² „ქერ არ დაბეჭდილი ხელნაწერი ვეფხისტყაოსანი ფრანკუზულს ენაზე ნაზარგმნი იონა შეუნარგიასი“, გაზ. „ღროება“, 1884, № 256.

ი. მ ა ნ ს ე ვ ტ ა შ ვ ი ლ ი ს ცნობით, გაზ. „Новое Обозрение“ -ს რედაქტორი კ. ბებუთოვი, „კაცი ჰკვიანი, მოსწრებული სიტყვის პატრონი, ასე დაიცინებოდა: „ქართველებს ერთი მდიდარი კაცი ჰყავთ და ისიც უნდათ ვეფხისტყაოში გაახვიონო“, ე. ი. გააღარიბონო (ი. მანსევტაშვილი, მცირეოდენი შენიშვნა ვეფხისტყაოსნის თაობაზე, „მნათობი“, 1937, № 12 გვ. 222).

²²³ ბ. გორდეზიანი, მ. ა. ზიჩი საქართველოში, 1960, გვ. 43.

მ. ზიჩი. კომიტეტმა იმსჯელა ამ საკითხზე და ი. მეუნარგიას დაავალა ვეფხისტყაოსანი გადაეთარგმნა ფრანგულ ენაზე. ი. მეუნარგიამ დავალება მიიღო²²⁴. მან ფრანგ ე. მურიესა და გერმანელ ბარონესა ბერტა სუტნერის დახმარებით ფრანგულად თარგმნა ვეფხისტყაოსანი, რომელიც მ. ზიჩს გაეგზავნა პეტერბურგში 1884 წ. დეკემბრის პირველ რიცხვებში. ამავე დროს ზიჩს დაუკავშირეს პეტერბურგში მყოფი ნიკო ნიკოლაძე.

პოემის ფრანგული თარგმანის გაგზავნის რამოდენიმე დღის შემდეგ იონა მეუნარგიამ 1884 წ. 16 დეკემბერს ნ. ნიკოლაძეს პეტერბურგში მისწერა: „ძვირფასო ძმავო ნიკო!... როგორც ეს წიგნი მოგივიდეს, უთუოდ იმ დღესვე ან მეორე დღეს მაინც ზიჩისთან მიდი (Семипудковим переучок). ეს ხუთი დღეა გამოგზავნია მისთვის სურათები და თარგმანი და ცალკე წერილში მივწერეთ, ნიკოლაძე მოვა და თუ რამე საჭირო იქნეს, იმას უთხარით (თუ თქო, არ ვიცი). შენ იცი რასაც ეტყვი თარგმანზე. მე მაგინე რამდენიც გინდა, მხოლოდ წიგნის დიდება არ დაუმცირო იმას, თორემ გულს აიყრის.

²²⁴ ვეფხისტყაოსნის ფრანგულად გადათარგმნის იდეა ი. მეუნარგიას საზღვარგარეთ ყოფნის დროს დაებადა. როგორც აღვნიშნეთ, 1876—1878 წლები მან პარიზში გაატარა. ის ლინტურესებულები იყო გაცნობილი პარიზს და პირადად ენახა საფრანგეთის გამოჩენილი მწერლები და მოღვაწეები. ერთ დღეს ალ ზაყაშვილთან ერთად, ი. მეუნარგია ეწვია საფრანგეთის დიდ პოეტს და რომანისტს ეიქტორ ჰიუგოს (1802—1882). შეხვედრისას ე. ჰიუგოს ი. მეუნარგიასათვის ეკითხავს: რუსეთიდან ბრძანდებითო? რაზედაც ი. მეუნარგიას უპასუხნია:

- არა, საქართველოდან.
- ლამაზი ქალებით განთქმულ ქვეყნიდან?
- არა მარტო აქლებით, დიდო პოეტო, სხეებიცა.
- მაგალითად?
- პოეზიით.
- ეინ გვათ გამოჩენილი პოეტი?
- რუსთაველი.
- რა დაწერა?
- საგმირო პოემა ვეფხისტყაოსანი.
- გამოგონია, მხოლოდ შორიდან, საინტერესოა, რომელ საუკუნეში მოღვაწეობდა?

- მეთორმეტეში.
- კიდევ უფრო საინტერესოა. უთქვამს ე. ჰიუგოს.

სამწუხაროდ, ამ დიალოგის მხოლოდ მოუვანილი ნაწყვეტია დაცული ი. მეუნარგიას უბის წიგნაკში და არ ვიცით როგორ და რა თემაზე გაგრძელდა საუბარი. ერთი კი ცხადია, ე. ჰიუგოსთან შეხვედრამ ი. მეუნარგია დაარწმუნა, რომ ვეფხისტყაოსანს დასავლეთ ევროპაში არ იცნობდნენ. ამიტომ გადაწყვიტა ი. მეუნარგიამ რუსთაველის ქმნილება ეთარგმნა ფრანგულად (სოლ. ც ა ი შ ვ ი ლ ი, იონა მეუნარგიას წერილები, ზუგდიდის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის შრომები, ტ. I, 1947, გვ. 134—135).

უთხარი, რომ ჯერ თარგმანს ბევრი შესწორება სჭირია-თქო, მთარგმნელი აპირებს კიდევ ორი-სამი თვე ზედ იმუშაოს-თქო.

ახალი ამბავი დიდი, დიდი ამბავი, ეს გახლავს, რომ გუშინწინ მომივიდა რენანის²²⁵ წერილი. მწერს გამომიგზავნე თარგმანი და მე პარიზის აზიურ საზოგადოებას წარუდგენო. თარგმანს, რასაკვირველია, მე იმას არ გაუგზავნი, რადგანაც მარტში მე თითონ ვაპირებ პარიჟში წასვლას... ზიჩისაც უთხარი ეს ამბავი... ბარონი სუტნერი სამეგრელოში, ჩემს სოფელში, მიმყავს ამ დღესასწაულებზე და იქ გვინდა ერთად და ბეჭითად გადავიკითხოთ და გადავასწოროთ თარგმანი“... წერილის დასასრულს ი. მეუნარგია კვლავ უბრუნდება ამ საკითხს და ნ. ნიკოლაძეს სწერს: „შენი ჰირიმე, ნიკოჯან, უთუოდ ძალე შედი ზიჩისთან. უთხარი, სხვათაშორის, რომ გექტოგრაფიის მეღნიტ არის დაწერილი და წყალი არსად დაასხან, თორემ გაფუქდება. ამას გარდა, ზოგიერთი ქართული სიტყვები, რომელნიც გამოხატავენ თანამდებობას, მუსიკის იარაღებს და სხვ., ქართულად არიან ნახსენებნი და შენ განუმარტე. არამც და არამც არ დაიზარო წასვლა“²²⁶.

1885 წ. 9 იანვარს ი. მეუნარგია ნ. ნიკოლაძეს ატყობინებს, რომ ჩემ მიერ ვეფხისტყაოსნის ფრანგული თარგმანის საბოლოო რედაქციის დროს, ერთი შეცდომა შემხვდა, რომელიც უთუოდ უნდა გასწორდეს ზიჩისთვის გაგზავნილ ცალში, „თორემ მხატვრობა ნამდვი-

²²⁵ ერნესტ რენანი (1823—1892) ფრანგი მწერალი და მეცნიერი. მისი ნაშრომები „ცხოვრება იესოსი“ ქართულად სთარგმნა ია ეკალაძემ, გამოსცა იე. სვანიშვილმა და ე. გადილიამ 1906 წ. თბილისში.

ი. მეუნარგიას განზრახული ჰქონდა ფრანგულ თარგმანისათვის წინასიტყვაობა დაეწერინებია ე. რენანისათვის, „ეს კი იცოდე.—სწერს ი. მეუნარგია ნ. ნიკოლაძეს. — რომ მამ, მეგრელი არ ვყოფილარ, თუ წინასიტყვაობა მე არ დაეტუე მას“ [ე. ი. რენანსო]. გაზ. „დროება“ 1884 წ. 3 აგვისტოს ამ საქმის შესახებ თავის მკითხველებს შემდეგი ინფორმაცია მიაწოდა: „ერთი ჩვენი მწერალთაგანი შესდგომია სრულის ვეფხისტყაოსნის თარგმანს ფრანგულ ენაზედ. მეოთხედი კიდევაც გადაუთარგმნია და დანარჩენის გათავების იმედი სექტემბრისათვის აქვს. რაღა თქმა უნდა, — დასძენს გაზეთი, — რომ ფრანგულული თარგმანი დაიბეჭდება კიდევ „ლეგუვეს ან რენანის წინასიტყვაობით“, როგორც გუწერს ამ აზრით გატაცებული მთარგმნელი“.

ი. მეუნარგიას თარგმანის გამოცემა ვერ განხორციელდა. მურიეს უცდია მისი გამოცემა და 1902 წ. 25 იანვარს წერა-კითხვის საზოგადოების გამგეობისათვის უთხოვნი ამისთვის დაუთმონ მას ქართველიშვილის გამოცემული ვეფხისტყაოსნის სურათების კლიშეები (საქართველოს ცენტრარქივი, ფ. 229, საქ. 862, ფ. 15). მკერამ ეს განზრახვა მურიეს ვერ განუხორციელებია. არც ის ჩანს—მიღებული იყო თუ არა ამ მხრივ შემდეგში რაიმე ღონისძიება.

²²⁶ ზუვდიდის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის შრომები, ტ. I, 1947, გვ. 146—147.

ლი არ გამოვა. ეს შეცდომა არის იმ სცენაში, როდესაც ტარიელი პირველად დაინახავს ნესტან-დარეჯანსა (მგონი, მეოთხე სცენა). მიდი ზიჩისთან, უთუოდ ნახე წიგნი, გადაშალე თავი, „Ici Tariel devient amoureux (ამის მონახვა შეგიძლია ჩემგან შედგენილი რეკვიზიტით, საცა გვერდები ნაჩვენებია) და ამ თავის მესამე ხანა, რომელიც იწყება ასე: [In mur d'émérades et une rangée d'aloès entouraient ce „bakhtcha“. გადაწერე ასე: „Une rangée d'alva (platane oriental) entourait le Jardin d'un mur d'émérades“.

ეხლა ვგრძნობ ყოველს ნაკლებოვანებას ჩემის თარგმანისას, მაგრამ ჯერ გვიან არ არის, ჩემგან გაბრუნდებულს მევე გავაწორებ. სხვათა შორის, ზიჩს უთხარი ლაპარაკის დროს, რომ ჩემს თარგმანში, სიტყვა ქართული „ალვა“ ცუდად ვთარგმნე ბროსეს წყალობით: მე მიწერია aloes (რალაცა უხეირო მცენარე) მაშინ, როდესაც უნდა იყოს Platane oriental, მეორე თარგმანში მე ვწერ alva-ს და პლატან შენიშვნაშია ძირს... შენი ჭირიმე, ნიკოჯან, ზიჩისთან უთუოდ მიდი და უთუოდ პასუხი მომწერე“.

P. S. როგორც შევატყვე, ნემეცურ ენაზე²²⁷ უფრო ადვილი სათარგმნი ყოფილა ვეფხისტყაოსანი. ქართული ფრაზა ფრანციულ ენაზე უთუოდ უნდა შეიცვალოს როგორმე და ნემეცურად კი პირდაპირ გადადის²²⁸.

ვეფხისტყაოსნის ფრანგულ თარგმანთან ერთად მ. ზიჩის გაუგზავნეს ფოტოსურათები საქართველოს ბუნებისა, ხელოვნებისა და ხალხისა. პოემის ბეჭდვის კომიტეტისაგან მას დავალებული ჰქონდა 12 ილუსტრაციის დახატვა. ზიჩიც შეუდგა მუშაობას. 1885 წ. აპრილის პირველ რიცხვებში მან კომიტეტს გამოუგზავნა ესკიზები და წერილიც, სადაც სწერდა: „მე თქვენ გიგზავნით არა თორმეტს, არამედ ოცდაათთხმეტ ესკიზს ამოსარჩევად. შენიშნეთ, რაც შესანიშნავია ნომრობით დასწერეთ და საჩქაროდ უკანვე გამომიგზავნეთ, რომ შემეძლოს საქმის მალე დასრულება... მე დიდად მონარული ვიქნები, თუ შევიძლებ თქვენის იმედების გამართლებას და რუსთაველის თხზულებას შესაფერად გადმოგცემთ.

²²⁷ იმავე წერილში ი. მუხარგია ნ. ნიკოლაძეს სწერს: „მე სუტნერები. [არტურ სუტნერი და მისი მეუღლე ბერტა ფონ-სუტნერი, ცნობილი რომანისტი] სოფელში ჩამოვიყვანე და აქ ხელშეწყობილ შეუდექით თარგმანს უფრო უმეტესის დაკვირვებით და სინიღისით. ჯერ უკანასკნელს რედაქციას ვაღვენთ ფრანციულად და მერე იქვე ნემეცურად ვთარგმნით წიგნსა“.

²²⁸ ც ა ი შ ვ ი ლ ი ს ო ლ., იონა მუხარგიას წერილები, ზუგდიდის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის შრომები, ტ. 1, 1947, გვ. 147—148. მ. ქ ვ ლ ი ვ ი ძ ე. ვეფხისტყაოსნის დასურათების ისტორიისათვის, 1960, გვ. 63.

კარგი იქნებოდა, რომ ყველა ეს სურათები თქვენს გამოცემაში მოგექციათ ცინკოგრაფიით. ძვირადაც არ დაჯდებოდა: ანგერერი ვენაში და აგრეთვე პარიჟში კვადრატულ სანტიმეტრზე 15 სანტიმს თხოულობენ. მაგრამ მოიქეცით, როგორც თქვენი სურვილი და შეძლება ნებას მოგცემთ. მე ბედნიერად ვრაცხ ჩემს თავს, რომ თქვენის ჩინებულის აზრის განხორციელება შევიძელ.

მე ჩემის მხრით არა მარტო ამ 34 სურათს, იქნება სხვებიც მივეუმატო და პატარა ფორტოგრაფიული ალბომი დავაბეჭდინო დასავლეთ ევროპისათვის. ამით სახელი და დიდება ქართველების პოეტის რუსთაველისა უფრო ვრცლად მოიფინება. დასასრულ, გთხოვთ მოექცეთ ჩემს სურათებს ისე, როგორც ქართველები უმანკო ქალს მოექცევიან ხოლმე — ნ ა ზ ა დ და ს ა თ უ თ ა დ²²⁹.

ამ ესკიზების გასაშინჯად მოიწვიეს მცოდნე პირები. კოპიტეტიმა ყველა ესკიზი მოიწონა და გადაწყდა თორმეტის ნაცვლად ტექსტში დაბეჭდილიყო 34 ილუსტრაცია.

გადასაწყვეტი იყო აგრეთვე, თუ რამდენი ცალი უნდა დაბეჭდილიყო ეს გამოცემა. ილია ჭავჭავაძე მოითხოვდა, რომ დაბეჭდილიყო 2200 ცალი, მაგრამ შიშობდნენ, ვაი თუ არ გაიყიდოს ამოდენა გამოცემაო. ილია ჭავჭავაძე კი დაჟინებით მოითხოვდა პოემის დიდი ტირაჟით გამოცემას და მოწინააღმდეგეებს ეუბნებოდა: „ამ წიგნს ძველად მზითევში ატანდნენ და ეხლაც ასე იქნება, თუ კარგად გამოვეცემთ“. ამაზე დავით ერისთავს მოსწრებულად უპასუხნია: „ძველად რა იყო არ ვიცი, მაგრამ ეხლა კი არც ერთი სიძე არ დასჯერდება ამგვარ მზითევსაო“. აზრთა გაცვლა-გამოცვლის შემდეგ გადაწყდა დაბეჭდილიყო 1200 ცალი. ამის მიხედვით გამომცემელმა შეადგინა ხარჯთაღრიცხვა და მთელი გამოცემის ხარჯები ივარაუდა 10.000 მანეთი, თითო წიგნის ღირებულება 8—12 მანეთამდის.

წიგნი არც ისე იაფი ჯდებოდა, ამიტომ მისი შეძენა რომ ხელმისაწვდომი გამხდარიყო ყველასათვის, გამომცემელმა გამართა წინასწარ ხელისმოწერა. საამისოდ დაამზადა სპეციალური ქვითრები და პრესაშიც გაზოქვეყნა განცხადება²³⁰. ხელისმოწერას აწარმოებდა „დროების“ რედაქცია. ფულის გადახდა შეიძლებოდა სულ მცირე რაოდენობითაც კი, მაგ. ორმოცდაათ კაპიკობით.

გაზ. „დროება“ ვეფხისტყაოსნის ფასის შესახებ წერდა: „ჩვენს საზოგადოებას იქნებ ეუცხოვოს ეს ფასი, — თუმცა ამ ფასად იგი

²²⁹ გაზ. „დროება“, 1885, № 72; გაზ. „ივერია“, 1890, № 10, გვ. 2.

²³⁰ იქვე, № 54, 55, და სხვ.

შეიძენს თავისის დიდებულ დროის მწერლობის ძვირფასს საუნჯეს „ხელიხელსაგომანებელ მარგალიტს“, თუმცა ამ ფასად მას თვალწინ წარმოუდგება სახელგანთქმული მხატვრის ზიჩისაგან გაცხოველებულნი სურათნი თვისის საყვარელის თინათინის, ასმათის, ტარის, ავთანდილის და ამ „მარგალიტის“ სხვა გმირებისა... იქნებ ეუცხოვოს იმიტომ, რომ არ არის დაჩვეული გადიხადოს ასეთი ფასი ერთს წიგნში და რომ ეს არ მოხდეს, აქედანვე მართავს ამ გამოცემაზე ხელისმოწერას გამომცემელი... და შეუიღიან იმ რიგად შეიძინონ იგი, რომ თითქმის ვერც კი გაიგოს.“²³¹.

ამ რიგად დაიწყო ვეფხისტყაოსანზე ხელის მოწერა. მსურველი ბევრი აღმოჩნდა და ყველას აინტერესებდა, თუ როდის იქნებოდა წიგნი მზად. „ჩერ გადაწყვეტით ვერ დავნიშნავთ დროს მის გამოცემისას, —აცხადებს „დროება“ და დასძენს—„ამას კი ვიტყვით, რომ გამომცემელმა მიიღო ყოველივე საშუალება. რომ გამოცემა რაც შეიძლება ჩქარა მოხდეს. მხოლოდ დაბრკოლება სურათებზეა. რა წამს ბ. ზიჩი ხატვას გაათავებს და თავის შრომას გადასცემს ამომპრესს, გამომცემელი მაშინვე ბეჭდვას შეუდგება. ამის გამო შეიძლება წიგნის დასრულებამდე ერთმა წელიწადმა გასტანოს, შეიძლება მეტმა, ან ნაკლებმა“²³².

ამავე დროს კომიტეტმა დაადგინა — ეს გამოცემა გაფორმებულიყო სხვა მხრივაც. დახატულიყო გვერდებისათვის გარშემოვლებული ორნამენტული ჩარჩოები, აგრეთვე სხვადასხვა სახისა და კომპოზიციურად მაღალ დონეზედ შესრულებული სათაური ასოები და ბოლოსართი სურათები. ამ შორთულობის შედგენა და დახატვა დაავალეს ხეზე სურათების ამომპრეს გრიგოლ ტატიშვილს, რომელიც ამ დროს ფოთში მუშაობდა მხატვრად რკინიგზაზე.

გ. ტატიშვილმა²³³ დავალება მიიღო. გადმოვიდა თბილისში და დაბინავდა ბანკის შენობაში. გარკვეული რაოდენობის თანხაც მიიღო და მუშაობასაც შეუდგა. საჭირო მასალად მან გამოიყენა ძველი მონასტრებისა და ციხეების ქართული ჩუქურთმები: მცხეთის, უფლისციხის, ბეთანიის, ქუთაისის, გელათის, საფარის, კაბენის, ახტალის, ფიტარეთის, სამთავისის, ატენის და სხვ. ზოგ ადგილას გ. ტატიშვილი თვითონ მიდიოდა და იღებდა ჩუქურთმებს. მაგრამ უმე-

²³¹ გაზ. „დროება“, 1885, № 58.

²³² იქვე, № 64.

²³³ გ. ტ ა ტ ი შ ვ ი ლ ი ცნობილი იყო მეტწოდებულნი სახელით „ფიგარო“ და „უშანგში“, შეხედულებით მოგავგონებდათ „ყარამანინის“ გმირს უშანგშაის. სწავლა არ ჰქონდა მიღებული. მეჩუქურთმობა თავისით ისწავლა.

ტეს შემთხვევაში ის სხვისი ფოტოპირებით და ხელით გადმოღებულებით სარგებლობდა. დიდი დახმარება გაუწია ამ მხრივ გ. ტატიშვილს ისტორიკოსმა დ. ბაქრაძემ, აგრეთვე პოეტმა ი. დავითაშვილმა, რომელმაც ცხინვალის ხეობაში გადმოიღო რამდენიმე სახე საბანს მონასტრის ჩუქურთმებისა და გადასცა სახელმძღვანელოდ. გ. ტატიშვილი პრესის საშუალებითაც აცხადებდა, რომ დიდად დაავალებენ ჯერ ქართულ ხელოვნებას და მერმე ჩვენ, თუ აქვთ ვინამს ჩუქურთმების ასლები და გადმოგვცემენ, რომ ამოვარჩიოთ და დავხატოთ უკეთესი სახეები უკვდავი შოთა რუსთველის ვეფხისტყაოსნის მორთულობისათვის!

1886 წლის მარტის ბოლო რიცხვებში ი. მეუნარგია, სამსახურებრივი მოვალებების გამო, პეტერბურგში გაემგზავრა. ამ დროს მ. ზიჩი ახალი დაბრუნებული იყო ვენიდან, სადაც ის ვეფხისტყაოსნის ილუსტრაციების ბეჭდვის საქმის მოსაგვარებლად იყო წასული. ზიჩის ვენაში ყოფნის დროს ერთი სურათი („ავთანდილისა და ფატმანის მარტოდ ყოფნა“) კიდევ დაებეჭდათ, რომელიც მან თან წამოიღო. აღნიშნული სურათი ზიჩისაგან მიიღო ი. მეუნარგიამ. უკანასკნელმა კი ჩამოიტანა თბილისში და აპრილის პირველ რიცხვებში გადასცა „ბეჭდვის კომიტეტს“. ილუსტრაცია მოიწონეს. ამავე დროს ვენიდან მოვიდა ვეფხისტყაოსნის მბეჭდავის ანგერერის წერილი, რომელიც ითხოვდა სასწრაფოდ მიეწოდებინათ მისთვის ცნობები წიგნის ფორმატისა და ანაწყობის ზომის შესახებ²³⁴, რომ ილუსტრაციებიც ამ ფორმატისათვის შეეფარდებინა.

ბ. გორდეზიანის ცნობით, ი. მეუნარგიას პეტერბურგში ყოფნის დროს ვეფხისტყაოსნის გამოცემის ყველა საკითხი მოუგვარებია, როგორცაა, მაგ. ახალი შრიფტის, ქალაღდის, ორნამენტების აშოპრის და სხვ.²³⁵.

1886 წ. აპრილში გ. ტატიშვილს ძირითადად უკვე ყველაფერი მზად ჰქონდა. მზად იყო ამავე დროისთვის ქალაღდი, შესწორებული და შემოწმებული ტექსტი, მალე მოელოდნენ ახალ შრიფტს. (გოგებაშვილის კვგ.). მთავარი დაბრკოლება, რომელიც საშუალებას არ იძლეოდა ვეფხისტყაოსნის ბეჭდვას, ეს იყო ილუსტრაციების დაუმზადებლობა. ზიჩის ჯერ კიდევ არ ჰქონდა მთლად დამთავრებული ხატვა, რაც დახატა, ის კი იბეჭდებოდა ვენაში, ანგერერის მიერ.

აპრილის ბოლო რიცხვებში ანგერერმა ვეფხისტყაოსნის ბეჭდვის კომიტეტს თბილისში გამოუგზავნა შავად დაბეჭდილი ოთხი ილუსტრაცია: „1. ტარიელის ნახვა როსტევან მეფისაგან, 2. ავთან-

²³⁴ გაზ. „ივერია“ 1880, № 70, გვ. 2, 75, გვ. 2.

²³⁵ ბ. გორდეზიანი, მ. ა. ზიჩი საქართველოში, 1960, გვ. 50.

დილისა და ფატმანის, როცა მათ ჩაჩნაგირი შეასწრებს, 3. ჩაჩნაგირის მკვლელობა ავთანდილის მიერ, 4. ნესტანდარეჯანის შეპყრობა ქაჯთაგან²⁸⁰, როგორც ჩანს, შემდეგში 34-ის ნაცვლად დაუბეჭდიათ 26 ილუსტრაცია, ესენია:

1. მეფის სასახლე თინათინის გამეფების დღეს. ტახტიდან წამომდგარი თინათინი ასაჩუქრებს ხალხს. თინათინს გვირგვინი ადგას თავზე. ხალხი და ლაშქარი იტაცებს ოქრო-განძეულობას. თინათინის გვერდით დგანან მოხუცი როსტევანი და ავთანდილი.

2. მდინარის პირას ზის ვეფხის ტყაით შემოსილი მოყმე. გვერდით შავი ცხენია გამოსახული. უკან პლანზე როსტევანის ბანაკი მოსჩანს.

3. ამხედრებული ტარიელი მათრახით სცემს როსტევანის მონებს, რომლებმაც მისი შეპყრობა მოინდომეს. მონები თავზარდაცემულნი გარბიან.

4. სამნი ძმანი ხატაელნი მისაწავლიან ავთანდილს ტარიელს გზა-კვალს.

5. ხეზე გასული ავთანდილი ხედავს: გამოქვაბულიდან ვეფხის-ტყოსან მოყმეს მიეგება შავებით შემოსილი ქალი.

6. გამოქვაბულის შესასვლელთან დგანან ტარიელი და ავთანდილი ხელი-ხელ გადაჭდობილი. იქვეა ასმათი.

7. გამოქვაბულში ტარიელი უამბობს ავთანდილს თავის თავგადასავალს. ტარიელი სტირის სასოწარკვეთილი. ავთანდილი მას ამშიდებს. ასმათი მწვადსა წვავს.

8. ტარიელი აძლევს ასმათს მოკლულ ღურაჯებს. ნესტანდარეჯანის ოთახში შემავალი კარის ფარდა გადაწეულია, მოსჩანს ნესტანი და მის გვერდით მდგარი ფარსადანი. ტარიელი „ბნდება“.

9. ხატაეთიდან მობურნებულ ტარიელს ფარსადანის წინაშე მოჰყავს დატყვევებული რამაზ მეფე.

10. ტარიელი ნესტანდარეჯანთან. განრისხებული ნესტანი ტახტზე „მიწოლით“ ზის, ტარიელი მის წინაშე დგას შემკრთალი. უკან პლანზე გამოსახულია ასმათი.

11. ტარიელმა საწოლიდან დაითრია ხვარაზმშას სასიძო და სვეტისაკენ მოიქნია. უკან პლანზე მოსჩანს შეშინებული მცველები ხვარაზმელისა. .

12. დავარის ბრძანებით ზანგი მონები ნავში სვამენ გულშელონებულ ნესტანს.

13. ავთანდილი თინათინთან საწოლ ოთახში, უამბობს ტარიელის თავგადასავალს.

²⁸⁰ გაზ. „ივერია“, 1886, № 93.

14. შამბნარში მოკლულ ლომ-ვეფხვს შუა წევს გულწასული ტარიელი. უკანა პლანზე — ავთანდილია. იგი მოეშურება ძმადნაფიცისაკენ.

15. ავთანდილი მოაგელვებს ცხენს და მღერის. ირგვლივ მის მოსასმენად გამოსულან მხეცნი, ფრინველნი, ქვეწარმავალნი. შორს, სილუეტად მოსჩანს ადამიანებიც.

16. ავთანდილი ფრიდონის სამეფოში, ჰკლავს ორბს. ფრიდონის მოლაშქრენი გაცელებულნი შესცქერიან ავთანდილს.

17. ავთანდილი და ნახევრად შიშველი ფატმანი საწოლზე ნებივრობენ. კარს მომდგარია განრისხებული ჩაჩნაგირი.

18. ავთანდილი ჰკლავს ჩაჩნაგირს.

19. ისევ ავთანდილი და ფატმანი საწოლზე მჯდარნი. ფატმანი უამბობს ავთანდილს ნესტანდარეჯანის ამბავს.

20. ფატმანის მონებმა გამოსტაცეს ნესტანდარეჯანი ზანგებს, მოჰკვარეს ფატმანს. ფატმანი ეგებება მზეთუნახავს.

21. უსენმა წარუდგინა ნესტანი მელიქ-სუხრავეს. მელიქ-სუხრავე და მისი დიდებულები გაცელებულნი არიან ნესტანის მშვენიერებით.

22. როშაქის ლაშქარს ქაჯეთის ციხისაკენ მიჰყავს დატყვევებული ნესტანდარეჯანი.

23. ფატმანის მონა-გრძნეული ბარათით ხელში მიფრინავს ქაჯეთს.

24. გამოქვაბულში არიან ტარიელი, ავთანდილი, ასმათი — განძეულობათა შორის. ავთანდილი კიდობანიდან იღებს საომარ აღჭურვილობას.

25. ტარიელის, ავთანდილისა და ფრიდონის სამხედრო თათბირი.

26. ნესტანდარეჯანის დახსნა ტყვეობიდან; იწვის ქაჯეთის ციხე. ტარიელი და ნესტანი ერთმანეთს გადაეხვევიან. ავთანდილი და ფრიდონი ესალმებიან მათ²²⁷.

აღნიშნული ილუსტრაციებიდან 1887 წლის მარტში თბილისში მიიღეს დაბეჭდილი მხოლოდ 4, სხვებს კი უახლოეს დროში მოელოდნენ. საქმე ისე მოეწყო, რომ „ბეჭდვის კომიტეტი“ აპრილში წიგნის ბეჭდვის დაწყებას ფიქრობდა, ხოლო მაისში ხელისმომწერლებისათვის დარიგებას.

საზოგადოება მოუთმენლად ელოდა დასურათებული ვეფხის-ტყაოსნის გამოსვლას და ბეჭდვის კომიტეტს შეეკითხვები შეეკითხვებზე მოსდიოდა, თუ როდის იქნებოდა მზად ეს გამოცემა. ამ დროს „დროება“ დახურული იყო, მის ნაცვლად გაზეთი „ივერია“

²²⁷ ილუსტრაციების აღწერილობა მოყვანილია მ. ქელიციძის წიგნიდან: „ვეფხისტყაოსნის დასურათების ისტორიისათვის“. 1960, გვ. 66—67.

გამოდირდა, რომელიც სისტემატურად აქვეყნებდა ცნობებს ვეფხისტყაოსნის გამოცემის მსვლელობის შესახებ. ბოლოს საქმე ისე მოგვარდა, რომ შესაძლებელი შეიქნა პოემის ტექსტის ბეჭდვის დაწყებაც.

როგორც აღვნიშნეთ, ვეფხისტყაოსნის ტექსტის დამდგენ კომისიას განზრახული ჰქონდა, პირველი ჩასწორების შემდეგ, ერთხელ კიდევ გადაეშინჯა ტექსტი. სამწუხაროდ, კომისიის მუშაობის ოქმებს ჩვენამდე არ მოუღწევია. მე-16 სხდომის შემდეგ „დროებაში“ შეწყვიტა ანგარიშების გამოქვეყნება. საბედნიეროდ, ჩვენამდე მოღწეულია დედანი იმ ტექსტისა, რომლიდანაც აიწყო პოემის ქართულიშვილისეული გამოცემა და რომელიც ნათელ წარმოდგენას იძლევა ტექსტზე საბოლოოდ ჩატარებული მუშაობის შესახებ²³⁸.

1884 წელს ი. მეუნარგიას ცენზურაში წარსადგენად აუღია დ. ჩუბინაშვილის 1860 წელს გამოცემული პოემის ცალი და შეუსწორებია კომისიის მიერ საბოლოოდ დადგენილი ტექსტის მიხედვით. ნაბეჭდი ტექსტი ი. მეუნარგიას პირველად ჩაუსწორებია წითელი ფანქრით, მეორედ—ლურჯი ფანქრით. ჩამატებული სტროფები კი ჩაუწერია მელნით. ასეთი შესწორებით წარუდგენია მას პოემის დ. ჩუბინაშვილისეული გამოცემის ერთი ცალი საცენზურო კომიტეტში 1884 წ. 10 ოქტომბერს და უთხოვნია ვეფხისტყაოსნის აწყობის ნებართვა. ცენზორ ლ. ისარლოვს იმავე წლის 16 ოქტომბერს გაუცია ნებართვა²³⁹, მაგრამ პოემის ბეჭევა 1887 წლამდე მაინც არ დაწყებულა. ამ ხნის განმავლობაში ტექსტი კიდევ შეუმოწმებიათ და ცენზურაში გატარებულ პოემის ტექსტში უბრალო ფანქრით ახალი შესწორებები შეუტანიათ²⁴⁰.

გ. ქართველიშვილის გამოცემაში კომისიას სათაურები გადმოუბეჭდავს დავ. ჩუბინაშვილის 1860 წ. გამოცემიდან, უკანასკნელში კი შავი ფანქრით ნასწორებია შემდეგი ადგილები: საყვარელისადმი—საყვარელსა თანა (გვ. 48). ტარიელს—ტარიელსა (გვ. 52), მაგრამ ეს ადგილები დაბეჭდილია ისე, როგორც დავ. ჩუბინაშვილის აქვს.

არის შემთხვევები, როდესაც ნაბეჭდი ტექსტი განსხვავდება დედნისაგან ანდა გასწორებული დედანი სხვა სახით არის დაბეჭდილი. ეტყობა, ტექსტი სწორდებოდა ბეჭდვის დროსაც.

²³⁸ საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმი, ხელნაწერი № 13666.

²³⁹ საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი, ფონდი 114, საქ. 537, ფ. 46.

²⁴⁰ იმის ნათელსაყოფად თუ რა სახის მუშაობა ჩატარებია კომისიას ტექსტის დადგენისათვის, აქვე, 156—174 გვ. დაბეჭდილი გვაქვს ყველა ის ჩასწორება, რაც დ. ჩუბინაშვილისეული გამოცემის საცენზურო კომიტეტში წარდგენილ ცალშია შეტანილი.

კორექტურაში არის გასწორებული დავ. ჩუბინაშვილის გამოცემის შემდეგი ადგილები: წასლვა—ყველგან გასწორებულია ასე: წასვლა, ჩანჩაგირისა (გვ. 144)—ჩაჩნაგირისა (გვ. 250), ციხის აღებაზედ (გვ. 180)—ციხეს რომ მოადგეს (გვ. 313).

ჩუბინაშვილის გამოცემაში უბრალო ფანქრით ჩასწორებულია და დაბეჭდილია: დარეჯნის—დარეჯანის (გვ. 80), ვეზირიხ—ვეზირის (გვ. 94). ამას გარდა ქართველიშვილის გამოცემის სათაურებში უარყოფილია პუნქტუაცია.

საცენზურო ცალში დიალოგის ტაეპების დასაწყისი წინწყლებშია („) ჩასმული წითელი ფანქრით.

ზოგი სტროფი გადახაზულია უბრალო ფანქრით, ხოლო მარცხნივ იმავე ფანქრით შემოხაზულია, მარჯვნივ კი შემოხაზულია ლურჯი ფანქრით და ამავე ფანქრით დასმული აქვს კითხვითი (?) ნიშანი. 657 („რალა გითხარ, მომისმინე“, გვ. 145), 1013 („მოასხნა ოთხი მონანი“, გვ. 224) მარცხნივ შემოხაზულია ლურჯი ფანქრით.

საფიქრებელია უბრალო ფანქრით ჩასწორებანი ივ. მაჩაბელს ეკუთვნოდეს, რომელსაც დავალებული ჰქონდა ვეფხისტყაოსნისათვის უკანასკნელი რედაქციის გაკეთება.

რაკი ცენზურაში გატარებულ ტექსტში ახალი შესწორებები შეიტანეს და თანაც 1884 წ. გაცემული ნებართვა ხანდაზმული იყო, ამიტომ ბეჭდვის კომიტეტმა 1887 წ. 28 ივლისს საცენზურო კომიტეტისაგან შემდეგი შინაარსის ახალი ნებართვა მიიღო: «Книгу под заглавием «Барсова кожа» на грузинском языке предвостановительно набрать позволается с представлением корректурных листов цензору Исарлову»²⁴.

ტექსტის აწყობა დაიწყო ცენზურაში გატარებული ცალიდან. უკანასკნელს აჩნია სტამბის მური, ამას გარდა ასოთამწყობს 76 გვ. მიუწერია ციფრი, მისივე ზელით ცენზურის ცალს მიწერილი აქვს: 20-ს-მდე (გვ. 92), ოქ. 1-მდე (გვ. 120), ოქ. 15 (გვ. 158), ნ. 1-მდე (გვ. 188), ნ. 15-დე (გვ. 207). ამ ცნობებიდან ირკვევა, რომ ტექსტის აწყობა დაწყებულია სექტემბერში და დამთავრებულია 15 ნოემბერს. მთელი პოემა აუწყვია გაზ. „ივერიის“ ასოთამწყობს მაქსიმე შარაძეს. ასაწყობი ტექსტი წინასწარ დაუნაწილებიათ გვერდგზის მიხედვით, ისე, როგორც ის დაუბეჭდავთ ქართველიშვილის გამოცემაში: სათაურიან გვერდზე გამონაგარიშებულია 4 სტროფი, უსათაუროში—5. ყოველი თავის დაწყება ნავარაუდევია ახალი გვერდიდან. გვერდების ნუმერაცია კი მიწერილია აშიებზე.

²⁴ საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი, ფონდი 114, საქ. № 820, ფ. 42.

ბექდვის უშუალო ხელმძღვანელობა დაევალა ივ. მაჩაბელს²⁴². ი. მეუნარგია კი ამ პერიოდში თბილისში არ იყო. ის მიწერ-მოწერის საშუალებით შედიოდა საქმის კურსში და იძლეოდა თავის მოსაზრებებს ამა თუ იმ საკითხის შესახებ. მაგ., 1887 წ. 23 ივნისს ზუგდიდიდან. ივ. მაჩაბელს სწერდა: „მომწერე ვეფხისტყაოსნის საქმე. არამც და არამც არ დაიწყო ბექდვა შემოდგომამდის. მე გამოცდილი ვარ ბექდვაში და ვიცი: ბექდვა მაშინ უნდა დაიწყო კაცმა, როცა ყველაფერი მზად არის, როცა ტიპოგრაფიასთან პირობა გაქვს შეკრული. შტრაფით, რომ არც ის დააგვიანებს ბექდვას და არც შენ, როცა, ერთი სიტყვით, არაფერი დაბრკოლება არ არის რედაქციის მხრით, თორემ შენი მტერი... „დასტურლამალსავეთ“ საქმე მოხდება. მოუშნადებლად რომ დაიწყო საქმე და შენებურად აჩქარდე, კიდეც უარესი. ტექსტს რომ თავი დაეანებოთ, „ზაპიტაიები“ და „ტოჩკები“ არ არის დასმული ჯერ რივიანად. ძნელია და თავ-საქე-ქი ეს საქმე, მაგრამ რაკი ხელი მოჰკიდე, მეტი რა ღონეა, თავში ქვა უნდა იცე, კიდეც იკითხო, ასწორო, ოფლი ღეარო და სულ ყველაფერი რომ დამზადდება, მერე მოჰკიდო ხელი ბექდვას.

აი კიდეც მეორე რჩევა: თუ სხვაფრივ მზათა ხართ, დაბეჭდე ნიმუშად ერთი ფორმა (რვა გვერდი), ვითომ და მართლა გამოსაცემად ბექდავთ, თავის ბორდიურებითა და სხვა ჰანგებით, წმინდათ, ფაქიზად. დაბეჭდე ასე, ოციოდე ეგზემპლიარი; აჩვენე ნაცნობ მეგობრებს, იმათი აზრი მოისმინე, შენც და სხვათაც დააკვირდნენ ამ ზაფხულ (დრო დიდი ოსტატი არის) და ბოლოს ვნახოთ რა გამოვა რისგან. დამიჯერე, ხარჯს ნუ მოერიდები. ამ ფორმის აწყობა ერთ თუმანზე მეტი არ დაგიჯდება და ეს ერთი თუმანი ბევრ ჰკუთას გვასწავლის. ხომ ხელავ, საფრანგეთი 8 მილიონს ხარჯავს სამაგალითო მიზილიზაციისათვის. ვითომ შენ ბულანქე²⁴³ ხარ!“²⁴⁴.

იონა მეუნარგიას რჩევა-დარიგებებს დიდ ანგარიშს უწევდა ივ. მაჩაბელი. უკანასკნელმა ერთ თვეში ამობეჭდა ვეფხისტყაოსნის რამოდენიმე გვერდი და როგორც ნიმუში 27 აგვისტოს გაუგზავნა ი. მეუნარგიას და თან მისწერა: „ძმარ იონა! გიგზავნი [ვეფხისტყაოსნის] ოტტისკს, რასაკვირველია, შავს. შეუდექით ბექდვას. ჯერ

²⁴² მაჩაბელი ივანე (1854—1898) ცნობილი მთარგმნელი და საზოგადო მოღვაწე. თანამშრომლობდა „ივერიაში“ და „დროებაში“. სთარგმნა შექსპირის ტრაგედიები („ჰამლეტი“, „ოტელო“, „იულიუს კეისარი“, „მაკბეტი“, „რიჩარდ მესამე“, „მეფე ლირი“ ი. კავკაძესთან ერთად). 1883—1885 წლებში ი. მაჩაბელი რედაქტორობდა გაზ. „დროებას“.

²⁴³ ბულანქე — ფრანგი გენერალი, საფრანგეთში მონარქისტული მოძრაობის მეთაური ოთხმოცდაათიან წლებში.

²⁴⁴ ზუგდიდის მუზეუმის შრომები, I, 1947. გვ. 150.

იბეჭდება უპაობოდ, უკანცოვკებოდ, უბორდიურებოდ, უსათაურებოდ. შემდეგ როცა გათავდება მთელი წიგნი, მაშინ ხელახლად დაუბრუნდებით და ფერადით დავბეჭდავთ ამ მორთულობას წიგნისას. ყდა კარგი გამოდის, სურათებსაც არა უჭირს რა. ნახავ თუ ჩვენმა პირველმა დალაქობამ არ გასჭრას! წიგნი 1 იანვრისთვის ვგონებ გამოდის. ბევრი თავში ცემა უნდა: ხელახალი რედაქცია სჭირდება ნიშნებისა და ორთოგრაფიის მხრივ. შეგებრალეები რომ ნახო ჩემი სიტყვების სია, სად, რა. როგორ უნდა იწერებოდეს: შექმნა თუ შექმნა, სდის თუ დის, სულტქმა თუ სულ-თქმა და სხვა ამისთანა დავიდარაბა. მგონი, რუსთველს ფეხებზე ეკიდა ამისთანა ორთოგრაფია და იქნება ამ საგნის მასწავლებელს ორი შინაურად დაესვა მისთვის და ჩვენ კი თვალსა და გულს ვიწყალებთ.

როგორ მოგეწონა ოტტისკი, მომწერე, მაგრამ გულს კი ნუ გამიხეთქავ. ლულაძის²⁴⁵ შენიშვნები მეყოფა. იმ დღეს ერთი ყოფა დამაწია, როგორ თუ არ იცი „გარტი“²⁴⁶ რა არისო. ერთი ყოფა დამაწია და კი არ ამიხსნა. შენ კი იცი, იონა? თუ იცი, მანდემამ მაინც მიხსენი.

ყველას მოეწონა ეს ოტტისკი. იმედია, შენც მოგეწონება, თუ ეს იმედი ჩვენებურ მოწინავე წერილების იმედს არ ჰგავს²⁴⁷.

ვეფხისტყაოსნის ფერადებიანი ილუსტრაციები იბეჭდებოდა პეტერბურგში ბრეზეს ქრომო-ლითოგრაფიაში.

გ. ტატიშვილის დამზადებული აშეები, სათაური ასოები და ბოლოსართები ამოჭრეს პეტერბურგში ლემანმა და მეიემ. ამ დროს პეტერბურგში იმყოფებოდა ივანე მაჩაბლის უფროსი ძმა ვასო მაჩაბელი, რომელიც ვანოს დავალებით დაკავშირებული იყო ზიჩთან, ლემან-მეიესთან და აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ვეფხისტყაოსნისათვის თავსართების, სათაური ასოების, ბოლოსართების და სხვ. დამზადების საქმეში. ამ ნიადაგზე ძმათა შორის სისტემატური მიწერ-მოწერა იყო გამართული. 1887 წ. 12 დეკემბერს ივანე მაჩაბელი თავის ძმას პეტერბურგში შემდეგ დავალებებს აძლევს: „ძვირფასო ძმაო ვასო!... იმედი მაქვს არ დაიზარებ და ერთხელ კიდევ ნახავ ზიჩსა და ლემან-მეის. მიხვალ, შენ რომ აღარ შეგაწუხებოთ, შეგიძლიან უთხრა, პირდაპირ მე მომწერონ ხოლმე წიგნი და პასუხსაც მე მივცემ.

²⁴⁵ ლულაძე ანდრია სოლომონის ძე (1857—1920)—პედაგოგი, საყმაწვილო ქურნალ „ნობათის“ რედაქტორი (1883—1885 წწ.).

²⁴⁶ გარტი — ხმარებიდან გამოსული, გაცვეთილი შრიფტი.

²⁴⁷ ზუგდიდის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის შრომები, ტ. 1, 1947, გვ. 221.

ჯერ ზიჩის თაობაზედ: ზიჩის გამოვეუგზავნე ფოტოგრაფიული სურათები ზოგიერთა ძველი მხატვრობისა ვეფხისტყაოსნის პირველი სურათებისათვის. არ ვიცი, მოგივიდათ თუ არა? ამას გარდა, თუმცა კუდს²⁴⁸ არა ეშველება რა, მაგრამ თუ ზიჩს არ დაზარდება, შეიძლება იგივე სურათი ხელმეორედ შევეუკვეთოთ, სრულიად ისე, როგორც არის, მხოლოდ უკუდოდ კი. ხარჯს ზიჩი ნუ მოერიდება ამ საგანზედ. რასაკვირველია, ამას ისე ეტყვი ზიჩს, რომ არ ეწყინოს და, თუ ცოტათიც არის სამძიმოა, მაშინ თავი დაანებოს, რაც არის იგივე დარჩეს.

რაც შეეხება ლემანსა და მეის, მაგათი არ ვიცი კი რომელს უნდა ჰქონდეს ეხლა შეკვეთილი და ჯერედ ჩემთვის გამოუგზავნელი: 8 სათაური ასო, 9 კანცოვკა და 6 ბორდიურა. უნდა შემიტყო ეს, რომელ მათგანს აქვს ან რამდენს იღებენ უქანასკნელს ფასს და როდის გაათავებენ. უნდა უთხრა, რომ რამწამს მორჩებიან საქმეს, მაშინვე მე გამომიგზავნონ და ფულს ვაველბერგის შემწეობით გამოუგზავნი მაშინვე. გეთაყვა, ამ ასოების, კანცოვკების და ბორდიურების ბედი შემიტყ[ვე] და აგრეთვე ამასთან გამოგზავნილი 9 ასო და 3 კანცოვკა, რომელსაც გინდა იმას მიეცი. მგონი, შენი თქმისა არ იყოს, ლემანთანა სჯობს. ესეც უთხარი, რომ ყოველს ასოს, კანცოვკას და ბორდიურს გამოაყოლონ თან *гравнопланетический оттыск*, როგორც ამას წინად გამოატანეს განოგზავნილ ასოებს და კანცოვკებს.

ამასთანავე დაუმატე, რომ არაძც და არამც იმაზე მეტი არ აიღონ, რაც უწინ აიღეს და ხელწერილიც ჩამოართვი, რომ მიიღეს გასაკეთებლად. დააშურებინე... შენი ძმა ვ ა ნ ო.

P. S. ვასო, ერთს ასოს და ერთს კანცოვკას, რომელსაც ამ წერილთან გიგზავნი, ნოლები უსხას: ამ ასოსა და კანცოვკაში ტატიშვილს ჩაუსხამს ასოები გ. ტ. ლემანს უთხარი, ეს ასოები ამოშალოს და კვლავაც ამოშალოს ხოლმე, როცა შეხედება ამისთანა ასოები. აგრეთვე ლემანმა გამოგზავნოს მატრიცები წინად გამოგზავნილის ბორდიურებისა და თვით ორგინალები, რომლიდამაც გადილო, კვლავაც გამოგზავნოს ხოლმე მატრიცები და ორიგინალები²⁴⁹.

10 იანვარს [1888 წ.] ივანე მაჩაბელი ვასო მაჩაბელს ატყობინებს: „ძვირფასო ძმა ვასო! ბევრს გაწუხებ ამ მიწერ-მოწერით, მაგრამ რა ვაეწყობა? შენ რომ არ გამოგერკვია, ძალიან აიწეწებოდა ჩვენი საქმე საბინგუსის ხელში და შენ კი იწერები, ხომ არ გეწყინათ 12 ბოთლი ღვინო რომ გავუგზავნე ზიჩისათ. შენგან არ მიე-

²⁴⁸ საუბარია ტარიელის კაბაზე.

²⁴⁹ საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმის ხელ. № 13768.

ვირს? გიორგი ქართველიშვილი ისეთი მადლიერია შენი, რომ თორმეტი ბოთლი ღვინო კი არა, ასჯერ უფრო ძვირფასი რომ გაგეგზავნა, არ დაგემღურებოდა, თორემ 12 ბოთლი, აბა, რა სათქმელია!

ეხლა სრულებით ცხადია კანცოვებისა და ასოების საქმე და აი კიდევი გიგზავნი 8 ასოს და 2 კანცოვკას: ამათაც მეის მისცემ და ეტყვი, რომ მიაქციონ ყურადღება იმ შენიშვნებს, რომელიც ზოგიერთ ასოებქვეშ არის მიწერილი. ამას გარდა, იქნება დაყაბულდეს, რომ ზედიზედ ყველა ასო და კანცოვკა როგორც ეს ანი. ისე კვლავ გამოსაგზავნი ექვს-ექვს მანათად გააკეთოს; თუ არ დაყაბულდეს, მაინც გაურიგდი, როგორც ამჯობინო. ამას გარდა, ყოველ ამისთანა კანცოვკას და ასოს გაღვანოპლასტიკური ოტტისკი უნდა (ერთი მანათამდე დაჯდება თითო). ესეც მეის უნდა შეუკვეთო, რომ იზრუნოს და როგორც ხეზედ ამოჭრილი, ისე გაღვანოპლასტიკური ოტტისკები მაგან გამომიგზავნოს ხოლმე, ან თუ იკისრებს—ლემანმა. მაგრამ ისე კი მოაწყე გეთაყვა საქმე, რომ შენის წამოსვლის შემდეგ საქმე აღარ დაბრკოლდეს და მუყაითად იყვენენ.

რაც შეეხება ბორდიურებს, მე უწინ ბორდიურების ნატრიცებზე გწერდი და არა სხვაზედ. ლემანს კიდევი უთხარ მატრიცები გამოგზავნოს იმ ორი პუნცონისა, რომელიც ჩაბარებული გვაქვს სრულობით. ამას გარდა, მეისთვის შეუკვეთნია ექვსი ბორდიურა საბინგუშს. როგორც იწერება, ეს ბორდიურები სულ სხვაფრივ იქნება გაკეთებული, ვიდრე ორი ლემანისაგან ჩამოსხმული. ეს არ ივარგებს. ერთნაირად უნდა გაკეთდეს. ამისთვის უთხარ მეის. თუ შეუძლიან პუნცონების გაკეთება და მატრიცებისა, მაშინ გააკეთოს და ფასი დაგვინიშნოს, თუ არა, ლემანს გადაეცი, რომ უწინდელეზურად გააკეთოს. (უწინ თითო სამ თუმნად გააკეთა). ამისთანავე ორივეს უნდა უთხარა, რომ ორგინალები გამოგვიგზავნონ იმისიც. რაც გაკეთებულია და იმისაც, რასაც შემდეგ გააკეთებენ. თუმცა ფასებსა გწერ, ვასო, შენდა საყურადღებოდ, მაგრამ თუ მეტი გზა არ იქნება. მეტი მიეც, მხოლოდ საქმე კი ნუ დაბრკოლდება.

ზიჩისათვის რომ კუდი²⁵⁰ წაგიშლევინებია, ყველას ძალიან გაგვებარდა.

ვასოჯან, ეს მგონი უკანასკნელად გაწუხებ. ამას იქით მე პირდაპირ ლემანსა და მეის მიეწერ ხოლმე წიგნს, მხოლოდ მეის ადრესი არ ვიცი, თორემ ლამის თავი გამოგილაცო ამდენ ტეხნიკური ტერმინებით... შენი ძმა ვ ა ნ ო²⁵¹.

²⁵⁰ იგულისხმება ტარიელის კაბა.

²⁵¹ საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმის ხელ. № 13740.

რაკი საქმე ისე მოგვარდა, რომ თითქმის ყველაფერი მზად იყო. ამიტომ წიგნის აწყობასაც შეუდგნენ. გამოცემას ცენზურის ვიზა აწერია 1887 წ. 3 აგვისტო.

„ნოვოე ობოზრენიეში“ წავიკითხე „ვეფხისტყაოსნის ბექდვა, დაიწყესო, — სწერს ი. მეუნარგია ივ. მაჩაბელს სურამუშიდან (სვანეთი) 1887 წ. 19 აგვისტოს, — II В ДИРЖИИ ЧАС! არ იქნება კარგი, რადგანაც ეს პირველი გამოცემა არის „როსკოშისა“, მაგრამ ხომ უნდა დაიწყოს როდისმე, — ჩვენი თაობის შეცდომებზე მეორე თაობა დალაქობას ისწავლის, მაგრამ რაც შეიძლება ცდას ნუ დააქლებ, — გამოცემას შენი სახელი ერქმევა. ჰკითხე ასთა და „სრედნათ“ გამოარჩიე, ასე ჩემო ვანიჩკა“²⁵².

წინასწარი გამოანგარიშებით, თითო წიგნი ეღირებოდა ყლით 12—15 მან. ამას ზედ ერთვოდა გადასაგზავნი ხარჯები. „დროების“ რედაქციის ნაცვლად, ახლა ხელისმოწერას აწარმოებდა ქართველთა-შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების კანცელარია დღის 10—12 საათამდის.

წიგნის ბექდვამ გასტანა 1888 წ. მარტის ბოლომდის. 13 მარტს გაზ. „ივერია“ (№ 54) ამ გამოცემის შესახებ საზოგადოებას შემდეგ ინფორმაციას აწვდიდა: „სურათებიანი, მდიდრულად დაბეჭდილი ვეფხისტყაოსანი უკვე მზად არის თითქმის და ამ თვის გასულს გამოვა გასასყიდად. ტექსტის ბექდვა სულ გათავებულია, ყდებიც ცალკე მზადდება ტფილისშივე. ჩვენ ვნახეთ ეს მდიდრულად დაბეჭდილი სურათებიანი ვეფხისტყაოსანი და უნდა ვსთქვათ, რომ ამისთანა ლამაზსა და კარგს სანახავს იშვიათად შეხვდება კაცი არამც თუ ჩვენში, არამედ რუსეთშიაც კი. ასომთავრულები მეტად ლამაზები და ხელოვნებით ნაკეთებია, აშიები ქართულის ჩუქქურთმის გემოვნებაზეა შეფარდებული, თითოეულის კარის ბოლოში დახატულია თითო რამ ნახატი, სავსე თავისებურის მშვენიერებითა და სილამაზით. თვითონ ზიჩისაგან ნახატი სურათები ხომ ისეთია, რომ დიდხანს არ გინდა თვალი მოაშორო. ეს წიგნი განძი იქნება სწორედ ყოველ ქართველის ოჯახისათვის და არა გვგონია, ისეთი ქართველო შეგნებული ოჯახი მოიპოვებოდეს, რომ ასეთი სამწიგნობრო სამკაული არ შეიძინოს და ამით არ დაამშვენოს თავისი სახლი. სამწუხარო ის არის მხოლოდ, რომ ეს წიგნი ბლომად არ არის დაბეჭდილი და ვაი თუ ყველა მსურველს არ გასწვდესო“.

ვეფხისტყაოსნის ეს გამოცემა დაიბეჭდა თბილისში 1270 ცალი ივანე მარტიროსიანცის სტამბაში (ორბელიანის ქ. 1—2). პოემა შესდგება 1576 სტროფისაგან. გვ. 359, თაბახის რაოდენობა 49.

²⁵² ზუგდიდის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის შრომები ტ. 1, 1947, 150.

ტექსტი აწყობილია გოგებაშვილის 16-ით, ზომა 15×11. სათაურები — იმავე შრიფტით, მხოლოდ დაყოფით. სტროფები დაშორებულია ერთმანეთისაგან ერთი სტრიქონით, სიზუსტე ამ მხრივ ყველგან დაცული არ არის.

თავფურცლის ტექსტი—ვეფხისტყაოსანი შ. რუსთაველისა — დახატულია; დანარჩენი ნაწილი აწყობილია 1/2 კვ. ჩონჩხით (ამავე შრიფტით არის გამომცემლის ვინაობა დაბეჭდილი ყდაზედაც) და ვახტანგური კორპუსით (იხ. ტაბ. VIII).

ცენზურის ვიზა—ჩვეულებრივი 12-იანი, მის ქვემოთ დაბეჭდილია განცხადება, რომელიც აწყობილია აკადემიური 12-ით. ქვემოთ გავლებული აქვს ტალღისებური ხაზი. სტამბის ფირმა აწყობილია რუსულად 12-იანი.

შმუცტიტულის ტექსტი—შოთა რუსთაველი—და პომეს ტექსტის დასაწყისი (გვ. 1) სათაური—ვეფხისტყაოსანი—დახატულია.

უკანასკნელი (359) გვერდი, სადაც დაბეჭდილია ცნობები პომეს გამომცემაზე, აწყობილია აკადემიური ციცერო 12-ით.

პომეს ტექსტი ჩასმულია აშიებში, სულ გამოყენებულია რვა სახის აშია, ზომა 11×15 კვ. ქვემო აშიების გარედ, შუა ადგილას, ტირებში, პეტიტით დაბეჭდილია ციფრკოლონები.

ტექსტი იბეჭდებოდა ნახევარ თაბახობით. სათაურები, ყოველი სათაურის დასაწყისი სტროფის დახატული პირველი ასო, ბოლოსართები და გვერდების ნუმერაცია დაბეჭდილია ლურჯ ფერში; ტექსტი კი—შავში.

პირველი ილუსტრაცია: „შ. რუსთაველი თამარ მეფეს მიართმევს თავის პომესს“, დაბეჭდილია ფერებში, სხვები კი ერთ შავ ფერშია დაბეჭდილი, ზომა 10 1/2×14 1/2 კვ. თითოეულ მათგანს დაფარებული აქვს თხელი პაპიროსის ქაღალდი.

ტირაჟის ნაწილი ჩასმულია მაგარ ყდაში. ყდები შემოსილია სხვადასხვა ფერის ტვიფრული მატერიით. პირველი გვერდის ტვიფრული ნაწილი თავისი წარწერებით დაბეჭდილია ოქროს ფერში. ყდის შუაში დაბეჭდილია რუსთაველის ტრადიციული პორტრეტი გარშემოვლებულ ორნამენტებით, მის ზემოთ და ქვემოთ ოვალურად დაბეჭდილია ხელით შესრულებული წარწერა: ვეფხისტყაოსანი რუსთაველისა, — ყუაც ტვიფრულია, ხელით დახატული წარწერით: რუსთაველი ვეფხის ტყაოსანი.

ტექსტი დაბეჭდილია № 6 ფინურ ქაღალდზე, ყდის მე-2—3 გვ. და ფორზაცზე გადაკრულია თეთრი მრამორის ქაღალდი.

გავრცელების ნებართვა საცენზურო კომიტეტმა გასცა 7 აპრილს²⁵³.

²⁵³ საქართველოს ცენტრარქივი, ფონდი 114, საქ. № 892, ფ. 107.

ტექსტს ბოლოში დართული აქვს გამომცემლობისაგან ცნობები იმის შესახებ, თუ როგორ ჩაისახა პირველი აზრი სურათებიანი ვეფხისტყაოსნის გამოცემის შესახებ, მოკლე ინფორმაცია ტექსტის დამდგენი კომისიის ჩატარებულ მუშაობაზე, მხატვარ ზიჩის, ანგერერის, ბრეზეს, ლეჟანის და მეის ღვაწლი გამოცემის შესახებ. მოცემულია ცნობები, თუ როგორ დაამზადა გ. ტატიშვილმა აშეები, სათაურის ასოები და ბოლოპარტები. დასასრულ აღნიშნულია რომ ბექდვას ხელმძღვანელობდა ივ. მაჩაბელი, რომელსაც ეკუთვნის წიგნის უკანასკნელი რედაქცია. დათარიღებულია ეს წერილი 1888 წ. 20 მარტით.

ვარიანტები, სიტყვათა განმარტებანი და სხვა, რომელთა დაბეჭდვა ტექსტის დამდგენ კომისიას ჰქონდა განზრახული, არცერთი არ შესულა ქართველიშვილისეულ გამოცემაში. სტროფებიც არაა დანომრილი. ყოველივე ამან კი საყვედური გამოიწვია დაინტერესებულ პირთაგან: „კომისიას ცალკეიერი ლიტონი სიტყვით კი არ უნდა ეუწყებინა საზოგადოებისათვის, რომ ესა და ეს ადგილი ვარჩიეთ, ესა და ეს ტაეპი გამოვტოვეთ და სხვ.“²⁵¹ კომისია ვალდებული იყო აღდგენილი ტექსტის ქვეშ ყველა ვარიანტები მოეყვანა, როგორც საზოგადოდ ამ გვარს შემთხვევაში მიღებულაო“, — წერდა 1895 წელს საძაგელოვ-ივერიელი. ამასთან ერთად რეცენზენტი უსაყვედურებდა კომისიას იმის შესახებ, რომ მან სტროფები უნომერაციოთ დაბეჭდა, ეს გარემოება კი აძნელებს ამ გამოცემიდან ციტატების მოყვანასო²⁵².

1903 წ. შ. დავითაშვილიც უკმაყოფილებას გამოსთქვამდა იმის გამო, რომ აღნიშნულ გამოცემის ბოლოსიტყვაში აღნიშნულია მხოლოდ ისე, რომ კომისიამ შეამოწმა ვეფხისტყაოსნის ტექსტი ვარიანტებთანო, მაგრამ „როგორ გამოიყენა რედაქტორმა კომისიის შრომა და რა ცვლილება შეიტანა იმან—არ ვიცი, რადგან კომისიის შრომა არ არის გამოქვეყნებულიო“²⁵³.

1888 წ. 17 აპრილისათვის წიგნის რამოდენიმე ცალი იყო მზად,

²⁴⁹ საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმის ხელ. № 13768. რიშები.

²⁵¹ ვაზ. „ივერია“, 1895, № 95, გვ. 1.

²⁵² შ. დავითაშვილი, უბრალო შეცდომა და მწარე სიმაართე, ვაზ. „ივერია“, 1903, № 231, გვ. 2.

შიო დავითაშვილს რუსულად უთარგმნია ვეფხისტყაოსნის ტექსტი (подстрочный перевод) და 1903 წ. 14 ივლისს წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამგეობისათვის. მიუმართავს თხოვნით, რომელიც სწერს: „მე ესთარგმნე რუსულად ვეფხისტყაოსანი და განვიზრახე ჩემი დიდი ხნის შრომა ცალკე წიგნად დაბეჭდო“ და გთხოვთ ამ გამოცემისთვის მათხოვოთ ვეფხისტყაოსნის გ. ქართველიშვილისეული გამოცემის ილუსტრაციების კლიშეებიო.

რომელთა გაყიდვა კიდევაც დაიწყეს ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების კანცელარიაში. პოემა გამოშვებული იყო ორი სახით, ყდიანი და უყდო, ყდიანი ღირდა 15 მან. უყდო კი—13 მან. შემდეგ წლებში ფასი დაკლებული იქნა: ყდიანი ვეფხისტყაოსანი ღირდა 10 მან. უყდო—9 მან.

ქართველიშვილი მორიგებული იყო ყდის გასაკეთებლად მკაზმავ ა. აკოფაშვილთან (სასახლის ქუჩა, სათავადაზნაურო ბანკის ქარვასლაში). რომელსაც თითო ყდა უნდა გაეკეთებინა მანეთად. მკაზმავს ორი შეგირდი ჰყავდა. ეს შეგირდები აელ-ნელა იპარავდნენ წიგნებს და იაფ ფასებში ჰყიდდნენ თურმე.

1889 წ. იანვრის დამლევის, შემთხვევით, ვეფხისტყაოსნის ორი ცალი აღმოაჩინეს ვიღაც ხარაზთან და უკანასკნელის საშუალებით კიდევაც მიაკვლიეს ქურდებს²⁵⁷. აკოფაშვილმა საქმე თბილისის ოლქის სასამართლოს გადასცა. უკანასკნელმა საქმე გააჩრია 14 ივნისს. ბრალდებულები გამოტყდნენ დანაშაულში. ერთ მათგანს მიესაჯა ერთი წლით პატიმრობა, მეორეს კი რვა თვით.

ამ საქმეს გამოეხმაურა პრესაც. გაზ. „ივერია“ აღშფოთებით წერდა: „ვინ მოიფიქრებდა, რომ ბიწიერი ხელი შეეხებოდა უდიდესის პოეტის უკვდავ და წმინდა ქნარს!... მაგრამ სადამდე არ მიიყვანს უღირსს კაცს ანგარება და ზნეჩვეულების გახრწნილება. შთამომავლობამ არ დაჰზოგა რა სურათებიანი ვეფხისტყაოსნის გამოსაცემად... და ამავე დრო უკეთურებმა კი შეურაცხჰყვეს პოეტის სახელი და მისი წმინდა ქნარი ვეპილების საყბოდ გაჰხადეს სასამართლოს დარბაზშიო“²⁵⁷.

ილუსტრირებულ ვეფხისტყაოსანზე მოთხოვნილება საზოგადოებაში თანდათანობით იზრდებოდა. ჯერ კიდეც წიგნი სტამბიდან არ იყო გამოტანილი, როდესაც წ. კ. საზოგადოებას (მდივანი ი. მანსვეტაშვილი) სხვადასხვა ადგილებიდან მოდიოდა დაკვეთები: მაგ. სარაყამიშიდან ნათიშვილი იწერებოდა: «За высланные мною (16 р.) и подпоручиком Билашевым (17 р.) с первой почтой в одной псылке на мое имя [вышлите] два экземпляра иллюстрированной поэмы Шота Руставели «Барсова кожа»²⁵⁸.

ს. მგალობლიშვილი გორიდან იწერებოდა: „ვეფხისტყაოსნის შესახებ რომ გწერდი, ერთი სამი ეგზემპლიარი შეინახე, შემომიკვე-

იმავე წლის 15 ივლისს კი თარგმანი წარუდგენია საცენზურო კომიტეტში ობილიისის ერთერთ სტამბაში მისი აწიების ნებართვის მისაღებად. საცენზურო კომიტეტს ნებართვის მოწმობა გაუცია 1903 წ. 19 ივლისს, მაგრამ თარგმანი ცალკე წიგნად არ დაბეჭდილა (საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი, ფონდი 114, საქმე № 1915, ფ. 26; ფონდი 229, საქმე № 8962).

²⁵⁷ გაზ. „ივერია“ 1889, № 124.

²⁵⁸ საქართველოს ცენტრალური არქივი ფონდი 229, საქ. 198, ფ. 1.

თეს²⁵⁹. პროფ. ალ. ცაგარელი პეტერბურგიდან იწერებოდა: „დიდ-
კაცობაში ბევრი არიან მსურველნი გ. ქართველიშვილის მიერ გამო-
ცემული ვეფხისტყაოსნის შექმნისაო“ და იტყობინებოდა ხუთი ცა-
ლის გამოწერას²⁶⁰. ჟურნ. „თეატრი“ 12 ივნისს წერდა: „გასულ პა-
რასკევს გ. ქართველიშვილს მიუღია ბათუმის დამოქნის ჩინოვნიკე-
ბისაგან ოფიციალური თხოვნა, რომელშიდაც აცხადებდნენ სურ-
ვილს ერთად შეისყიდონ ათი ცალი ვეფხისტყაოსანი. ზოგი ნაწილი
ფულაა კიდევ გამოუგზავნიათ. დღე არ გავა სამი და ოთხი
ეგზემპლარი არ გაიყიდოსო“, დასძენს ჟურნალი²⁶¹. ვაზეთებში-
დაც სისტემატურად იბეჭდებოდა განცხადებები იმის შესახებ, თუ
სად და რა პირობებში შეიძლებოდა ვეფხისტყაოსნის შექმნა²⁶².

1888 წ. 28 სექტემბერს თბილისში ჩამოვიდა იმპერატორი
ალექსანდრე მესამე თავისი მეუღლით. გ. ქართველიშვილმა განიზ-
რახა დედოფლისათვის მიერთმია ვეფხისტყაოსანი. ი. მეუნარგიამ
კი დედოფლის მისართმევად რუსულ ენაზე დასწერა პოემის ვრცე-
ლი შინაარსი. ეს წიგნაკი დაბეჭდა გ. ქართველიშვილმა. საცენზუ-
რო კომიტეტმა ამ წიგნაკის აწყობის ნებართვა გასცა 19 სექტემ-
ბერს და ისე ჩქარი ტემპით დაიწყეს ბეჭდვა, რომ სექტემბრის ბო-
ლოს უკვე მზად იყო²⁶³.

30 სექტემბერს გ. ქართველიშვილმა და ი. მეუნარგიამ დედო-
ფალს მთავრად პირველმა მისგან გამოცემული ვეფხისტყაოსანი
ხავერდის ყლით, მეორემ მის მიერ შედგენილი პოემის

²⁵⁹ საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი, ფონდი 229, საქ. № 194, ფ. 1,

²⁶⁰ გაზ. „ივერია“, 1889, № 275.

²⁶¹ „თეატრი“ 1888, № 20, გვ. 3—4.

²⁶² გაზ. „ივერია“, 1890, № 19, 53, 66, 100, 186, 162 და სხვ.

²⁶³ საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი, ფონდი 114, საქ. № 890.

ფ. 25. აღნიშნული წიგნი მეორედ დაიბეჭდა 1891 წელს („Барсова кожа Руста
вели в разказе“). ეს გამოცემა ცალკე არ იყიდებოდა, ის დამატების სახით
ეძლეოდა იმ რუსს, რომელიც ქართველიშვილის გამოცემულ ვეფხისტყაოსანს
შეიძენდა. წიგნს ბოლოში დართული აქვს მ. ზიჩის ილუსტრაციების განმარტება.
დაიბეჭდა 500 ცალი. აწყობის ნებართვა გაიცა 1890 წ. 23 ნოემბერს. პაზარზე
გამოვიდა 1891 წ. აპრილში (ფონდი 114, საქმე № 1015, ფ. 470).

გ. ქართველიშვილს სპეციალურად დაუმზადებია ვეფხისტყაოსნის სამი ცალი,
რომელსაც ჰქონია ვერცხლის მომინაქრებული გარეკანი, გვერდებზე მოოქროვე-
ლი აშუაბით. გარეკანზე ოქროს ასოებით ამოჭრილი და ვერცხლის ფიციარზე და-
რული ყოფილა ავტორის ვინაობა და პოემის სახელწოდება. ერთი ცალი გამომცე-
მის დედოფლისათვის მიერთმევია, მეორე ორიენტალისტთა (სტოკოლმში) ყრი-
ლობაზე გაუგზავნია, მესამე კი მაინცის გამოფენაზე წარუდგენია. თითოეული ეგ-
ზემპლარი გამოემკვეთს 325 მანეთი დაჯდომია (იხ. ივ. არჯენიანი იძვ. ვეფხის-
ტყაოსნის უნიკალური გამოცემა, გაზ. „სახალხო განათლება“, 1966, № 9, გვ. 2).

შინაარსი რუსულ ენაზე. დედოფალი ალტაცებაში მოვიდა ვეფხის-ტყაოსნის მშვენიერი გამოცემით, მადლობა გადაუხადა ორივეს და საჩუქრად უბოძა იაგუნდითა და ბრილიანტებით შემკული ბეჭდები. ეს საჩუქარი ი. მეუნარგიას თავის ნამსახურობის ნუსხაში ასე აქვს ჩაწერილი: «Не имеющий чина Иона Михайлов Меунаргия... высочайше пожаловал в 1888 г. перстен с драгоценными камнями за поднесение их императорским величеством свое сочинение на русском языке о грузинской поэме «Барсова кожа», о чем из Кабинета его величества выдано удостоверение от 9 ноября 1889 г. № 1308»²⁶⁴.

ამ საჩუქრის გამო მეგობრები ი. მეუნარგიას ხუმრობით „დედოფლის დანიშნულს“ ეძახდნენ.

1889 წ. სექტემბერში სტოკჰოლმში მოწვეული იყო ორიენტალისტთა კონგრესი. კონგრესის თავმჯდომარედ გამოცხადებული იყო შვეციისა და ნორვეგიის მეფე ოსკარ მეორე. კონგრესის პროგრამაში წინასწარ იყო გამოცხადებული, რომ ვინც კონგრესის პრეზიდენტს აღმოსავლეთის რომელიმე მხატვრულ თხზულებას წარუდგენს, გვირგვინოსან პრეზიდენტს დიდად დაავალდებსო. ქართველთა შორის წ.-კ. გამავერცელებელ საზოგადოების გამგეობამ განიზრახა ერთი ცალი ილუსტრირებული ვეფხის-ტყაოსანი გაეგზავნა ორიენტალისტთა კონგრესის თავმჯდომარისათვის. ამ კონგრესზე პეტერბურგის უნივერსიტეტმა თავის წარმომადგენლად გაგზავნა პროფ. ალ. ცაგარელი. წ.-კ.გ. საზოგადოებამ ისარგებლა ამ შემთხვევით და თავისი საჩუქარი კონგრესს ალ. ცაგარელის ხელით გაუგზავნა. აღნიშნული ვეფხისტყაოსნის ეგზემპლარი პროფ. ალ. ცაგარელს წინასწარ უჩვენებია კონგრესის მონაწილე ზოგიერთ მეცნიერისათვის, რომელთაც ძალიან მოსწონებიათ იგი. ამის შემდეგ ალ. ცაგარელმა წიგნი მიართვა ოსკარ მეფეს. მეფესაც ძლიერ მოეწონა და თითქმის მთელი ოცი წუთის განმავლობაში ათვალთვლებდა. როდესაც გაეცნო ბორენის მიერ ფრანგულად დაწერილ პოემის შინაარსს, მეფემ ბრძანა: „საკვირველია, სოლომონის „ქებათა ქებას“ ჰგავსო“. მეფემ დააბარა ალ. ცაგარელს: „გადაეცით ჩემი გულითადი მადლობა „წერა-კითხვის საზოგადოებას“ ამ მშვენიერი და ძვირფასი ძეგლის მორთმევისათვისო“. მეფე ოსკარს მრავალი წიგნი მართვეს კონგრესის წევრებმა, მაგრამ მეფის ბრძანებით, ყველა ისინი გაუნაწილეს უფსალისა და ქრისტიანიის უნივერსიტეტებს. თავისთვის კი რამოდენიმე წიგნი დაიტოვა და მათ შორის ვეფხისტყაოსანი²⁶⁵.

²⁶⁴ ამონაწერი მომაწოდა სოლ. ცაიშვილმა 1943 წელს.

²⁶⁵ ვაზ. „ივერია“ 1889, № 200.

1900 წელს, ქ. მაინცში მოეწყო გუტენბერგის საიუბილეო გამოფენა. ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამგეობამ ამ საიუბილეო გამოფენაზე გაგზავნა ქართველიშვილის გამოცემული ვეფხისტყაოსანი. მაინცის ქალაქის თავისაგან წ.-კ. გ. საზ. გამგეობას შემდეგი შინაარსის წერილი მოუვიდა: „დიდად პატივცემულო ბატონებო! თქვენ თქვენის უმშვენიერესი საჩუქრით მეტად ღირსეულად პატივი ეცით გუტენბერგის დღესასწაულს და გუტენბერგის მუზეუმს. მიიღეთ უმხურვალესი მადლობა თქვენი მშვენიერი საჩუქრისათვის, რომელიც სასახელოა ქართული სტამბისათვის და რომელიც თქვენი მაღალი ხელოვნობის ნიშნად დარჩება სამუდამოდ გუტენბერგის ქალაქში.

ეს მშვენიერი ნაწარმოები ჯერ ჩვენ დიდ გამოფენას დაამშვენებს. შემდეგ კი იგი შეიქნება მშვენიერად გუტენბერგის მუზეუმისა.

ერთხელ კიდევ გიძღვნით უგულთადეს მადლობას ქ. მაინცის და მის დიდებული შვილის მაგიერ.

უგულწრფელესი პატივისცემით მაინცის ქალაქის თავი დოქტორი გასსნერი²⁶⁶.

გ. ქართველიშვილის გამოცემული ვეფხისტყაოსანი გაიგზავნა აგრეთვე პარიზის²⁶⁷ და ლაიფციგის (1914 წ.) საერთაშორისო გამოფენაზედაც და ყველგან დიდი შთაბეჭდილება დასტოვა. ჩვენში ხშირად იყენებდნენ მის აშიებს გამომცემლები სხვადასხვა შინაარსის წიგნებისათვის, ხოლო ვეფხისტყაოსნის შემდგომი გამოცემები როგორც ქართულ, ისე უცხო ენებზე. უმეტეს შემთხვევაში, ზიჩის ილუსტრაციებით იბეჭდებოდა. ილუსტრაციებისა და სამკაულების გადაბეჭდვა კი უნებართვოდ აკრძალული იყო. ამიტომ ნებართვის მისაღებად წ.-კ. გ. ს. გამგეობას მიმართავდნენ.

ვეფხისტყაოსნის ქართველიშვილისეული გამოცემის სამკაულებმა იმდენად გაიტაცა საზოგადოება, რომ მას კამფეტისა და პაპიროსის ქაღალდებზედაც კი ბეჭდავდნენ.

1900 წ. გ. ქართველიშვილმა ვეფხისტყაოსნის დარჩენილი ცალები შესწირა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი

²⁶⁶ გაზ „ივერია“ 1900, № 1040.

²⁶⁷ პარიზის გამოფენის საქართველოს კომიტეტის თავმჯდომარემ ჯანდიერმა 1900 წ. თებერვალში წ.-კ. გ. ს. გამგეობას სთხოვა, რომ მას ღრობით დაეთმო გამოფენისათვის ვეფხისტყაოსნის სხვადასხვა კლიშე. საკითხის შესახებ აღნიშნული საზოგადოების გამგეობამ იმავე წლის 22 თებერვალს დაადგინა: „მიეცეს სხვადასხვა კლიშეები 4 თვის ვადით, ჩამოერთვას კომიტეტის თავმჯდომარეს თავად ჯანდიერს პირობა, რომ იგი ვალდებულია დაუბრუნოს მმართველობას დასახელებული კლიშეები სრულად და თუ ვინცემა არ ჩააბარა მმართველობას, იგი ვალდებულია გადაიხადოს ღირებულ ფასი ასი თუმანი“ (საქართველოს ენციკლოპედიური არქივი, ფ. 229, საქ. 769, ფ. 28).

საზოგადოების გამგეობას. მასთან ერთად—ცალკე დაბეჭდილი ილუსტრაციები ვეფხისტყაოსნიდან 2656 ცალი, ილუსტრაციების კლიშეები 27 ცალი და სათაური ასოები. ნაწილი ამ შეწირულებიდან (48 ასო, 46 ბლოსართის კლიშე და 6 აშია) 1889 წ. 22 ივლისს ვ. ქართველიშვილისაგან დროებით წაღებული ჰქონდა გ. ტატიშვილს, რომელმაც გ. ქართველიშვილის მითითებით, გადასცა წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას.

XVIII

ვეფხისტყაოსნის ქართველიშვილისეული მდიდრული გამოცემა ძვირად ფასობდა. 13, 15 მანეთის გადახდა ყველასთვის იოლი საქმე არ იყო. წიგნის სიდიდე და სიმძიმე აძნელებდა მის თავისუფლად ხმარებას. პოემაზე მოთხოვნილება კი ძალიან გაიზარდა. ყოველივე ამან გამოიწვია ვეფხისტყაოსნის იაფფასიანი მორიგი გამოცემის საჭიროება. ამ საქმის განხორციელებას ხელი მოკიდეს თბილისში ქართული წიგნის მალაზიის მეპატრონეებმა გრ. ჩარკვიანმა და რ. ფანცხავამ. 1889 წ. მათ პირველად გამოსცეს ჯიბით სატარებელი პატარა ფორმატის ($7\frac{1}{2} \times 4$) ვეფხისტყაოსანი (გვ. 412). დაბეჭდილია ის გრ. ჩარკვიანის სტამბაში. შეიცავს 1589 სტროფს.

პოემის გ. ქართველიშვილის გამოცემის ტექსტის დადგენაზე დიდი მუშაობა ჩატარებულა. კომისიას ყოველგვარი ზომა მიუღია. რომ ტექსტი გაეწმინდა ფსევდორუსთველური სტროფებისაგან. ამის შემდეგ მოსალოდნელი იყო ვეფხისტყაოსნის მომდევნო გამოცემებს საფუძვლად 1888 წლის გამოცემა დადებოდა, მაგრამ, როგორც ჩანს; ეს ასე არ მოხდა. 1888 წლის შემდეგ მე-19 საუკუნეში პოემის 7 გამოცემა დაიბეჭდა და არცერთი მათგანი არ წარმოადგენს აღნიშნული გამოცემის ზუსტ გამეორებას. ქართველიშვილისეულ გამოცემაში ამოღებული სტროფები გამომცემლებმა ისევ აღადგინეს და ისევ ვრცელი ტექსტის გამოცემის ბეჭდვას მიჰყვეს ხელი; მაგალითად. ქართველიშვილის გამოცემაში ამოღებული სტროფები: 268 (თავსა უთხრა. მოჰკვე), 270 (მთით ჩამოვიდა ავთანდილ), 309 (ყმამან უთხრა, დაეო ასმათ), 355 (იმა მოყმისა ამბავი), 439 (წიგნი წიგნსა ეცემოდა), 462 (აღარა ვიცი, დამვიწყდეს), 467 (ზღუდელ მოვლიდა ზურმუხტი). 513 (ასმათი მეუბნებოდა უშიშრად), 1151 (მოვიდიან შესამკობლად), 1460 (წადი უსტარო ისწრაფე) და 1488 (შენ, საყვარელო ნუ სკმუნავ), 1890 წლის გამოცემაში ისევ აღდგენილია. ეტყობა, უკანასკნელს საფუძვლად დაედო 1887 წ. გამოცემა.

ვეფხისტყაოსნის 1890 წ. გამოცემა შეიცავს პოემის მხოლოდ ტექსტს. წიგნი უკვე დაბეჭდილი იყო 1889 წ. ოქტომბერში. გავრცელების ნებართვა კი ცენზურამ გასცა აღნიშნული წლის 2 ნოემბერს.

1889 წლის 19 ნოემბერს გაზეთი „ივერია“ (№ 247) იუწყებოდა: „ჩვენ მივიღეთ ახლად დაბეჭდილი გ. ჩარკვიანისა და რ. ფანცხავას ქართული წიგნის მაღაზიის მიერ ჯიბით სატარებელი პატარა ზომის ვეფხისტყაოსანი. გამომცემლებს წიგნი სუფთად დაუბეჭდილ და ფასიც ძვირი არ არის, ღირს ორი აბაზი“.

რაკი 1889 წ. უკვე იწურებოდა, ამიტომ გამომცემლებმა წიგნს 1889 წლის ნაცვლად 1890 წელი დააწერეს.

პოემის ეს გამოცემა არის მეათე და არა მეცხრე, როგორც წიგნს აწერია.

თავფურცლის წარწერები აწყობილია აკად. კორპუსით, 20-იანი შავით, მრგვალი შავით, გოგებაშვილის 16-ით: ვახტანგისეული კორპუსით და ჩვეულებრივი პეტიტით (იხ. ტაბ. IX). მეორე გვერდზე 10 კურსივით დაბეჭდილია ცენზურის ვიზა.

პოემის ტექსტი აწყობილია ვახტანგისეული 10-ით: სათაურები — შავი ციცერო აკადემიურით. ლუწ გვერდზე მარცხნივ და კენტის მარჯვნივ კუთხესთან დაბეჭდილია კოლონციფრები. რომლებსაც ქვემოთ გავლებული აქვთ თხელი ხაზი.

კოლონციფრი ზოგ ცალში დარღვეულია, 408 გვ. შემდეგ დაბეჭდილია 401—404, ნაცვლად 409—412-ისა. გვერდების ასეთმა აღრევამ გამოიწვია წიგნის ფორმების აღრევა აკინძვის დროს.

სათაურები დანომრილია მარცხნივ რომაული ციფრებით. ყოველი თავის ბოლოს, უმეტეს შემთხვევაში, დასმულია სხვადასხვა სახის ხაზი ან ბორდიურა.

სტროფები დაბეჭდილია შუაზე გაყოფილი შაირით, რვა სტრიქონად.

სტროფები დაშორებულია ერთმანეთისაგან ერთი სტრიქონით. ეს წესი ზოგ შემთხვევაში დარღვეულია.

წიგნი იბეჭდებოდა ნახევარ ფორმობით. ტირაჟი უცნობია, მაგრამ 1200 ცალზე მეტი არაა საფიქრებელი რომ დაებეჭდათ.

XIX

ვეფხისტყაოსნის 1890 წლის გამოცემამ ერთ წელსაც ვერ გაუძლო წიგნის ბაზარს. გამოცემის მთელი ტირაჟი სწრაფად გაიყიდა. ამიტომ პოემის მორიგ გამოცემას 1890 წელსვე შეუდგა ოზურ-

გეთში აღფეზ მიქელაიშვილისა და კონსტანტინე თავართქილაძის წიგნის მაღაზია. სათანადო ნებართვა ცენზურისაგან მიიღეს 1890 წ. 8 მაისს²⁶⁸.

გამომცემელთა მიზანი იყო, წიგნი „რაც შეიძლება შნოიანი და ლაზათიანი გამოსულიყო და ფასიც ისეთი დადებოდა, რომ მისი შეძენა არავის გაძნელებოდა“.

ამ გამომცემის შესახებ „ივერიის“ კორესპონდენტი ოზურგეთიდან შემდეგს იტყობინებოდა: „ერთი სასიამოვნო ამბავი უნდა გაგიზიაროთ: ამჟამად აქაური მესტამბეები ბექდავენ ვეფხისტყაოსანს, რომელსაც მცირე ლექსიკონი ექნება ჩართული და საგულისხმიერო ფრაზები განსაკუთრებულის მოდილო ასოებით იქნება დაბეჭდილი. წიგნი იქნება შემკული ავტორის სურათითაც. სასათაურო ასოების ამოჭრა ამ წიგნისათვის შეკვეთილი აქვს თბილისში გ. ტატიშვილს“²⁶⁹.

წიგნი მზად იყო 1891 წ. მარტში. აღნიშნული თვის ბოლოს სტამბის მეპატრონეებმა საცენზურო კომიტეტში წარადგინეს 30 ცალი წიგნი და სთხოვეს გავრცელების ნებართვა. იმავე წლის 4 აპრილს საცენზურო კომიტეტმა აცნობა გამომცემლებს, რომ წიგნის გავრცელების ნებართვისათვის საჭიროა წარმოადგინოთ პოემის ის ცალი, რომელზედაც აღნიშნულია საცენზურო კომიტეტის დაბეჭდვის ნებართვა, აგრეთვე უნდა გვაცნობოთ წიგნის ტირაჟი და ქალაქის ზომაო²⁷⁰.

7 აპრილს გამომცემლებმა საცენზურო კომიტეტს გაუგზავნეს საჭირო ცნობები და მიიღეს წიგნის გავრცელების ნებართვაც. პოემა შესდგება 1583 სტროფისაგან. დაიბეჭდა 1200 ცალი. II, 247 გვ., ანაწყობის ზომა $16\frac{1}{2} \times 9\frac{1}{2}$. გარეკანი ჩასმულია სასტამბო ხაზების აშიაში, რომელთა მარცხენა და ზემო ნაწილები ორპუნქტიანი შავი ხაზია, მარჯვენა და ქვემო ხაზი კი 10 პუნქტ. შავია, მათი მარჯვენა კუთხე ზემოთ და მარცხენა ქვემოთ მოცერილია.

გარეკანზე და თავფურცელზე ნახევარ ოვალურად დაბეჭდილია პოემის სახელწოდება ე. წ. ფერადი ასოებით, ქსილოგრაფიული წესით შესრულებული. სხვა ტექსტისათვის გამოყენებულია შემდეგი შრიფტები: ვახტანგისეული თეთრი კორპუსი, ვახტანგისე-

²⁶⁸ მოწერილი ამბები, გაზ. „ივერია“, 1890. 4 XII, № 258.

²⁶⁹ საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი, საცენზურო კომიტეტის ფონდი, საქმე № 1068, ფ. 98.

²⁷⁰ იქვე, ფურც. 103.

ული პეტიტი, გოგებაშვილის 12 და ჩვეულებრივი რუსული ციკერო (იხ. ტაბ. X).

თავფურცლის მეორე გვერდზე დაბეჭდილია რუსულად ცენზურის ვიზა დახრილი 10-ით. ქვემოთ ჩვეულებრივი ციკეროთი, დაბეჭდილია სტამბის მეპატრონეების ვინაობა. ორივე სტრიქონს თავზე ახურავს ტალღისებური ხაზები.

მესამე გვერდზე დაბეჭდილია: „გამომცემლებისაგან“, ეს სიტყვა აწყობილია 10 შავი მთავრულით, ტექსტი კი — გოგებაშვილის 16-ით. შიგ ჩართული ციფრები — ე. წ. ინგლისური კეგ. 16-ით. თვე და რიცხვი — ციკერო ვენურით, ქალაქის სახელწოდება — ვახტანგისეული 10-ით.

სიტყვა „სარჩევი“ დაბეჭდილია გოგებაშვილისეული 12-ით, ამის ქვემოთ გავლებულია ტალღისებური ხაზი.

პომის სარჩევი აწყობილია ვახტანგისეული კორპუსით. შმუცტიტული—ვეფხის-ტყაოსანი—20 შავი მრგვალით. წინასიტყვაობა — გოგებაშვილის 16-ით, მის ქვემოთ გავლებულია ტალღისებური ხაზი.

პომის ტექსტი დაბეჭდილია ჩვეულებრივი ციკერო ვენურით. თავების საწყისის პირველი სიტყვის ასო არის 24 პუნქტიანი თეთრი მრგვალი. ტექსტში აფორიზმები—12 მთავრული შავით²⁷¹. ტეპების საწყისი ასო—შავი მთავრული 12-ით. ყოველი სათაურის ბოლოს, ორიოდ შემთხვევის გარდა, დასმულია ტალღისებური ხაზი.

სათაური, სიტყვების განმარტება—გოგებაშვილი 12-ით. მის ქვეშ გავლებულია ბორდიურის ხაზი. ანბანის დასაწყისი—24-იანი თეთრი მთავრულით. დანარჩენი ყოველი სიტყვის დასაწყისი—თეთ-

²⁷¹ გასული საუკუნის ოთხმოცდაათიანი წლებიდან გამომცემლებმა დაიწყეს ვეფხისტყაოსნიდან „საგულისხმო აზრების“ ძირითად ტექსტიდან გამოყოფილი შრიფტით დაბეჭდვა და აგრეთვე მათი ცალკე გამოცემაც. 1887 წ. გრ. ჩარკიანის სტამბაში ათასი ცალის რაოდენობით დაიბეჭდა „ლექსები ვეფხისტყაოსნიდან“, იმავე წელს ივ. იუზბაშევმა დაბეჭდა „ადგილები ვეფხისტყაოსნიდან“, ცენზურაში წარადგინა 1887 წ. 19 მარტს, გამოცემის ნებართვა მიიღო იმავე წლის 22 მარტს, გვ. 18.

1890 წ. ნ. ველისციხელმა კ. ი. მესხიევისა და ს. ა. პოლუტაევის სტამბა-ცენტორაფიაში ცალკე გამოსცა ვეფხისტყაოსნის „საგულისხმო აზრები“, ვაკრცელების ნებართვა ცენზურისაგან მიიღო 1890 წ. 1 ნოემბერს, გვ. 38, ტირაჟი 600 ცალი.

1897 წ. ა. რუხაძემ და ბ. კალაძემ ცალკე წიგნად გამოსცეს შესანიშნავი ადგილები ვეფხისტყაოსნიდან, რომელსაც დაურთეს მ. გურიელისა და ალ. ყაზბეგის რამოდენიმე ლექსი. ნებართვის მისაღებად ცენზურაში წარადგინეს 1897 წ. 27 I, ნება მიეცათ იმავე წლის 17 IV (საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი, ფონდი 114, საქმეები № 829, ფ. 124; № 835, ფ. 17; №1014, ფ. 328 № 329, ფ. 25—26).

რი მთავრული ციკეროთი. ლექსიკონის ბოლოს დაბეჭდილია ზორ-
დიურის ხაზი. სიტყვები: „უმთავრესი“ — ციკერო მთავრულით,
„კორექტურული შეცდომები“ — გოგებაშვილის 16-ით. შეცდომათა
გასწორებები აწყობილია ვენური 12-ით. ბოლოში გასმულაა ტალ-
ღისებური ხაზი.

წიგნის კოლონიციფრი დაბეჭდილია თავში ხაზებშუა, რუსული
12-იანი გარნიტურიდან.

პოემას თან ერთვის შ. რუსთველის პორტრეტი, რომელიც შემ-
დეგ გამოცემებშიც იბეჭდებოდა²⁷². ბოლოში დართულია „სიტყ-
ვების განმარტება“ (გვ. 237—247) და „უმთავრესი კორექტურული
შეცდომები“ (გვ. 248), სადაც გასწორებულია 22 შეცდომა.

გამომცემლების ცნობით, წიგნის თვითღირებულებას შეადგენ-
და 25 კაპ., რომელსაც ემატებოდა შ. რუსთველის პორტრეტის ფასი
10 კაპ., წიგნი კი იყიდებოდა სურათით 40 კაპ., ხოლო უსურათოდ
30 კაპ. ვინც ას ცალ წიგნს შეიძენდა, გამომცემლები მათ პირდ-
ბოდნენ წიგნის თვითღირებულ ფასებში დათმობას.

ვეფხისტყაოსანი მთლად ისე ვერ გამოიცა, როგორც იყო გათ-
ვალისწინებული, მაგ. ყდაში ჩასმის დროს ზოგ ცალში შეცდომით
ჩართულია ზედმეტი ფორმა; ვერ მოხერხებულა სასათაურო ასოების
ხეზე ამოკრა, როგორც გამომცემლები ფიქრობდნენ; მათი სურვილი
იყო ტექსტი გადმოებეჭდათ გ. ქართველიშვილისეული გამოცემიდან.
ტექსტის ბეჭდვაზე მეთვალყურეობა, ეტყობა, გამომცემლებს სხვი-
სთვის დაუვალებიათ. მოწვეულ პირს აულია ვეფხისტყაოსნის 1887
და 1888 წლების გამოცემები და მათი მიხედვით დაუმუშავებია
1891 წ. გამოცემა²⁷³. რომ ეს ასეა, ჩანს შემდეგიდან: სტროფები
1012 (ტირის იტყვის), 1151 (მოვიდიან შესამკობად), 1460 (წადი უს-
ტამო) და 1488 (შენ საყვარელო), ყველა წინა გამოცემაშია. არაა
მხოლოდ 1888 და 1891 წლების გამოცემებში. ამას გარდა, 1711
სტროფი (ფრიდონ წაჰყვა განალამცა) პირველად დაიბეჭდა ბრო-
სეს გამოცემაში, მეორედ კი გ. ქართველიშვილის გამოცემაში. ეს
სტროფი შეტანილია 1891 წლის გამოცემაშიც. რედაქტორს სხვა გა-

²⁷² იხ. ბ. გორდეზიანი, ქართული გრაფიკა, 1959, გვ. 34.

²⁷³ ასოთამწყობები პოემის ტექსტს ნაბეჭდი ცალიდან აწყობდნენ. საამისოდ
1888 წ. მდიდრული გამოცემა, რომ აელოთ და ის ჩაესწორებინათ, საეკუოა. ამ
გამოცემის ცალს, რომელიც ძვირად ფასობდა, ამისთვის არ გააფუჭებდნენ. 1890 წ.
გამოცემა კი აწყობილია ძალიან წვრილი შრიფტით და თანაც ტაეპები დაყოფი-
ლია შუაში. ამიტომ ასოთამწყობებისათვის ეს გამოცემა არ გამოდგებოდა. ამ
მხრივ ყველაზე უფრო მოსახერხებელი იყო 1887 წლის გამოცემა. საერთოდ გა-
მოცემათა ფილიაცია საბოლოოდ მანამ არ დაზუსტდება, ვიდრე პოემის ყველა
გამოცემათა ვარიანტები არ შედგება. ეს კი უახლოესი მომავლის საქმეა.

მოცემა რომ ჰქონოდა ხელთ და იქიდან გადმოებეჭდა ტექსტი, მაშინ ასეთი მდგომარეობა არ შეიქნებოდა.

რედაქტორს შეგნებულად უსწორებია 1888 წ. ნაბეჭდი ტექსტი, მაგ. 580 სტროფი (შე დილასა მოციქული) დ. ჩუბინაშვილის 1860 წ. გამოცემის შემდეგ პირველად ქართველიშვილის გამოცემაშია შეტანილი, 1891 წ. გამოცემაში ეს სტროფი ამოღებულია (იხ. გვ. 193). ამას გარდა, ქართველიშვილის გამოცემაში არაა რამოდენიმე სტროფი: 268 (თავსა უთხრა), 270 (მთით ჩამოვიდა), 309 (ყმა-მა უთხრა, დაო ასმათ), 439 (წიგნი წიგნსა ეცემოდა), 462 (აღარ ვიცი, დამავიწყდეს), 467 (ზღუდელ მოვლიდა), 513 (ასმათი მეუბნებოდა) და სხვ. რომლებიც 1891 წ. გამოცემის რედაქტორს სხვა გამოცემიდან შეუტანია.

რედაქტორის ასეთი მოქმედება გამომცემლებისათვის ცნობილი გამხდარა წიგნის აწყობის თუ დაბეჭდვის შემდეგ, რასაც მათი გულისწყრომა გამოუწვევია. ამის შესახებ ისინი წიგნის წინასიტყვაობაში წერენ: „ეს გამოცემა სრულად გადმობეჭდილია პატივცემული გ. ქართველიშვილის მიერ გამოცემულ სურათებიან დიდ ვეფხისტყაოსნიდამ, გარდა რამდენიმე კორექტურული შეცდომისა და ოთხი-ხუთი ტაეპისა, რომელიც შეგვეპარა შიგ სხვა გამოცემებიდამ, და რადგან მათი ამოღება დიდ შრომას მოითხოვდა, ჩვენც დავტოვეთ“ (გვ. II). როგორც ჩანს, გამომცემლები საქმის სრულ კურსში არ ყოფილან, „შემოპარულ“ სტროფებს გარდა, ამ გამოცემაში, როგორც აღვნიშნეთ, „გაპარული“ სტროფიც მოიპოვება.

მწუხარებას გამოსთქვამდნენ გამომცემლები იმის გამოც. რომ მათ ვერ მოახერხეს პოემის ყველა „საგულისხმო აზრის“ მთავრული ასოებით დაბეჭდვა, რადგანაც „შემწე ამ საქმეში სრულიად არ მოგვეპოვებოდაო“. ყოველივე ამის გამო, ბოდიშს იხდიდნენ მკითხველთა წინაშე და იმედოვნებდნენ, „შემდეგში, თუ მოვესწარით ახალ გამოცემას, ვეცდებით ყოვლისფრით უნაკლულად გამოვსცეთ“.

მიუხედავად ასეთი მდგომარეობისა, ეს გამოცემაც მალე გავრცელდა და პრესამაც კარგად შეაფასა: „წიგნი ძლიერ იაფთა—ექვსისი შაური ღირს, დიდი ფორმატისა და საკმაოდ კარგს ქალაღზედაც არის დაბეჭდილიო“, წერდა გაზეთი „ივერია“ (№ 85).

XX

ვეფხისტყაოსნის მორიგ გამოცემას ოზურგეთში შეუდგა კ. თავართქილაძე. გამოცემის ნებართვა ცენზურისაგან მან აიღო 1891 წ. 28 ნოემბერს. გამომცემელმა გაითვალისწინა წინა გამოცემის გამოცდილება, მაგრამ ტექსტი ზუსტად მაინც არ გადმოუბეჭდია გ. ქარ-

თველიშვილისეული გამოცემიდან. უკანასკნელიდან ამოულიათ 580 (მე დილაა მოციქულთა) სტროფი, რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, 1860 წ. გამოცემის შემდეგ პირველად 1888 წ. გამოცემაში დაიბეჭდა. 1888 წ. გამოცემისათვის დაუმატებიათ 1227-ე სტროფი (ძელი მოსტყდა).

ეს გამოცემა 1576 სტროფისაგან შესდგება. პოემის საგულისხმიერო აზრები, წინა გამოცემებთან შედარებით, აქ მეტია წარმოდგენილი და უფრო დაზუსტებულია.

წიგნი მზად იყო 1892 წ. მაისში. XVI, 248 გვ., ანაწყობის ზომა 16×10, ტირაჟი 2400. სტამბის მეპატრონეებმა (კ. თავართქილაძემ და ა. მიქელიაშვილმა) 2 ივლისს საცენზურო კომიტეტს სთხოვეს გავრცელების ნებართვა²⁷⁴. 14 ივლისს გაზ. „ივერია“ წიგნის მიღებას იუწყებოდა.

ამ გამოცემას პირველად აქვს დართული ე. წ. „წინასიტყვაობისებური“ წერილი, სადაც საუბარია ვეფხისტყაოსნის მნიშვნელობაზე და შ. რუსთველის ბიოგრაფიულ ცნობებზე. ამას გარდა, დაბეჭდილია რუსთველისადმი მიძღვნილი ლექსები „ობოლი“ (ვახ. ორბელიანისა), „რუსთაველის სურათზე“ (აკაკი წერეთლისა) და „რუსთაველის სურათს“ (დ. მაჩხანელისა). გამოცემას ერთვის შ. რუსთველის სურათი. წიგნის ბოლოში მოცემულია „სიტყვების განმარტება“, რომელიც დადმობეჭდილია წინა გამოცემიდან.

გარეკანი და თავფურცელი გაფორმებულია, როგორც 1891 წლის გამოცემა. განსხვავება მხოლოდ რამოდენიმე სტრიქონის შრიფტშია (იხ. ტაბ. XI).

თავფურცლის მეორე გვ. დახრილი 12-ით დაბეჭდილია რუსულად ცენზურის ვიზა, მის ქვემოთ კი, დაშორებით, პირდაპირი 12-ით აწყობილია სტამბის ფირმა. პირველ სტრიქონს ზემოთ და ქვემოთ გავლებული აქვს სწორი ხაზი, მეორეს თავზე — სწორი თხელი ხაზი.

მესამე გვერდზე სიტყვა „წინასიტყვაობისებური“ დაბეჭდილია გოგებაშვილის 16-ით. ტექსტი კი—აკადემიური 12-ით. ციტატები პოემიდან — ვახტანგისეული 10-ით. რუსთველისადმი მიძღვნილი ლექსების სათაურები — ციცერო შავი მთავრულით, ავტორის ვინაობა — ვახტანგისეული 10-ით, ლექსების ტექსტი — ციცერო ვენური 12-ით, გრ. ორბელიანის ლექსის სტრიქონების დასაწყისი ასოები—შავი მთავრული 12-ით. პოემის ტექსტში შიგადაშიგ ნახმარია ორმაგი წინწყლები («»). პოემის თავების ბოლოს დასმული ხაზები ზოგი ტალღისებურია და ზოგიც სწორი.

²⁷⁴ საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი, ფონდი 114, საქმე № 1138, ფ. 246.

წიგნის დანარჩენი ნაწილები ისეა პოლიგრაფიულად გაფორმებული. როგორც 1891 წლის გამოცემა.

XXI

1896 წელს ახალ-სენაკში (დღევანდელი ცხაკაია) ძმ. თავართქილაძეებმა გამოსცეს ვეფხისტყაოსნის მორიგი გამოცემა. 1895 წ. 12 აპრილს ცენზორმა რ. ერისთავმა²⁷⁵ გასცა დაბეჭდვის ნებართვა. გამომცემლებს სურდათ პოემა დაბეჭდილიყო ზიჩის ილუსტრაციებით. ამიტომ 1895 წ. 14 აპრილს ოზურგეთისა და ახალ-სენაკის სტამბის მეპატრონემ კ. თავართქილაძემ ქართველთა შორის წ.-კ. გ. საზოგადოებას შემდეგი განცხადებით მიმართა: „ამჟამად იბეჭდება ჩემს სტამბაში მესამედ ჩემ მიერ გამოცემა ვეფხისტყაოსნისა. ამ უკანასკნელ გამოცემისათვის მინდა რამდენიმე სურათა ჩავუერთო იმგვარი, რაგვარიც გიორგი იოსელიანის გადმოკეთებულ საყმაწვილო ვეფხისტყაოსანს აქვს²⁷⁶. ამისთვის, თუმც საზოგადოებისათვის საზარალო არ იქნება, რომ ჩვენი ვეფხისტყაოსანი რამდენიმე სურათით გამოვიდეს, ჩვენ დაბეჭდვისთანავე ხსენებული წიგნისა, ასი მანეთის წიგნებს საზოგადოების წიგნის მალაზიას შევსწირავთ პროცენტების გამოკლებით“²⁷⁷.

ეს განცხადება ქართველთა შორის წ.-კ. გ. საზოგადოების გამგეობამ მოისმინა იმავე წლის 18 აპრილს და კ. თავართქილაძის თხოვნა დააკმაყოფილა.

1896 წ. მარტში წიგნი უკვე დაბეჭდილი იყო. 10 აპრილს ცენზურამ გაერცელების ნებართვაც გასცა²⁷⁸. წიგნი დაიბეჭდა 1200 ცალად. შეიცავს 1595 სტროფს, XVI, 248 გვ. (21×14).

თავფურცელზე, ნახევრად ოვალურად, დაბეჭდილია პოემის სახელწოდება ე. წ. თეთრი ასოებით, ქსილოგრაფიული წესით შესრულებული. სხვა წარწერებისათვის გამოყენებულია შემდეგი შრი-

²⁷⁵ ერისთავი რაფიელ (1824—1901)—ცნობილი პოეტი, ეთნოგრაფი, მთარგმნელი და ლექსიკოგრაფი. 1889—1896 წლებში მსახურობდა კავკასიის საცენზურო კომიტეტში ქართულ და აღმოსავლურ ენებზე გამოცემათა ცენზორად. იგი მედგრად იცავდა ქართულ ისტორიას და კულტურას მაშინდელი ცენზურის მკაცრი შემოტევებისაგან, რისთვისაც მას არაერთხელ მიუღია სასტიკი საყვედური და გაფრთხილება (იხ. შ. ვაშაყმაძე, „რაფიელ ერისთავი“, 1962, გვ. 101—107).

²⁷⁶ 1892 წ. გიორგი იოსელიანმა ილუსტრაციებით გამოსცა ვეფხისტყაოსნის შინაარსი მოზრდილ ურმათათვის. არსებობს მისი რამდენიმე გამოცემა.

²⁷⁷ საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი, ფონდი 229; საქ. № 497, ფ. 6.

²⁷⁸ იქვე, ფონდი 114, საქ. № 1365, ფ. 122.

ფტები: აკადემიური 12, ვახტანგისეული პეტიტი, გოგებაშვილის 16, შავი ციციერო აკადემიური და აკადემიური 12 თეთრი (იხ. ტაბ. XI).

თავფურცლის მეორე გვ. დახრილი 10-ით დაბეჭდილია რუსულად ცენზურის ვიზა, რომელსაც ზემოთ და ქვემოთ გავლებული აქვს ხაზები.—III გვ. სიტყვა „წინასიტყვაობისებურად“ აწყობილია გოგებაშვილის 12-ით, ტექსტი კი—აკად. 12-ით; ციტატები პოემიდან — ვახტანგისეული 10-ით. ამავე შრიფტით არის აწყობილი რუსთველისადმი მიძღვნილი ლექსთა ავტორების დასახელება, ლექსების ტექსტი კი—აკად. 12-ით. გრ. ორბელიანის ლექსის სტრიქონების დასაწყისი ასო აწყობილია შავი აკად. 12-ით.

პოემის ტექსტი აწყობილია აკად. 12-ით. იმავე შრიფტის შავით დაბეჭდილია აფორიზმები.

სათაურები აწყობილია გოგებაშვილის 12-ით. პოემის ყოველი თავის საწყისი სიტყვის პირველი ასო აწყობილია 24 პუნქტიანი თეთრი მრგვალით. თავების ბოლოს დასმულია სხვადასხვა სახის ხაზი (ტალღისებური, წერტილოვანი, სწორი, ბორდიურიანი და სხვ.). გამოცემაში ჩართულია შ. რუსთველის სურათი და ზიჩის ილუსტრაციები.

წიგნს ბოლოში ერთვის „სიტყვების განმარტება“, აწყობილია გოგებაშვილის 12-ით. ქვემოთ გავლებული აქვს ბორდიურის ხაზი. ანბანის დასაწყისი—24-იანი თეთრი მრგვალით. ასახსნელი სიტყვები — შავი ციციერო აკადემიურით. ამხსნელი სიტყვები დაბეჭდილია აკად. 12-ით. სიტყვების „განმარტების“ ბოლოს დასმულია ხაზებიანი ბორდიური.

ლექსიკონი აწყობილია ორ სვეტად, მათ შორის გავლებულია წმინდა ხაზი, რაც ტექნიკურად გაუმართლებელია, რადგანაც ასოები ზედაა მიტყუპული.

წიგნი შეიცავს XVI, 248 გვ., ანაწყობის ზომა 10×6.

ამ გამოცემის ტექსტი 409 სტროფამდე (ყმასა უთხრა ვინცა კაცმან, გვ. 46) შევსებულია სხვადასხვა გამოცემიდან, მაგ. ბროსეს გამოცემიდან (1841 წ.) არის შემოტანილი შემდეგი სტროფები: 257 (მთით ჩამოვიდა), 277 (ჩვენ ასრე მყოფნი), 292 (ჩვენი ძმა გლახ დაკოდილი), 301 (აწ იმა ყმისა საკრავად), 325 (ყმა ეტყვის), 377 (მისი მძებნელი იყომცა), 399 (მოსრულვარ შენდა შეყრამდის), 403 (ასმათ უთხრა, ლომო ცრემლით) და 404 (მეხვეწებოდა ლამოდა).

ქართველიშვილისეულ გამოცემაში ამოღებული სტროფები: 309, 348, 355. 406, 407 და სხვ. შევსებულია სხვა გამოცემებიდან. 467 სტროფის შემდეგ კი ტექსტი ზუსტად მიყვება 1888 წ. გამო-

ცემას. ეს ჩანს იქიდანაც, რომ 439 სტროფი (წიგნი წიგნსა ეცემოდა) და 1488 (შენ საყვარელო ნუ სკმუნავ) ყველა წინადროის გამოცემაშია, არაა ისინი ქართველიშვილისა და 1896 წლის გამოცემებში.

ტირაჟის ნაწილი დაიბეჭდა კარგ ქალღმერთად და ღირდა 80 კაპ., ჩვეულებრივ ქალღმერთად დაბეჭდილი კი — 70 კაპიკი.

ეურნ. „კვალის“ რეცენზენტი გამომცემელს უსაყვედურებდა, რომ მან წინასიტყვაობაში ვეფხისტყაოსანი გადაჭარბებით შეათასაო. რეცენზენტს მიზანშეწონილად მიაჩნია ვეფხისტყაოსნის გაწმენდა ყალბი სტროფებისაგან და მოითხოვს გამომცემლებს დაევალოთ ყალბი სტროფებით აღარ დაბეჭდონ ვეფხისტყაოსანიო²⁷⁹.

XXII

1899 წ. თბილისში დაიბეჭდა ვეფხისტყაოსნის ახალი სახალხო გამოცემა, რომელიც ეკუთვნის ვლ. ყიფიანს. ამის სამზადისს გამომცემელი შეუდგა 1898 წელს. გამოცემის ნებართვა ცენზურისაგან მიიღო იმავე წლის 23 მარტს. 1899 წ. ივლისში წიგნი უკვე დაბეჭდილი იყო და 26 აგვისტოს გავრცელების ნებართვაც მიიღო²⁸⁰.

ტექსტის შესახებ გამომცემელი წერს: „წიგნი გადმოიბეჭდა პატივცემულის გიორგი დავითის ძის ქართველიშვილის გამოცემიდან. დამატებული იქმნა ის ტაეებიც, რაც კი დ. ჩუბინაშვილისაგან გამოცემულს ვეფხისტყაოსანში მოიპოვება. სახელმძღვანელოდ ვახტანგ მეფის გამოცემული ვეფხისტყაოსანიც გვეკავა“. ეს ცნობა მთლად სწორი არ არის. დ. ჩუბინაშვილის 1860 წ. გამოცემის ყველა სტროფი არაა დაბეჭდილი ამ გამოცემაში: მაგ. 439 (წიგნი წიგნსა ეცემოდა), 462 (აღარა ვიცი დამვიწყდეს), 467 (ზღუდედ მოვლიდა ზურმუხტი), 513 (ასმათი მეუბნებოდა), 1012 (ტირს იტყვის), 1460 (წადი უსტარო ისწრაფე) და სხვ. უფრო ბლომადაა სტროფები შემოტანილი ბროსეს გამოცემიდან, მაგ 1497, 1584, 1700, 1726, და სხვ. რომლებიც 1841 წლის შემდეგ პირველად ამ გამოცემაშია დაბეჭდილი.

მართლწერის ნიშნები, ვლ. ყიფიანის ცნობით, 1888 წ. გამოცემის მიხედვით ყოფილა გასწორებული.

პოემა შესდგება 1600 სტროფისაგან. ტექსტში ჩართულია ზიჩის 23 ილუსტრაცია, რომელთა კლიშეები დამზადებული ყოფილა პეტერბურგში. ტექსტს ბოლოში ერთვის რუსთველისადმი მიწერილი სამი ლექსი: „თამარ მეფემ რომ ხალიფაზე გაიმარჯვა, ხახულის

²⁷⁹ ეურნ. „კვალი“, 1896, № 25, გვ. 442.

²⁸⁰ საქართველოს ცენტრალურა ისტორიული არქივი, ფონდი 114, საქმე № 1560, ფ. 450.

ლეთისმშობელს დროშა და მანიაკი მიაართვა, ეს იამბრიკო ხუთეული ოცდახუთ ლექსად შოთა რუსთველმა აღწერა“ (გვ. 239); „იამბრიკო ესე თქმული რუსთველის მიერ, ზედა — წარწერილ არს ხატსა ზედა ხახულის ღვთის—მშობლისასა“ (გვ. 240); „ზრდილობა და გვარიშვილობა, თქმული შოთა რუსთველის მიერ“ (გვ. 240). ეს ლექსები გადმობეჭდილია დ. ჩუბინაშვილის 1860 წ. გამოცემიდან. აღნიშნულ ლექსებს მიყვება ლექსიკონი ანუ, როგორც მას გამომცემელი უწოდებს „ძველი სიტყვების ახსნა“ (გვ. 241—253) და სარჩევი, ანუ გამომცემლის სიტყვით „ზანდუკი ვეფხისტყაოსნისა“ (გვ. 254—256).

ამ გამოცემის მიზანდასახულობის შესახებ, წიგნის წინასიტყვაობაში ნათქვამია შემდეგი: „ქართულს მწერლობაში არაერთხელ გამოითქვა აზრი იაფფასად გამოცემულ ქართულ კლასიკურ წიგნების შესახებ. ხშირად განმარტულა ნატვრა, რომ საჭიროა თვით ვეფხისტყაოსანიც კი გამოიცეს ისეთ ხელშისაწვდომ ფასად, რომ მისი სყიდვა ყოველს ქართველს შეეძლოს, მდაბიოსაც შეეძლოსო.

ასეთ ნატვრას ჩვენს მწერლობაში საზღვარი არ ჰქონდა, რადვანაც ყოველი ქართველი ბრძენი, ყოველი გულშემატიკივარი და ჩვენი სიკეთის მოსურნე ასეთი წიგნების ვრცელებაზედ აფუძნებდა ხალხში კარგის, სუფთა ქართულის ენის აღორძინების საქმეს, კეთილი აზრების ვრცელებას, ზნეობის სიფაქიზეს და მამულისშვილობას.

ბოდიშს მოვიხდი და თან ვიტყვი გულის სიწრფელით, რომ მე სწორედ ამ დიადმა შეხედულებამ გამაბედვინა ვეფხისტყაოსნის სახალხოდ გამოცემა და სრულიად მცირე ფასის დანიშვნა“.

წინასიტყვაობის დასასრულს მოცემულია ვეფხისტყაოსნის წინა გამოცემების სია. ცალკე თავადაა გამოყოფილი შ. რუსთველის ბიოგრაფიული ცნობები. წიგნები ყდაში იყო ჩასმული. ამ საქმეში ვ. ყიფიანს დახმარებას უწევდა ზ. კიკინაძე²⁸¹.

ვეფხისტყაოსნის ეს გამოცემა დაიბეჭდა 1200 ცალი, მაქსიმე შარაძის სტამბაში (ყოფ. ნიკოლოზის ქ. № 21). VIII, 256 გვ.

ამ გამოცემის თავფურცელზე გამოყენებულია შემდეგი შრიფტები: 20 მთაწმინდური არამთავრული, თხელი 36-იანი. კორპუსი კად., 12-იანი ხომლი, შავი აკადემიური, 10 მთ. შავი, წვრილი კორპუსი და მთავრული კორპუსი შავი (იხ. ტაბ. XIII). თავფურცლის მეორე გვ. რუსულად დაბეჭდილია ცენზურის ვიზა, აწყობილია იგი 10 ე. წ. ჩვეულებრივი გარნიტურით.

²⁸¹ გაზ. „ცნობის ფურცელი“ 1899, 3 IX, № 907, გვ. 1—2.

შმუცტიტული: პოემის სახელწოდება—20 მრგვალი შავით; ავტორი — წერილი კორპუსით.

გამომცემლის წინასიტყვაობა-16 გოგებაშვილით, ტექსტი—აკადემიური 12-ით, ხელმოწერა წერილი კორპუსით.

სათაური: შოთა რუსთაველი—ჩონჩხი თეთრი მთავრული 12-იანი, წელი—12-იანი ჩვეულებრივი რუსული. ხელმოწერა—წერილი კორპუსით. ვეფხისტყაოსანი — ჩონჩხი თეთრი მთავრულით. მის ქვემოთ წერტილოვანი ხაზია.

პოემის თავების დასაწყისი ტაეების პირველი ასო — ასოსართი, შესრულებულია ქსილოგრაფიულად.

სათაურები აწყობილია 16 გოგებაშვილით, ტექსტი—ჩვეულებრივი ციცეროთი. აფორიზმები — აკად. შავი ციცეროთი. ყველა ტაეპის საწყისი სიტყვების პირველი ასო დაბეჭდილია ასომთავრული შავით.

თავების ბოლოს დასმულია სტამბის სხვადასხვა სახის ხაზები, ზოგ შემთხვევაში — ბორდიური.

რუსთველესადმი მიწერილი ლექსების სათაურები დაბეჭდილია შავი ციცერო აკადემიურით. „ძველი სიტყვების ახსნა“—ჩონჩხი 12 მთავრულით. განსამარტებელი სიტყვები — 12 ჩვეულებრივი; განმარტება—აკად. 12-ით; განსამარტებელი სიტყვების საწყისი ასო დაბეჭდილია ასომთავრული შავით. ზანდუკი — მრგვალი 16 მთ. შავით. სიტყვა: ვეფხისტყაოსანი — ჩონჩხი მთ. 12-იანი თეთრით, ტექსტი—12 აკადემიურით.

კალონციფრი ხაზებს შორის აწყობილია კორპუსი რუსული გარნიტურიდან.

ილუსტრაციები დაბეჭდილია ქსილოგრაფიული წესით.

პოემის ტექსტში 1737-ე სტროფი (შინა წავიდეს ყოველი) შეცდომით ორჯერაა დაბეჭდილი (იხ. გვ. 229).

გამომცემელი მწუხარებით აღნიშნავს, რომ მიუხედავად დიდი ცდისა, თითო წიგნის ფასი 30 კაპ. ყოფილიყო, ვერ მოხერხდაო, „რადგანაც თვით წიგნიც ამაზე მეტ ფასად დაჯდა, ამას უნდა აღმატოს მეწიგნეების გასასყიდი პროცენტის მანათზე აბაზი და მაშინ გამოვა, რომ წიგნი ამ გამოცემისა უნდა გაიყიდოს თითქმის იმ ფასად, როგორც თვით დასაბეჭდი დამჯდარა. იმედი კი გვაქვს, რომ შემდეგი გამოცემის, თუ ეს დროით მოხდა, ბევრად იაფად დაჯდება და მაშინ ცხადი საქმეა ჩვენს ნატვრასაც სისრულე მიეცემა, თითო წიგნი 30 კაპ. ელირება“.

მიუხედავად ასეთი მდგომარეობისა, ეტყობა, გამომცემელს წიგნზე ფასი მაინც 30 კაპ. დაუდგია. გაზ. „ივერიამ“ სიამოვნე-

ბით აღნიშნა, რომ წიგნის ფასი 30 კაპიკია, რაც არ არის ძვირიო²⁵².

XXIII

1899 წელს ბათუმში ძმ. თავართქილაძეებმაც დაბეჭდეს ვეფხისტყაოსანი, რომელიც წარმოადგენს მათ მიერ 1891, 1892 და 1896წ. გამოცემული პოემის საფუძველზე დამუშავებულ ახალ რედაქციას. მაგ. 1891 და 1896 წწ. გამოცემებიდან 1899 წ. გამოცემაში არ შეუტანიათ 270 (მთით ჩამოვიდა ავთანდილ) და 309 (ყმაყა უთხრა, დავო ასმათ) სტროფები; არ შეუტანიათ აგრეთვე 1896 წლის გამოცემიდან 247 (შერმადინ უთხრა: „მართალ ხართ“), 257 (იგი პირად მზისა მსგავსი). 325 (ყმა ეტყვის, ხედავ სისხლისა), 355 (იმა მოყმისა ამბავი), 377 (მისი მძებნელი იყომცა) და სხვ. სტროფები. წინა გამოცემებიდან ახალ გამოცემაში ამოუღიათ 278 (ხელთა ჰქონდა ისარ-მშვილდი) სტროფი, ხოლო 1896 წ. გამოცემიდან დაუტოვებიათ 277 (ჩვენ ასრე მყოფნი არ ვარგვართ) სტროფი. პოემა წარმოდგენილია 1578 სტროფი.

ამ გამოცემისათვის საცენზურო კომიტეტმა (ცენზორი ჟურული) ნებართვა გასცა 1899 წლის 18 თებერვალს, რომელიც გამოცემელმა მიიღო იმავე წლის 9 მარტს. წიგნი დაბეჭდილი იყო იმავე წლის აგვისტოს პირველ რიცხვებში, გავრცელების ნება კი საცენზურო კომიტეტმა გასცა 17 აგვისტოს²⁵³.

წიგნის გარეკანზე დაბეჭდილია მ. ზიჩის ილუსტრაცია: შ. რუსთველი თამარ მეფეს უძღვნის ვეფხისტყაოსანს. ილუსტრაციის თავზე 36 განიერი არამთავრული თეთრით დაბეჭდილია პოემის სახელწოდება. ქვემოთ: სურათებიანი გამოცემა — გოგებაშვილის 16 გაშლით.

გარეკანის მე-4 გვ. დაბეჭდილია ფრთოსანი ბავშვი, რომელსაც ხელში უჭირავს გაშლილი პერგამენტი. ქვემოთ მარჯვენა ხელის ცერი მიუთითებტ წარწერას: „მალე გამოვა გასასყიდათ „ვეფხისტყაოსანი“ ფერადი წამლებით დაბეჭდილი, კარგ ქალღმრთელ და ძვირფას ყდაში, ფაჩი ორი მანეთი“, — აწყობილია კენჭური 12-ით.

თავფურცელზე ნახევრად ოვალურად დაბეჭდილია პოემის სახელწოდება ქსილოგრაფიულად შესრულებული ასოებით. სხვა წარწერებისათვის გამოყენებულია შემდეგი სტამბური ასოები: აკადემიური 12, 16 მრგვალი ფერადი, 10 მთ. შავი, ვახტანგისეული შავი

²⁵² გაზ. „ივერია“ 1899, № 184, 27 VIII. 4.

²⁵³ საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი, ფონდი 114, საქ. № 253, ფ. 95—96.

12, რუსული რემინგტონის გარნიტურის 10 (იხ. ტაბ. XIV). თავფურცლის მეორე გვ. ცენზურის ვიზა დაბეჭდილია რუსული დახრილი 12-ით, ქვემოთ გავლებული აქვს სწორი თხელი ხაზი. III გვ. წარწერა ავტორის სურათზე—გოგებაშვილი 16-ით; ტექსტი—ციცერო ვენურით. ზოგი აბზაცის საწყისი სიტყვის პირველი ასო დაბეჭდილია შავი მთავრული 12-ით. თავების ბოლოს დასმულია სტამბური ბორდიურა. სარჩევი—გოგებაშვილის 16-ით, მის ქვემოთ დასმულია სასტამბო ბორდიურა. სარჩევის ტექსტი—კორპუსი ვენურით. ბოლოში უზის ბორდიურა.

შპეტტიტული: ვეფხისტყაოსანი—20 ფერადით, მარჯვნივ და მარცხნივ უზის ორ-ორი ვარსკვლავისებური ბორდიურა. ქვემოთ ავტორის ვინაობა — 12 ჩონჩხი მთავრულით.

პოემის წინასიტყვაობა — ვახტანგისეული შავი 20 არამთავრულით. ქვემოთ უზის ბორდიურა.

პოემის ტექსტი აწყობილია ვენური 12-ით. ტაეპის დასაწყისი პირველი ასოები—შავი მთავრული 12-ით. ყოველი თავის დასაწყისი ტაეპის პირველი სიტყვის ასო—24-იანი თეთრი, ჩასმულია სასტამბო სხვადასხვა სახის ბორდიურაში. პოემის წინასიტყვაობის ბოლოში და პოემის ტექსტის დასასრულს დაბეჭდილია მფრინავი მტრედის სურათი, რომელსაც ნისკარტით ტოტი უჭირავს.

პოემის სათაურები დაბეჭდილია გოგებაშვილი 16-ით. ზოგან თავის დასასრულს დაბეჭდილია სასტამბო ბორდიურა. ზემო აშიის ქვემოთ. პატარა ხაზებს შორის, დაბეჭდილია გვერდების ნუმერაცია რუსული გარნიტურის ციფრებით. „სიტყვების განმარტება“ — შავი ციცერო მთავრულით. განსამარტავი სიტყვები — ციცერო ვახტანგისეული შავი. განმარტება — ციცერო ჩვეულებრივი. ლექსიკონი აწყობილია იმ სახით, როგორც 1896 წლის გამოცემაშია. დასასრულ არის ბორდიურა.

ტექსტში ჩართულ ილუსტრაციებზე წარწერა დაბეჭდილია წვრილი კორპუსით. ზოგი მათგანის საწყისი სიტყვის პირველი ასო აწყობილია მთავრული შავით.

წიგნი სუფთად არის გამოცემული (288 გვ., ანაწყობის ზომა $9\frac{1}{2} \times 6$) და ფასიც 30 კაპიკი არ იყო ძვირი.

გაზ. „ივერიის“ რეცენზენტი 1899 წ. 27 აგვისტოს ნომერში (№ 184), იხილავდა ვლ. ყიფიანისა და კ. თავართქილაძის გამოცემებს და წერდა: „სიამოვნებით აღვნიშნავთ ვეფხისტყაოსნის იათის გამოცემის დაბეჭდვას, რადგან კარგის ნაწარმოების გავრცელების პირველი საშუალება მისი სიიაფაა. რაც უფრო იათია წიგნი, რაღათქმა უნდა, მით უფრო ბევრს შეეძლება მისი მოპოვება და წაკითხვა“.

როგორც აღნიშნეთ, თავართქილაძის 1899 წ. ზემოაღნიშნული გამოცემის გარეკანის მეოთხე გვერდზე გამომცემლები აცხადებდნენ, მალე გამოვა გასასყიდად ვეფხისტყაოსანი ფერადი წამლებით დაბეჭდილი კარგ ქალაღზედ და ძვირფას ყდაშიო. ბიბლიოგრაფიებში კი, აღნიშნულ წელს ნაჩვენებია თავართქილაძის მხოლოდ ერთი გამოცემა²⁸⁴.

ვეფხისტყაოსნის 1899 წლის გამოცემის ცალების შესწავლამ გამოავლინა, რომ ძმ. თავართქილაძეებს 1899 წელს ქ. ბათუმში ვეფხისტყაოსანი მართლა გამოუციათ მეორედ, რომლის ყველა გვერდი ჩასმულია აშიაში. დაბეჭდილია იგი სტამბური ბორდიურით ორ ფერად—შავად და ვარდისფერად. კუთხეებში დამატებული აქვს სასტამბო ბორდიურები, რომლებიც ჰქმნიან ჩარჩოსებურ მოყვანილობას (იხ. ტაბ. XV). პირველად დაბეჭდილია შავ ფერში, შემდეგ კი ვარდისფერში. ბეჭდვის დროს ფერებს შორის სიმეტრია ზოგჯერ დაცული არ არის.

წიგნი დიდი ფორმატისაა (26×18). ჩასმულია იგი მაგარ მუყაოს კოლენკორგადაკრულ ყდაში. გარშემო ოთხკუთხედად შემოვლებული აქვს ტვიფრული ჩარჩო, რომლის ქვემოთ, მარცხნივ 36 განიერი არამთავრული თეთრით დაბეჭდილია: „შოთა რუსთაველი“. ჩარჩოს ქვემო მარცხენა კუთხიდან ზემო მარჯვენა კუთხისაკენ გასწრვივ, 36 მსხვილი მთავრულით დაბეჭდილია პოემის სახელწოდება. ძირს 36 მთავრულით დაბეჭდილია: „გამოცემა ძმ. თავართქილაძეებისა“. მის ქვემოთ კი ბორდიურაა.

წიგნი დაბეჭდილია სუფთად, სქელ, კარგი ხარისხის ქალაღზე, ღირებულა 2 მანეთი. ქართველიშვილისეული გამოცემის შემდეგ, იგი პირველი მდიდრული გამოცემაა.

ძმ. თავართქილაძეების 1899 წ. პოემის ორივე გამოცემა ერთი ანაწყობიდან მომდინარეობს: ორივე გამოცემის წიგნების გვერდები ზუსტად ემთხვევა ერთმანეთს; ამას გარდა, ზოგ ადგილას სტროფების დასაწყისი სიტყვის პირველი ანო ორივე გამოცემაში შეცდომით შავით არ დაუბეჭდიათ (შდ. გვ. 42, 44, 46, 47, 49, 61, 67—69, 76, 94, 97, 98 და სხვ.). პოლიგრაფიული გაფორმება. ცენზურის ვიზის თარიღი, წინასიტყვაობა, ილუსტრაციები და მათი განლაგება ორივე გამოცემაში ერთნაირია, გამონაკლისს შეადგენს მხოლოდ 56 და 62 გვერდზე მოთავსებული ილუსტრაციები.

²⁸⁴ მიუხედავად იმისა, რომ თვით გამომცემელს აქვს აღნიშნული, რომ მან 1899 წელს ქ. ბათუმში პოემის ორი გამოცემა დაბეჭდა (იხ. ვეფხისტყაოსანა, ქ. თავართქილაძის გამოცემა, 1910, გვ. 1).

ვეფხისტყაოსნის ბექდვის დროს ზოგი ასო დაზიანებულია და შემდეგ შეუცვლიათ, მაგ. 42-ე სტროფის დასაწყისი „იყო არაბეთს“, ი გამოცემებში სხვადასხვა ჩარჩოთია დაბეჭდილი (გვ. 19), აგრეთვე (161 გვ.) სიტყვა „რაზომცას“ პირველი ასოც სხვადასხვანაირია.

XXV

1895 წ. 4 მაისს გაზ. „ივერია“ იუწყებოდა: „გრიგოლ ჩარკვიანის სტამბაში იბეჭდება ვეფხისტყაოსანი ქართულის წვრილი ასობით. წიგნი იქნება პატარა ჯიბის სატარებელი“.

ეს წამოწყება გამომცემელს. მაშინ, ეტყობა, ვერ დაუმთავრებია და ამიტომ 1899 წელს ხელახლა შედგომია აღნიშნული სახის პოემის გამოცემის სამზადისს. საამისო ნებართვა ცენზურისაგან მიუღია 1899 წ. 25 აპრილს²⁸⁵. 1900 წლის აპრილში კი წიგნი მზად ჰქონია, რომლის გავრცელების ნებართვა ცენზურისაგან მიუღია იმავე წლის 10 მაისს (ცენზორი ჟურული)²⁸⁶.

გარეკანზე დაბეჭდილია ბორდიური მ. ზიჩის ილუსტრაციიდან (იხ. ტაბ. XVI). გრავიურა გრ. ტატიშვილისაა. ტექსტისათვის გამოყენებულია წვრილი ვენური კორპუსი.

თავფურცელზე წერია: „შოთა რუსთაველი“, აწყობილია იგი 12-იანი შავი აკადემიურით.

შმუცტიტულზე დაბეჭდილია „ვეფხისტყაოსანი“. ქვემოთ — გამოცემული გრ. ჩარკვიანის მიერ. პირველი აწყობილია ჩონჩხი 12-ით, მეორე — წვრილი კორპუსით.

შმუცტიტულის მეორე გვერდზე დაბეჭდილია რუსულად ცენზურის ვიზა, მის ქვემოთ—სტამბის ფირმა, მათ შორის გავლებულია წმინდა ხაზი. პირველი აწყობილია პეტტიტი კურსივით, მეორე—ჩვეულებრივი პეტტიტით.

გამოცემას ერთვის შ. რუსთველის სურათი, გრავიურა აქაც გრ. ტატიშვილისაა.

პოემის ტექსტი აწყობილია ჩვეულებრივი პეტტიტით, უშპონოთ, ზომა 6×3. სათაურები შავი აკადემიური 12-ით. ლუწ და კენტ გვერდებზე გადაბმით დაბეჭდილია პოემის შესაფერისი სათაურები, რომლებსაც ქვემოთ მთელ მანძილზე გავლებული აქვს წმ. ხაზი. სათაურები ტექსტისაგან გამოყოფილია სხვადასხვა სახის პატარა ხაზით.

²⁸⁵ წიგნზე ცენზურის ვიზა აღნიშნულია 1900 წ. 4 აპრილი.

²⁸⁶ საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი, ფონდი 114, საქმე № 1628, ფ. 253, საქ. № 134, ფ. 56—57, საქმე 1624 ფ. 25.

ამ გამოცემის გვერდებზე დაბეჭდილი სტროფები ეთანაბრება 1890 წ. გამოცემის გვერდებს იმ განსხვავებით, რომ პირველში სტროფი „დავითის ქნარი ვითა ვსთქვენ“ რომელიც 1890 წ. გამოცემაში 411-ე გვერდზეა მოთავსებული, ამ გამოცემაში დაბეჭდილია 412 გვერდზე. ამას გარდა ამ გამოცემაში სათაურების ნუმერაცია სათაურთა თავზეა დაბეჭდილი და არა სათაურის დასაწყისში, როგორც 1890 წლის გამოცემაშია. მართალია, ამ გამოცემაში გასწორებულია 1890 წლის გამოცემის კოლონიფრებში დაშვებული შეცდომა, მაგრამ ახალი შეცდომისაგან არც ეს გამოცემა დაზღვეული: ერთი და იგივე ფორმა სხვადასხვა სიგნატურით არის დაბეჭდილი. ბეჭდვის დროს ეს შეცდომა გამოუსწორებიათ, რის გამოც ზოგ ცალში გვხვდება ტექსტის განმეორებანი.

წიგნი დაიბეჭდა 1200 ცალი, ღირდა 25 კაპიკი.

ამ გამოცემით დამთავრდა ჩეცხრამეტე საუკუნეში ვეფხისტყაოსნის ბეჭდვა.

ვეფხისტყაოსნის ძარბველი შვილისეული გამოცემის ბეჭდვის დამდგენი კომისიის მიღებული შენაწორებანი*

ვეფხისტყაოსნის დ. ჩუბინაშვილისეული (1860 წ.) გამოცემიდან პოემის 1888 წლის ტექსტის დამდგენ კომისიას ფსევდორუსთველისად მიუჩნევია და გადაუხაზავს შემდეგი სტროფები:

190 (თავსა უთხრა) ამ სტროფის მესამე ტაეპში წითელი ფანქრით გაუსწორებიათ: სიტყვა „მზისა“—„ყმისა“, მარჯვენა აშიაზე ტაეპისათვის მიუწერიათ კითხვითი ნიშანი, რომელიც შემდეგ იმავე ფანქრით გადაუხაზავთ.

192 (მთით ჩამოვიდა ავთანდილ) ლურჯი ფანქრით მესამე ტაეპში გასწორებულია სიტყვა „გასცუდებოდეს“—„გასცუდებოდეს“, სტროფი გადახაზულია წითელი ფანქრით.

221 (ყმამან უთხრა დაო ასმათ) ნასწორებია უბრალო ფანქრით: ჰსთქვა-ჰთქვა, გარდმოჰსწვიმდეს— გარდმოსწვიმდეს (2), ერთმანერთსა—ერთმანეთსა, ჰსწმინდეს—სწმინდეს (4), სტროფი გადახაზულია წითელი ფანქრით, მარჯვნივ, ლურჯი ფანქრით, მიწერილია კითხვითი ნიშანი.

252 (მაშა რათგან მიჯნურობა) ნასწორებია უბრალო ფანქრით: რათ-გან—რადგან (1), შენ-თვის მოვჰკვდე ამის-ებრივ—შენთვის მოჰკვდე ამისებრივ (4), სტროფი გადახაზულია ლურჯი ფანქრით.

*მხედველობაში მიღებული არაა უ-ს ვ-ით გასწორება, ვეფხისტყაოსნიდან—პეორე ვინის ამოკლება, მეოთხე ტაეპის დამაკავშირებელი და, რომელიც ყველგან გადახაზულია წითელი ფანქრით და შავი ფანქრით ნასწორები დეფისები.

258 (იმა მოყმისა ამბავი) გასწორებულია წითელი ფანქრით: არ-სადა—არა სად (1), უბრალო ფანქრით: ვის-გან—ვისგან (2), დაჰს-სდუმდი—დასდუმდი (4), სტროფი გადახაზულია წითელი ფანქრით, მარჯვნივ მიწერილია კითხვითი ნიშანი.

301 (კაცმან ვით ჰპოოს) ნასწორებია უბრალო ფანქრით: დანაბა-ღია—დანაბა ღია (2), დანაბაღია—და ნაბაღია (3). 302 (მაგრა ღმერ-თმან მოწყალემან). ეს ორივე სტროფი ერთდროულად არის გადახა-ზული უბრალო ფანქრით ორივე ერთად შემოხაზულია ლურჯი ფანქრით.

320 (წიგნი წიგნსა ეცემოდა) წითელი ფანქრით გასწორებულია ნაბეჭდის კორექტურული შეცდომა: თამამობდა—თამაშობდა (4). სტროფი გადახაზულია უბრალო და წითელი ფანქრით, მარცხენა აშიაზე კი შემოხაზულია ლურჯი ფანქრით.

336 (ალარ ვიცი დამავიწყდეს) გასწორებულია ლურჯი ფანქ-რით: ნაკეთა—ნაკეთთა, სტროფი გადახაზულია უბრალო და წითე-ლი ფანქრით. მარცხენა აშიაზე შემოხაზულია ლურჯი ფანქრით.

339 (ზღუდედ მოვლიდა ზურმუხტი) გადახაზულია უბრალო და წი-თელი ფანქრით, მთელი სტროფი კი შემოხაზულია ლურჯი ფანქრით.

377 (ასმათი მეუბნებოდა უშიშრად) გადახაზულია უბრალო და წითელი ფანქრით, მარცხნივ შემოხაზულია ლურჯი ფანქრით.

649 (დეეთა ყვირილი, ზახილი) გადახაზულია წითელი ფანქრით.

756 (შეკრა წითელი ასი ათასი) გადახაზულია ლურჯი ფანქრით.

829 (ჰსტირს, იტყვის) გადახაზულია ლურჯი ფანქრით.

962 (მოვიდიან შესამკობლად) გადახაზულია წითელი ფანქრით.

1037 (ძელი მოსტყდა) გადახაზულია ლურჯი ფანქრით.

1269 (წადი უსტარო, ისწრაფე) გასწორებულია წითელი ფანქ-რით: ბედად—ბედით, სტროფი გადახაზულია იმავე ფანქრით.

1296 (შენ საყვარელო, ნუ სკჰუნავ) გადახაზულია წითელი ფანქრით.

1497 სტროფის შემდეგ შავი მელნით მიწერილია 1956 წ. გა-მოცემის 1700-ე სტროფი (ანთანდილ იცნეს გაისმა ხმა მათგან სი-ხარულისა). ამავე მელნით და ზელით მარცხნივ მიწერილია: „აქ უნ-და“. შემდეგ ეს სტროფი გადაუხაზავთ წითელი ფანქრით. ასეთივე მდგომარეობა გვაქვს 1521 სტროფის შემდეგაც: სადაც მიწერილია 1956 წ. გამოცემის 1726 სტროფი (ტარიელ ფრადონ გაგზავნა მის ყმისა მოსაყვანელად), რომელიც გადახაზულია ლურჯი ფანქრით.

ზოგი სტროფი საექვოდ მიუჩნევიათ, მაგრამ შემდეგ მაინც და-უბეჭდავთ, ასეთებია: 5 (მიბრძანეს მათდა საქებრად, გვ. 2)*, 9 (მი-

* აღნიშნავს: სტროფს მარცხენა მხარეს უბრალო ფანქრით მიწერილი აქვს „საექვოა“, **—სტროფს მარცხენა აშიაზე მიწერილი აქვს კითხვითი ნიშან-

ჯნურობა არის ტურფა გვ. 3)*, 10 (ჰხამს ზიჯნური ხანიერი, გვ. 3)**, 16(ესე ამბავი სპარსული, გვ. 4)*, 18 (რაცა ვის რა ბედმან მის-
ცეს, გვ. 4), 21 (მაშინდა ნახეთ მელექსე, გვ. 5)**, 22 (მოშაირე არა
ჰქვიან, გვ. 5)**, 26 (ჩემი აწ სცანით ყოველმან გვ. 6)**, 27 (ვთქვა
მიჯნურობა პირველი, გვ. 6)**, 28 (მას ერთსა მიჯნურობასა, გვ.
6)**, 29 (მიჯნური შმაგსა გვიქვიან, გვ. 7)**, 30 (მიკვირს კაკი რად
იფერებს, გვ. 7)**, 31 (თუ მოყვარე მოყვრისათვის, გვ. 7)**, 70
(ყვლავ ჰბრძანა მონა თორმეტი, გვ. 16)*, 124 (დაღრეჯით იყო
მჯდომარე, გვ. 27), 165 (მიწამცა თქვენი ავთანდილ, გვ. 36)*, 171
(„იგი ველი გაირბინა“, გვ. 37)*, ეს სტროფი გადახაზულია უბრალო
ფანქრით და მარჯვენა აშიაზე იმავე ფანქრით ორი კითხვითი ნიშა-
ნი უზის), 176 (ამ საქმესა მემოწმების გვ. 39)*, 234 (ყვლავ ეტყვის
ყმაო რა გინდა, გვ. 50)*, 240 (ყვლავ ეტყვის ყმაო რად მპოვე,
გვ. 51)*, 267 (მან ქალმან ხელ-ჰყო, გვ. 56)*, 268 (ცოტად მიწვა,
მიიძინა, გვ. 56)*, 272 (ყოვლი პირი ქვეყნისა, გვ. 57)* 282 (მობ-
რუნდა, ყმამან ავთანდილს, გვ. 59)*, 369 (ავდეგ მსხდომნი ნადი-
რობით, გვ. 77)*, 387 (პირველ გაჭრისა პირება, გვ. 84) სტროფი
ნასწორებია წითელი ფანქრით: პირობა—პირება, დასწყენარდეს—
დაწყენარდეს (1).

1507-ე სტროფის შემდეგ ჩამატებულია პოემის 1956 წ. გამო-
ცემის 1711-ე სტროფი (ფრიდონ წაყვა გაღანამცა გავლეს ველი დი-
დსა ხანსა, გვ. 340), რომელიც ქვემო აშიაზეა შავი მელნით მიწერი-
ლი, წითელი მელნით კი გასწორებულია: მეფე-მეფეს (4). მარცხნივ
მითითება აქვს: ნახეთ ზემოთ, ზემოთ კი, 1507-ე სტროფის დასას-
რულს, ჩასაწერი ადგილი წითელი ფანქრით არის მითითებული და
აშიაზე შავი მელნით მიწერილია: „აქ უნდა“.

657-ე სტროფი („რაცა გითხარ, მომისმინე“, გვ. 145) გადახაზუ-
ლია უბრალო ფანქრით. მარჯვნივ კი შემოხაზულია ლურჯი ფანქრით
და გვერდზე იმავე ფანქრით დასმული აქვს კითხვითი (?) ნიშანი.

1013 („მოასხნა ოთხი მონანი“, გვ. 224) მარჯვნივ შემოხაზულია
ლურჯი ფანქრით.

თვით ტექსტში შეტანილია შემდეგი სახის შესწორებანი:

6,1 გამოქმად—გამოთქმად. 7,1 მოდავსხდგეთ—მო დავსხდეთ;

ნი (?). დანარჩენი სტროფები მარცხნივ შემოხაზულია უბრალო ფანქრით. გვერ-
დები მითითებულია ვეფხისტყაოსნის გ. ქართველიშვილისეული გამოცემის.

184-ე სტროფამდე ჩასწორებულია წითელი მელნით, შემდეგ კი—წითელი და
ლურჯი ფანქრით. ლურჯი ფანქრით ნასწორები აღნიშნული გვაქვს ვასკველით
(*), შიმის წინა ციფრი აღნიშნავს სტროფის ნუმერაციას, ბოლო—ტიეპისას,
ტირეს (—) წინა ნაწილი ვეფხისტყაოსნის 1860 წ. გამოცემის ტექსტია, მომდე-
ნო—კომისიის მიერ გასწორებული.

3 დავკე—დავკე; 4 ამბად—ამბვად. 11,2 ჰსთობდეს—სთობდეს. 12,4 მისნი—მისი. 13,2 ზმიდეს—ჰმიდეს. 15,1 ამაღარი—ამა დარი; 4 მესაჰარი—მე სამარი. 16,4 ხელ-ჰქნელმან—ხელ-ჰქნელმან. 18,4 უწუნებდეს—უწუნობდეს. 22,1 ჰსთქვას—სთქვას. 24,3 ჰსთქვან—სთქვან. 25,1 აბრკუმებდეს—აბრკუმობდეს. 26,2 ეს მიჩანს—ესე მიჩნს. 27,4 თობობათა—თობობამცა. 29,2 შმაგობა—ჰშმაგობს; 3 საღთო—საღმრთო; 4 ქვე-უც—ქვე-უძს. 30,3 ჰსძულს—სძულს. 31,1 ჰსტირს—სტირს. 34,3 ვაზირნი—ვეზირნი; 4 დაიხსნა—დაიხსნა. 41,1 გულსა მისა—გულსსა მისა (შემდეგ უბრალო ფანქრით გაუსწორებიათ: გულსა მისსა).

42,4 ვით—მით. 46,1 თაყვანის-ჰსცეს—თაყვანი-სცეს. 49,1 სწორედ—სწორად. 3 უხვია ხსნილსა—უხვი ახსნილსა. 55,3 ნაბუქარსა—ნაბუქალსა. 60,4 ოყლამცა—ყოლამცა. 61,4 ტყუვის—სტყუვის. 64,1 ბძანებასა—ბრძანებასა; 3 გამომკრთალთა—გამომკრთალსა. 67,2 სპანია—ყმანია. 69,1 დამორჩილდა—დაჰმორჩილდა. 70,1 ბრძანებს—ბრძანა. 71,4 გაყარეს—გაჰყარეს. 73,4 ჰსვრიდეს—ჰსრვიდეს. 75,3 ჰსჯობდეს—სჯობდეს. 76,2 მიხოცდეს, მიესროდეს—მიჰხოცდეს, მიისროდეს; 3 დაელივნეს—დაელივნის. 77,2 დახოცეს—დაჰხოცეს; 4 ჰგავს ალვა ედემს ისხეს—ჰგავსო ალვას ედემის ხეს. 78,2 ჰსდის—სდის; 3 რბის—ჰრბის. 79,1 ერთმან ერთსა—ერთმანერთსა. 80,4 ვისგან—მისგან.

82,1 უჩანს ვით—უჩნს ვითა. 83,2 მოჰსდგეს—მოსდგეს; 3 უთქს—უს. 87,4 ჰსტირს—სტირს. 90,3 შემიწუხდა—შემიძრწუნდა. 93,2 კაპარჰი—კაპარჰნი. 94,4 გასაპოპელად—გასაპობელად. 96,1 შეჰსხდენ—შესხდენ; 3 მიუქს—მიუგს. 103,2 აჰთა—ამითა (შემდეგ უბრალო ფანქრით აღამ შეუერთებიათ და ბოლო ანი გამოუყვიათ). 107,4 ჰსჯობდეს—სჯობდეს. 108,4 ჰსცნო—სცნა (ჰ გადახაზულია უბრალო ფანქრით). 110,1 შეჰსჯდა—შესჯდა; 2 შეუზახენ—შევეუზახენ. 116,2 ჰსძებნეს—სძებნეს. 118,2 ვინმე—რამე. 120,4 გიბძანებსო—გიბრძანებსო. 121,3 ნახვა—შეყრა*. 123,1 გაცრცივლსა—გაძრცივლსა; 2 ფასისა, საჰირონი—ფასის, გასაჰირონი. 124,3 დასჰსჯდა—დასჯდა*.

125,4 რაცა გეკვირვების—რამცა გეკურნების. 126,3 საეჰვირად—საეჰვი რად. 127,1 შენდა—შენ და; 4 გენუკევ—ვენუკვი. 128,1 აჰანამდის საუბარსა—აჰანამდის ნაუბარსა. 129,2 გყავს ჰსწორად—გყავს სწორად; 3 მერმე—მერე. 130,4 შემიყარე—შემეყარე. 131,4 დაუმჰნარი—დაუმჰკნარი. 132,2 შენა ჰმარი—შენაჰმარი. 134,4 დასჰკნების, იეფადა—დასჰკნები იეფად ა. 136,2 ასადაგეს—აჰად აგეს*; 3 ასადაგეს—სად აგეს*. 137,1 ვერ გასძლებდა—ვერა სძლებდა. 138,4 ხამსა მოყვარის-თვის—ხამს მოყვრისათვის. 139,3 სიახლევე—სიახლოვე. 140,1 მოშორებთა—მოშორება; 4 შეჰსჯდა—შესჯდა (ჰს

გადახაზულია წითელი ფანქრით, ს შემდეგ აღდგენილია უბრალო ფანქრით). 142,3 ქმნილთა—ქმნილნი. 145,3 აღსდგა, ჩანს—აღგა, უჩნს.

147,3 მოჰსცდების—მოსცდების. 148,2 გარეთ—გარე. 151,1 მოუკლავარ—მოუჟკლავარ* (ამ სტროფს მარცხენა აშიაზე ლურჯი ფანქრით ჯვარი აქვს დასმული). 152,4 წადილი—წამალი. 154,4 ვიქმ—ვიქ. 155,3 ჩემმაგირ—ჩემმაგიერ. 156,3 დაჰსჰნახე—დაჰსჰნა ხე. 157,1 სასურველია-სასურვალაია. 159,2 თვალთა — თვალთათ. 161,1 მამისმინე—მომისმინე. 162,1 უთხრა—ვუთხრა*. 163,3 სამ-წელს—სამ-წელ. 164,1 დაზრდილნო—გამზრდელნო. 166,1 სამ—სამე; 2 დავყო—დავყო. 170,4 თინათინა—თინათინ ა. 171,2 ვინმცა—ვინცა. 176,3 ბალახში—ბადახში. 178,1 დაჰსთოვა, დასთრთვილა—დათოვა, დასთრთვილა (დაჰსთოვა—წითელი ფანქრით წაშლილია ჰ, უბრალოთი—ს); 3 ჰსთქვის—თქვის, ანასა—ან ასა*. 180,1 ცრემლით—ცრემლი: 3 ვირად—ვისად. 181,4 თთვედ—თვედ.

184,2 თთვენი არა—თთვენი ამაღ, 3 ვაი თუ გამიქლავნდეს—ვათუ, გამიქლავნდეს*; 4 შეჰსცელის—შეჰცელის. 185,1 შეექმნა, დაჰსდგა—შეექნა, დაღგა. 186,1 დავებრუდე—დავებრუნდე*; 2 ვსცნა—ვცნე*. 187,2 შეჰქმნან, ჰქმნან—შეჰქმნან, ჰქნან. 188,3 ჰირთა—ჰირნი. 189,2 მეტად—ადრე* (მეტად — გადახაზულია უბრალო ფანქრით, ქვემოთ ხაზგასმულია ლურჯით, ამავე ფანქრითაა დაწერილი „ადრე“); 4 შეჰსცელის, საქმნელი, იქმნების—შეჰცელის, საქმნელი, იქნების. 194,1 კენესითა—კენესით ა* 196,2 ძმა—ყმა; 4 ჰსტიროდეს—სტიროდეს. 198,1 მისდგა—მისდგა. 199,3 თთვესა—თვესა. 201,2 ვჰსჯობთ — ვჯობთ (ჰ წაშლილია წითელი ფანქრით, ს — უბრალოთი). 202,4 მხეცნი, მფრინველნი—მხეცი, მფრინველი. 203,1 ანაზდათ, გამოჰსჩნდა—ანაზდად, გამოჩნდა; 2 მსჯდა—სჯდა; 4 მსგავსი—მზგავსი.

204,1 უჰვერითეთ—უჰვერითეთ*; 2 ვჰსთქვით, ცადენით—ვეთქვით, ცად ენით* (ჰ წაშლილია წითელი ფანქრით, ს—უბრალოთი). 205,3 ჩვენებით—ჩვენ ნებით*. 206,4 მკვახეთ—მკვახედ. 207,2 კიდენით—კიდ ენით*; 4 კიდენით—კი დენით*. 213,3 ზესითა—ზეზითა. 215,4 და იმაღვის—დაიმაღვის. 216,4 ვძებნე—ვძებნე*. 218,1 საღამოს—საღამო. 219,2 მონასა—მონახა. 220,2 გამოჰსდგა—გამოდგა. 226,3 სული—სუნი. 228,2 მას ვამბობინო—ვაამბობინო (ა ჩამატებულია ლურჯი ფანქრით). 229,1 აღსნა—ახსნა. 230,2 ფიცხლავ—ფიცხლა. 231,3 თუმცა—თუცა. 233,4 თხრობასა—მბობასა. 234,1 მენუკავ—მენუკვი*. (ვ-ს ქვემოთ გასმული აქვს ლურჯი ფანქარი, აშიაზე იმავე ფანქრით მიწერილია ვი და გვერდზე დასმული აქვს ჯვარი).

237,4 აღჰსდგა, დააბრჩინა—ასდგა, დააბჩინა. 239,4 მამკლავ—
მომკლავ. 249,2 ჩემან—ჩემმან*; 3 სადა მისად—სადამი სად. 253,3
მამისმენ, რაზომსა—მომისმენ, რაზომსცა*. 255,1 მომიცადე—მომი-
ციდიდე. 256,4 თივისა—თავისა (აშიაზე ა-ს ლურჯი მეღნით გაკეთე-
ბული აქვს ჯვარი). 259,3 მრქვიან—მქვიან. 260,1 ამისთანას—ამის-
თანსა*; 2 ისი, მემაჯანას—იგი, მემაჯანსა*; 3 მონატანას—მონატან-
სა*; 4 ხანას—ხანსა*. 261,3 შეგამეცნე—შეგამეცნე*. 262,4 დაყო-
ვნება—დაყოვნება. 263,3 ვინა—ვინ ა*; 4 ვითარ—ვით რა*. 265,4 გი-
შრესა დანა მან—გიშრისა დანამან*. 267,1 შეება—გზეება. 269,4 მა-
რეკიდა—მარეკი-და*. 270,1 სევდა—სევდად*; 4 ჰსტქვა—ვტქვი.
274,1 რადმცა—სადმცა. 276,3 მამცა—მემცა. 279,1 აღჰსდგა—ადგა.

280,4 ვჰსტქვი—ვსტქვი. 286,4 კიღენით—კი ღენით. 287,2 შე-
ჰსჯდა—შეჯდა (ჰს გადახაზულია უბრალო და წითელი ფანქრით)
288,3 ნახული—მნახველი*. 289,1 წარჰლომილისა—წარლომილისა.
290,4 რომელსა—რომელთა. 291,4 წამწყმენდელი—წამწყმედელი.
292,3 დაგულოვნდით—გაგულვანდით*. 293,4 უჩინოსა, სხვასმცა—
უჩინოს, სხვასამცა*. 300,1 დავალებული—დაალებული. 305,2
ჰსჯდა, დიდს-ხანს, ადარნა—ჯდა, დიდ-ხანს, აპყარნა. 306,1 მოჰს-
ტქვამს—მოსტქვამს. 307,4 შეუცავ—შევეუცავ*. 309,1 ჰსჯდა—ჯდა (ჰ
წაშლილია უბრალო ფანქრით, ს—წითლით). 311,3 ვსცნო—ცენა
(ს წაშლილია შავი ფანქრით). 314,2 ჩემებრივ—ჩემებრი. 315,4
ჰსტქვა—ჰტქვა. 318,4 ჩემის—ჩემისა. 321,2 დაჰსჯდა—დაჯდა (დ
ჩაწერილია უბრალო ფანქრით).

323,4 დასტურა—დასტურ ა. 324,4 გაჰსძლებს—გაძლებს. 237,2
ჰსჯდის, ჰსდგის—ჯდის, სდგის. 329,3 ვჰკვანდი—გევანდი. 330,4
ბალახშეულმან — ბადახშეულმან. 332,1 ვჰსჯე — ვჯე (ჰ წაშლილია
წითელი ფანქრით, ს—უბრალოთი). 338,1 ბახჩა—ბაღჩა. 342,1
ვსდგე—ვდგე; 3 მივსცენ—მივეცენ, 4 დაუწვაე—დავეუწვაე*; 344,2
დიდს ხანს, ჰსტქვა—დიდ ხან, სტქვა (ეს სიტყვა შავი ფანქრით შემ-
დგე გადასწორებულია: ჰტქვა): 3 დაჰსჯდა—დაჯდა: 4 ჰსტქვა, ვაიმე
—სტქვა, ვაიმე. 346,3 დავისა—და ვისა*; 349,1 გარეშემ ომციდი-
ან—გარეშემო მცივიდიან. 352,1 ვჰსტქვი—ვტქვი; 2 ვითა—ვითმე;
4 მორევსჯობდი, გავიკურნე—მორევეჯობდი, გავარკინე. 353,1 წამო-
ვე—წამოვჯე, 4 უჩუმობდა—უჩუმოდა. 354,3 ვნაზო—ვნახნე. 356,4
ვსტქვი—ვტქვი. 358,1 უყვარ—ვუყვარ*. 359,2 უჰკერტდი—ვუჰკ-
ერტდი.

361,3 ასმათისა, უთხარ—ასმათისი, ვუთხარ, 362,2 შევიტყვეე—
შევატყვეე; 3 ვსწერდი—ვწერდი; 4 მოვალ—მოხვალ. 364,1 ჰსწად-
სო—სწადსო. 366,3 ვაჰსცნა—ვაჰსცა. 367,2 ალად—ალვად*. 368,3
მოუხურავს—მოუბურავს. 369,2 შადი, აღსდგებით— შარდი, ადგე-

ბით. 370,2 არს—კურთხეულა. 372,3 დიდის—დიდი. 373,3 მაგრამ—მაგრა. 375,2 აქამდის, კვლავ—აქამდის კვლა. 378,2 ვსწერდი—ვწერდი; 4 სიზრმად—სიზმრად. 379,4 ვეტყვი—ვტყუი. 380,3 გაში-
ყობდეს—გაშიყობდეს. 381,2 მზისაცა—მზესაცა. 384,1 ჩემადიერი—
ჩემ მაგიერი*. 386,1 კაცი, მაშეცა—კაცი*, მომეცა. 390,2 მამეგე-
ბა—მომეგება. 391,2 ჰსდგა, ბალახშითა—დგა, ბალახშითა. 392.1
ვსდგე-ვდეგ: 3 მოუბნესა, მოჰსდგა—მოიუბნეს. მოდგა. 393,2
ვსტქვი—ვტქვი.

398,1 ტარიელსა—ტარიერსა*; 3 ჰპატრონობს—ვაპატრონობ.
399,2 მოკრფეს—მოკრბეს; 3 მონასხრპანია—მონასხპანია. 400,1
ფიცხლავ—ფიცხლა; 4 სიკეთე—სიძალე. 401,3 ვატროდი—ვტრო-
დი. 402,3 ვსტქვი—ვტქვი. 403,1 შემოჰსდგა—შემოდგა; 4 ჰსჯობს—
სჯობს. 404,3 ჰსჩნდა—ჩნდა. 405,1 შემოვლე—შემავლო. 406,2 ზე-
და—ზედან*; 3 ჰსჯობს—სჯობს*. 409,2 უარია—უარეა; 3 იღუმალ-
ვა—იღუმალ ვა. 410,3 შევსჯერდი—შევჯერდი. 412,3 შენთა შუქთა
შემომადგა—შენნი შუქნი შემომადგეს. 413,1 საფიფარსა—საფი-
ცარსა. 415,3 ჰსჩნდა—ჩნდა. 416,1 შევსჯე—შევჯე; 3 ხატავეთს—
ხატეთს. 418,1 შემამძლენეს—შემომძლენეს; 2 გითხრობს—მიოხ-
რეს; 4 მოგახსენეთ—მოგახსენით. 420,1 გვერცა—გვერდსა.

421,2 ჰსცნობდენ—ცნობდენ. 422,1 ვეზირთა—ვაზირთა; 4 ცო-
ტათა—ცოტათ. 424,4 ჰსცნო—სცნა. 425,3 მოახსენე—მოვახსენე.
427,1 წამოსული—წამოსრული; 3 დავსდგი—დავდეგი; 4 უალერსე
—ვეუალერსე*. 428,2 უკმორესცა, მოდგ—უკმორესწყდა, მოდგა*.
429,1 ცოტა—ცოტათი; 2 თქენი—თქვენი*. 430,3 გითქს, ფიცხლად
—გიდგს, ფიცხლად. 431,1 მოგეგების—მოგეგებვის; 4 ერთსა—რა ერ-
თსა. 432,4 მეცა—მეცა*. 433,3 თუ გზაცა—გზა თუცა; 4 ფიცხ-
ლავ—ფიცხლა. 435,2 ვსტქვი—ვტქვი; 3 შუბიახე—შუბია ხე (პირ-
ველად გასწორებულთა: შუბია-ხე, შემდეგ უბრალო ფანქრით გას-
წორებულთა შუბია ხე). 436,1 ვსტქვა—ვტქვი; 2 ამისთვისცა—ამის-
თვისმცა*; 4 შევებნათ—შევებნეთ*. 438,1 ტანსა—ტანთა. 439,1 შე-
ვსთვალე—შევთვალე; 2 სთათბირობდით—თათბირობდით; 4 მეც რა
თქვენ-თვის დასახოცლად—მეცა თქვენად დასახოცლად.

440,4 შეჰქმეს—შეჰქმენა*. 442,2 ჰსდგესა—დგესა; 4 გაჰსტყ-
და—გატყდა. 443,4 ამოვსწყვიტე—ამოვწყვიტე. 445,1 სალამოს
ჟამს—სალამო ჟამ; 4 ამოვსწყვიტენეს—ამოვწყვიტენეს. 446,2 წარ-
მოსრულიყვენეს, იარა—წამოსულიყვენეს*, ეარა*: 4 გააზიარა—
გააზიარა*. 447,2 გარდავლენით—გარდაველენით*. 448,1 გაქ-
ცევულთა—გაქცეულთა*. 453,2 მამეც—მომეც. 455,1 ხატავეთს—
ხატეთს. 457,1 ნაქნარი—ნაქმარი. 458,1 საძლნოდ—საძლნოდ*.
459,1 სვემცა არს—სვემცა. 460,2 დავიურე—დავიავრე*. 461,1 ხა-

ტავეთისა—ხატაეთისა. 462,1 ჰსდგანან—დგანან*. 463,3 ჰბრძანა, შემოსჯარენი—ბრძანა, შემოჯარენი. 465,4 შენა მტერსა—შენამტერსა². 512,2 ზევსჯე—ვჯე (პირველად წითელი ფანქრით გაუსწორები-ათ: მე ვსჯე, შემდეგ უბრალო ფანქრით—ვჯე).

515,2 ზინა—შინა; 4 შემომადგნა—შემომადგა. 516,1 შემოდგო-მილი—შემომდგომილი. 518,3 ზენამ იცისა—ზენა მის ცისა; 4 მე—მართ. 521,1 ჰაი ჰაი—ჰაჲ, ჰაჲ*. 522,1 მინდა—გინდა; 3 აწ მამცლარ ხარ—წა მომცლარხარ; 4 აზრი—აზრნი*. 523,3 აყო—აჰყო*; 4 აჰყო—აჰ ყო*. 524,1 ვსთქვა—თქვა; 4 ვაი—ვა. 525,3 დაწვა მზებარე—დაწვი* მზე ბარე. 527,1 თქვენ-თვის—შენთვის. 528,2 დაეპირათ—დაეპირა. 529,2 იტყვის თუ მომხდარა—არ თუ იცის, გამხდარა*; 3 ტარიელ არს, არ-ვის—ერთი მე ვარ, არად. 530,1 ვსთქვი, მოვიგვა-რო—უთქვი, მოვაგვარო. 531,1 სულთ ვიყიდდი—სულსა ვყიდდი. 534,2 ვაითუ—ვა თუ (უბრალო ფანქრით: ვაჲ თუ). 536,1 მის ყმისა—მას ყმასა; 2 გმირობა—გვარობა, 3 უჩვენო—უჩვენო*. 539,4 არ არ—არ. 540,4 მოგცემ თავსა ჩემსა—მოგცე თავი ჩემი.

541,2 დავადადე—დავაქადე; 3 აღვსდეგ—ასდეგ (შემდეგ უბრალო ფანქრით შესწორებულია: ავსდექ); 4 შექიდება—შემოქდო-მა. 544,4 გავსცემდეთ—გავცემდეთ. 546,4 კმარიან აქა ნახვისა—ნუ წახვალ, შენგან ესეცა. 547,3 შიგნითა—შიგანთა; 4 ლაშქარ-მან—ლაშქართა. 552,2 გავლეთ—გავვლეთ*. 555,2 მომართეთ—მომმართეთ*. 558,4 მზემამ—მზემან*. 559,4 დღესამდი, უჩემო არავის არ მინდობია—სამართლად, უჩემოდ არ ვისად მისახლობია (ყველა სიტყვა გასწორებულია ლურჯი ფანქრით). 561,3 მანცა—მასცა*. 562,1 კაცი—კაცნი; 3 მინდორთავე—მინდორთავე; 4 რომე—თუცა. 563,1 გამოჰსჩნდეს—გამოჩნდეს; 2 ვსცანმცა—ვცანმცა; 4 გავიციანარე—გამიციანარე*. 565,3 დიდ-ხანს—დიდ-ხან. 566,3 შემიწყალე—შემიხვეწე. 569,1 და, მეღესა—დად მადესა.

570,4 უბრძანა—უამბო. 572,3 მოჰსთქმიდა—მოსთქმიდა. 573,3 გაქმნევინე—გაქნევინე. 574,3 ოდეს სულ-თქნა, ოდეს—ოდენ სულ-თქნა ოდენ. 575,1 გასძლა—გაძლა; 3 მოჰქონდათ—მოიღეს. 576,2 მქნელი—მქმნელი. 579,2 გულსა—თავსა. 581,1 შევსჯე—შევჯე; 4 მამიძულვა—მომიძულვა. 582,3 მყოლნი ყველაკანი—მყოლი ყველაკაი; 4 ვსთქვი. ჰსწადდეს—ვთქვი, სწადდეს. 588,1 ჰსჯდა —ჯდა. 590,1 ვითხენ—ვით ხენ; 2 მერმე—მერე. 591,1 დასდეგ—დადეგ. 593,3 რომენ—რომე. 594,4 მიუთხრობელი—მიუწლომელი*. 595,4 მივსცემდი—მივცემდი. 599,2 ვსთხოვე, ერთხელვა—ვთხოვე, ერთხელ ვა. 603,4 მეომართა—მეომარია*. 608,4 დიატურვა—დიატურ ვა. 610,1

² 466—511 სტროფები აკლია ჩასწორებულ ცალს.

ცხენითა—ცხენია; 2 სიმარცხენითა—სიმარცხენია; 3 სიფიცხენითა—სიფიცხენია; 4 ხენითა—ხენია.

612,2 გავაზატენით—გავაზანტენით. 613,1 დახსნა—დასხნა; 3 ახხნა—ასხნა; 4 ახსნა—ისხნა. 616,1 დღეს—დღესა. 617,3 ხმელეთს—ხმელთა. 618,1 წავსდგომოდი—წავდგომოდი. -619,1 რაია—რა არს; 3 კაცი—კაცი*. 621,4 სულიერსა—სულიერი. 631,2 რათმე—რამე. 633,1 კაცი—კაცი*, დამიურვეთ—დავიურვეთ*. 634,1 სადგური—სადგურნი. 635,1 დამიდგნა—დამიდგა. 641,2 ეგე, ცხენი—ეგეც*, ხეხი. 645,4 ჰაი ჰაი—ჰაჲ*, ჰაჲ*. 648,3 დამიხოცეს—დამიხოცნეს*. 651,4 მომიმახვავს—მომიმახავს. 653,3 სახეწა—სახე წა*. 656,2 მკურნალი და—მაკურნალი*. 662,3 გულ-სადაგნი—გულსა დაგნი; 4 იყვნენ—იყნეს. 663,1 ჰსტიროდა—სტიროდა* (ლურჯი ფანქრით წაშლილია სტ, ს აღდგენილია უბრალო ფანქრით). 664,2 ჰსტიროდა—სტიროდა (ლურჯი ფანქრით წაშლილია სტ,—შემდეგ ს-ნი აღდგენილია უბრალო ფანქრით). 666,1 განამოკლა—განა მოკლა. 667,2 მართებსთ—მართებთ.

668,3 ჰსთქვა—თქვა. 670,3 დაჰსჯდა—დაჯდა; 672,2 ვქმენი—ვექმენა. 674,3 უხმობდი—უვხმობდი*. 677,2 დიდსა—ვითა. 678.1 მიიახლა—მიეახლა*. 686,3 მუნცა—მონა. 688,2 რგულა—რგული. 689,4 ჰპოვა—ჰპოვეა. 693,3 მჰკრეტელი—მჰკრეტელთა*; არ ქმნილა—შექმნილა. 694,4 ვაი—ვაჲ*. 699,2 ზო-ყერ—ზოგყერ; 3 ლხინი—ლხინად. 702,1 ვაი, გაჰრილს, სამალი—ვაჲ. გაჰრილსა*, სამალი*. 706,3 ვა—ვაჲ*. 707,2 გააფლიდებს—აგულჩვილებს; 3 და—რა*. 708,2 ჩემგან თავისა—ჩემად* თავისად*: 3 დაღარად—დაღარად. 709,1 უწინ, რგმით მორწყო—გუშინ*, მრწყო, დამრგო; 4 ვაი—ვაჲ*. 714,4 მოეკაზმა, დაბდაზნობი—მოემზადა, დაბდაბ-ნობი. 718,4 ვისმცა—ვიმცა. 729,4 ცხელითა—ნელითა*. 730,4 კაცთა—კაცსა. 734,3 დავებრუნდეს—დაგიბრუნდეს; 4 მობრუნდეს—მოვბრუნდენ*. 741,3 მატკბუნვებს—მატკბუნებს. 748,2 ვერა—არა.

751,2 ღადრად—ადრად. 754,3 წასლვა—წასვლა*. 755,1 იძრწინეებს—იძრწინებებს. 757,3 მაშავითა—მაშა ვითა*; 3 ვაი—ვაჲ*. 761,4 რათა—რითა*. 762,1 გავსძლებ—გავძლებ. 772,2 ხლებისა—ლებისა. 778,4 შესყერდა—შეყერდი. 784,1 თავი სიცრუვეა—თავია სიცრუვე. 788,3 ას—არ*. 791,1 მამკლავ—მომკლავ. 799,2 ამას—ამად. 800,3 ნუგემისი—ნუგეშინი. 805.2 გზასა ვლიდე—გზასა ვვლიდე. 807.1 წავყევ—წავყვე*. 808,1 შემოსრული—შემოსული. 812,3 როსტანს—როსტენს. 815,2 ვაი—ვაჲ*. 817,3 მე მახულსა—მემახულსა. 830.3 მორჩილებენ—გმორჩილებენ. 832,1 მოსთქმიდა—მოსთქმიდის. 835,4 მუნ—მე. 837,4 უცხო—უცხოდ. 839,2 კაცი—კაცი. 840,2 დავიწყდი, რად—დავიწყდი რა*; 4 ავის, ჩემი—ჩემის*, ავი. 847,3

სულ-ქმნილსა—ხელ-ქმნილსა. 848,3 ზაფრანია—ზაფრანა. 850,3 მოვიმდურვეენ—მოვიმდურვენ. 852,2 უტყუვე—ვეტყუვე*.

853,1 მამცემსა—მომცემს. 857,1 კკვიანისა—კკუიანისა. 859,3 ბედსა ჩემსა—ამა* ბედსა. 860,1 მოვიდა და—მოვიდოდა. 862,2 მყოფსა—მყოფი; 3 ხაყელონი—საყელონი*. 865,4 დაუფახველსა—დაუფახელსა. 866,4 ბედსა—ღმერთსა. 876,3 ერთმანერთი, ვნახეთ—ერთმანეთი*, ვნახნეთ; 4 მოი-მო*. 878,3 ვცოცხალ—ცოცხალ*. 879,3 სიცოცხლე—სოფელი. 884,1 მოკდულსა—მოკლულსა. 885,1 შექსჯეო—შეჯეო; 3 სრასა—სარასა. 888,1 მუნ—მან. 889,3 მის-გან—ვის-გან. 891,1 ელმორდი—ველმორდი*. 893,1 მოახენა—ყმამან უთხრა.

905,2 ცეცხლისა—ცეცხლითა*; 3 ბრკალისა—ბრკალით*. 907,1 კირნი ჩემნი—კირი* ჩემი*. 909,3 მოგაახლებს—მიგაახლებს. 912,1 მდენია—მდინია*; 3 მოსასმენია—მოსასმინია*; 4 ვაი, ბრალი—ვაჟ*, ბრალი და*. 913,4 პოხილი—პოხილი*. 917,1 შექსწვეს—შეწვეს; 2 არს—არ; 3 ჰსკამეო—სკამეო. 918,3 დაგვესებს—დაუვესებს. 919,1 ღამე რა, ღომი—ღამესა*, ღომნი*. 920,1 თქმა მრავლია—თქმა მრავალისა; 3 კმარა ზენარი—კმა* ზენარი*. 921,4 სითა—სითა. 922,2 გავსკრილ-ვარ—გავკრილ-ვარ. 926,1 არ—რა. 929,4 ოდეს—ოდენ. 934,1 არ—რა*. 938,4 ვაი—ვაჟ. 942,2 ჰსკამეს—ჰამეს. 943,3 თვალნი—წყალი*; 4 იღგან შექედლილნი—ღგანან* შექდობილნი*. 944,4 ნახეს—ნახოს. 945,1 ვაი—ვაჟ*. 947,4 ანათობს—ანათებს*. 951,2 უძლებთა—უძძლებსთა. 957,2 ვსდნები—ვსხვლდები. 959,3 მქნილსა, თმა—მქნელსა, თმად. 963,1 ზღვისა—ზღვის. 967,4 ვაი—ვაჟ*. 968,2 ფერნაკულნი ზამთრის ვარდნი—ზამთრის ვარდნი ფერ-ნაკულნი. 969,4 ნარგისი—ნარგისნი. 972,1 ლაშქრისა—ლაშქარისა. 973,4 აახლებს—ახელებს. 976,3 ყოვლბი—ყოვლბი. 977,4 დაავიწყდა—დაავიწყდეს. 981,1 ფიცხლავ—ფიცხლა. 982,4 მათებრივ—მათებრი. 983,1 ვით ვინ—ვინ ვით. 989,4 ცხენთა—ცხენსა. 992,4 ვაი—ვაჟ*, 995,4 ვაი—ვაჟ*.

1000,2 მიღისა—რიღისა; 4 ვაი—ვაჟ. 1003,4 ჰბრუნავს—ბურავს. 1009,2 მიჩანს, თავს—მიჩნს, თავსა. 1011,4 უშეშობა—უშენობა. 1019,3 ვაი—ვაჟ*. 1020,1 რა, სამსალეების—რად სამს ალების; 2 სამსალეების—სამ სალების. 1023,1 მისდგომოდა ზღვის კიდესა—იღგა მის ზღვისა კიდესა. 1024,3 მხლენი—მლხენი. 1025,2 გვისვამნ—გვისვამს. 1026,3 მდებარე—მებარე. 1028,3 ვაი—ვაჟ*. 1029,1 ჰსკმუნავს—კმუნავს; 3 თქვენსა—თქვენთა. 1032,4 ამ ყველასა—ამათ ყველას. 1034,3 შევიბა—შევება. 1036,4 ღომსა—ღომს. 1039,1 გულსა მისსა—მისსა გულსა.

1040,1 იკვეხი—იქალი. 1049,4 მამცეთ—მომცეთ. 1050,3 რას

გინდა—რა მინდა. 1051,1 რაცა აქ—რაც აქა; 4 თქვენზია—თქვენში-
 ვან. 1054.3 გიჯია—გიაჯღია. 1063,1 ჰსძღვნიან—ძღვნიან. 1068,2
 ქარვანსრანი—ქარვასრანი. 1069,1 შემოაკრფეს—და შემოკრფეს; 2
 უჭვრიტოთო—ვეუჭვრიტოთო. 1073,2 გარდასხეს—გარდასხა; 3 უთხ-
 რეს—უთხრა. 1077,1 ვაი—ვაა*; 2 გავსძლებ ცეცხლი არა—ველარ
 გავსლო ცეცხლი. 1079,3 მათგან—მათად. 1083,1 ყმასი—ყმისი.
 1086.4 მარგო—მარგოს. 1088,1 ვერასა—ვერას იქს. 1090.2 ცეცხლი
 ვალმე—ცრემლი ვლამე; 4 მალე—ლამე. 1092,2 ხევითა—ხე ვითა.
 1094.3 კრომისა —კროლასა. 1095,3 დასაქმეველად—დაქაქმევე-
 ლად. 1096.3 შეეყარნეს წყაროსა-ებრ—მო-ნაღვართა წყაროსებრი.
 1097,3 ვაი—ვაა*.

1101,2 მოვითაკლავ—მოვითაკლავ; 4 მოვით მითხარ—მე* ვი-
 ნა* ვარ*. 1109,2 ტანისა—ტანითა. 1113,1 მითხრა, მეტად—მითხარ,
 რეტად. 1114,1 უსეინ—უსენი. 1121,1 ამოდღურად—ამოდ ღურად.
 1125.1 წავიღამე—წავიღამე*; 4 სიტურფით—სიტურფედ*. 1126,3
 დავიწუხენ—დავიწუხენ. 1127.2 უჩვენე—უჩვენე*. 1137,2 მზისი—
 მზისა. 1146,3 იმედობასა—იმედებასა. 1148.1 უთხრა—გუთხრა*.
 1149,1 შვეღენით—შევეღენით*; 4 ჰრისხენ—მრისხვენ. 1150,1 ვათ-
 ჯვი—ვოქვი. 1153,2 უგრძენით—ვეგრძენით*. 1155,3 იახოცნეს—ია-
 სოცნეს. 1157,3 უდარბაზო—ვედარბაზო. 1159,3 მივიდა—მიისვა*;
 4 რომელი—მწრომელი*. 1165,1 ვეექ—ვეჯე. 1166,4 და დამატყდეს,
 ცა—დამტყდეს. ეცა გორა. 1170,1 თვალთა—თვალთათ. 1174.1 ვი-
 თა მჭვრეტნი—ვით, მჭვრეტენი*; 4 ახველად—ახ ველად. 1177.1
 რათ—რათ. 1180.4 მნათობსა—მნათობთა. 1189,4 თქვენბი—დიდი.
 1190.2 დავიწყდათ—დავიწყდა. 1192.4 ჩასანთქმელი—ჩაუნთქმე-
 ლი. 1195,2 შეუჯახნე—შეუჯახნე*. 1199.2 ჩანჩაგირი—ჩანჩაგირი.

1207.1 ვაი—ვაა*; 2 სადარე—სად არე*. 1209.2 ლულითა—რუ-
 ლითა. 1210,1 საღამოს—საღამო. 1211,3 ნასყიდი—ნაყიდი. 1212,1
 ვუყურებდი, ვუჭვრეტდი—ვეყურებდი*, ვეჭვრეტდი*; 4 უთხრათ—ვე-
 თხრათ*. 1220,2 დარაზმულსა—დარაზმულთა*; 3 მოუარეთ—მოუთა-
 რეთ*. 1222,1 უჭვრიტეთ—ვეუჭვრიტეთ. 1224,1 მზეებრ ნათლისა —
 მზეებრ ნათელისა. 1227,1 მოუცდია—მოუც დია. 1229,3 გამამიშვა—
 განომიშვა. 1237.1 ჰცავს—ჰსცავნ. 1238.1 ვადამან—ზადამან. 1242.4
 ჰსწადდესთ. ჰსწადდესთ—ჰსწადდეს, ჰსწადდეს. 1244,2 მამალხენე-
 ლი—მომალხენელი. 1247,1 ცრემლისა წვავს ღენად სისხლ-ნართა-
 ელად—ცრემლსა წვიმს სდის ზღვათა შესართავისად. 1248,1 ნადე-
 ნი—ნადენნი. 1249.1 ბანად წარიდა—ბანვად*, წარვიდა*. 1253,1
 ჰსჯამეს—ჰსჯამეს*. 1254,3 გვერცა—გვერდსა. 1255.4 გიშრისახენია
 —გიშრისა ხენია. 1260,2 უშველოთ—ვეუშველოთ*. 1262.1 ჰორანი
 —ნი რანი. 1263,2 დებისა—გზნებისა. 1265,3 ქმნილს, ამბავი—ქნი-

ლსა, აბგვითა. 1267,2 ვცან—ვცნათ. 1273,4 მოიცადენ—მოისწრა-
ფენ. 1276,4 დამლევია—დალევია. 1278,4 მიუწერ—მივეუწერ*
1280,2 დანამპირვები—დანამპირები; 3 ბევრ—ჯერ—ბევრი. 1281,1
სხვა—სხვად; 3 სიალფერე—სიალფერე. 1283,3 შემობრალე—შეძა-
ბრალე. 1286,1 მივეუწერ—მიუწერს. 1287,4 აწები—აწ ები. 1298,3
მამცნეს—მომცნეს. 1299,4 მქონდეს—მქონდა.

1304,2 გარდიკვეთა—გარდაკვეთა. 1310,2 სხვებრ—სხვაებრ.
1316,2 პატიმრად იგია—პატიმრად იგი. 1317,2 მსახურეს—მსახუ-
რეს. 1318,3 გიამან—ჰგია მან. 1320,2 ცხელითა—მწველითა. 1329,1
გატყორცა—გატყორცა. 1331,3 იტყოდა—ეტყოდა. 1336,1
ჰსტირს—ტირს. 1339,1 ჰსძეს—ძეს. 1345,3 დავიყანეთ—დავიყარნეთ.
1351,3 ვბოეთ—ვბოვეთ*. 1355,2 ძნელია—ბნელია. 1369,1 შეჰხედეს
—შეჰხედეს. 1370,1 წაუღოთ—წავუღოთ*; 3 დაღებად—ლაღებად.
1373, 1 შეჰსჯდა—შეჯდა. 1375,1 ფიცხლავ—ფიცხლა. 1377,3 დაჰს-
ჯდა—დაჯდა. 1379,2 ჰბანა—ჰბანნა. 1381,3 ხმალსა—ხმალთა; 4 ალ-
ვისა მოტანი—ალვის ამო ტანი. 1382,3 შეუვალთ—შევევალთ*.
1385,1 ჰზმნიდიან—ჰზმიდიან. 1386,3 ვსთქვათ—მჯობს. 1387,1
ჰსთქვა—თქვა; 4 შეუვალთ—შევევალთ. 1389,1 ხადებელისა—სად-
დებელისა. 1392,1 ესმის, ჩხერები—ესმას, ჩხერება. 1393,1 ჰსჯობს
—ჯობს. 1397,2 ჰმნილსა—მქნელსა. 1398,1 ჩენი—ჩემი. 1399,1 ფიც-
ხლავ—ფიცხლა; 2 შევევალთ, გარებაა—შევევალთ* ბარებსა.

1401,1. საუბარსა—საუბართა; 3 ალალობნეს—ელალობნეს.
1407,4 მუზარადი—მუზარადნი. 1413,1 ციხის—ციხისა. 1415,1 აკოც-
ნა—აკოცნეს. 1416,3 სამივე—სამნივე. 1426,2 გასაკრთომელსა—გა-
საკრთობელსა. 1428,4 ჰსტრფიალობს—ტრფიალობს. 1437,4 მამი-
ყილია—მომიყილია. 1438,2 ნახვა—გაყრა; 1439,3 ნიშანნი ნაჩაგ-და-
ფენი—ნიშანნი საჩან-დაფენი. 1440,1 საესავია—საესავიო; 2 ნავია—
ნავიო; 3 თავია—თავიო; 4 არ, მკლავია—რა, მკლავიო. 1447,1 დამ-
ზრალნი—დაზრულნი. 1451,2 ვინ—ვის. 1465,1 უთხრა—უთხარ.
1469,2 მომივლენს გულის—მომილხენ გულსა; 3 მაშინვე დამხვდნენ
—მაშინლა მომხვდნენ. 1476,4 ვთხოო—ვთხოვო*. 1480,2 ვაი—ვაჟ*.
1487,4 ბალახშსა—ბადახშსა. 1498,2 სურვილით—სურვილთა; 4
უფრჰკველსა—უფრჰკვენელსა.

1502,2 რბენისა—რებისა. 1503,1 შეჰსჯდა—შეჯდა; 4 უმყოფოა
—უმყოფობა. 1507,1 დაჰსდგა—დადგა. 2 იგია მკვერეტთა—იგი
მკვერეტელთა*; 3 არავი—არ ავი. 1511,1 გიკვირსთ—გიკვირს.
1518,3 გდინდეს—მდინდეს. 1519,3 ახლა—ახლად. 1522,1 შეჰსჯდა
—შეჯდა. 124,1 ჰსდენიან—ჰსდენია. 1526,4 მაშინლა—ამო—მაშინ,
ამო არის. 1530,3 დარიანო—და რიანო*. 1532,1 შინა წავიდეს ყო-
ველნი შეჰსხდეს თავისა დარებად—შესხდეს წავიდნენ ყველანი ში-

ნათ თავისა მარებლად (ჩაწერილია შავი მელნით). 1540,1 ეთაყვანეს—ეთაყვანეს*. 1541,1 ტარიელც უთხრა ქებითა, გათავება—ტარიელცა ქებით უთხრა გადიდება*. 1542,1 ხელმწიფე—პატრონად. 1546,4 მეფე—მეფე. 1559,4 ვით—თვით. 1551,3 ბატისა—მტრედისა. 1554,2 ავთანოილ—ავთანდილ. 1562,1 ნიავსა—ვარსკვლავსა. 1569,3 საომრად—სალამად. 1573,2 ხმასა—ხმათა. 1582,2 ჯამები—ჩამჩები. 1584,4 მან—მე. 1587,3 ხმალთა—ხმალთად. 1589,4 რუთსველისა—რუთსთავისა. 1593,3 დილარგეთს—დილარგეთ.

უბრალო ფანქრით შეტანილია შემდეგი შესწორებანი:

2,4 შემსუბუქება—შესუბუქება. 6,4 ჰსჭირსთ ერთმანერთის—სჭირთ ერთმანეთის. 16,4 ლამაზმა—ლამაზმან. 22,3 ჰსთქვას — სთქვას (სთქვაში პირველი სანი ჯერ წაუშლიათ, მერმე აღუდგენიათ იმავე უბრალო ფანქრით). 23,4 აქვსთ—აქვთ. 31,4 ჰსჯობს—სჯობს. 35,4 ვსჰვრეტთ—ვჰვრეტთ. 37,1 ბძანეთ—ბრძანეთ. 38,1 ბძანებ, დაჯკნობია — ბრძანებ, დაჯკნობია; 4 ჰსჯობს — სჯობს. 42,3 თქვა—ჰთქვა. 46,4 ჰსტირს—სტირს. 47,2 ჰსტირს—სტირს; 3 ჰსწვრთნის—სწვრთნის. 53,3 ვიქმ—ვიქ. 58,1 თქვეს—სთქვეს; 2 ქნილა—ჰქნილა; 3 ჰსთქვა—ჰთქვა. 60,1 გეცინის—გიცინის. 67,1 მშვილდოსანია—მშვილდოსანია; 2 დავსდვათ—დავდვათ. 72,4 გასლვად—გასვლად. 73,1 შეჰსჯდა—შეჰჯდა; 2 მოჰსდგომოდეს შემოჰკროდეს—მოჰდგომოდეს, შემოჰკვრიდეს; 3 დაფარვიდეს—დაჰფარვიდეს. 75,1 მიუწთომელი—მიუწლომელი; 76,4 წაჰსდგმიდეს—წასდგმიდეს. 86,3 ჰსწვიმს—სწვიმს. 88,2 ძახილსა—ზახილისა. 89,3 გაიგონამან—გაიგონა მან. 90,1 გაჰსცა—გასცა. 91,2 გაგზავნა—გაჰგზავნა. 92,1 მიჰსდგეს—მისდგეს; 2 ჰსტირს—სტირს; 4 ჰსთქვა—სთქვა. 93,3 შეჰსჯდა—შეჯდა. 97,1 ჰსცნა—სცნა. 98,1 ჰსძებნეს—სძებნეს; 3 ჰსტიროდეს, აქვსთ — სტიროდეს, აქვთ.

100,1 ჰსთქვა—სთქვა; 3 ჰსრვიდა—სრვიდა; 4 ჰსთქვეს—სთქვეს. 101,3 ჰსჩანს—სჩანს. 102,2 აღჰსდგა—აღსდგა; 4 ჰსჭირსო—სჭირსო. 103,3 არს—არ. 104,3 ფერ-ნამკთალიო—ფერ-ნამკრთალიო; 4 მიბრუდა—მიბრუნდა. 109,3 ჰსტიროდა—სტიროდა. 113,2 გამოჰსჩნდების—გამოსჩნდების. 114,2 სამძღვარი—სამზღვარი; 4 ჰსცნობთ—სცნობთ. 115,3 სძებნეთ—სძებნეთ. 117,3 მისა—მისაა. 119,1 ჰსთქვა—სთქვა; 3 გაჰსცა, შემოხადა—გასცა, შემოჰხადა. 120,1 ჰსჯდა—სჯდა. 122,2 ჰსდენოდა—სდენოდა; 3 ჰსჯდა—სჯდა. 125,4 ჰბრძანეთ—ბრძანე. 129,4 ჰსძებნე—სძებნე. 130,4 მერმე—მერე. 131,1 სძებნე—ძებნე. 132,3 მოგჰსწყედე—მოგწყედე. 136,1 დაჰსხდეს—დასხდეს. 138,1 ჰსთქვა—სთქვა; 3 ვჰქმნა—ვქნა. 139,1 ჰსტირს—სტირს. 144,2 შეჰსთვალა—შესთვალა; 3 ხრმლითა—ხმლითა; 4 ჰსჯობს, ჰსცნან—სჯობს, სცნან. 142,2 ვჰგმირო—ვგმირო. 143,4 ვჰქნა—ვქნა. 144,1

ჰსცა—სცა. 146,4 ჰსწვაჳა—სწვაჳს .147.2 ჰსძღენიდეს—სძღენიდეს.

150,1 უბძანა—უბრძანა. 152,2 სრულ-ეჰქმნა—სრულ-ეჰნა. 153,3 მერმე—მერე. 155,2 ჰსცნობდი—სცნობდი. 155,3 ჰსწერდი, ჰსძღენობდი—სწერდი, სძღენობდი. 157,3 ყოვლთა-თვინ—ყოვლთა-თვის. 159,4 დაჰსდგები—დადგები. 160,2 ეჰქმნა—ეჰნა; 4 ჰსჯობს—სჯობს. 164,1 დაჰსწერა—დასწერა. 166,1 გარდასახევეწელი—გარდასახევეწელი. 167,2 ჰსცნობდეს—სცნობდეს. 168,4 გმართებსთ—გმართებთ; 3 შეეჰსჯდებიო—შეეჯდებიო. 171,2 ვინმცა—ვინცა. 173,2 ჰსცენა—სცენს; 4 გადმოჰყრიდეს—გარდმოჰყრიდეს. 175,4 თაყვანის-ჰსცა—თაყვანის-სცა. 177,1 გარდაიარა—გადაიარა; 2 მძღვარი, მძღვართა—მზღვარი, მზღვართა, 4 ჰსთჳეა—სთჳეა. 178,3 ანასა—ან ასა. 179,1 ჰსჰკენებოდა—ჰჰკენებოდა; 2 დაჰსთმეო—დასთმეო. 180,1 ჰადის—სადის; 3 ჰსთჳეის, ვჰსთჳეა—ჰთჳეის, ვთჳეა, 183,2 გამოჰჰჩნდა—გამოჰჩნდა; 3 ჰადის არათ—სადის არად. 185,2 ჰსთჳეა—ჰთჳეა; 4 ვსცნა—ეცნა. 186,1 დაჰყვენე—დავეყვენე. 187,3 მერმე—მერე. 189,2 დაჰსდნების—დაჰდნების 193,1 მერმე—მერე. 195,1 მიჰსცა—მისცა: 3 ჰსთჳეა—ჰთჳეა. 197,1 დაგამსგავსე—დაგამზგავსე. 199,2 გარდაეჰხედით—გარდაეხედით.

200,2 ერთმანერთსა—ერთმანეთსა; 3 მოვჰკლავ—მოვკლავ. 201,2 ვჰსთჳეით—ეთჳეით; 3 დაეჰსდგეთ—დაეღგეთ; 4 მოვჰკლვიდეთ—მოვკლვიდეთ. 204,4 ცრემლისაც დადენით—ცრემლისაცა დენით. 205,3 უაღეთ—ვეუაღეთ. 212,2 იჰმს, ნემასა—იჰს, ვნებასა. 215,3 ერთმანერთის—ერთმანეთის. 217.4 ჰადიოდა—სდიოდა. 218,4 თვალ-უწომი—თვალ-უწდომი. 222,2 ერთმანერთსა—ერთმანეთსა; 3 მოჰსთჳემიდიან, მოჰსცემდიან — მოსთჳემიდიან მოსცემდიან; 4 ჰსჰვერეტს—სჰვერეტს. 224,3 ჰსწმენდა—სწმენდა. 225,2 ჰსტირს—სტირს; 3 ერთმანერთსა, შეჰსჯდა—ერთმანეთსა შეჰჯდა. 226,2 ჰსთჳეა—სთჳეა. 227,3 ჰსჰვერეტს—სჰვერეტს. 228,3 უთხრა—ეუთხრა. 229,2 შეჰსჯდა—შესჰჯდა (ს და ჯ-ს შორის ჰაე ჩაწერილია უბრალო ფანქრით). 230,4 ჰსცემდეს—სცემდეს. 231,1 მიჰსცა—მისცა. 233,2 დამესხენ (ნასწორებია ისე, რომ კარგად არ იკითხება); 4 ჰსცდები—სცდები. 239,2 მამჰკლავ—მომჰკლავ. 242,1 ჰსთჳეა—ჰთჳეა; 2 ჰსჯობს—სჯობს; 3 დაჰსჯდა, ჰსტირს—დაჰჯდა, სტირს. 244,3 ჰსცნო—სცნო; 4 აღჰსდგა—ადგა.

250,1 გამოეჰხატე—გამოეხატე; 4 მამჰკალ—მომჰკალ. 254,4 ჰსტირს, იძახინ—სტირს, იძახის. 260,3 ვჰსჰამ—ეჰამ. 261;3 ერთმანერთსა—ერთმანეთსა. 262,4 ჰჰმნეს—ჰჰნეს. 265,1 შეჰსცეალა—შესცეალა; 4 დაჰსდუმდეს—დასძდუმდეს. 266,3 დაჰსჯდა—დაჰჯდა. 271,1 გარდმოჰსცვიედეს—გარდმოსცვიედეს. 278,3 არათ—არად. 279,4 ჰსთჳეა—ჰთჳეა. 280,1 ჰმართებსთ—ჰმართებთ. 281,1 ერთმა-

ნერთსა—ერთმანეთსა; 2 გამოჰსკვირდეს — გამოჰსკვირდეს; 3 ერთმანერთსა—ერთმანეთსა. 282,2 ერღვან დაჰსხდეს, დიდს—ერთგან დასხდეს დიდ; 4 ბნელ-იქმთ—ბნელიქთ. 285,4 გაჰსოვსცა—გაჰსოვცა. 291,1 აეხსნა—გაეხსენა; 4 მამეგონა—მომეგონა. 292,1 ერთმანერთსა—ერთმანეთსა. 295,2 მსგავსი—მზგავსი. 297,2 იქმნას—იქნას; 3 სჯობს ათას ჯერცა—სჯობს ათასჯერცა. 299,2 ჰქმნა, ჰსცდელხარ—ჰქნა, ჰსცდელხარ.

303,1 დაცაიდოს—დაცა იდოს. 305,1 დაჰსჯდა—დაჯდა. 307,3 ხელ-მქმნა—ხელ-მქნა. 310,1 მოჰსძულდა, შეექმნა—მოსძულდა, შეექნა; 2 სთქვა—თქვა. 311,2 შეჰსთვალა—შესთვალა. 312,1 შეჰქმნა—შეჰქნა; 2 შეჰსთვალა, შეესწირე—შესთვალა, შევეწირე; 3 ჰქმენ—ჰქენ. 313,3 დაჰსჯდა, სჰკირს—დაჯდა, სკირს. 314,2 სთქვა—ჰთქვა. 314,4 ვჰგავე—გვავე. 317,1 ჰსცნო—სცნო. 318,2 ვჰსჯობდი—ვჯობდი; 3 მსგავსია—მზგავსია. 319, 2, 4 ჰსთქვა—ჰთქვა. 322,3 უყვარდით, უჩნდით—უყუყვარდით, ვუჩნდით. 323,4 სთქვა—ჰთქვა. 324,2 შეიქმნა—შეიქნა; 3 მსგავსი—მზგავსი. 325,3 შევიქმენ—შევიქენ. 326,2 ჰსხდა—სხდა. 327,2 ბახჩას—ბაღჩას. 328,2 ვჰხედვედით, შეიქმნა—ვხედვედით, შეიქნა. 331,4 შეჰქმნეს—შეჰქნეს. 334,3 შეჰქმნეს—შეჰქნეს. 340,2 გამოუხვენ—გამოუხვენ; 3 გარდაჰხდა—გარდახდა. 343,3 სტიროდეს, სცემდეს—სტიროდეს, სცემდეს; 4 სთქეს—სთქვეს. 345,1 მიმლომნი—მიმლონი. 348,2 სთქვია—ჰთქვია. 349,3 სჩმახვიდიან—ჩმახვიდიან; 4 სამს—სამ.

350,4 შეიქმს—შეიქს. 351,2 მერმე—მერე; 3 ვსთქვი—ვთქვი; 4 ვსთხოვე—ვთხოვე. 352,4 ექმნა—ექნა. 355,2 მამყვა—მომყვა; 4 ვსთქვი—ვთქვი. 358,3 გარდაჰსწყვეტს, მერმე—გარდასწყვეტს, მერე. 359,4 დავიწყევ—დავიწყე. 361,2 სთქვას—ჰთქვას; 4 დაუზრახე—დაუზრახე. 363,3 შეიქმენ—შეიქმენა. 365,1 იქმ—იქ; 3 შეჰსჯდა—შეჯდა. 367,3 დავსჯე—დავჯე. 369,1 ავსდევ—ავდევ; 3 დაჰსდგა—დადგა. 370,1 შეესდევ—შევდევ; 3 ექმნა—ექნა. 374,2 სჯობს—სჯობს. 376,1 მომისმიმე—მომისმინე; 3 სტირ—სტირ. 380,1 ექმნათო, სჯობდეს—ექნათო, სჯობდეს; 2 სცნობდეს—სცნობდეს. 381,1 მისის—მისისა. 383,1 აღჰსდგა—ადგა; 3 დავსჯე, ჰამიდეს—დავჯე, სმიდეს. 384,2 მივსწირე—მივსწირე, 3 გასძლების—გაძლების; 4 ექმნას, იქმნების—ექნას, იქნების. 385,1 ძმანო—ძმარო; 4 სჯობს—სჯობს. 386,4 მქმნა—მქნა. 388,2 ვსჯე—ვჯე. 390,4 დაუჰქმნარი—დაუჰქმნარი. 391,3 შინაგან—შიგან. 394,2 წარსლვისათვის—წასვლისათვის; 4 მერმე—მერე. 395,4 სცნობ—სცნობ. 396,1 შევსჯე—შევჯე; 3 შევიქმენ—შევიქენ. 397,3 არცა—არც.

400,1 ექმნათ—ექნათ. 405,2 გამოსჩნდა—გამოჩნდა, 407,1 დასჯდეს—დაჯდეს; 2 დასდვა—დადვა; 3 დავსჯე, მივსცენ—დავჯე, მივ-

ცენ. 410,1 ერთმანერთისა—ერთმანეთისა. 411,2 ჰქმნას—ჰქნას; 3 ვქმნა—ვექნა. 413,4 მამკლავს—მომკლავს. 414,1 ვსთქვენით—ვთქვენით; 2 ვსკამეთ, ერთმანერთსა—ვკამეთ, ერთმანეთსა: 3 მერმე—მერრე. 415,1 ბალახშ—ბადახშ. 416,3 ვერ ვინ—ვერვინ. 420,1 დავისხენ ვეზირნი—დავისხენ—ვაზირნი. 422,2 შევსთვალე, ვსცან—შევვთვალე, ვცან. 425,3 ვქმნა, თქენი—ვექნა თქვენი; 4 ერთმანერთი—ერთმანეთი. 426,4 ჰსთქვეს—ჰთქვეს. 427,4 ერდგან—ერთგან. 428,1 წარხდების—წახდების; 4 იქმნების—იქნების. 430,2 ერდგან—ერთგან. 433,2 რაცა იქმნების, იქმნების—რაცა იქნების. იქნების, 4 შევსთვალე—შევვთვალე.

439,2 იქმნების—იქნების; 4 ხმალსა—ხრმალსა. 440.1 კვლავმცა—კვლავცა. 441,1 ვსთხოვე—ვთხოვე; 3 წავაწვდი—წავწვდი; 4 ჰსდგეს—დგეს. 442,1 ჰსთქვეს—თქვეს; 4 ჩავჰყავ—ჩავყავ. 443,2 შემოვსტყორცე, დავსდგი—შემოვტყორცე, დავდგი. 444,1 შეიქმნა—შეიქნა; 4 შეიქმნიან—შექნიან. 445,2 ჰსდგათ. წავედითო—სდგათ, წაედითო. 446,2 ეცნოთ—ეცნათ; 4 ჰსცემდეს—სცემდეს. 447,3 ერთმანერთსა—ერთმანეთსა. 449,4 მიმხდარან—მიმხვდარან. 452,3 მამათვალე—მომათვალე; 4 წავსთვალე—წავთვალე. 456,3 ერდგან—ერთგან; 4 თუმცა—თუცა. 457,2 ჰსთქვის—თქვის; 4 ვსთქვი—ვთქვი. 458.2 ჰსჯობდა—ჯობდა; 4 ჰსცნობდა—ცნობდა. 459,1 დავსწერე—დავწერე. 461,1 მამყვანდა—მომყვანდა.

512,2 შემოჰსდგა—შემოდგა; 4 გიბრანებს—გიბრძანებს. 513.1 შევსჯე—შევჯე; 3 ვსკვრეტლი—ვკვრეტლი. 516.4 მერმე წამოჰსჯდა წარბ—შექმით—მერე წამოჯდა წარბ—შერკმით. 519,1 ვსთქვი, ვსცნობ—ვთქვი, ვცნობ; 3 კვლაცა—კვლავცა. 522.1 ვბძანებ—ვბრძანებ. 525,2 აღვსდგე, მერმე—ავდგე. მერე; 4 მამკლავ—მომკლავ. 529,1 კვადრე—კვადრე. 530,4 მივსცე—მივცე. 532,4 ჰსჯობს—სჯობს. 534,2 ჰსჯობდეს—სჯობდეს. 535.2 ერთმანერთსა—ერთმანეთსა. 536,4 შეეძლოსთ—შეეძლოთ. 539,3 მივსცემ—მივცემ. 541,2 ხლმისა—ხმლისა. 542,4 მერმე წარსლვა—მერე წასლვა. 543.1 მოსლვა—მოსვლა. 545,3 მოსდგეს ხორაზმელნი—მოდგეს ხვარაზმელნი. 547,1 დავსდგი—დავდგი; 3 გასლვა—გასვლა. 549,3 ავსცილდი—ავცილდი. 550,3 წარვსდგე, ჰსდგი—წავდგე, სდგი; 4 მოიმცთომარე—მოიმცდომარე.

551,1 ვსთქვი—ვთქვი; 2 გამოჰსჩნდეს—გამოჰჩნდეს. 553,1 ჩავსკერ—ჩავკერ; 4 შევსჯე—შევჯე. 555,4 ჰსცნიან, ჰსცივიდიან—სცნიან, სცივიდიან. 556,1 აღვსდგე—ავდგე; 4 შეჰსცვალე—შესცვალე. 558,2 სიკვდილსა—სიკვდილსა. 559,3 ამოჰსწყდა—ამოსწყდა. 560,4 დაჰსჯდეს—დაჯდეს. 561,2 მივსცემ—მივცემ. 563.2 ვინარე—ვინ არე. 564,2 უხმე—ვუხმე. 568,4 ერთმანერთი, დაჰსთმიან—ერთმანეთი,

დასთმიან. 571,3 ჰსთქვა—ჰთქვა; 4 ვერმან—ვერ მან. 572,4 მამკალ—მომკალ. 575,2 წამოჰსდგეს—წამოდგეს; 4 იქა—იქნა. 576,1 განვლწეს—განვლეს; 2 ჰსთქვა—თქვა. 577,2 მართებს—მმართებს. 578,3 მივსცემ—მივცემ. 581,4 ვსძავდი—ვძავდი. 582,1 თთვე—თვე; 2 სიზრმივ—სიზმრივ. 586,1 ჰსჰამეს—სჰამეს; 2 მერმე—მერე. 587,2 ჰსტიოდა—სტიოდა; 4 ჰსჩიოდა—სჩიოდა. 588,3 მივსწივე—მივწივე; 4 შესთვალე—შეთვალე. 589,2 ფიცხლავ შევსჯე—ფიცხლა შევჯე. 591,1 დასწყნარდი—დაწყნარდი. 592,3 მერმე ვჰკითხე—მერე ვკითხე. 593,1 გამსგავსო—გამზგავსო. 594,3 სამძღვარი—სამზღვა: რი. 595,4 მამერჩოდეს—მომერჩოდეს. 597,2 ვსთქვი—ვთქვი, 598,3 შეჰსხდეს—შესხდეს. 599,1 ხრმალთა—ხმალთა.

600,3 მამწუროდეს—მომწუროდეს; 4 ხრმალსა-ხმალსა. 601,1 ვჰქმენ—ჰქმენ; 4 შემამხვდა—შემომხვდა; მიუბრუნდი—მიევბრუნდი. 602,2 სისხლნი—სისხლი; 3 გაუხდი—გავუხდი. 605,4 ხრმალსა—ხმალსა. 607,1 მოჰსჯობდა—მოსჯობდა. 611,1 ხრმლითა—ხმლითა; 4 მათნი—მათი. 612,1 გაცავჰანტენით—გაცავანტენით; 4 მამკალით—მომკალით. 613,4 ჰსთქვეს—სთქვეს. 614,2 მქნელნი—მქმნელნი. 615,4 ჰსცნიან—სცნიან. 617,3 ჰგვამდა—ჰგვანდა; 4 თვალ-უგებდი—თვალ-უგებდი. 618,3 ჰსწორსა—სწორსა. 619,1 ვჰათქვი, ვამსგავსო—ვთქვი, ვამზგავსო. 621,3 ვსთქვი—ვთქვი. 622,2 ვსცემდი—ვცემდი; 4 წამსლოდეს—წამსლოდეს. 623,4 ისხე— ის ხე. 626,2 მოცთომილი—მოცლომილი. 627,4 არათ—არად. 628,3 მსგავსი—მზგავსი. 633,1 უხმენ—ვუხმენ. 634,2 ჰსძებნეთ—სძებნეთ. 640,3 ვავსწირავ—გავწირავ; 4 დავსდგები—დავდგები. 641,1 მერმე—მერე. 642,1 გამამყვა—გამომყვა; 2 ერთმანერთსა—ერთმანეთსა. 644,1 ვსთქვი—ვთქვი; 4 გმართებსთ—გმართებთ. 647,4 დავსტკეპნე—დავტკეპნე. 648,1 ვჰპოვე — ვპოვე; 2 ამოვსწყვიტენ — ამოვწყვიტენ.

651,4 ხრმალი—ხმალი. 658,4 ვავსწიროთ—გავწიროთ. 659,4 ვკვლები—კვლები. 660,4 კვლაცა—კვლავცა. 662,3 ერთმანერთი, ჰსწვიდეს—ერთმანეთი, სწვიდეს. 663,3 ჰქნას, მიჰხვდარა—ჰქმნას, მიმხვდარა. 664,3 ჰსჰკნებოდა—სჰკნებოდა. 666,2 გაამოკლა—გაამხოკლა. 668,4 უღირსვარ—ვღირსვარ. 669,1 ზედა—ზედან; 3 ჰსცეს—სცეს: 4 ჰსცემდეს—სცემდეს; თუ უნდა—და თუნდა. 672,2 აგრეთ—აგრე. 4 შეჰქადა—შეჰდა. 673,2 მისღვის—მისვლისა. 674,4 ვსცან—ვცან. 675,4 ვსცან—ვცან. 678,1 ჰსცა—სცა. 679,1 ჰსცა—სცა; 4 მართებსთ—მართებთ. 681,4 მერმე—მერე. 682,2 მსგავსი—მზგავსი; 4 ახისა—ახ ის ა. 683,2 ლერწამან, იმსგავსოს—ლერწამმან, იმზგავსოს. 684,1 წაუხვმან—წაუხმან; 4 ჰსწვავს—სწვავს. 688,3 ბალახშსა—ბადახშსა. 691,1 მსგავსი—მზგავსი; 3 ჰსწვავს—სწვავს; 4 მერმე—მერე. 692,2 მერმე—მერე. 695,3 სანთებლისა—სათნებლისა.

701,4 ვაი, ვა—ვაჟ, ვაჟ. 705,1 ჰსჯობს—სჯობს; 2 ახოს—ახოს. 706,1 ერთმანერთისა—ერთმანეთისა; 3 ჰსტირს—სტირს. 798,4 მინდა—მინდი. 709,2 ოხრვა—ოხვრა. 711,1 ტირს—სტირს. 713,4 ჰსდის—სდის. 714,3 ჰსდგას—დგას. 718,2 მათ—მართ. 719,1 დაუსახეო—დავუსახეო; 4 ნახვას არა—ნახვასა არ. 720,3 დავსთმოთ, მოუგვართა—დავსთმოთ, მოუგვართა. 721,2 ჰსჯობს, სიცოცლისა—სჯობს სიცოცხლისა. 723,1 ჰსცნა—სცნა; 3 თაყვანის-ჰსცა—თაყვანის-სცა. 724,4 ჰსთქვეს—თქვეს; სული—სუნი. 728,4 მერმე—მერე. 729,4 წასღვისა—წასვლისა. 730,3 გასწირავ—გაწირვა. 731,1 როსტანს—როსტენს; 3 დავსდგები—დავდგები. 733,4 დავსდებ, გასტყუების—დავდებ, გასტყუების. 734,1 წასღვა—წავღვა; 4 ჰსუფევთ—სუფევთ. 738,2 სთქვია—თქვიო; 4 ჰსჯობს, ვსწვრთიო—სჯობს, ვწვრთიო. 740,3 მოყრობა—მოყვრობა. 741,2 უშველოთ—ვეშველოთ; 3 არ ვინ—არვინ. 742,3 ჰსჯობს, გავსტეხნე—სჯობს, გავტეხნე. 743,2 ჩეში—ჩემში. 744,4 ჰსთქვი, დასდევ—სთქვი, დადევ. 745,1 ვაზირ-მან ჰსთქვა—ვეზირმან თქვა; 3 ჰსჯობს—სჯობს. 748,4 უმის ყმისოდ—უმისყმისოდ.

750,4 ჰსცნობდა—სცნობდა. 753,3 უკუჰსდევ ა ი—უკუჰსდევ აი. 753,4 ქნილი—ქმნილი. 754,4 ვაზირისა—ვეზირისა. 756,1 ჰსთქვა, მსგავსი—თქვა, მზგავსი. 757,4 დავჰკარგე—დავკარგე. 758.1 ჰსთხოვს—სთხოვს; 2 ჰსცალა—სცალა. 760,1 ვჰქმენ—ვექმენ. 761,1 წასვლვა—წასვლა; 4 ჰქნას—ჰქმნას. 762,3 ჰსჯობს—სჯობს. 763,1 ჰსწყრების—სწყრების; 3 გარდაჰსწყრების—გარდასწყრების; 4 მოვჰკვდე—მოვკვდე. 764,1 ჰქნა—ჰქმნა. 766,3 მოვჰკვდე—მოვკვდე. 767,3 ჰგავილოდეს—გავილოდეს. 769.1 მამისმინე—მომისმინე; 2 რათ ვინადა—რად ვინა და. 770,3 ჰსტირს—სტირს, უშობს—უობს. 775,1 ჰსდინდი—სდინდი; 2 შეუშინდი—შევშინდი. 778,3 ჰსცალა—სცალა.

780,3 გაუშვი, დასდევ—გავუშვი. დავდევ; 4 დავსთმო, დავსთმო—დავსთმო, დავსთმო. 781,3 იქმ—იქ. 782,3 დავსდგები—დავდგები; ცრემლთა—ცეცხლთა. 783,1 განზრახულსა—განზრახულსა: 4 მერმე—მერე. 784,2 გავწირო—გავწირო. 785,1 ჰსწერენ—სწერენ; 2 ჰსცან—სცან; 4 ჰსჯერ ხარ—სჯერხარ. 786.3 სამძღვარსა და უსამძღვრებს—საზღვარსა დაუსაზღვრებს (მანი წაშლილია წითელა ფანქრით). 787,1 ჰსწადღეს—სწადღეს; 2 ჰსჰკენების—სჰკენების: 4 გავსძლო—გავძლო: გეტნების—მეტნების. 788,1 ჰსწყრები—სწყრები. 791,3 უზამ—ვეზამ. 792,3 უზამ—ვეზამ. 793,3—4 ჰსჯობს—სჯობს. 794.3 ერდგან-ერთვან; 4 ჰსჯობს ნაზრახსა—სჯობს, ნაზრახსა. 795.1 მერმე—მერე; 2 ჰსცდების და ჰსდების—სცდების და სცდების. 800,4 ფრქვეულსა—ფრქვეულსა. 801,3 ჰსჰმუნავთ—სჰმუნავთ.

302.4 ასტირდა—ატირდა. 806,3 ჰსტირს—სტირს. 816,2 მართებს—მმართებს. 869,1 ბრძენი—ბრძენნი. 996,1 ყმის—ყმისა.

ზოგ სიტყვას წერტილები ან ხაზი აქვს გასმული. ეტყობა მისი შეცვლა ან შესწორება განუზრახავთ, ესენია: გახმეს* (37,2), შემოსა* (45,3), დალოცეს* (46,2), გახსენით** (54,1), გარდასდა** (56,1).

ზოგ ადგილას ხაზგასმულ სიტყვას სავარაუდოდ გასწორება აშიაზე აქვს მიწერილი, ასეთებია: მოვიდა—წავიდა* (86,1), სიცოცხლე—სიახლე* (108,2), შერჩეს—მორთდეს**. (186,3, გასწორება გადახაზულია უბრალო ფანქრით), უნდა—მისი** (210,3 გასწორება გადახაზულია უბრალო ფანქრით). ამითა—უშრეტი** (533,4), შესწორება დაწერილია აშიაზე და გადახაზულია უბრალო ფანქრით). იგი—მანცა** (877,2) მოახსენა—ყმამან უთხრა* (898,1), მათ—მუნ* (1046,3), გარდასრულდა—გარდასრულად* (1290,2), ეზორვებოდა—ეზარდებოდა**. (1346,3), სიკრეხე—სიხარკე* (1410,4), გაე—ჩემგან* (1524,4), რად—არ** (1569,4).

კომისიას ზოგი სიტყვის შეცვლა განუზრახავს, მაგრამ შემდეგ ისევ დაუტოვებია. მაგ. სული—სუნი* (37,3), მეჭვდე—ექვდე* (828,1), დაგვსხნა—დაგვსხვნა**. 108-ე სტროფის მეორე ტაეპში სიტყვა „სიცოცხლე“ წითელი ფანქრით შეცვლილია სიტყვა „სიახლე“-თი, მაგრამ შემდეგ ისევ ძველი წაკითხვა დაუტოვებიათ. 116-ე სტროფის მეორე ტაეპში წითელი ფანქრით გასწორებულია სიტყვა: კვლადია—კვლავ დია, მაგრამ ლურჯი ფანქრით, ისევ ძველი წაკითხვა დაუტოვებიათ. 148-ე სტროფის მე-4 ტაეპში სიტყვა „გაზრდილი“, გადაუხაზავთ წითელი ფანქრით, მარჯვნივ აშიაზე მისი შემცვლელი სხვა სიტყვა მიუწერიათ წითელი ფანქრით, რომელიც შემდეგ წაუშლიათ და ისევ პირვანდელი წაკითხვა აღუდგენიათ.

უბრალო ფანქრით აღდგენილია დედნის წითელი და ლურჯი ფანქრით შესწორებანი: დადეგო—დასდეგო** (207,2), ჰსთქვა—სთქვა* (227,4), ვინა—ვინ ა** (361,4), მიეხვდები—მიეხდები* (379,1), კვლავ—კვლა* (421,4), ბუქმან—ბუქთა** (446,4), ხრმლითა—ხმლითა* (449,2). ნაპირსა—ნაპარლსა* (517,1). ფიცხლაე—ფიცხლა* (580,1).

უბრალო ფანქრით შესწორებულია და შემდეგ იმავე ფანქრით აღდგენილია დედნის წაკითხვები: შეჰხსნა—შეხსნა (223,3), მიჰხვდები—მიხვდები (253,2), მარგებია—მაგრებია (285,2), ქმნათად—ქნათად (316,3).

* აღნიშნავს წითელ ფანქარს, **—ლურჯ ფანქარს.

ნაბეჭდი ჟეოსისტემათის სტრუქტურების
საძიებელი

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
2*	ა	ა	1	1(1) ¹	1(1)	1(1)	1(1)
3	ბ	ბ	2	2	2	2	2
4	გ	გ	3	3	3	3	3
5	დ	დ	4	4	4	4	4
6	ე	ე	5	5	5	5	5
7	ვ	ვ	6	6(2)	6	6	6(2)
8	ზ	ზ	7	7	7(2)	7(2)	7
10	თ	თ	15	15(3)	15(3)	15	15(3)
11	ი	ი	16	16	16	16(3)	16
12	კ	კ	17	17	17	17	17
13	ლ	ლ	18	18	18	18	18
15	მ	მ	19	19	19	19	19
16	ნ	ნ	20	20(4)	20	20	20(4)
17	ო	ო	21	21	21	21	21
19	პ	პ	22	22	22	22	22
20	ჟ	ჟ	23	23	23(4)	23	23
22	რ	რ	24	24	24	24	24
24	ს	ს	25	25	25	25(4)	25
25	შ	შ	26 ¹	26 ¹	26 ¹	26 ¹	26 ¹
26	ჩ	ჩ	27	27(5)	27	27	27(5)
27	ც	ც	28	28	28	28	28
28	ძ	ძ	29	29	29	29	29
29	წ	წ	8	8(2)	8(2)	8(2)	8(2)
31	ჭ	ჭ	9	9	9 ¹	9	9
32	ხ	ხ	10	10	10(2)	10	10
34	ყ	ყ	11	11	11	11	11
35	ფ	ფ	12	12	12	12	12
36	ბ	ბ	13	13(3)	13	13	13
38	ვ	ვ	14	14	14	14	14
39	გ	გ	30	30(5)	30(4)	30(4)	30(5)
40	დ	დ	31	31	31(5)	31	31
41	ე	ე	32	32	32	32	32(6)
44	ვ	ვ	33	33(6)	33	33(5)	33
45	ზ	ზ	34	34	34	34	34
47	თ	თ	35	35	35	35	35
48	ი	ი	36	36	36	36	36
49	კ	კ	37	37	37	37	37(7)
51	ლ	ლ	38	38	38(6)	38	38
52	მ	მ	39	39	39	39	39
54	ნ	ნ	40	40(7)	40	40	40
55	ო	ო	41	41	41	41(6)	41
56	პ	პ	42	42	42	42	42
58	ჟ	ჟ	43	43	43	43	43
59	რ	რ	44	44	44	44	44(8)
62	ს	ს	45	45	45	45	45
63	შ	შ	46	46	46(7)	46	46
64	ჩ	ჩ	47	47(8)	47	47	47
65	ც	ც	48	48	48	48	48
66	ძ	ძ	49	49	49	49	49
67	წ	წ	50	50	50	50	50

* 1956 წ. გამოცემიდან ნაჩვენებია მხოლოდ ის სტროფები, რომლებიც ქილაძეების გამოცემანი. 1 ფრჩხილებში () ჩასმული ციფრები აღნიშნავენ სტროფები ერთმანეთს ემთხვევიან. † ამ სროფის შემდეგ სათაური არ არის, ‡ ამ

1888	1890	1891	1892	1896	1899	1899 თ	1956
1(1)	1(1)	1(1)	1(1)	1(1)	1(1)	1(5)	2
2	2	2	2	2	2	2	3
3	3	3	3	3	3	3	4
4(2)	4(2)	4	4	4	4	4	5
5	5	5	5	5	5	5	6
6	6	6(2)	6(2)	6(2)	6(2)	6(6)	7
7	7	7	7	7	7	7	8
15(4)	15(4)	15(3)	15(3)	15(3)	15(3)	15(7)	10
16	16(5)	16	16	16	16	16	11
17	17	17	17	17	17	17	12
18	18	18	18	18	18	18	13
19(5)	19	19	19	19	19	19	15
20	20(6)	20(4)	20(4)	20(4)	20(4)	20(8)	16
21	21	21	21	21	21	21	17
22	22	22	22	22	22	22	19
23	23	23	23	23	23	23	20
24(6)	24(7)	24	24	24	24	24	22
25	25	25	25	25	25	25	24
26 ↑	26 ↑	26 ↑	26 ↑	26 ↑	26 ↑	26 ↑	25
27	27	27(5)	27(5)	27(5)	27(5)	27(9)	26
28	28(8)	28	28	28	28	28	27
29(7)	29	29	29	29	29	29	28
8(2)	8(3)	8(2)	8(2)	8(2)	8(2)	8(6)	29
9(3)	9	9	9	9	9	9	31
10	10	10	10	10	10	10	32
11	11	11	11	11	11	11	34
12	12(4)	12	12	12	12	12	35
13	13	13(3)	13(3)	13(3)	13(3)	13(7)	30
14(4)	14	14	14	14	14	14	38
30(7)	30(8)	30(5)	30(5)	30(5)	30	30(9)	39
31	31	31	31	31	31	31	40
32(8)	32(9)	32(6)	32(6)	32(6)	32(6)	32(10)	41
33	33	33	33	33	33	33	44
34	34	34	34	34	34	34	45
35(9)	35(10)	35	35	35	35	35	47
36	36	36	36	36	36	36	48
37	37	37	37	37	37	37	49
38	38	38(7)	38(7)	38(7)	38(7)	38(11)	51
39	39(11)	39	39	39	39	39	52
40(10)	40	40	40	40	40	40	54
41	41	41	41	41	41	41	55
42	42	42	42	42	42	42	56
43	43(12)	43	43	43	43	43	58
44	44	44	44	44	44	44	59
45(11)	45	45(8)	45(8)	45(8)	45(8)	45(12)	62
46	46	46	46	46	46	46	63
47	47(13)	47	47	47	47	47	64
48	48	48	48	48	48	48	65
49	49	49	49	49	49	49	66
50(12)	50	50	50	50	50	50	67

ამა თუ იმ გამოცემაში მოიპოვება. ყ—ვლ. ყიფიანის გამოცემა, თ—ძმ. თავართ-გამოცემის გვერდს. გამოცემების—1841 და 1846, 1890 და 1900 წლების გვერ. და სტროფის შემდეგ სათაურია.

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
68	65	65	51	51(8)	51(7)	51(7)	51(9)
70	66	66	52	52	52	52	52
71	67	67	53	53	53	53	53
72	68	68	54	54(9)	54(8)	54	54
73	69	69	55	55	55	55	55
75	66	66	56	56	56	56	56
76	67	67	57	57	57	57	57
77	68	68	58	58	58	58	58(10)
78	69	69	59	59	59	59	59
79	60	60	60	60	60	60(8)	60
80	61	61	61	61(10)	61	61	61
82	62	62	62	62	62(9)	62	62
84	63	63	63	63	63	63	63
84	64	64	64	64	64	64	64
87	65	65	65	65	65	65	65(11)
90	66	66	66	66	66	66	66
92	67	67	67	67	67	67	67
95	68	68	68	68(11)	68	68	68
96	69	69	69	69	69	69(9)	69
98	70	70	70	70	70(10)	70	70
99	71	71	71	71	71	71	71
101	72	72	72	72	72	72	72(12)
102	73	73	73	73	73	73	73
103	74	74	74	74	74	74	74
105	75	75	75	75(12)	75	75	75
107	76	76	76	76	76	76	76
108	77	77	77	77	77	77	77
110	78	78	78	78	78(11)	78(10)	78
112	79	79	79	79	79	79	79(13)
114	80	80	80	80	80	80	80
116	81	81	81	81	81	81	81
118	82	82	82	82(13)	82	82	82
119	83	83	83	83	83	83	83
121	84	84	84	84	84	84	84(14)
122	85	85	85	85	85(12)	85	85
126	86	86	86	86	86	86(11)	86
128	87	87	87	87	87	87	87
129	88	88	88	88(14)	88	88	88
130	89	89	89	89	89	89	89(15)
132	90	90	90	90	90	90	90
133	91	91	91	91	91	91	91
135	92	92	92	92	92	92	92
137	93	93	93	93	93(13)	93	93
139	94	94	94	94	94	94	94
141	95	95	95	95(15)	95	95(12)	95
143	96	96	96	96	96	96	96(16)
145	97	97	97	97	97	97	97
147	98	98	98	98	98	98	98
148	99	99	99	99	99	99	99
149	100	100	100	100	100	100	100
150	101	101	101	101	101(14)	101	101
151	102	102	102	102(16)	102	102	102
152	103	103	103	103	103	103	103(17)
154	104	104	104	104	104	104(13)	104
155	105	105	105	105	105	105	105

1888	1890	1891	1892	1896	1899 8	1899 01	1936
51(12)	51(14)	51(8)	51(8)	51(8)	51(8)	51(14)	68
52	52	52(9)	52(9)	52(9)	52(9)	52(15)	70
53	53	53	53	53	53	53	71
54	54	54	54	54	54	54	72
55(13)	55(15)	55	55	55	55	55	73
56	56	56	56	56	56	56	75
57	57	57	57	57	57	57	76
58	58	58	58	58	58	58	77
59	59(16)	59(10)	59(10)	59(10)	59(10)	59(16)	78
60(14)	60	60	60	60	60	60	79
61	61	61	61	61	61	61	80
62	62	62	62	62	62	62	82
63	63(17)	63	63	63	63	63	84
64	64	64	64	64	64	64	85
65(15)	65	65	65	65	65	65	87
66	66	66(11)	66(11)	66(11)	66(11)	66(17)	90
67	67(18)	67	67	67	67	67	92
68	68	68	68	68	68	68	95
69	69	69	69	69	69	69	96
70(16)	70	70	70	70	70	70	98
71	71(19)	71	71	71	71	71	99
72	72	72	72	72	72	72	101
73	73	73(12)	73(12)	73(12)	73(12)	73(18)	102
74	74	74	74	74	74	74	103
75(17)	75(20)	75	75	75	75	75	105
76	76	76	76	76	76	76	107
77	77	77	77	77	77	77	108
78	78	78	78	78	78	78	110
79	79(21)	79	79	79	79	79	112
80(18)	80	80(13)	80(13)	80(13)	80(13)	80(21)	114
81	81	81	81	81	81	81	116
82	82	82	82	82	82	82	118
83	83(22)	83	83	83	83	83	119
84(19)	84	84	84	84	84	84	121
85	85	85	85	85	85	85	122
86	86(23)	86(14)	86(14)	86(14)	86(14)	86(22)	126
87(20)	87	87	87	87	87	87	128
88	88	88	88	88	88	88	129
89	89	89	89	89	89	89	130
90	90(24)	90	90	90	90	90	132
91	91	91	91	91	91	91	133
92(21)	92	92	92	92	92	92	135
93	93	93(15)	93(15)	93(15)	93(15)	93(23)	137
94	94(25)	94	94	94	94	94	139
95	95	95	95	95	95	95	141
96	96	96	96	96	96	96	143
97(22)	97	97	97	97	97	97	145
98	98(26)	98	98	98	98	98	147
99	99	99	99	99	99	99	148
100	100	100(16)	100(16)	100(16)	100(16)	100(24)	149
101	101	101	101	101	101	101	150
102(23)	102(27)	102	102	102	102	102	151
103	103	103	103	103	103	103	152
104	104	104	104	104	104	104	154
105	105	105	105	105	105	105	155

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
156	რბ	რვ	106	106(16)	106(14)	106(13)	106(17)
157	რძ	რზ	107	107	107	107	107
159	რთ	რძ	108	108	108	108	108
160	რი	რთ	109	109(17)	109(15)	109	109
161	რიი	რი	110	110	110	110	110(18)
163	რიბ	რიი	111	111	111	111	111
164	რიგ	რიბ	112	112	112	112	112
168	რიღ	რიღ	114	114	114	114(14)	114
169	—	რიგ	113	113	113	113	113
172	რიგ	რივ	115	115	115	115	115
173	რივ	რივ	116	116(18)	116	116	116
174	რიზ	რიზ	117	117	117(16)	117	117(19)
175	რიძ	რიძ	118	118	118	118	118
176	რით	რით	119	119	119	119	119
178	რკ	რკ	120	120	120	120	120
180	რკა	რკა	121	121	121	121	121
181	რკბ	რკბ	122	122	122	122(15)	122
182	რკგ	რკგ	123	123(19)	123	123	123
183	რკღ	რკღ	124	124	124	124	124(20)
185	რკე	რკე	125	125	125(17)	125	125
186	რკვ	რკვ	126	126	126	126	126
187	რკზ	რკზ	127	127	127	127	127
188	რკძ	რკძ	128	128	128	128	128
190	რკთ	რკთ	129	129	129	129	129
192	რლ	რლ	130	130(20)	130	130	130
193	რლა	რლა	131	131	131	131(16)	131(21)
194	რლბ	რლბ	132	132	132	132	132
195	რლგ	რლგ	133	133	133(18)	133	133
196	რლღ	რლღ	134	134	134	134	134
198	რლე	რლე	135	135	135	135	135
199	რლვ	რლვ	136	136	136	136	136
201	რლზ	რლზ	137	137(21)	137	137	137
203	რლძ	რლძ	138	138	138	138	138(22)
204	რლთ	რლთ	139	139	139	139	139
205	რმა	რმა	140	140	140	140(17)	140
206	რმა	რმა	141	141	141(19)	141	141
207	რმბ	რმბ	142	142	142	142	142
209	რმგ	რმგ	143	143	143	143	143
210	რმღ	რმღ	144	144(22)	144	144	144
211	რმე	რმე	145	145	145	145	145(23)
212	რმვ	რმვ	146	146	146	146	146
213	რმზ	რმზ	147	147	147	147	147
214	რმძ	რმძ	148	148	148	148	148
215	რმთ	რმთ	149	149	149(20)	149(18)	149
216	რნ	რნ	150	150	150	150	150
217	—	რნა	151	151(23)	151	151	151
218	რნა	რნბ	152	152	152	152	152(24)
220	რნბ	რნგ	153	153	153	153	153
222	რნგ	რნღ	154	154	154	154	154
223	რნღ	რნე	155	155	155	155	155
224	რნე	რნვ	156	156	156	156	156
226	რნვ	რნზ	157	157	157(21)	157	157
228	რნზ	რნძ	158	158(24)	158	158(19)	158
229	რნძ	რნთ	159	159	159	159	159(25)
230	—	რა	—	—	—	—	—
231	რნთ	რდა	160	160	160	160	160

1888	1890	1891	1892	1896	1899 y	1899 m	1956
106(23)	106(28)	106(16)	106(16)	106(16)	106(16)	106(24)	156
107(24)	107	107(17)	107(17)	107(17)	107(17)	107(27)	157
108	108	108	108	108	108	108	159
109	109	109	109	109	109	109	160
110	110(29)	110	110	110	110	110	161
111	111	111	111	111	111	111	163
112(25)	112	112	112	112	112	112	164
114	114(30)	114(18)	114(18)	114(18)	114(18)	114(28)	168
113	113(29)	113(17)	113(17)	113(17)	113(17)	113(27)	169
115	115(30)	115(18)	115(18)	115(18)	115(18)	115(28)	172
116	116	116	116	116	116	116	173
117(26)	117	117	117	117	117	117	174
118	118(31)	118	118	118	118	118	175
119	119	119	119	119	119	119	176
120	120	120	120	120	120	120	178
121(27)	121	121(19)	121(19)	121(19)	121(19)	121(29)	180
122	122(32)	122	122	122	122	122	181
123	123	123	123	123	123	123	182
124	124	124	124	124	124	124	183
125	125	125	125	125	125	125	185
126	126(33)	126	126	126	126	126	186
127(28)	127	127	127	127	127	127	187
128	128	128(20)	128(20)	128(20)	128(20)	128(30)	188
129	129	129	129	129	129	129	190
130	130(34)	130	130	130	130	130	192
131	131	131	131	131	131	131	193
132(29)	132	132	132	132	132	132	194
133	133	133	133	133	133	133	195
134	134(35)	134	134	134	134	134	196
135	135	135(21)	135(21)	135(21)	135(21)	135(31)	198
136	136	136	136	136	136	136	199
137(30)	137	137	137	137	137	137	201
138	138(36)	138	138	138	138	138	203
139	139	139	139	139	139	139	204
140	140	140	140	140	140	140	205
141	141	141	141	141	141	141	206
142(31)	142(37)	142(22)	142(22)	142(22)	142(22)	142(32)	207
143	143	143	143	143	143	143	209
144	144	144	144	144	144	144	210
145	145	145	145	145	145	145	211
146	146(38)	146	146	146	146	146	212
147(32)	147	147	147	147	147	147	213
148	148	148	148	148	148	148	214
149	149	149(23)	149(23)	149(23)	149(23)	149(33)	215
150	150(39)	150	150	150	150	150	216
151	151	151	151	151	151	151	217
152(33)	152	152	152	152	152	152	218
153	153	153	153	153	153	153	220
154	154(40)	154	154	154	154	154	222
155	155	155	155	155	155	155	223
156	156	156(24)	156(24)	156(24)	156(24)	156(34)	224
157(34)	157	157	157	157	157	157	226
158	158(41)	158	158	158	158	158	228
159	159	159	159	159	159	159	229
—	—	—	—	—	—	—	230
160	160	160	160	160	160	160	231

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
232	რე	რეზ	161	161(24)	161(21)	161(19)	161(25)
233	—	რეგ	—	—	—	—	—
234	რეა	რედ	162	162	162	162	162
235	რეპ	რეჟ	163	163 1	163	163	163
236	რეპ	რეჟ	164	164	164(22)	164	164(26)
237	რედ	რეზ	165	165(25)	165	165	165
238	რეჟ	რეშ	166	166	166	166(20)	166
239	რეჟ	რეთ	167	167	167	167	167
240	რეზ	რთ	168	168	168	168	168
241	რეშ	რთა	169	169	169	169	169(27)
242	რეთ	რთბ	170	170	170	170	170
243	რთ	რთგ	171	171	171(23)	171	171
244	რთა	რთდ	172	172(26)	172	172	172
245	რთბ	რთე	173	173	173	173	173
246	რთგ	რთვ	174	174	174	174	174
247	—	რთზ	—	—	—	—	—
248	რთდ	რთშ	175	175	175	175(21)	175
249	რთე	რთთ	176	176	176	176	176(28)
252	რთვ	რბ	177	177	177	177	177
253	რთზ	რბა	178	178(27)	178(24)	178	178
256	რთშ	რბბ	179	179	179	179	179
257	—	რბჟ	—	—	—	—	—
258	რთთ	რბგ	180	180	180	180	180
259	რბ	რბდ	181	181	181	181	181(29)
260	რბა	რბე	182	182	182	182	182
261	რბბ	რბვ	183	183	183	183(22)	183
262	რბგ	რბზ	184	184	184	184	184
263	რბდ	რბშ	185	185(28)	185	185	185
264	რბე	რბთ	186	186	186(25)	186	186
265	რბვ	რბ	187	487	187	187	187
266	რბზ	რბა	188	188	188	188	188(30)
267	რბშ	რბბ	189	189	189	189	189
268	რბთ	რბგ	190	190	190	190	190
269	რბ	რბდ	191	191	191	191	191
270	რბა	რბე	192	192(29)	192	192(23)	192
271	რბბ	რბვ	193	193	193	193	193
273	რბგ	რბშ	194	194	194(26)	194	194
274	რბდ	რბთ	195	195	195	195	195(31)
277	—	ს	—	—	—	—	—
278	რბე	სა	196	196	196	196	196
279	რბვ	სბ	197	197	197	197	197
280	რბზ	სგ	198	198	198	198	198
281	რბშ	სდ	199	199(30)	199	199	199
282	რბთ	სე	200	200	200	200	200
283	ს	სე	201	201	201	201(24)	201
284	სა	სზ	202	202	202(27)	202	202(32)
285	სბ	სშ	203	203	203	203	203
287	სგ	სთ	204	204	204	204	204
288	სდ	სი	205	205	205	205	205
290	სე	სიკ	206	206(31)	206	206	206
291	სვ	სიბ	207	207	207	207	207
292	—	სიგ	—	—	—	—	—
293	სზ	სიდ	208	208	208	208	208
291	სშ	სიე	209	209	209	209	209(33)
295	სთ	სივ	210	210	210(28)	210(25)	210
296	სი	სიზ	211	211	211	211	211

1888	1890	1891	1892	1896	1899 y	1899 m	1956
161(34)	161(41)	161(24)	161(24)	161(24)	161(24)	161(34)	232
—	—	—	—	—	—	—	233
162(35)	162(42)	162	162	162	162	162	234
163	163	163(25)	163(25)	163(25)	163(25)	163(35)	235
164(36)	164	164	164	164	164	164	236
165	165(43)	165	165	165	165	165	237
166	166	166	166	166	166	166	238
167(37)	167	167	167	167	167	167	239
168	168	168	168	168	168	168	240
169	169(44)	169(26)	169(26)	169(26)	169(26)	169(36)	241
170	170	170	170	170	170	170	242
171	171	171	171	171	171	171	243
172(38)	172	172	172	172	172	172	244
173	173(45)	173	173	173	173	173	245
174	174	174	174	174	174	174	246
—	—	—	—	175	175	—	247
175	175	175	175	176(27)	176(27)	175	248
176(39)	176(46)	176(27)	176(27)	177	177	176(37)	249
177	177	177	177	178	178	177	252
178	178	178	178	179	179	178	553
179(40)	179(47)	179	179	180	180	179	256
—	—	—	—	193(29)	193(29)	—	257
180	180	180	180	181(27)	181(27)	180	258
181	181	181	181	182(28)	182(28)	181	259
182	182	182(28)	182(28)	183	183	182(38)	260
183	183(48)	183	183	184	184	183	261
184(41)	184	184	184	185	185	184	262
185	185	185	185	186	186	185	263
186	186	186	186	187	187	186	264
187	187(49)	187	187	188	188	187	265
188	188	188	188	189(29)	189(29)	188	266
189(42)	189	189(29)	189(29)	191	190	189(39)	267
—	190	190	—	192	191	—	268
190	191(50)	191	190	193	192	190	269
—	192	192	—	194	194	—	270
191	193	193	191	195	195	191	271
192	194	194	192	196(30)	196(30)	192	273
193	195(51)	195	193	197	197	193	274
—	—	—	—	198	198	194	277
194(43)	196	196(30)	194	199	199	—	278
195	197	197	195	200	200	195	279
196	198	198	196(30)	201	201	196(40)	280
197	199(52)	199	197	202	202	197	281
198	200	200	198	203(31)	203(31)	198	282
199(44)	201	201	199	204	204	199	283
200	202	202	200	205	205	200	284
201	203(53)	203(31)	201	206	206	201	285
202	204	204	202	207	207	202	287
203	205	205	203(31)	208	208	203(41)	288
204(45)	206	206	204	209	209	204	290
205	207(54)	207	205	210(32)	210(32)	205	291
—	—	—	—	211	211	—	292
206	208	208	206	212	212	206	293
207	209	209	207	213	213	207	294
208	210	210(32)	208	214	214	208	295
209(46)	211(55)	211	209	215	215	209	296

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
297	სიბ	სიბ	212	212(31)	212(28)	212(25)	212(33)
298	სიბ	სიბ	213	213(32)	213	213	213
299	სიგ	სკ	214	214	214	214	214
300	სიღ	სკა	215	215	215	215	215
301	—	სკბ	—	—	—	—	—
303	სიფ	სკგ	216	216	216	216	216(34)
304	სივ	სკდ	217	217	217	217	217
305	სიზ	სკე	218	218	218(29)	218	218
307	სიძ	სკვ	219	219	219	219(26)	219
308	სიწ	სკზ	220	220(33)	220	220	220
309	სყ	სკა	221	221	221	221	221
310	სყა	სკბ	222	222	222	222	222
311	სყბ	სკგ	223	223	223	223	223(35)
312	სყგ	სკდ	224	224	224	224	224
313	სყდ	სკე	225	225	225	225	225
314	სყე	სკვ	226	226	226(30)	226	226
315	სყვ	სკზ	227	227(34)	227	227	227
317	სყზ	სკა	228	228	228	228(27)	228
318	სყა	სკბ	329	229	229	229	229
319	სყბ	სკგ	230	230	230	230	230(36)
320	სყგ	სკდ	231	231	231	231	231
322	სყდ	სკე	232	232	232	232	232
323	სყე	სკვ	233	233	233	233	233
324	სყვ	სკზ	234	234(35)	234(31)	234	234
325	სყზ	სკა	—	—	—	—	—
326	სყა	სკბ	235	235	235	235	235
327	სყბ	სკგ	236	236	236	236	236
328	სყგ	სკდ	237	237	237	237(28)	237(37)
329	სყდ	სკე	238	238	238	238	238
330	სყე	სკვ	239	239	239	239	239
332	სყვ	სკზ	240	240	240	240	240
333	სყზ	სკა	241	241(36)	241	241	241
334	სყა	სბ	242	242	242(32)	242	242
335	სყბ	სნა	243	243	243	243	243
336	სყგ	სნბ	244	244	244	244	244(38)
337	სყდ	სნგ	245	245	245	245	245
338	სყე	სნდ	246	246	246	246(29)	246
339	სყვ	სნე	247	247	247	247	247
340	სყზ	სნვ	248	248(37)	248	248	248
341	სნა	სნზ	249	249	249	249	249
342	სნბ	სნა	250	250	250(33)	250	250
343	სნგ	სნბ	251	251	251	251	251(39)
348	სნდ	სნგ	252	252	252	252	252
350	სნე	სნა	253 †	253 †	253 †	253 †	253 †
351	სნვ	სნბ	224	254	254	254	254
352	სნზ	სნგ	255	255(38)	255	255(30)	255
353	სნა	სნდ	256	256	256	256	256
354	სნბ	სნე	257	257	257	257	257
355	სნგ	სნვ	258	258	258(34)	258	258(40)
357	სნდ	სნზ	259	259	259	259	259
358	სნე	სნა	260	260	260	260	260
359	სნვ	სნბ	261	261	261	261	261
363	სნგ	სნგ	262	262(39)	262	262	262
364	სნდ	სნა	263	263	263	263	263
365	სნე	სნბ	264	264	264	264(31)	264
366	სნვ	სნგ	265	265	265	265	265(41)

1888	1890	1891	1892	1896	1899 ȳ	1899 ๓	1956
210(46)	212(55)	212(32)	210(32)	216(32)	216(32)	210(42)	297
211	213	213	211	217(33)	217(33)	211	298
212	214	214	212	218	218	212	299
213	215(56)	215	213	219	219	213	300
—	—	—	—	220	220	—	301
214(47)	216	216	214	221	221	214	303
215	217	217(33)	215	222	222	215	304
216	218	218	216	223	223	216	305
217	219(57)	219	217(33)	224(34)	224(34)	217(43)	307
218	220	220	218	225	225	218	308
—	221	221	—	226	226	—	309
219(48)	222	222	219	227	227	219	310
—	223(58)	223	220	228	228	220	311
221	224	224(34)	221	229	229	221	312
222	225	225	222	230	230	222	313
223	226	226	223	231(35)	231(35)	223	314
224(49)	227(59)	227	224(34)	232	232	224(44)	315
225	228	228	225	233	233	225	317
226	229	229	226	234	234	226	318
227	230	230	227	235	235	227	319
228	231(60)	231(35)	228	236	236	228	320
229(50)	232	232	229	237	237	229	322
230	233	233	230	238(36)	238(36)	230	323
231	234	234	231(35)	239	239	231(45)	324
—	—	—	—	240	240	—	325
232	235(61)	235	232	241	241	232	326
233	236	236	233	242	242	233	327
234(51)	237	237	234	243	243	234	328
235	238	238(36)	235	244	244	235	329
236	239(62)	239	236	245(37)	245(37)	236	330
237	240	240	237	246	246	237	332
238	241	241	238(36)	247	247	238(46)	333
239(52)	242	242	239	248	248	239	334
240	243(63)	243	240	249	249	240	335
241	244	244	241	250	250	241	336
242	245	245(37)	242	251	251	242	337
243	246	246	243	252(38)	252(38)	243	338
244(53)	247(64)	247	244	253	253	244	339
245	248	248	245(37)	254	254	245(47)	340
246	249	249	246	255	255	246	341
247	250	250	247	256	256	247	342
248	251(65)	251	248	257	257	248	343
—	252	—	—	258	258	—	348
249(54) 1	253 †	252(38) 1	249 1	259(39) 1	259(39) 1	249 1	350
250	254	253	250	260	260	250	351
251	255(66)	254	251	261	261	251	352
252	256	255	252(38)	262	262	252(48)	353
253	257	256	253	263	263	253	354
—	258	—	—	264	264	—	355
254(55)	259(67)	257	254	265	265	254	357
255	260	258	255	266(40)	266(40)	255	358
256	261	259(39)	256	267	267	256	359
257	262	260	257	268	268	257	363
258	263(68)	261	258	269	269	258	364
259(56)	264	262	259(39)	270	270	259(49)	365
260	265	263	260	271	271	260	366

1936	1712	1841	1860	1867	1875	1883	:887
367	საგ	სოღ	266	266(39)	266(35)	266(31)	266(41)
368	საგ	სოგ	267	267	267	267	267
369	საბ	სოვ	268	268	268	268	268
370	საშ	სოზ	269	269(40)	269	269	269
371	სათ	სოშ	270	270	270	270	270
372	საო	სოთ	271	271	271	271	271
373	სოა	სა	272	272	272	272	272(42)
374	სობ	საა	273	273	273	273(32)	273
375	სოგ	საბ	274	274	274(36)	274	274
376	სოღ	საგ	275	275	275	275	275
377	—	ეპღ	—	—	—	—	—
378	სოგ	საე	276	276(41)	276	276	276
379	სოვ	სავ	277	277	277	277	277
380	სოზ	საზ	278	278	278	278	278
381	სოშ	საშ	279	279	279	279	279(43)
382	სოთ	სათ	280	280	280	280	280
383	სა	სე	281	286	281	281	281
384	საა	სეა	282	282	282(37)	282(33)	282
385	საბ	სებ	283	283(42)	283	283	283
386	საგ	სეგ	284	284	284	284	284
387	საღ	სეღ	285	285	285	285	285
388	საე	სეე	286	286	286	286	286(44)
389	სავ	სევ	287	287	287	287	287
390	საზ	სეზ	288	288	288	288	288
391	საშ	სეშ	289	289	289	289	289
392	სათ	სეთ	290	290(43)	290(38)	290	290
393	სე	ო	291	291	291	291(34)	291
394	სეა	ობა	292	292	292	292	292
395	სებ	ობბ	293	293	293	293	293(45)
396	სეგ	ობგ	394	294	294	294	294
397	სეღ	ობღ	295	295	295	295	295
398	სეე	ობე	296	296	296	296	296
399	—	ობვ	—	—	—	—	—
400	სევ	ობვ	297	297(44)	297	297	297
401	სეზ	ობშ	298	298	298(39)	298	298
402	სეშ	ობთ	299	299	299	299	299
403	—	ობი	—	—	—	—	—
404	—	ობა	—	—	—	—	—
405	სეთ	ობბ	300	300	300	300(35)	300(46)
406	ობ	ობგ	301	—	—	301	—
407	ობა	ობღ	302	—	—	302	—
409	ობბ	ობე	303	301	301	303	301
410	ობგ	ობვ	304	302	302	304	302
411	ობღ	ობზ	305	303	303	305	303
412	ობე	ობშ	306	304(45)	304	306	304
413	ობვ	ობთ	307	305	305(40)	307	305(47)
414	ობშ	ობთ	308	306	306	308(36)	306
415	ობთ	ობა	309	307	307	309	307
416	ობთ	ობბ	310	308	308	310	308
417	ობი	ობგ	311	309	309	311	309
418	ობა	ობღ	312	310(46)	310	312	310(48)
420	ობბ	ობე	313	311	311(41)	313	311
421	ობგ	ობვ	314	312	312	314	312
431	ობღ	ობშ	315	313	313	315	313
435	ობე	ობთ	316	314	314	316	314

1888	1890	1891	1892	1896	1899 3	1899 0	1956
261(56)	266(68)	264(39)	261(39)	272(40)	272(40)	261(49)	367
262	267(69)	265	262	273(41)	273(41)	262	368
263	268	266(40)	263	274	274	263	369
264(57)	269	267	264	275	275	264	370
265	270	268	265	276	276	265	371
266	271(70)	269	266(40)	277	277	266(50)	372
267	272	270	267	278	278	267	373
268	273	271	268	279	279	268	374
269(58)	274	272	269	280(42)	280(42)	269	375
270	275(71)	273(41)	270	281	281	270	376
—	—	—	—	282	282	—	377
271	276	274	271	283	283	271	378
272	277	275	272	284	284	272	379
273	278	276	273(41)	285	285	273(53)	380
274(59)	279(72)	277	274	286	286	274	381
275	280	278	275	287(43)	287(43)	275	382
276	281	279	276	288	288	276	383
277	282	280(42)	277	289	289	277	384
278	283(73)	281	278	290	290	278	385
279(60)	284	282	279	291	291	279	386
280	285	283	280(42)	292	292	280(54)	387
281	286	284	281	293	293	281	388
282	287(74)	285	282	294(44)	294(44)	282	389
283	288	286	283	295	295	283	390
284(61)	289	287(43)	284	296	296	284	391
285	290	288	285	297	297	285	392
286	291(75)	289	286	298	298	286	393
287	292	290	287(43)	299	299	287(55)	394
288	293	291	288	300	300	288	395
289(62)	294	292	289	301(45)	301(45)	289	396
290	295(76)	293	290	302	302	290	397
291	296	294(44)	291	303	303	291	398
—	—	—	—	304	304	—	399
292	297	295	292	305	305	292	400
293	298	296	293	306	306	293	401
294(63)	299(77)	297	294(44)	307	307	294(56)	402
—	—	—	—	308(46)	308(46)	—	403
—	—	—	—	309	309	—	404
295	300	298	295	310	310	295	405
—	—	—	—	311	311	—	406
—	—	—	—	312	312	—	407
296	301	299	296	313	313	296	409
297	302	300	297	314	314	297	410
298	303(78)	301(45)	298	315(47)	315(47)	298	411
299(64)	304	302	299	316	316	299	412
300(65)	305	303	300(45)	317	317	300(59)	413
301	306(79)	304	301	318	318	301	414
302	307	305	302	319	319	302	415
303(66)	308	306	303	320	320	303	416
304	309	307(46)	304	321(48)	321(48)	304	417
305	310(80)	308	305	322	322	305	418
306	311	309	306(46)	323	323	306(60)	420
307	312	310	307	324	324	307	421
308(67)	313	311	308	325	325	308	434
309	314(81)	312	309	326	326	309	435

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
436	၀၀၅		317	315(46)	315(41)	317(37)	315(48)
437	၀၀၆		—	—	—	—	—
438	၀၀၇		319	317(47)	317	319	317(49)
439	၀၀၈		320	318	318	320	318
440	၀၀၉		318	316(46)	316	318	316(48)
441	၀၁၀		321	319(47)	319(42)	321	319(49)
442	၀၁၁		322	320	320	322	320
443	၀၁၂		323	321	321	323	321
444	၀၁၃		324	322	322	324	322
445	၀၁၄		325	323	323	325	323
446	၀၁၅		326	324(48)	324	326(38)	324(50)
447	၀၁၆		327	325	325	327	325
448	၀၁၇		328	326	326	328	326
449	၀၁၈		329	327	327(43)	329	327
450	၀၁၉		—	—	—	—	—
451	၀၂၀		330	328	328	330	328
452	၀၂၁		331	329	329	331	329
453	၀၂၂		332	330	330	332	330
454	၀၂၃		333	331(49)	331	333	331(51)
455	၀၂၄		334	332	332	334	332
457	၀၂၅		335	333	333	335(39)	333
458	၀၂၆		—	—	—	—	—
459	၀၂၇		—	—	—	—	—
462	၀၂၈		336	334	334	336	334
463	၀၂၉		337	335	335(44)	337	335(52)
465	၀၃၀		340	338	338	340	338
466	၀၃၁		338	336(50)	336	338	336
467	၀၃၂		339	337	337	339	337
468	၀၃၃		341	339	339	341	339
469	၀၃၄		342	340	340	342	340(53)
471	၀၃၅		343	341	341	343(40)	341
472	၀၃၆		344	342	342(45)	344	342
473	၀၃၇		345	343	343	345	343
474	၀၃၈		346	344(51)	344	346	344
475	၀၃၉		347	345	345	347	345
476	၀၄၀		348	346	346	348	346
477	၀၄၁		349	347	347	349	347(54)
478	၀၄၂		350	348	348	350	348
479	၀၄၃		351	349	349	351	349
480	၀၄၄		352	350	350(46)	352(41)	350
481	၀၄၅		353	351(52)	351	353	351
482	၀၄၆		354	352	352	354	352
483	၀၄၇		355	353	353	355	353
485	၀၄၈		356	354	354	356	354(55)
487	၀၄၉		357	355	355	357	355
489	၀၅၀		358	356	356	358	356
490	၀၅၁		359	357	357	359	357
491	၀၅၂		360	358(53)	358(47)	360	358
492	၀၅၃		361	359	359	361(42)	359
493	၀၅၄		362	360	360	362	360
494	၀၅၅		363	361	361	363	361(56)
495	၀၅၆		364	362	362	364	362
496	၀၅၇		365	363	363	365	363
497	၀၅၈		366	364	364	366	364
499	၀၅၉		367	365(54)	365	367	365

1888	1890	1891	1892	1896	1899 y	1899 m	1956
310(67)	315(81)	313(46)	310(46)	327(48)	327(48)	310(60)	436
—	—	—	—	—	—	—	437
312	317	315(47)	312	329(49)	328(49)	312	438
—	318(82)	316	—	—	—	—	439
311	316(81)	314	311	328	329	311	440
313(68)	319(82)	317	313(47)	330	330	313(61)	441
314	320	318	314	331	331	314	442
315	321	319	315	332	332	315	443
316	322(83)	320	316	333	333	316	444
317	323	321(48)	317	334	334	317	445
318(69)	324	322	318	335(50)	335(50)	318	446
319	325	323	319	336	336	319	447
320	326(84)	324	320(48)	337	337	320(62)	448
321	327	325	321	338	338	321	449
—	—	—	—	—	—	—	450
322	328	326	322	339	339	322	451
323(70)	329	327	323	340	340	323	452
324	330(85)	328(49)	324	341	341	324	453
325	331	329	325	342(51)	342(51)	325	454
326	332	330	326	343	343	326	455
327	333	331	327(49)	344	344	327(65)	457
—	—	—	—	—	—	—	458
—	—	—	—	—	—	—	459
—	334(86)	332	—	—	—	—	462
328(71)	335	333	328	345	345	328	463
330	336(87)	336(50)	330	347	346	329	465
329	336(86)	334	329	346	347	330	466
—	337(87)	335	—	—	—	—	467
331(72)	339	337	331	348(52)	348(52)	331	468
332	340	338	332	349	349	332	469
333	341(88)	339	333(50)	350	350	333(66)	471
334	342	340	334	351	351	334	472
335	343	341(51)	335	352	352	335	473
336(73)	344	342	336	353	353	336	474
337	345(89)	343	337	354	354	337	475
338	346	344	338	355(53)	355(53)	338	476
339	347	345	339	356	356	339	477
340	348	346	340(51)	357	357	340(67)	478
341(74)	349(90)	347	341	358	358	341	479
342	350	348(52)	342	359	359	342	480
343	351	349	343	360	360	343	481
344	352	350	344	361	361	344	482
345	353(91)	351	345	362(54)	362(54)	345	483
346(75)	354	352	346	363	363	346	485
347	355	353	347(52)	364	364	347(68)	487
348	356	354	348	365	365	348	489
349	357(92)	355(53)	349	366	366	349	490
350	358	356	350	367	367	350	491
351(76)	359	357	351	368	368	351	492
352	360	358	352	369(55)	369(55)	352	493
353	361(93)	359	353	370	370	353	494
354	362	360	354(53)	371	371	354(69)	495
355	363	361	355	372	372	355	496
356(77)	364	362(54)	356	373	373	356	497
357	365(94)	363	357	374	374	357	499

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
500	၀၃၅	၀၃၅	368	366(54)	366(48)	368(42)	366(56)
501	၀၃၆	၀၃၆	369	367	367	369	367
502	၀၃၇	၀၃၇	370	368	368	370(43)	368(57)
503	—	—	—	—	—	—	—
504	၀၃၈	၀၃၈	371	369	369	371	369
505	၀၃၉	၀၃၉	372	370	370	372	370
508	၀၄၀	၀၄၀	373	371	371	373	371(58)
509	—	—	—	—	—	—	—
510	၀၄၁	၀၄၁	374	372(55)	372	374	372
511	၀၄၂	၀၄၂	375	373	373(49)	375	373
512	၀၄၃	၀၄၃	376	374	374	376	374
513	၀၄၄	၀၄၄	377	375	375	377	375
514	၀၄၅	၀၄၅	378	376	376	378(44)	376(59)
515	၀၄၆	၀၄၆	379	377	377	379	377
516	၀၄၇	၀၄၇	380	378(56)	378	380	378
517	၀၄၈	၀၄၈	381	379	379	381	379
518	၀၄၉	၀၄၉	382	380	380(50)	382	380
519	၀၅၀	၀၅၀	383	381	381	383	381
521	၀၅၁	၀၅၁	384	382	382	384	382(60)
522	၀၅၂	၀၅၂	385	383	383	385(45)	383
523	၀၅၃	၀၅၃	386	384(57)	384	386	384
524	၀၅၄	၀၅၄	387	385	385	387	385
525	၀၅၅	၀၅၅	388	386	386	388	386
526	၀၅၆	၀၅၆	389	387	387(51)	389	387(61)
527	၀၅၇	၀၅၇	390	388	388	390	388
528	၀၅၈	၀၅၈	391	389	389	391	389
529	၀၅၉	၀၅၉	392	390	390	392	390
530	၀၆၀	၀၆၀	393	391(58)	391	393	391
531	၀၆၁	၀၆၁	394	392	392	394(46)	392
532	၀၆၂	၀၆၂	395	393	393	395	393
533	၀၆၃	၀၆၃	396	394	394	396	394(62)
534	၀၆၄	၀၆၄	397	395	395(52)	397	395
535	၀၆၅	၀၆၅	398	396	396	398	396(63)
536	၀၆၆	၀၆၆	399	397(59)	397	399	397
537	၀၆၇	၀၆၇	400	398	398	400	398
538	၀၆၈	၀၆၈	401	399	399	401	399
539	၀၆၉	၀၆၉	402	400	400	402(47)	400
541	၀၇၀	၀၇၀	403	401	401	403	401(64)
543	၀၇၁	၀၇၁	404	402	402(53)	404	402
544	၀၇၂	၀၇၂	405	403	403	405	403
545	၀၇၃	၀၇၃	406	404(60)	404	406	404
546	၀၇၄	၀၇၄	407	405	405	407	405
547	၀၇၅	၀၇၅	408	406	406	408	406
548	၀၇၆	၀၇၆	409	407	407	409	407
549	၀၇၇	၀၇၇	410	408	408	410	408(65)
550	၀၇၈	၀၇၈	411	409	409	411(48)	409
551	—	—	—	—	—	—	—
554	၀၇၉	၀၇၉	412	410	410(54)	412	410
555	၀၈၀	၀၈၀	413	411(61)	411	413	411
556	၀၈၁	၀၈၁	414	412	412	414	412
557	၀၈၂	၀၈၂	415 †	413 †	413 †	415 †	413 †
558	၀၈၃	၀၈၃	416	414	414	416	414
560	၀၈၄	၀၈၄	417	415	415	417	415(66)
561	၀၈၅	၀၈၅	418	416	416	418	416
562	၀၈၆	၀၈၆	419	417	417	419	417

1888	1890	1891	1892	1896	1899 y	1899 m	1956
358(77)	366(94)	364(54)	358(53)	375(55)	375(55)	358(69)	500
359	367	365	359	376	376(56)	359	501
360	368	366	360	377	377	360	502
—	—	—	—	—	—	—	503
361(78)	369(95)	367	361(54)	378	378	361(70)	504
362	370	368	362	379	379	362	505
363(79)	371	369(55)	363(55)	380	380	363	508
—	—	—	—	—	—	—	509
364	372(96)	370	364	381	381	364	510
365	373	371	365	382(57)	382(57)	365	511
366(80)	374	372	366	383	383	366	512
—	375	373	—	—	—	—	513
367(81)	376(97)	374(56)	367(56)	384	384	367(71)	514
368	377	375	368	385	385	368	515
369	378	370	369	386	386	369	516
370(82)	379(98)	377	370	387	387	370	517
371	380	378	371	388(58)	388(58)	371	518
372	381	379	372	389	389	372	519
373(83)	382(99)	380(57)	373(57)	390	390	373(72)	521
374	383	381	374	391	391	374	522
375	384	382	375	392	392	375	523
376(84)	385(100)	383	376	393	393	376	524
377	386	384	377	394(59)	394(59)	377	525
378	387	385	378	395	395	378	526
379	388	386(58)	379(58)	396	396	379(73)	527
380	389(101)	387	380	397	397	380	528
381(85)	390	388	381	398	398	381	529
382	391	389	382	399	399	382	530
383	392	390	383	400	400	383	531
384	393(102)	391	384	401(60)	401(60)	384	532
385	394	392	385	402	402	385	533
386(86)	395	393(59)	386(59)	403	403	386(74)	534
387(87)	396(103)	394	387	404	404	387	535
388	397	395	388	405	405	388	536
389	398	396	389	406	406	389	537
390(88)	399(104)	397	390	407(61)	407(61)	390	538
391	400	398	391	408	408	391	539
392	401	399(60)	392(60)	399	409	392(75)	541
393	402	400	393	310	410	393	543
394	403(105)	401	394	411	411	394	544
395(89)	404	402	395	412	412	395	545
396	405	403	396	413	413	396	546
397	406	404	397	414(62)	414(62)	397	547
398	407(106)	405	398	415	415	398	548
399	408	406(61)	399(61)	416	416	399(76)	549
400(90)	409	407	400	417	417	400	550
—	—	—	—	—	—	—	551
401	410	408	401	318	418	401	554
402	411(107)	409	402	419	419	402	555
403	412	410	403	420	420	403	556
404 †	413 †	411 †	404 †	421(63) †	421(63) †	404 †	557
405(91)	414	412	405	422	422	405	558
406	415(108)	413(62)	406(62)	423	423	406(77)	560
407	416	414	407	424	424	407	561
408	417	415	408	425	425	408	562

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
563	უიღ	უღო	420	418(62)	418(55)	420(49)	418(66)
564	უიო	უბ	421	419	419	421	419
565	უკ	უმა	422	420	420	422	420
566	უკა	უმბ	423	421	421	423	421
567	უკბ	უმგ	424	422	422	424	422(67)
568	უკგ	უმდ	425	423	423	425	423
569	უკდ	უმე	426	424	424	426	424
572	უკე	უმვ	427	425(63)	425	427	425
573	უკვ	უმზ	428	426	426(56)	428	426
574	უკზ	უმწ	429	427	427	429(50)	427
576	უკძ	უმყ	430	428	428	430	428
577	უკყ	უმრ	431	429	429	431	429(68)
578	უკრ	უმს	432	430	430	432	430
578 ¹	უკ	უმბ	—	—	—	—	—
579	უკა	უმგ	433	431	431	433	431
580	უკბ	უმდ	434	—	—	—	—
581	უკგ	უმე	435	432(64)	432	434	432
582	უკდ	უმვ	436	433	433	435	433
583	უკე	უმზ	437	334	434(57)	436	434
584	უკვ	უმწ	438	435	435	437	435
585	უკზ	უმყ	439	436	436	438(51)	436(69)
586	უკძ	უმრ	440	437	437	439	437
587	უკყ	უმს	441	438	438	440	438
588	უკრ	უმს	442	439(65)	439	441	439
589	უმა	უმგ	443	440	440	442	440
590	უმბ	უმდ	444	441	441	443	441
591	უმგ	უმე	445	442	442(58)	444	442
592	უმდ	უმვ	446	443	443	445	443(70)
593	უმე	უმზ	447	444	444	446	444
594	უმვ	უმწ	448	445	445	447(52)	445
595	უმზ	უმყ	449	446(66)	446	448	446
596	უმწ	უმრ	450	447	447	449	447
597	უმყ	უმს	451	448	448	450	448
598	უმრ	უმს	452	449	449	451	449
599	უმს	უმს	453	450	450(59)	452	450(71)
600	უმბ	უმდ	454	451	451	453	451
601	უმგ	უმე	455	452	452	454	452
602	უმდ	უმვ	456	453(67)	453	455	453
603	უმე	უმზ	457	454	454	456(53)	454
604	უმვ	უმწ	458	455	455	457	455
605	უმზ	უმყ	459	456	456	458	456(72)
606	უმწ	უმრ	460	457	457(60)	459	457
607	უმრ	უმს	461	458	458	460	458
608	უმს	უმს	462	459(68)	459	461	459
609	უმა	უმგ	463	460	460	462	460
610	უმბ	უმდ	464	461	461	463	461(73)
611	უმგ	უმე	465	462	462	464(54)	462
612	უმდ	უმვ	466	463	463	465	463
613	უმე	უმზ	467	464	464	466	464
614	უმვ	უმწ	468	465	465(61)	467	465
615	უმზ	უმყ	469	466(69)	466	468	466
616	უმწ	უმრ	470	467	467	469	467
617	უმრ	უმს	471	468	468	470	468(74)
618	უმს	უმს	472	469	469	471	469
619	უმა	უმგ	473	470	470	472	470

1888	1890	1891	1892	1896	1899 ყ	1899 თ	1956
409(91)	418(108)	416(62)	409(62)	426(63)	426(63)	409(77)	563
410(92)	419(109)	417	410	427	427	410	564
411	420	418	411	428(64)	428(64)	411	565
412	421	419	412	429	429	412	566
413	422	420(63)	413(63)	430	430	413(78)	567
414	423(110)	421	414	431	431	414	568
415(93)	424	422	415	432	432	415	569
416	425	423	416	433	433	416	572
417	426	424	417	434	434	417	573
418	427(111)	425	418	435(65)	435(65)	418	574
419	428	426	419	436	436	419	576
420(94)	429	427(64)	420(64)	437	437	420(79)	577
421	430	428	421	438	438	421	578
—	—	—	—	—	—	—	578 ¹
422	431(112)	429	422	439	439	422	579
423	—	—	—	440	440	423	580
424	432	430	423	441	441	424	581
425(95)	433	431	424	442(66)	442(66)	425	582
426	434	432	425	443	443	426	583
427	435(113)	433	426(65)	444	444	427(80)	584
428	436	434(65)	427	445	445	428	585
429	437	435	428	446	446	429	586
430(96)	438	436	429	447	447	430	587
431	439(114)	437	430	448	448	431	588
432	440	438	431	449(67)	449(67)	432	589
433	441	439	432	450	450	433	590
434	442	440	433(66)	451	451	434(81)	591
435(97)	443(115)	441(66)	434	452	452	435	592
436	444	442	435	453	453	436	593
437	445	443	436	454	454	437	594
438	446	444	437	455	455	438	595
439	447(116)	445	438	456(68)	456(68)	439	596
440(98)	448	446	439	457	457	440	597
441	449	447	440(67)	458	458	441(82)	598
442	450	448(67)	441	459	459	442	599
443	451(117)	449	442	460	460	443	600
444	452	450	443	461	461	444	601
445(99)	453	451	444	462	462	445	602
446	454	452	445	463(69)	463(69)	446	603
447	455(118)	453	446	464	464	447	604
448(100)	456	454(68)	447(68)	465	465	448(83)	605
449	457	455	448	466	466	449	606
450	458(119)	456	449	467	467	450	607
451(101)	459	457	450	468	468	451	608
452	460	458	451	469(70)	469(70)	452	609
453	461	459	452	470	470	453	610
454	462(120)	460(69)	453(69)	471	471	454(84)	611
455	463	461	454	472	472	455	612
456(102)	464	462	455	473	473	456	613
457	465	463	456	474	474	457	614
458	466(121)	464	457	475	475	458	615
459	467	465	458	476(71)	476(71)	459	616
460	468	466	459	477	477	460	617
461(103)	469	467(70)	460(70)	478	478	461(87)	618
462	470(122)	468	461	479	479	462	619

1966	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
620	පුලු	පුලු	474	471(69)	471(61)	473(55)	471(74)
621	පුලු	පුලු	475	472	472	474	472
622	පුලු	පුලු	476	473(70)	473(62)	475	473
623	පුලු	පුලු	477	474	474	476	474
624	පුලු	පුලු	478	475	475	477	475(75)
625	පුලු	පුලු	479	476	476	478	476
626	පුලු	පු	480	477	477	479	477
627	පුලු	පු	481	478	478	480	478
628	පු	පු	482	479	479	481	479
629	පු +	පු +	483 +	480(71)	480 +	482(56)	480 +
631	පු	පු	484	481	481(63)	483	481
632	පු	පු	485	482	482	484	482(76)
633	පු	පු	486	483	483	485	483
634	පු	පු	487	484	484	486	484
635	පු	පු	488	485	485	487	485(77)
636	පු	පු	489	486(72)	486	488	486
637	පු	පු	490	487	487	489	487
638	පු	පු	491	488	488(64)	490(57)	488
639	පු	පු	492	489	489	491	489
640	පු	පු	493	490	490	492	490(78)
641	පු	පු	494	491	491	493	491
642	පු	පු	495	492	492	494	492
643	පු	පු	496	493(73)	493	495	493
644	පු	පු	497	494	494	496	494
645	—	—	—	—	—	—	—
646	පු	පු	498	495	495(65)	497	495(79)
647	පු	පු	499	496	496	498(58)	496
648	පු	පු	500	497	497	499	497
649	පු	පු	501	498	498	500	498
650	පු	පු	502	499(74)	499	501	499
651	පු	පු	503	500	500	502	500(80)
652	පු	පු	504	501	501	503	501
653	පු	පු	505	502	502(66)	504	502
654	පු	පු	506	503	503	505	503
655	පු	පු	507	504	504	506	504
656	පු	පු	508	505	505	507(59)	505
657	පු	පු	509	506(75)	506	508	506
658	පු	පු	510	507	507	509	507(81)
659	පු	පු	511	508	508	510	508
660	පු	පු	512	509	509	511	509
661	පු	පු	513	510	510(67)	512	510
662	පු	පු	514	511	511	513	511
663	පු	පු	515	512	512	514	512
664	පු	පු	516	513(76)	513	515	513
665	පු	පු	517	514	514	516(60)	514(82)
666	පු	පු	518	515	515	517	515
667	පු	පු	519	516	516	518	516
668	පු	පු	520	517	517	519	517
669	පු	පු	521	518	518(68)	520	518
670	පු	පු	522	519	519	521	519
671	පු	පු	523	520(77)	520	522	520
672	පු	පු	524	521	521	523	521(83)
673	පු	පු	525	522	522	524	522
674	පු	පු	526	523	523	525(61)	523
675	පු	පු	527	524	524	526	524

1888	1890	1891	1892	1896	1899 y	1899 m	1956
463(103)	471(122)	469(70)	462(70)	480(71)	480(71)	463(87)	620
464	472	470	463	481	481	464	621
465	473	471	464	482	482	465	622
466(104)	474(123)	472	465	283(72)	483(72)	466	623
467	475	473	466	484	484	467	624
468	476	474(71)	467(71)	485	485	468(88)	625
469	477	475	468	486	486	469	626
470	478(124)	476	469	487	487	470	627
471(105)	479	477	470	488	488	471	628
472 †	480 †	478 †	471 †	489 †	489 †	472 †	630
473	481	479	472	490(73)	490(73)	473	631
474	482(125)	480	473	491	491	474	632
475	483	481(72)	474(72)	492	492	475(39)	633
476(106)	484	482	475	493	493	476	634
477(107)	485(126)	483	476	494	494	477	635
478	486	484	477	495	495	478	636
479	487	485	478	496(74)	496(74)	479	637
480(108)	488(127)	486	479	497	497	480	638
481	489	487(73)	480(73)	498	498	481(90)	639
482	490	488	481	499	499	482	640
483	491	489	482	500	500	483	641
484	492(128)	490	483	501	501	484	642
485(109)	493	491	484	502	502	485	643
486	494	492	485	503(75)	503(75)	486	644
—	—	—	—	—	—	—	645
487(110)	495(129)	493(74)	486(74)	504	504	487(91)	646
488	496	491	487	506	505	488	647
489	497	495	488	506	506	489	648
490(111)	498(130)	496	489	507	507	490	649
491	499	497	490	508	508	491	650
492	500	498	491	509(76)	509(76)	492	651
493	501	599(75)	492(75)	510	510	493(92)	652
494	502(131)	500	493	511	511	494	653
495(112)	503	501	494	512	512	495	655
496	504	502	495	513	513	496	656
497	505	503	496	514	514	497	657
498	506(132)	504	497	515	515	498	658
499	507	505	498(76)	516(77)	516(77)	499	659
500(113)	508	506(76)	499	517	517	500(93)	660
501	509	507	500	518	518	501	662
502	510(133)	508	501	519	519	502	663
503	511	509	502	520	520	503	664
504	512	510	503	521	521	504	665
505(114)	513	511	504	522	522	505	666
506	514(134)	512	505(77)	523(78)	523(78)	506	667
507	515	513(77)	506	524	524	507(94)	668
508	516	514	507	525	525	508	669
509	517	515	508	526	526	509	670
510(115)	518(135)	516	509	527	527	510	671
511	519	517	510	528	528	511	672
512	520	518	511	529	529	512	673
513	521	519	512	530(79)	530(79)	513	674
514	522(136)	520(78)	513(78)	531	531	514(97)	675
515(116)	523	521	514	532	532	515	676
516	524	522	515	533	533	516	677

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
678	ფეხი	ფეხი	528	525(77)	525(68)	527(61)	525(83)
679	ფეხი	ფეხი	529	526	526(69)	528	526
680	ფეხი	ფეხი	530	527(78)	527	529	527
681	ფეხი	ფეხი	531	528	528	530	528(84)
682	ფეხი	ფეხი	532	529	529	531	529
683	ფეხი	ფეხი	533	530	530	533	530
684	ფეხი	ფეხი	534	531	531	533	531
685	ფეხი	ფეხი	535	532	532	534(62)	532
686	ფეხი	ფეხი	536	533	533	535	533
687	ფეხი	ფეხი	537	534(79)	534(70)	536	534
688	ფეხი	ფეხი	538	535	535	537	535(85)
689	ფეხი	ფეხი	539	536	536	538	536
690	ფეხი	ფეხი	540	537	537	539	537
691	ფეხი	ფეხი	541	538	538	540	538
692	ფეხი	ფეხი	542	539	539	541	539
694	ფეხი	ფეხი	543	540	540	542	540
695	ფეხი	ფეხი	544	541(80)	541	543(63)	541
696	ფეხი	ფეხი	545	542	542(71)	544	542(86)
697	ფეხი	ფეხი	546	543	543	545	543
698	ფეხი	ფეხი	547	544	544	546	544
699	ფეხი	ფეხი	548	545	545	547	545
700	ფეხი	ფეხი	549	546	546	548	546
701	ფეხი	ფეხი	550	547	547	549	547
702	ფეხი	ფეხი	551	548(81)	548	550	548
703	ფეხი	ფეხი	552	549	549	551	549(87)
704	ფეხი	ფეხი	553	550	550(72)	552(64)	550
706	ფეხი	ფეხი	554	551	551	553	551
707	ფეხი	ფეხი	555	552	552	554	552
708	ფეხი	ფეხი	556	553	553	555	553
709	ფეხი	ფეხი	557	554	554	556	554
710	ფეხი	ფეხი	558	555(82)	555	557	555
711	ფეხი	ფეხი	559	556	556	558	556(88)
712	ფეხი	ფეხი	560	557	557	559	557
713	ფეხი	ფეხი	561	558	558(73)	560	558
714	ფეხი	ფეხი	562	559	559	561(65)	559(89)
716	ფეხი	ფეხი	563	560	560	562	560
717	ფეხი	ფეხი	564	561(83)	561	563	561
718	ფეხი	ფეხი	565	562	562	564	562
719	ფეხი	ფეხი	566	563	563	565	563
720	ფეხი	ფეხი	567	564	564	566	564(90)
721	ფეხი	ფეხი	568	565	565(74)	567	565
722	ფეხი	ფეხი	569	566	566	568	566
723	ფეხი	ფეხი	570	567	567	569(66)	567
724	ფეხი	ფეხი	571	568(84)	568	570	568
725	ფეხი	ფეხი	572	569	569	571	569
726	ფეხი	ფეხი	573	570	570	572	570
727	ფეხი	ფეხი	574	571	571	573	571(91)
728	ფეხი	ფეხი	575	572	572	574	572
729	—	—	—	—	—	—	—
730	ფეხი	ფეხი	576	573	573(75)	575	573
733	ფეხი	ფეხი	577	574	574	576	574
734	ფეხი	ფეხი	578	575(85)	575	577	575
735	ფეხი	ფეხი	579	576	576	578(67)	576
736	—	—	580	577	577	579	577
737	ფეხი	ფეხი	581	578	578	580	578(92)

1888	1890	1891	1862	1896	1899 y	1899 m	1956
517(116)	525(136)	523(78)	516(78)	534(79)	534(79)	517(97)	678
518	526(137)	524	517	535	535	518	679
519	527	525	518	536	536	519	680
520(117)	528	526	519	537(80)	537(80)	520	681
521	529	527(79)	520(79)	538	538	521(98)	682
522	530(138)	528	521	539	539	522	683
523	531	529	522	540	540	523	684
524	532	530	523	541	541	524	685
525(118)	533	531	524	542	542	525	686
526	534(139)	532	525	543	543	526	687
527	535	533	526	544(81)	544(81)	527	688
528	536	534(80)	527(80)	545	545	528(99)	689
529	537	535	528	546	546	529	690
530(119)	538(140)	536	529	547	547	530	691
531	539	537	530	548	548	531	692
532	540	538	531	549	549	532	694
533	541	539	532	550	550	533	695
534	542(141)	540	533	551(82)	551(82)	534	696
535(120)	543	541(81)	534(81)	552	552	535(100)	697
536	544	542	535	553	553	536	698
537	545	543	536	554	554	537	699
538	546(142)	544	537	555	555	538	700
539	547	545	538	556	556	539	701
540(121)	548	546	539	557	557	540	702
541	549	547	540	558(83)	558(83)	541	703
542	550(143)	548(82)	541(82)	559	559	542(103)	704
543	551	549	542	560	560	543	706
544	552	550	543	561	561	544	707
545(122)	553	551	544	562	562	545	708
546	554(144)	552	545	563	563	546	709
547	555	553	546	564	564	547	710
548	556	554	547	565(84)	565(84)	548	711
549	557	555(83)	548(83)	566	566	549(104)	712
550(123)	558(145)	556	549	567	567	550	713
551(124)	559	557	550	568	568	551	714
552	560	558	551	569	569	552	716
553	561(146)	559	552	570	570	553	717
554(125)	562	560	553	571(85)	571(85)	554	718
555	563	561(84)	554(84)	572	572	555(105)	719
556	564	562	555	573	573	556	720
557	565(147)	563	556	574	574	557	721
558	566	564	557	575	575	558	722
559(126)	567	565	558	576	576	559	723
560	568	566	559	577	577	560	724
561	569(148)	567	560	578(86)	578(86)	561	725
562	570	568(85)	561(85)	579	579	562(106)	726
563	571	569	562	580	580	563	727
564(127)	572	570	563	581	581	564	728
—	—	—	—	—	—	—	729
565	573(149)	571	564	582	582	565	730
566	574	572	565	583	583	566	733
567	575	573	566	584	584	567	734
568	576	574	567	585(87)	585(87)	568	735
569(128)	577(150)	575(86)	568(86)	586	586	569(109)	736
570	578	576	569	587	587	570	737

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
738	ആൾ	പുല	582	579(85)	579(75)	581(67)	579(92)
739	ആൾ	പുല	583	580	580	582	580
740	ആൾ	പുല	584	581	581(76)	583	581
741	ആൾ	പുല	585	582(86)	582	584	582(93)
742	ആൾ	പുല	586	583	583	585	583
743	ആൾ	പുല	587	584	584	586(68)	584
745	ആൾ	പുല	588	585	585	587	585
747	ആൾ	പുല	589	586	586	588	586
748	ആൾ	പുല	590	587	587	589	587(94)
749	ആൾ	പുല	591	588(87)	588(77)	590	588
750	ആൾ	പുല	592	589	589	591	589
751	ആൾ	പുല	593	590	590	592	590
752	ആൾ	പുല	594	591	591	593	591
753	ആൾ	പുല	595	592	592	594	592
754	ആൾ	പുല	596	593	593	595(69)	593
755	ആൾ	പുല	597	594	594	596	594(95)
756	ആൾ	പുല	598	595(88)	595	597	595
757	ആൾ	പുല	599	596	596(78)	598	596
758	ആൾ	പുല	600	597	597	599	597
759	ആൾ	പുല	601	598	598	600	598
760	ആൾ	പുല	602	599	599	601	599
761	ആൾ	പുല	603	600	600	602	600
762	പുല	പുല	604	601	601	603	601(96)
763	പുല	പുല	605	602(89)	602	604(70)	602
764	പുല	പുല	606	603	603	605	603
765	പുല	പുല	607	604	604(79)	606	604(97)
766	പുല	പുല	608	605	605	607	605
767	പുല	പുല	609	606	606	608	606
768	പുല	പുല	610	607	607	609	607
769	പുല	പുല	611	608(90)	608	610	608
770	പുല	പുല	612	609	609	611	609(98)
771	പുല	പുല	613	610	610	612(71)	610
772	പുല	പുല	614	611	611(80)	613	611
773	പുല	പുല	615	612	612	614	612
774	പുല	പുല	616	613	613	615	613(99)
775	പുല	പുല	617	614(91)	614	616	614
776	പുല	പുല	618	615	615	617	615
777	പുല	പുല	619	616	616	618	616
778	പുല	പുല	620	617	617	619	617
779	പുല	പുല	621	618	618(81)	620(72)	618(100)
780	പുല	പുല	622	619	619	621	619
781	പുല	പുല	623	620	620	622	620
782	പുല	പുല	624	621(92)	621	623	621
783	പുല	പുല	625	622	622	624	622
784	പുല	പുല	626	623	623	625	623
785	പുല	പുല	627	624	624	626	624
786	പുല	പുല	628	625	625	627	625(101)
787	പുല	പുല	629	626	626(82)	628	626
788	പുല	പുല	630	627	627	629(73)	627
789	പുല	പുല	631	628(93)	628	630	628
790	പുല	പുല	632	629	629	631	629
791	പുല	പുല	633	630	630	632	630
792	പുല	പുല	634	631	631	633	631
793	പുല	പുല	635	632	632	634	632(102)
794	പുല	പുല	636	633	633	635	633

1888	1890	1891	1892	1896	1899 g	1899 m	1956
571(128)	579(150)	577(86)	570(86)	588(87)	588(87)	571(109)	738
572	580	578	571	589	589	572	739
573	581(151)	579	572	590	590	573	740
574(129)	582	580	573	591(88)	591(88)	574(110)	741
575	583	581(87)	574(87)	592	592	575	742
576	584(152)	582	575	593	593	576	743
577(130)	585	583	576	594	594	577	745
578	586	584	577	595	595	578	747
579	587	585	578	596	596	579	746
580	588(153)	586	579	597(89)	597(89)	580(111)	749
581	589	587	580	598	598	581	750
582(131)	590	588(88)	581(88)	599	599	582	751
583	591	589	582	600	600	583	752
584	592(154)	590	583	601	601	584	753
585	593	591	584	602	602	585	754
586	594	592	585	603	603	586	755
587(132)	595	593	586	604(90)	604(90)	587(112)	756
588	596(155)	594	587	605	605	588	757
589	597	595(89)	588(89)	606	606	589	758
590	598	596	589	607	607	590	759
591	599	597	590	608	608	591	760
592(133)	600(156)	598	591	609	609	592	761
593	601	599	592	610	610	593	762
594	602	600	593	611(91)	611(91)	594(113)	763
595	603	601	594	612	612	595	764
596(134)	604(157)	602(90)	595(90)	613	613	596	765
597	605	603	596	614	614	597	766
598	606	604	597	615	615	598	767
599(135)	607(158)	605	598	616	616	599	768
600	608	606	599	617(92)	617(92)	600(114)	769
601	609	607	600	618	618	601	770
602	610	608(91)	601(91)	619	619	602	771
603	611(159)	609	602	620	620	603	772
604(136)	612	610	603	621	621	604	773
605(137)	613	611	604	622	622	605	774
606	614(160)	612	605	623(93)	623(93)	606(115)	775
607	615	613	606	624	624	607	776
608(138)	616	614(92)	607(92)	625	625	608	777
609 †	617 †	615 †	608 †	626 †	626 †	609 †	778
610	618(161)	616	609	627	627	610	779
611	619	617	610	628	628	611	780
612	620	618	611	629	629	612	781
613(139)	621	619	612	630(94)	630(94)	613(116)	782
614	622(162)	620	613	631	631	614	783
615	623	621(93)	614(93)	632	632	615	784
616	624	622	615	633	633	616	785
617	625	623	616	634	634	617	786
618(140)	626(163)	624	617	635	635	618	787
619	627	625	618	636	636	619	788
620	628	626	619	637(95)	637(95)	620(117)	789
621	629	627	620	638	638	621	790
622	630(164)	628(94)	621(94)	639	639	622	791
623(141)	631	629	622	640	640	623	792
624	632	630	623	641	641	624	793
625	633	631	624	642	642	625	794

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
795			—	—	—	—	—
796			637	634(93)	634(83)	636(73)	634(102)
797			638	635(94)	635	637	635
798			639	636	636	638(74)	636
799			640	637	637	639	637
800			641	638	638	640	638
801			642	639	639	641	639(103)
802			643	640	640	642	640
803			644	641	641	643	641
804			645	642(95)	642(84)	644	642
805			646	643	643	645	643
806			647	644	644	646	644
807			648	645	645	647(75)	645
809			649	646	646	648	646(104)
812			650	647	647	649	647
813			651	648	648	650	648
814			652	649(96)	649	651	649
815			—	—	—	—	—
816			653	650	650(85)	652	650
817			654	651	651	653	651
818			655	652	652	654	652
819			656	653	653	655	653(105)
820			657	654	654	656(76)	654
821			658	655	655	657	655
822			659	656(97)	656	658	656
823			660	657	657	659	657
824			661	658	658(86)	660	658
825			662	659	659	661	659
826			663	660	660	662	660(106)
827			664	661	661	663	661
828			665	662	662	664	662
829			666	663(98)	663	665(77)	663(107)
830			667	664	664	666	664
831			668	665	665(87)	667	665
832			669	666	666	668	666
833			670	667	667	669	667
834			671	668	668	670	668(108)
835			672	669(99)	669	671	669
836			673	670	670	672	670
837			674	671	671	673(78)	671
838			675	672	672	674	672
839			676	673	673(88)	675	673
840			677	674	674	676	674
842			678	675	675	677	675(109)
843			679	676(100)	676	678	676
844			680	677	677	679	677
845			681	678	678	680	678
846			682	679	679	681	679
847			683	680	680	682(79)	680
848			684	681	681(89)	683	681
849			685	682	682	684	682(110)
850			686	683(101)	683	685	683
851			687	684	684	686	684
852			688	685	685	687	685
853			689	686	686	688	686
854			690	687	687	689	687

1888	1890	1891	1892	1896	1899 8	1899 9	1956
							795
626(141)	634(165)	632(94)	625(94)	643(95)	643(95)	626(117)	796
627	635	633	626	644(96)	644(96)	627(118)	797
628(142)	636	634	627	645	645	628	798
629	637	635(95)	628(95)	646	646	629	799
630	638(166)	636	629	647	647	630	800
631	639	637	630	648	648	631	801
632	640	638	631	649	649	632	802
633(143)	641	639	632	650	650	633	803
634	642(167)	640	633	651(97)	651(97)	634(119)	804
635	643	641	634	652	652	635	805
636	644	642(96)	635(96)	653	653	636	806
637	645	643	636	654	654	737	807
	646(168)						809
638(144)	647	644	637	655	655	639	812
639	648	645	638	656	656	640	813
640	649	646	639	657	657	641	814
							815
641	650(169)	647	640	658(98)	658(98)	642(120)	816
642	651	648	641	659	659	643	817
643(145)	652	649(97)	642(97)	660	660	644	818
644	653	650	643	661	661	645	819
645	654(170)	651	644	662	662	646	820
646	655	652	645	663	663	647	821
647	656	653	646	664	664	648	822
648(146)	657	654	647	665(99)	665(99)	649(121)	823
649	658(171)	655	648	666	666	650	824
650	659	656(98)	649(98)	667	667	651	825
651	660	657	650	668	668	652	826
652	661	658	651	669	669	653	827
653(147)	662(172)	659	652	670	670	654	828
654(148)	663	660	653	671(100)	671(100)	655(122)	829
655	664	661	654	672	672	656	830
656	665(173)	662(99)	655(99)	673	673	657	831
657(149)	666	663	656	674	674	658	832
658	667	664	657	675	675	659	833
659	668	665	658	676	676	660	834
660	669(174)	666	659	677(101)	677(101)	661(123)	835
661	670	667	660	678	678	662	836
662(150)	671	668	661	679	679	663	837
663	672	669(100)	662(100)	680	680	664	838
664	673(175)	670	663	681	681	665	839
665	674	671	664	682	682	666	840
666	675	672	665	683	683	667	842
667(151)	676	673	666	684(102)	684(102)	668(124)	843
668	677(176)	674	667	685	685	669	844
669	678	675	668	686	686	670	845
670	679	676(101)	669(101)	687	687	671	846
671	680	677	670	688	688	672	847
672(152)	681(177)	678	671	689	689	673	848
673	682	679	672	690	690	674	849
674	683	680	673	691(103)	691(103)	675(125)	850
675	684	681	674	692	692	676	851
676	685(178)	682	675	693	693	677	852
677(153)	686	683(102)	676(102)	694	694	678	853
678	687	684	677	695	695	679	854

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
855	333		691	688(101)	688(89)	690(79)	688(110)
856	333		692	689	689(90)	691(80)	689(111)
858	333		693	690(102)	690	692	690
859	333		694	691	691	693	691
860	333		695	692	692	694	692
861	333		696	693	693	695	693
862	333		697	694	694	696	694
863	333		698	695	695	697	695
864	333		699	696	696	698	696(112)
865	333		700	697(103)	697(91)	699	697
866	333		701	698	698	700(81)	698
867	333		702	699	799	701	699
868	333		703	700	700	702	700
871	333		701	701	701	703	701
872	333		705	702	702	704	702
873	333		—	—	—	—	—
874	333		706	703	703	705	703(113)
875	333		707	704(104)	704	706	704
876	333		708	705	705(92)	707	705
877	333		709	706	706	708	706
878	333		710	707	707	709(82)	707
879	333		711	708	708	710	708
880	333		—	—	—	—	—
881	333		712	709	709	711	709
883	333		713	710	710	712	710(114)
884	333		714	711(105)	711	713	711
885	333		715	712	712	714	712
886	333		716	713	713(93)	715	713
887	333		717	714	714	716	714
888	333		—	—	—	—	—
889	333		—	—	—	—	—
890	333		718	715	715	717	715
891	333		719	716	716	718(83)	716
892	333		720	717	717	719	717(115)
893	333		721	718(106)	718	720	718
894	333		722	719	719	721	719(116)
895	333		723	720	720(94)	722	720
896	333		724	721	721	723	721
897	333		725	722	722	724	722
898	333		726	723	723	725	723
899	333		727	724(107)	724	726(84)	724(117)
900	333		728	725	725	727	725
901	333		729	726	726	728	726
902	333		730	727	727	729	727
903	333		731	728	728(95)	730	728
904	333		732	729	729	731	729
905	333		733	730	730	732	730
906	333		734	731(108)	731	733	731(118)
907	333		735	732	732	734	732
908	333		736	733	733	735(85)	733
909	333		737	734	734	736	734
910	333		738	735	735	737	735
911	333		739	736	736(96)	738	736
912	333		740	737	737	739	737
913	333		741	738(109)	738	740	738(119)

1888	1890	1891	1892	1896	1899 g	1899 m	1956
679(153)	688(178)	685(102)	678(102)	696(103)	696(103)	680(125)	855
680	689(179)	686	679	697	697	681	850
681	690	687	680	698(104)	698(104)	682(126)	858
682(154)	691	688	681	699	699	683	859
683	692	689	682	700	700	684	860
684	693(180)	690(103)	683	701	701	685	861
685	694	691	684(103)	702	702	686	862
686	695	692	685	703	703	687	863
687(155)	696	693	686	704	704	688	864
688	697(181)	694	687	705(105)	705(105)	689(129)	865
689	698	695	688	706	706	690	866
690	699	696	689	707	707	691	867
691	700	697(104)	690(104)	708	708	692	868
692(156)	70(182)	698	691	709	709	693	871
693	702	699	692	710	710	694	872
—	—	—	—	—	—	—	873
694	703	700	693	711	711	695	874
695	704	701	694	712(106)	712(106)	696(130)	875
696	705(183)	702	695	713	713	697	870
697(157)	706	703	696	714	714	698	877
698	707	704(105)	697(105)	715	715	699	878
699	708	705	698	716	716	700	879
—	—	—	—	—	—	—	880
700	709(184)	706	699	717	717	701	881
701	710	707	700	718	718	702	883
702(158)	711	708	701	719(107)	719(107)	703(131)	884
703	712	709	702	720	720	704	885
704	713(185)	710	703	721	721	705	886
705	714	711(106)	704(106)	722	722	706	887
—	—	—	—	—	—	—	888
—	—	—	—	—	—	—	889
706	715	712	705	723	723	707	890
707(159)	716	713	706	724	724	708	891
708	717(186)	714	707	725	725	709	892
709	718	715	708	726(108)	726(108)	710(132)	893
710(160)	719	716	709	727	727	711	894
711	720(187)	717(107)	710(107)	728	728	712	895
712	721	718	711	729	729	713	896
713(161)	722	719	712	730	730	714	897
714	723	720	713	731	731	715	898
715	724(188)	721	714	732(109)	732(109)	716(133)	899
716	725	722	715	733	733	717	900
717	726	723	716	734	734	718	901
718(162)	727	724(108)	717(108)	735	735	719	902
719	728(189)	725	718	736	736	720	903
720	729	726	719	737	737	721	904
721	730	727	720	738	738	722	905
722	731	728	721	739(110)	739(110)	723(134)	906
723(163)	732(190)	729	722	740	740	724	907
724	733	730	723	741	741	725	908
725	734	731(109)	724(109)	742	742	726	909
726	735	732	725	743	743	727	910
727	736(191)	733	726	744	744	728	911
728(164)	737	734	727	745	745	729	912
729	738	735	728	746(111)	746(111)	730(135)	913

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
914			742	739(109)	739(96)	741(85)	739(119)
915			743	740	740	742	740
916			744	741	741	743	741
917			745	742	742	744(86)	742
918			746	743	743	745	743
919			747	744	744(97)	746	744
920			748	745	745	747	745(120)
921			749	746(110)	746	748	746
922			750	747	747	749	747
923			751	748	748	750	748
924			752	749	749	751	749
925			753	750	750	752	750
927			754	751	751	753(87)	751
928			755	752(111)	752(98)	754	752(121)
929			756	753	753	755	753
930			757	754	754	756	754
931			758	755	755	757	755
932			759	756	756	758	756
933			760	757	757	759	757
934			—	—	—	—	—
935			—	—	—	—	—
936			761	758	758	760	758
937			762	759(112)	759	761	759(122)
938			763	760	760(99)	762(88)	760
939			764	761	761	763	761
940			765	762	—	—	—
941			766	763	762	764	762
942			767	764	763	765	763
943			768	765	764	766	764(123)
944			769	766(113)	765	767	765
945			770	767	766	768	766
946			—	—	—	—	—
947			771	768	767(100)	769	767
948			—	—	—	—	—
949			772	769	768	770(89)	768
950			773	770	769	771	769(124)
951			774	771	770	772	770
952			775	772	771	773	771
953			776	773(114)	772	774	772
954			777	774	773	775	773
955			778	775	774	776	774
956			779	776	775(101)	777	775
957			780	777	776	778	776(125)
958			781	778	777	779(90)	777
960			782	779	778	780	778(126)
961			783	780(115)	779	781	779
962			784	781	780	782	780
963			785	782	781	783	781
964			786	783	782(102)	784	782
965			787	784	783	785	783(127)
966			788	785	784	786	784
967			789	786	785	787(91)	785
968			790	787(116)	786	788	786
969			791	788	787	789	787
970			792	789	788	790	788

1888	1890	1891	1892	1896	1899 Ƴ	1899 ๓	1956
730(164)	739(191)	736(109)	729(109)	747(111)	747(111)	731(135)	914
731	740(192)	737	730	748	748	732	915
732	741	738(110)	731(110)	749	749	733	916
733(165)	742	739	732	750	750	734	917
734	743	740	733	751	751	735	918
735	744(193)	741	734	752	752	736	919
736	745	742	735	753(112)	753(112)	737(136)	920
737	746	743	736	754	754	738	921
738(166)	747	744	737	755	755	739	922
739	748(194)	745(111)	738(111)	756	756	740	923
740	749	746	739	757	757	741	924
741	750	747	740	758	758	742	925
742	751	748	741	759	759	743	927
743(167)	752(195)	749	742	760(113)	760(113)	744(137)	928
744	753	750	743	761	761	745	929
745	754	751	744	762	762	746	930
746	755	752(112)	745(112)	763	763	747	931
747	756(196)	753	746	764	764	748	932
748(168)	757	754	747	765	765	749	933
—	—	—	—	—	—	—	934
—	—	—	—	—	—	—	935
749	758	755	748	766	766	750	936
750	759	756	749	767(114)	767(114)	751(138)	937
751	760(197)	757	750	768	768	752	938
752	761	758	751	769	769	753	939
—	—	—	—	—	—	—	940
753(169)	762	759(113)	752(113)	770	770	754	941
754	763	760	753	771	771	755	942
755(170)	764(198)	761	754	772	772	756	943
756	765	762	755	773(115)	773(115)	757(139)	944
757	766	763	756	774	774	758	945
—	—	—	—	—	—	—	946
758(171)	767(199)	764	757	775	775	759	947
—	—	—	—	—	—	—	948
759	768	765(114)	758(114)	776	776	760	949
760	769	766	759	777	777	761	950
761	770	767	760	778	778	762	951
762	771(200)	768	761	779	779	763	952
763(172)	772	769	762	780(116)	780(116)	764(140)	953
764	773	770	763	781	781	765	954
765	774	771	764	782	782	766	955
766	775(201)	772(115)	765(115)	783	783	767	956
767	776	773	766	784	784	768	957
768(173)	777	774	767	785	785	769	958
769(174)	778(202)	775	768	786(117)	786(117)	770(141)	960
770	779	776	769	787	787	771	961
771	780	777	770	788	788	772	962
772(175)	781(203)	778(116)	771(116)	789	789	773	963
773	782	779	772	790	790	774	964
774	783	780	773	791	791	775	965
775	784	781	774	792(118)	792(118)	776(142)	966
776	785(204)	782	775	793	793	777	967
777(176)	786	783	776	794	794	778	968
778	787	784	777	795	795	779	969
779	788	785(117)	778(117)	796	796	780	970

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
071	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	793	790(116)	789(102)	791(91)	789(127)
072	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	794	791	790(103)	792	790(128)
073	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	795	792	791	793	791
074	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	796	793	792	794	792
075	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	797	794(117)	793	795	793
076	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	—	—	—	—	—
077	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	—	—	—	—	—
078	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	798	795	794	796(92)	794
079	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	799	796	795	797	795
080	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	800	797	796	798	796
081	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	801	798	797	799	797(129)
082	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	802	799	798(104)	800	798
083	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	—	—	—	—	—
084	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	803	800	799	801	799(130)
085	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	804	801(118)	800	802	800
086	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	805	802	801	803	801
087	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	806	803	802	804(93)	802
088	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	807	804	803	805	803
089	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	808	805	804(105)	806	804(131)
090	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	809	806	805	807	805
091	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	810	807(119)	806	808	806
092	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	811	808	807	809	807
093	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	812	809	808	810	808
094	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	813	810	809	811	809(132)
095	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	814	811	810	812(94)	810
096	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	815	812	811(106)	813	811
097	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	—	—	—	—	—
098	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	816	813(120)	812	814	812
099	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	817	814	813	815	813
1000	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	818	815	814	816	814
1001	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	819	816	815	817	815
1002	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	820	817	816	818	816(133)
1003	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	821	818	817	819	817
1004	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	822	819	818	820	818
1005	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	823	820(121)	819(107)	821(95)	819
1006	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	824	821	820	822	820(134)
1007	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	825	822	821	823	821
1008	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	826	823	822	824	822
1009	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	827	824	823	825	823
1010	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	828	825	824	826	824
1011	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	829	826(122)	825	827	825(135)
1012	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	830	827	826(108)	828	826
1013	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	831	828	827	829(96)	827
1014	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	832	829	828	830	828
1015	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	833	830	829	831	829
1016	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	834	831	830	832	830
1017	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	835	832	831	833	831
1018	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	836	833(123)	832	834	832(136)
1019	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	837	834	833	835	833
1020	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	838	835	834(109)	836	834
1021	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	839	836	835	837	835
1022	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	840(124)	837	836	838(97)	836
1023	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	841	838	837	839	837
1024	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	842	839	838	840	838
1025	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	843	840(124)	839	841	839(137)
1026	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	844	841	840	842	840
1027	လူဝါဒ	ပုဂ္ဂိုလ်	—	—	—	—	—

1883	1890	1891	1892	1896	1899 2	1899 3	1959
780(176)	789(205)	786(117)	779(117)	797(118)	797(118)	781(142)	971
781	790	787	780	798	798	782	972
782(177)	791	788	781	799(119)	799(119)	783(143)	973
783	792	789	782	800	800	784	974
784	793(206)	790	783	801	801	785	975
—	—	—	—	—	—	—	976
—	—	—	—	—	—	—	977
785	794	791	784	802	802	786	978
786	795	792(118)	785(118)	803	803	787	979
787(178)	796	793	786	804	804	788	980
788	797(207)	794	787	805	805	789	981
789	798	795	788	806(120)	806(120)	790(144)	982
—	—	—	—	—	—	—	983
790(179)	799	796	789	807	807	791	984
791	800(208)	797	790	808	808	792	985
792	801	798(119)	791(119)	809	809	793	986
793(180)	802	799	792	810	810	794	987
794	803	800	793	811	811	795	989
795(181)	804(209)	801	794	812(121)	812(121)	796(145)	990
796	805	802	795	813	813	797	991
797	806	803	796	814	814	798	992
798(182)	807(210)	804(120)	797(120)	815	815	799	993
799	808	805	798	816	816	800	994
800	809	806	799	817	817	801	995
801	810	807	800	818(122)	818(122)	802(146)	996
802	811(211)	808	801	819	819	803	997
—	—	—	—	—	—	—	998
803(183)	812	809	802	820	820	804	999
804	813	810	803	821	821	805	1000
805	814	811(121)	804(121)	822	822	806	1001
806	815(212)	812	805	823	823	807	1002
807	816	813	806	824	824	808	1003
808(184)	817	814	807	825(123)	825(123)	809(147)	1004
809	818	815	808	826	826	810	1005
810	819(213)	816	809	827	827	811	1006
811(185)	820	817(122)	810(122)	828	828	812	1007
812	821	818	811	829	829	813	1008
813	822(214)	819	812	830	830	814	1009
814(186)	823	820	813	831(124)	831(124)	815(148)	1010
815	824	821	814	832	832	816	1011
—	825	—	—	—	—	—	1012
816	826(215)	822	815	833	833	817	1013
817	827	823(123)	816(123)	834	834	818	1014
818	828	824	817	835	835	819	1015
819(187)	829	825	818	836	836	820	1016
820	830(216)	826	819	837	837	821	1017
821	831	827	820	838(125)	838(125)	822(149)	1018
822	832	828	821	839	839	823	1019
823	833	829	822	840	840	824	1020
824(188)	834(217)	830(124)	823(124)	841	841	825	1021
825	835	831	824	842	842	826	1022
826	836	832	825	843	843	827	1023
827	837	833	826	844	844	828	1024
828	838(218)	834	827	845	845	829(150)	1025
829(189)	839	835	828	846(126)	846(126)	430	1026
830	840	836	829	847	847	831	1027

1956	1712	1841	1866	1867	1875	1883	1887
1028	ყმა	ყმა	845	842(124)	841(109)	843(97)	841(137)
1029	ყმბ	ყმბ	846	843	842(110)	844	842
1030	ყმგ	ყმგ	847	844	843	845	843
1031	ყმდ	ყმდ	848	845	844	846	844
1032	ყმე	ყმე	849	846	845	847(98)	845
1035	ყმვ	ყმვ	850	847(125)	846	848	846(138)
1036	ყმზ	ყმზ	851	848	847	849	847
1037	ყმთ	ყმთ	852	849	848	850	848
1038	ყმთ	ყმთ	853	850	849	851	849
1039	ყმ	ყმ	854	851	850(111)	852	850
1040	ყმა	ყმა	855	852	851	853	851
1041	ყმბ	ყმბ	850	853	852	854	852
1042	ყმგ	ყმგ	857	854(126)	853	855	853(139)
1043	ყმდ	ყმდ	858	855	854	856(99)	854
1044	ყმე	ყმე	859 †	856 †	855 †	857 †	855 †
1045	ყმვ	ყმვ	860	857	856	858	856
1046	ყმზ	ყმზ	861	858	857	859	857
1047	ყმთ	ყმთ	862	859	858(112)	860	858
1050	ყმთ	ყმთ	863	860	859	861	859
1051	ყმა	ყმა	864	861(127)	860	862	860(140)
1052	ყმბ	ყმბ	865	862	861	863	861
1053	ყმგ	ყმგ	866	863	862	864	862
1054	ყმდ	ყმდ	867	864	863	865(100)	863
1055	ყმე	ყმე	868	865	864	866	864
1056	ყმვ	ყმვ	869	866	865	867	865
1057	ყმზ	ყმზ	870	867	866(113)	868	866
1058	ყმთ	ყმთ	871	868(128)	867	869	867(141)
1059	ყმთ	ყმთ	872	869	868	870	868
1060	ყმთ	ყმთ	873	870	869	871	869
1061	ყმა	ყმა	874	871	870	872	870
1062	ყმბ	ყმბ	875	872	871	873	871
1063	ყმგ	ყმგ	876	873	872	874(101)	872
1064	ყმდ	ყმდ	877	874	873(114)	875	873
1065	ყმე	ყმე	878	875(129)	874	876	874(142)
1066	ყმვ	ყმვ	879	876	875	877	875
1067	ყმზ	ყმზ	880	877	876	878	876
1068	ყმთ	ყმთ	881	878	877	879	877
1069	ყმთ	ყმთ	882	879	878	880	878
1070	ყმა	ყმა	883	880	879	881	879
1071	ყმბ	ყმბ	884	881	880	882	880
1072	ყმგ	ყმგ	885	882(130)	881	883(102)	881(143)
1073	ყმდ	ყმდ	886	883	882(115)	884	882
1074	ყმე	ყმე	887	884	883	885	883
1075	ყმვ	ყმვ	888	885	884	886	884
1076	ყმზ	ყმზ	889	886	885	887	885
1077	ყმთ	ყმთ	890	887	886	888	886
1078	ყმა	ყმა	891	888	887	889	887
1079	ყმბ	ყმბ	892	889(131)	888	890	888(144)
1080	ყმგ	ყმგ	893	890	889	891	889
1081	ყმდ	ყმდ	894	891	890(116)	892(103)	890
1082	ყმე	ყმე	895	892	891	893	891
1083	ყმვ	ყმვ	896	893	892	894	892
1084	ყმზ	ყმზ	897	894	893	895	893
1085	ყმთ	ყმთ	898	895	894	896	894
1086	ყმა	ყმა	899 †	896(132)	895 †	897 †	895(145)
1087	ყმბ	ყმბ	900	897	896	898	896

1888	1890	1891	1892	1896	1899 ყ	1899 თ	1956
831(189)	841(218)	837(125)	830(125)	848(126)	848(126)	832(150)	1023
832	842(219)	838	831	849	849	833	1029
833	843	839	832	850	850	834	1030
834(190)	844	840	833	851	851	835	1031
835	845	841	834	852(127)	852(127)	836(151)	1032
836	846(220)	842	835	853	853	837	1035
837	847	843	836	854	854	838	1036
838	848	844(126)	837(126)	855	855	839	1037
839(191)	849	845	838	856	856	840	1038
840	850(221)	846	839	857	857	841	1039
841	851	847	840	858	858	842	1040
842	852	848	841	859(128)	859(128)	843(152)	1041
843	853	849	842	860	860	844	1042
844(192)	854(222)	850	843	861	861	845	1043
845 †	855 †	851(127)†	844(127)†	862 †	862 †	846 †	1044
846	856	852	845	863	863	847	1045
847	857	853	846	864	864	848	1046
848	858(223)	854	847	865	865	849	1047
849(193)	859	855	848	866(129)	866(129)	850(155)	1050
850	860	856	849	867	867	851	1051
851	861	857	850	868	868	852	1052
852	862(224)	858(128)	851(128)	869	869	853	1053
853	863	859	852	870	870	854	1054
854(194)	864	860	853	871	871	855	1055
855	865	861	854	872	872	856	1056
856	866(225)	862	855	873(130)	873(130)	857(156)	1057
857	867	863	856	874	874	858	1058
858	868	864	857	875	875	859	1059
859(195)	869	865(129)	858(129)	876	876	860	1060
860	870	866	859	877	877	861	1061
861	871(226)	867	860	878	878	862	1062
862	872	868	861	879	879	863	1063
863	873	869	862	880(131)	880	864(157)	1064
864(196)	874(227)	870	863	881	881(131)	865	1065
865	875	871	864	882	882	866	1066
866	876	872(130)	865(130)	883	883	867	1067
867	877	873	866	884	884	868	1068
868	878(228)	874	867	885	885	869	1069
869(197)	879	875	868	886	886	870	1070
870	880	876	869	887(132)	887(132)	871(158)	1071
871	881	877	870	888	888	872	1072
872	882(229)	878	871	889	889	873	1073
873	883	879(131)	872(131)	890	890	874	1074
874(198)	884	880	873	891	891	875	1075
875	885	881	874	892	892	876	1076
876	886(230)	882	875	893	893	877	1077
877	887	883	876	894(133)	894(133)	878(159)	1078
878	888	884	877	895	895	879	1079
879(199)	889	885	878	896	896	880	1080
880	890(231)	886(132)	879(132)	897	897	881	1081
881	891	887	880	898	898	882	1082
882	892	888	881	899	899	883	1083
883	893	889	882	900	900	884	1084
884(200)	894(232)	890	883	901(134)	901(134)	885(160)	1085
885	895	891 †	884 †	902 †	902 †	886 †	1086
886	896	892	885	903	903	887	1087

1936	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
1088	ဗုဒ္ဓ	မိလိန္ဒ	901	898(132)	897(116)	899(103)	897(145)
1089	ဗုဒ္ဓ	မိလိန္ဒ	902	899	898(117)	900	898
1090	ဗုဒ္ဓ	မိလိန္ဒ	903	900	899	901(104)	899
1091	မိ	မိ	904	901	900	902	900
1092	မိ	မိ	905	902	901	903	901
1093	မိ	မိ	906	903(133)	902	904	902(146)
1094	မိ	မိ	907	904	903	905	903
1095	မိ	မိ	908	905	904	906	904(147)
1096	မိ	မိ	909	906	905(118)	907	905
1097	မိ	မိ	910	907	906	908	906
1098	မိ	မိ	911	908	907	909(105)	907
1099	မိ	မိ	912	909(134)	908	910	908
1100	မိ	မိ	913	910	909	911	909(148)
1101	မိ	မိ	914	911	910	912	910
1102	မိ	မိ	915	912	911	913	911
1103	မိ	မိ	916	913	912	914	912
1104	မိ	မိ	917	914	913(119)	915	913
1105	မိ	မိ	918	915	914	916	914
1106	မိ	မိ	919	916(135)	915	917	915
1107	မိ	မိ	920	917	916	918(106)	916(149)
1108	မိ	မိ	921	918	917	919	917
1109	မိ	မိ	922	919	918	920	918
1110	မိ	မိ	923	920	919	921	919
1111	မိ	မိ	924	921	920	922	920
1112	မိ	မိ	925	922	921(120)	923	921
1113	မိ	မိ	926	923(136)	922	924	922
1114	မိ	မိ	927	924	923	925	923(150)
1115	မိ	မိ	928	925	924	926	924
1116	မိ	မိ	929	926	925	927(107)	925
1117	မိ	မိ	930	927	926	928	926
1119	မိ	မိ	931	928	927	929	927
1120	မိ	မိ	932	929	928	930	928
1121	မိ	မိ	933	930(137)	929(121)	931	929
1122	မိ	မိ	934	931	930	932	930(151)
1127	မိ	မိ	935	932	931	933	931
1124	မိ	မိ	936	933	932	934	932
1125	မိ	မိ	937	934	933	935	933
1126	မိ	မိ	938	935	934	936(108)	934
1127	မိ	မိ	939	936	935	937	935
1128	မိ	မိ	940	937(138)	936	938	936
1129	မိ	မိ	941	938	937(122)	939	937(152)
1130	မိ	မိ	942	939	938	940	938
1131	မိ	မိ	943	940	939	941	939
1132	မိ	မိ	944	941	940	942	940
1133	မိ	မိ	945	942	941	943	941(153)
1134	မိ	မိ	946	943(139)	942	944(109)	942
1135	မိ	မိ	947	944	943	945	943
1136	မိ	မိ	948	945	944(123)	946	944
1137	မိ	မိ	949	946	945	947	945
1138	မိ	မိ	950	947	946	948	946(154)
1139	—	—	—	—	—	—	—
1140	မိ	မိ	951	948	947	949	947
1141	မိ	မိ	952	949	948	950	948
1142	မိ	မိ	953	950(140)	949	951	949
1143	မိ	မိ	954	951	950	952	950
1144	မိ	မိ	955	952	951	953(110)	951

1888	1890	1891	1892	1896	1899 y	1899 n	1956
887(200)	897(232)	893(132)	886(133)	904(134)	904(134)	888(160)	1088
888	898(233)	894	887	905	905	889	1089
889(201)	899	895	888	906	906	890	1090
890	900	896	889	907	907	891	1091
891	901	897	890	908(135)	908(135)	892(161)	1092
892	902(234)	898	891	909	909	893	1093
893	903	899	892	910	910	894	1094
894(202)	904	900(134)	893(134)	911	911	895	1095
895	905(235)	901	894	912	912	896	1096
896	906	902	895	913	913	897	1097
897(203)	907	903	896	914(136)	914(136)	898(162)	1098
898	908	904	897	915	915	899	1099
899	909(236)	905	898	916	916	900	1100
900	910	906(135)	899(135)	917	917	901	1101
901	911	907	900	918	918	902	1102
902(204)	912	908	901	919	919	903	1103
903	913(237)	909	902	920	920	904	1104
904	914	910	903	921(137)	921(137)	905(163)	1105
905	915	911	904	922	922	906	1106
906	916	912	905	923	923	907	1107
907(205)	917(238)	913(136)	906(136)	924	924	908	1108
908	918	914	907	925	925	909	1109
909	919	915	908	926	926	910	1110
910	920	916	909	927	927	911	1111
911	921(239)	917	910	928(138)	928(138)	912(164)	1112
912(206)	922	918	911	929	929	913	1113
913	923	919	912	930	930	914	1114
914	924	920(137)	913(137)	931	931	915	1115
915	925(240)	921	914	932	932	916	1116
916	926	922	915	933	933	917	1117
917(207)	927	923	916	934	934	918	1119
918	928	924	917	935(139)	935(139)	919(165)	1120
919	929(241)	925	918	936	936	920	1121
920	930	926	919	937	937	921	1122
921	931	927(138)	920(138)	938	938	922	1123
922(208)	932	928	921	939	939	923	1124
923	933(242)	929	922	940	940	924	1125
924	934	930	923	941	941	925	1126
925	935	931	924	942(140)	942(140)	926(166)	1127
926	936	932	925	943	943	927	1128
927(209)	937(243)	933	926	944	944	928	1129
928	938	934(139)	927(139)	945	945	929	1130
929	939	935	928	946	946	930	1131
930	940	936	929	947	947	931	1132
931(210)	941(244)	937	930	948(141)	948(141)	932(167)	1133
932	942	938	931	949	949	933	1134
933	943	939	932	950	950	934	1135
934(211)	944(245)	940(140)	933(140)	951	951	935	1136
935	945	941	934	952	952	936	1137
936	946	942	935	953	953	937	1138
— †	— †	— †	— †	— †	— †	— †	1139
937	947	943	936	954(142)	954(142)	938(168)	1140
938	948(246)	944	937	955	955	939	1141
939(212)	949	945	938	956	956	940	1142
940	950	946	939	957	957	941	1143
941	951	947(141)	940(141)	958	958	942	1144

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
1145	შენბ	შეზ	956	953(140)	952(124)	954(110)	952(154)
1146	შენვ	შეღ	957	954	953	955	953(155)
1147	შენღ	შეყ	958	955	954	956	954
1148	შენყ	შეჯ	959	956	955	957	955
1149	შენვ	შეზ	960	957(141)	956	958	956
1150	შენხ	შეწ	961	958	957	959	957
1151	შენც	შეჭ	962	959	958	960	958
1152	შენთ	ჩ	963	960	959(125)	961(111)	959(156)
1153	შეა	ჩა	964	961	960	962	960
1154	შებ	ჩბ	965	962	961	963	961
1155	შეგ	ჩგ	966	963(142)	962	964	962
1156	შედ	ჩდ	967	964	963	965	963
1157	შეღ	ჩე	968	965	964	966	964(157)
1158	შეყ	ჩე	969	966	965	967	965
1159	შეჯ	ჩზ	970	967	966(126)	968	966
1160	შენბ	ჩც	971	968	967	969(112)	967
1161	შენვ	ჩთ	972	969	968	970	968
1162	შენღ	ჩო	973	970(143)	969	971	969
1163	შენყ	ჩია	974	971	970	972	970
1164	შენვ	ჩიბ	975	972	971	973	971(158)
1165	შენგ	ჩიგ	976	973	972	974	972
1166	შენდ	ჩიდ	977	974	973	975	973
1167	შენღ	ჩიე	978	975	974(127)	976	974
1168	შენყ	ჩივ	979	976	975	977	975
1169	შენჯ	ჩიზ	980	977(144)	976	978(113)	976
1170	შენც	ჩიცი	981	978	977	979	977
1171	შენთ	ჩით	982	979	978	980	978(159)
1172	შეა	ჩი	983	980	979	981	979
1173	შებ	ჩიბ	984	981	980	982	980
1174	შეგ	ჩიგ	985	982	981	983	981
1175	შედ	ჩიდ	986	983	982(128)	984	982
1176	შეღ	ჩიე	987	984(145)	983	985	983
1177	შეყ	ჩიე	988	985	984	986	984
1178	შეჯ	ჩივ	989	986	985	987(114)	985(160)
1179	შენბ	ჩიზ	990	987	986	988	986
1180	შენვ	ჩიცი	991	988	987	989	987
1181	შენღ	ჩიო	992	989	988	990	988
1182	შენყ	ჩიო	993	990	989	991	989
1183	შენჯ	ჩიო	994	991(146)	990(129)	992	990
1184	შენც	ჩიო	995	992	991	993	991
1185	შენთ	ჩიო	996	993	992	994	992(161)
1186	შეა	ჩიო	997	994	993	995	993
1187	შებ	ჩიო	998	995	994	996(115)	1994
1188	შეგ	ჩიო	999	996	995	997	1995
1189	შედ	ჩიო	1000	997	996	998	1996
1190	შეღ	ჩიო	1001	998(147)	997	999	1997
1191	შეყ	ჩიო	1002	999	998(130)	1000	1998
1192	შეჯ	ჩიო	1003	1000	999	1001	1999(162)
1193	ჩ	ჩიბ	1004	1001	1000	1002	1000
1194	ჩა	ჩიბ	1005	1002	1001	1003	1001
1195	ჩბ	ჩიგ	1006	1003	1002	1004	1002
1196	ჩგ	ჩიდ	1007	1004	1003	1005(116)	1003
1197	ჩდ	ჩიე	1008	1005(148)	1004	1006	1004
1198	—	ჩივ	—	—	—	—	—
1199	ჩე	ჩიზ	1009	1006	1005	1007	1005
1200	ჩე	ჩიცი	1010	1007	1006(131)	1008	1006(163)

1888	1890	1891	1892	1896	1899 ½	1899 ¾	1956
942(212)	952(247)	948(141)	941(141)	959(142)	959(142)	943(170)	1145
943	953	949	942	960	960	944	1146
944(213)	954	950	943	961(143)	961(143)	945(171)	1147
945	955	951	944	962	962	946	1148
946	956(248)	952	945	963	963	947	1149
947	957	953	946	964	964	948	1150
—	958	—	—	965	665	—	1151
948(214)	959(249)	954(142)	947(142)	966(144)	966(144)	949(172)	1152
949	960	955	948	967	967	950	1153
950	961	956	949	968	968	951	1154
951(215)	962(250)	957	950	969	969	952	1155
952	963	958	951	970	970	953	1156
953	964	959	952	971	971	954	1157
954	965	960(143)	953(143)	972(145)	972(145)	955(175)	1158
955	966(251)	961	954	973	973	956	1159
956(216)	967	962	955	974	974	957	1160
957	968	963	956	975	975	958	1161
958	969	964	957	976	976	959	1162
959	970(252)	965	958	977	977	960	1163
960	971	966	959	978	978	961	1164
961(217)	972	967(144)	960(144)	979(146)	979(146)	962(176)	1165
962	973	968	961	980	980	963	1166
963	974(253)	969	962	981	981	964	1167
964	975	970	963	982	982	965	1168
965	976	971	964	983	983	966	1169
966(218)	977	972	965	984	984	967	1170
967	978(254)	973	966	985	985	968	1171
968	979	974(145)	967(145)	986(147)	986(147)	969(177)	1172
969	980	975	968	987	987	970	1173
970	981	976	969	988	988	971	1174
971(219)	982(255)	977	970	989	989	972	1175
972	983	978	971	990	990	973	1176
973	984	979	972	991	991	974	1177
974	985(256)	980	973	992	992	975	1178
975	986	981(146)	974(146)	993(148)	993(148)	976(178)	1179
976(220)	987	982	975	994	994	977	1180
977	988	983	976	995	995	978	1181
978	989(257)	984	977	996	996	979	1182
979	990	985	978	997	997	980	1183
980	991	986	979	998	998	981	1184
981(221)	992	987	980	999	999	982	1185
982	993	988(147)	981(147)	1000(149)	1000(149)	983(179)	1186
983	994(258)	989	982	1001	1001	984	1187
984	995	990	983	1002	1002	985	1188
985	996	991	984	1003	1003	986	1189
986(222)	997	992	985	1004	1004	987	1190
987	998(259)	993	986	1005	1005	988	1191
988	999	994	987	1006	1006	989	1192
989	1000	995(148)	988(148)	1007(150)	1007(150)	990(180)	1193
990	1001	996	989	1008	1008	991	1194
991(223)	1002(260)	997	990	1009	1009	992	1195
992	1003	998	991	1010	1010	993	1196
993	1004	999	992	1011	1011	994	1197
—	—	—	—	—	—	—	1198
994	1005	1000	993	1012	1012	995	1199
995	1006(261)	1001	994	1013	1013	996	1200

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
1201	ჩბ	ჩმთ	1011	1008(148)	1007(131)	1009(116)	1007(163)
1202	ჩც	ჩბ	1012	1009	1008	1010	1008
1203	ჩთ	ჩბა	1013	1010	1009	1011	1009
1204	ჩი	ჩბბ	1014	1011	1010	1012	1010
1205	ჩია	ჩბგ	1015	1012(149)	1011	1013	1011
1206	ჩიბ	ჩბდ	1016	1013	1012	1014(117)	1012
1207	ჩიგ	ჩბე	1017	1014	1013	1015	1013(164)
1208	ჩირ	ჩბვ	1018	1015	1014(132)	1016	1014
1209	ჩივ	ჩბზ	1019	1016	1015	1017	1015(165)
1210	ჩივ	ჩბც	1020	1017	1016	1018	1016
1211	ჩიზ	ჩბთ	1021	1018(150)	1017	1019	1017
1212	ჩიც	ჩა	1022	1019	1018	1020	1018
1213	ჩით	ჩაა	1023	1020	1019	1021	1019
1214	ჩიკ	ჩაბ	1024	1021	1020	1022(118)	1020(166)
1215	ჩიკ	ჩაგ	1025	1022	1021(133)	1023	1021
1216	ჩიკ	ჩად	1026	1023	1022	1024	1022
1217	ჩიგ	ჩაე	1027	1024	1023	1025	1023
1218	ჩიდ	ჩავ	1028	1025(151)	1024	1026	1024
1219	ჩივ	ჩაზ	1029	1026	1025	1027	1025
1220	ჩივ	ჩაძ	1030	1027	1026	1028	1026
1221	ჩიზ	ჩათ	1031	1028	1027	1029	1027(167)
1222	ჩიც	ჩო	1032	1029	1028	1030	1028
1223	ჩით	ჩოა	1033	1030	1029(134)	1031(119)	1029
1224	ჩივ	ჩობ	1034	1031	1030	1032	1030
1225	ჩივ	ჩოგ	1035	1032(152)	1031	1033	1031
1226	ჩივ	ჩოდ	1036	1033	1032	1034	1032
1227	ჩივ	ჩოე	1037	1034	1033	1035	1033
1228	ჩივ	ჩოვ	1038	1035	1034	1036	1034(168)
1229	ჩივ	ჩოზ	1039	1036	1035	1037	1035
1230	ჩივ	ჩოც	1040	1037	1036	1038	1036
1231	ჩივ	ჩოთ	1041	1038	1037(135)	1039	1037
1232	ჩივ	ჩბ	1042	1039(153)	1038	1040(120)	1038
1233	ჩივ	ჩბა	1043	1040	1039	1041	1039
1234	ჩბ	ჩბბ	1044	1041	1040	1042	1040
1235	ჩბა	ჩბგ	1045	1042	1041	1043	1041(169)
1236	ჩბბ	ჩბდ	1046	1043	1042	1044	1042
1237	ჩბგ	ჩბე	1047	1044	1043	1045	1043
1238	ჩბდ	ჩბვ	1048	1045	1044	1046	1044
1239	ჩბე	ჩბზ	1049	1046(154)	1045(136)	1047	1045
1240	ჩბვ	ჩბც	1050	1047	1046	1048	1046
1241	ჩბზ	ჩბთ	1051	1048	1047	1049(121)	1047
1242	ჩბც	ჩე	1052	1049	1048	1050	1048(170)
1243	ჩბთ	ჩეა	1053	1050	1049	1051	1049
1244	ჩბ	ჩებ	1054	1051	1050	1052	1050
1245	ჩბა	ჩეგ	1055	1052	1051	1053	1051(171)
1246	ჩბბ	ჩედ	1056	1053(155)	1052(137)	1054	1052
1247	ჩბგ	ჩევ	1057	1054	1053	1055	1053
1248	ჩბდ	ჩევ	1058	1055	1054	1056	1054
1249	ჩბე	ჩეზ	1059	1056	1055	1057(122)	1055
1250	ჩბვ	ჩეც	1060	1057	1056	1058	1056(172)
1251	ჩბზ	ჩეთ	1061	1058	1057	1059	1057
1252	ჩბც	ჩო	1062	1059	1058	1060	1058
1253	ჩბთ	ჩოა	1063	1060(156)	1059	1061	1059
1254	ჩა	ჩობ	1064	1061	1060(138)	1062	1060
1255	ჩაა	ჩოგ	1065	1062	1061	1063	1061
1256	ჩაბ	ჩოდ	1066	1063	1062	1064	1062

1888	1890	1891	1892	1896	1899 4	1899 7	1956
996(224)	1007(261)	1002(149)	995(149)	1014(151)	1014(151)	997(181)	1201
997	1008	1003	996	1015	1015	998	1202
998	1009	1004	997	1016	1016	999	1203
999	1010(262)	1005	998	1017	1017	1000	1204
1000	1011	1006	999	1018	1018	1001	1205
1001(225)	1012	1007	1000	1019	1019	1002	1206
1002	1013	1008	1001	1020	1020	1003	1207
1003	1014(263)	1009(150)	1002(150)	1021(152)	1021(152)	1004(182)	1208
1004(226)	1015	1010	1003	1022	1022	1005	1209
1005	1016	1011	1004	1023	1023	1006	1210
1006	1017(264)	1012	1005	1024	1024	1007	1211
1007(227)	1018	1013	1006	1025	1025	1008	1212
1008	1019	1014	1007	1026	1026	1009	1213
1009	1020	1015(151)	1008(151)	1027(153)	1027(153)	1010(183)	1214
1010	1021(265)	1016	1009	1028	1028	1011	1215
1011	1022	1017	1010	1029	1029	1012	1216
1012(228)	1023	1018	1011	1030	1030	1013	1217
1013	1024	1019	1012	1031	1031	1014	1218
1014	1025(266)	1020	1013	1032	1032	1015	1219
1015	1026	1021	1014	1033	1033	1016	1220
1016	1027	1022(152)	1015(152)	1034(154)	1034(154)	1017(184)	1221
1017(229)	1028	1023	1016	1035	1035	1018	1222
1018	1029(267)	1024	1017	1036	1036	1019	1223
1019	1030	1025	1018	1037	1037	1020	1224
1020	1031	1026	1019	1038	1038	1021	1225
1021	1032	1027	1020	1039	1039	1022	1226
—	1033(268)	1028	1021	1040	1040	1023	1227
1022(230)	1034	1029(153)	1022(153)	1041(155)	1041(155)	1024(185)	1228
1023	1035	1030	1023	1042	1042	1025	1229
1024	1036	1031	1024	1043	1043	1026	1230
1025	1037(269)	1032	1025	1044	1044	1027	1231
1026	1038	1033	1026	1045	1045	1028	1232
1027(231)	1039	1034	1027	1046	1046	1029	1233
1028	1040	1035	1028	1047	1047	1030	1234
1029	1041(270)	1036(154)	1029(154)	1048(156)	1048(156)	1031(186)	1235
1030	1042	1037	1030	1049	1049	1032	1236
1031	1043	1038	1031	1050	1050	1033	1237
1032(232)	1044	1039	1032	1051	1051	1034	1238
1033	1045(271)	1040	1033	1052	1052	1035	1239
1034	1046	1041	1034	1053	1053	1036	1240
1035	1047	1042	1035	1054	1054	1037	1241
1036	1048	1043(155)	1036(155)	1055(157)	1055(157)	1038(187)	1242
1037(233)	1049(272)	1044	1037	1056	1056	1039	1243
1038	1050	1045	1038	1057	1057	1040	1244
1039(234)	1051	1046	1039	1058	1058	1041	1245
1040	1052(273)	1047	1040	1059	1059	1042	1246
1041	1053	1048	1041	1060	1060	1043	1247
1042(235)	1054	1049(156)	1042(156)	1061(158)	1061(158)	1044(188)	1248
1043	1055	1050	1043	1062	1062	1045	1249
1044	1056(274)	1051	1044	1063	1063	1046	1250
1045	1057	1052	1045	1064	1064	1047	1251
1046	1058	1053	1046	1065	1065	1048	1252
1047(236)	1059	1054	1047	1066	1066	1049	1253
1048	1060(275)	1055	1048	1067	1067	1050	1254
1049	1061	1056(157)	1049(157)	1068(159)	1068(159)	1051(189)	1255
1050	1062	1057	1050	1069	1069	1052	1256

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
1257	ჩეგ	ჩრე	1067	1064(156)	1063(138)	1065(122)	1063(173)
1258	ჩედ	ჩრე	1068	1065	1064	1066(123)	1064
1259	ჩეი	ჩრბ	1069	1066	1065	1067	1065
1260	ჩეი	ჩრმ	1070	1067(157)	1066	1068	1066(174)
1261	ჩეხ	ჩრთ	1071	1068	1067(139)	1069	1067
1262	ჩეშ	ჩრობ	1072	1069	1068	1070	1068
1263	ჩეთ	ჩრობ	1073	1070	1069	1071	1069
1264	ჩო	ჩროგ	1074	1071	1070	1072	1070
1265	ჩოა	ჩროდ	1075	1072	1071	1073(124)	1071(175)
1266	ჩობ	ჩროე	1076	1073(158)	1072	1074	1072
1267	ჩოგ	ჩროი	1077	1074	1073	1075	1073
1268	ჩოდ	ჩროხ	1078	1075	1074(140)	1076	1074
1269	ჩოე	ჩროშ	1079	1076	1075	1077	1075(176)
1270	ჩოვ	ჩროთ	1080	1077	1076	1078	1076
1271	ჩოზ	ჩრკ	1081	1078(159)	1077	1079	1077
1272	ჩოც	ჩრკა	1082	1079	1078	1080(125)	1078
1273	ჩოთ	ჩრკბ	1083	1080	1079	1081	1079
1274	ჩბ	ჩრკგ	1084	1081	1080	1082	1080(177)
1275	ჩბა	ჩრკდ	1085	1082	1081(141)	1083	1081
1276	ჩბბ	ჩრკე	1086	1083	1082	1084	1082
1277	ჩბგ	ჩრკი	1087	1084	1083	1085	1083
1278	ჩბდ	ჩრკხ	1088	1085(160)	1084	1086	1084
1279	ჩბე	ჩრკშ	1089	1086	1085	1087	1085(178)
1280	ჩბვ	ჩრკთ	1090	1087	1086	1088(126)	1086
1281	ჩბზ	ჩრლ	1091	1088	1087	1089	1087
1282	ჩბშ	ჩრლა	1092	1089	1088(142)	1090	1088
1283	ჩბთ	ჩრლბ	1093	1090	1089	1091	1089
1284	ჩე	ჩრლგ	1094	1091(161)	1090	1092	1090
1285	ჩეა	ჩრლდ	1095	1092	1091	1093	1091(179)
1286	ჩებ	ჩრლე	1096	1093	1092	1094	1092
1287	ჩეგ	ჩრლე	1097	1094	1093	1095	1093
1288	ჩედ	ჩრლხ	1098	1095	1094	1096	1094
1289	ჩეე	ჩრლშ	1099	1096	1095	1097(127)	1095
1290	ჩევ	ჩრლთ	1100	1097	1096(143)	1098	1096
1291	ჩეზ	ჩრმ	1101	1098(162)	1097	1099	1097
1292	ჩეშ	ჩრმა	1102	1099	1098	1100	1098(180)
1293	ჩეთ	ჩრმბ	1103	1100	1099	1101	1099
1294	ჩო	ჩრმგ	1104	1101	1100	1102	1100
1295	ჩოა	ჩრმდ	1105	1102	1101	1103	1101
1296	ჩობ	ჩრმე	1106	1103	1102	1104	1102
1297	ჩოგ	ჩრმი	1107	1104	1103	1105	1103
1298	ჩოდ	ჩრმხ	1108	1105(163)	1104(144)	1106(128)	1104
1299	ჩოე	ჩრმშ	1109	1106	1105	1107	1105(181)
1300	ჩოვ	ჩრმთ	1110	1107	1106	1108	1106
1302	ჩრბ	ჩრნ	1111	1108	1107	1109	1107
1303	ჩრშ	ჩრნა	1112	1109	1108	1110	1108
1304	ჩრთ	ჩრნბ	1113	1110	1109	1111	1109
1305	ჩრო	ჩრნგ	1114	1111(164)	1110	1112	1110
1306	ჩრობ	ჩრნდ	1115	1112	1111(145)	1113(129)	1111(182)
1307	ჩრობ	ჩრნე	1116	1113	1112	1114	1112
1308	ჩროგ	ჩრნე	1117	1114	1113	1115	1113
1309	ჩროდ	ჩრნხ	1118	1115	1114	1116	1114
1310	ჩროე	ჩრნშ	1119	1116	1115	1117	1115
1311	ჩროვ	ჩრნთ	1120	1117(165)	1116	1118	1116(183)
1312	ჩროზ	ჩრა	1121	1118	1117	1119	1117
1313	ჩროშ	ჩრბა	1122	1119	1118(146)	1120	1118

1888	1890	1891	1892	1896	1899 4	1899 3	1956
1051(236)	1063(275)	1058(157)	1051(157)	1070(159)	1070(159)	1053(189)	1257
1052(237)	1064(276)	1059	1052	1071	1071	1054	1258
1053 ↓	1065 ↓	1060 ↓	1053 ↓	1072 ↓	1072 ↓	1055 ↓	1259
1054(238)	1066	1061	1054	1073	1073	1056	1260
1055	1067(277)	1062(158)	1055(158)	1074(160)	1074(160)	1057(190)	1261
1056	1068	1063	1056	1075	1075	1058	1262
1057(239)	1069	1064	1057	1076	1076	1059	1263
1058	1070	1065	1058	1077	1077	1060	1264
1059(240)	1071(278)	1066	1059	1078	1078	1061	1265
1060	1072	1067	1060	1079	1079	1062	1266
1061(241)	1073	1068(159)	1061(159)	1080(161)	1080(161)	1063(191)	1267
1062(242)	1074(279)	1069	1062	1081	1081	1064	1268
1063	1075	1070	1063	1082	1082	1065	1269
1064	1076	1071	1064	1083	1083	1066	1270
1065	1077(280)	1072	1065	1084	1084	1067	1271
1066(243)	1078	1073	1066	1085	1085	1068	1272
1067	1079	1074(160)	1067(160)	1086(162)	1086(162)	1069(192)	1273
1068	1080	1075	1068	1087	1087	1070	1274
1069	1081(281)	1076	1069	1088	1088	1071	1275
1070	1082	1077	1070	1089	1089	1072	1276
1071(244)	1083	1078	1071	1090	1090	1073	1277
1072	1084	1079	1072	1091	1091	1074	1278
1073(245)	1085(282)	1080(161)	1073(161)	1092(163)	1092(163)	1075(195)	1279
1074	1086	1081	1074	1093	1093	1076	1280
1075	1087	1082	1075	1094	1094	1077	1281
1076(246)	1088(283)	1083	1076	1095	1095	1078	1282
1077	1089	1084	1077	1096	1096	1079	1283
1078	1090	1085	1078	1097	1097	1080	1284
1079	1091	1086(162)	1079(162)	1098(164)	1098(164)	1081(196)	1285
1080	1092(284)	1087	1080	1099	1099	1082	1286
1081(247)	1093	1088	1081	1100	1100	1083	1287
1082	1094	1089	1082	1101	1101	1084	1288
1083	1095	1090	1083	1102	1102	1085	1289
1084	1096(285)	1091	1084	1103	1103	1086	1290
1085	1097	1092	1085	1104	1104	1087	1291
1086(248)	1098	1093(163)	1086(163)	1105(165)	1105(165)	1088(197)	1292
1087	1099	1094	1087	1106	1106	1089	1293
1088	1100(286)	1095	1088	1107	1107	1090	1294
1089	1101	1096	1089	1108	1108	1091	1295
1090	1102	1097	1090	1109	1109	1092	1296
1091(249)	1103	1098	1091	1110	1110	1093	1297
1092 ↓	1104(287)	1099 ↓	1092 ↓	1111 ↓	1111 ↓	1094 ↓	1298
1093(250)	1105	1100(164)	1093(164)	1112(166)	1112(166)	1095(198)	1299
1094	1106	1101	1094	1113	1113	1096	1300
1095	1107(288)	1102	1095	1114	1114	1097	1302
1096(251)	1108	1103	1096	1115	1115	1098	1303
1097	1109	1104	1097	1116	1116	1099	1304
1098	1110	1105	1098	1117	1117	1100	1305
1099(252)	1111(289)	1106(165)	1099(165)	1118(167)	1118(167)	1101(201)	1306
1100	1112	1107	1100	1119	1119	1102	1307
1101	1113	1108	1101	1120	1120	1103	1308
1102(253)	1114(290)	1109	1102	1121	1121	1104	1309
1103	1115	1110	1103	1122	1122	1105	1310
1104	1116	1111	1104	1123	1123	1106	1311
1105	1117	1112(166)	1105(166)	1124(168)	1124(168)	1107(202)	1312
1106	1118(291)	1113	1106	1125	1125	1108	1313

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
1314	հրոտ	հրաձ	1123	1120(165)	1119(146)	1121(130)	1119(183)
1315	հրյ	հրազ	1124	1121	1120	1122	1120
1316	հրյա	հրազը	1125	1122	1121	1123	1121
1317	հրյծ	հրազի	1126	1123	1122	1124	1122
1318	հրյճ	հրազի	1127	1124(166)	1123	1125	1123(184)
1319	հրյժ	հրաձ	1128	1125	1124	1126	1124
1320	հրյլ	հրաժ	1129	1126	1125	1127	1125
1321	հրյն	հրաժտ	1130	1127	1126(147)	1128	1126
1322	հրյժ	հրա	1131	1128	1127	1129	1127
1323	հրյժ	հրա	1132	1129	1128	1130(131)	1128
1324	հրյտ	հրա	1133	1130	1129	1131	1129
1325	հրա	հրա	1134	1131(167)	1130	1132	1130(185)
1326	հրա	հրա	1135	1132	1131	1133	1131
1327	հրա	հրա	1136	1133	1132	1134	1132
1328	հրա	հրա	1137	1134	1133	1135	1133
1329	հրա	հրա	1138	1135	1134(148)	1136	1134
1330	հրա	հրա	1139	1136	1135	1137	1135
1331	հրա	հրա	1140	1137	1136	1138	1136
1332	հրա	հրա	1141	1138(168)	1137	1139(132)	1137(186)
1333	հրա	հրա	1142	1139	1138	1140	1138
1334	հրա	հրա	1143	1140	1139	1141	1139
1335	հրա	հրա	1144	1141	1140	1142	1140
1336	հրա	հրա	1145	1142	1141	1143	1141
1337	հրա	հրա	1146	1143	1142(149)	1144	1142
1338	հրա	հրա	1147	1144	1143	1145	1143
1339	հրա	հրա	1148	1145(169)	1144	1146	1144(187)
1340	հրա	հրա	1149	1146	1145	1147	1145
1341	հրա	հրա	1150	1147	1146	1148(133)	1146
1342	հրա	հրա	1151	1148	1147	1149	1147
1343	հրա	հրա	1152	1149	1148	1150	1148
1344	հրա	հրա	1153	1150	1149	1151	1149
1345	հրա	հրա	1154	1151	1150(150)	1152	1150
1346	հրա	հրա	1155	1152(170)	1151	1153	1151(188)
1347	հրա	հրա	1156 ↑	1153 ↑	1152 ↑	1154 ↑	1152 ↑
1348	հրա	հրա	1157	1154	1153	1155	1153
1349	հրա	հրա	1158	1155	1154	1156	1154
1350	հրա	հրա	1159	1156	1155	1157(134)	1155
1351	հրա	հրա	1160	1157	1156	1158	1156
1352	հրա	հրա	1161	1158	1157	1159	1157
1353	հրա	հրա	1162	1159(171)	1158(151)	1160	1158(189)
1354	հրա	հրա	1163	1160	1159	1161	1159
1355	հրա	հրա	1164	1161	1160	1162	1160
1356	հրա	հրա	1165	1162	1161	1163	1161
1357	հրա	հրա	1166	1163	1162	1164	1162
1358	հրա	հրա	1167	1164	1163	1165	1163
1359	հրա	հրա	1168	1165	1164	1166(135)	1164
1360	հրա	հրա	1169	1166(172)	1165	1167	1165(190)
1361	հրա	հրա	1170	1167	1166(152)	1168	1166
1362	հրա	հրա	1171	1168	1167	1169	1167
1363	հրա	հրա	1172	1169	1168	1170	1168
1364	հրա	հրա	1173	1170	1169	1171	1169
1365	հրա	հրա	1174	1171	1170	1172	1170
1366	հրա	հրա	1175	1172	1171	1173	1171
1367	հրա	հրա	1176	1173(173)	1172	1174	1172(191)
1368	հրա	հրա	1177	1174	1173	1175(136)	1173

1888	1890	1891	1892	1896	1899 y	1899 m	1956
1107(254)	1119(291)	1114(166)	1107(166)	1126(168)	1126(168)	1109(202)	1314
1108	1120	1115	1108	1127	1127	1110	1315
1109	1121	1116	1109	1128	1128	1111	1316
1110	1122(292)	1117	1110	1129	1129	1112	1317
1111	1123	1118	1111	1130	1130	1113	1318
1112(255)	1124	1119(167)	1112(167)	1131(169)	1131(169)	1114(203)	1319
1113	1125	1120	1113	1132	1132	1115	1320
1114	1126(293)	1121	1114	1133	1133	1116	1321
1115	1127	1122	1115	1134	1134	1117	1322
1116	1128	1123	1116	1135	1135	1118	1323
1117(256)	1129	1124	1117	1136	1136	1119	1324
1118	1130(294)	1125	1118	1137	1137	1120	1325
1119	1131	1126(168)	1119(168)	1138(170)	1138(170)	1121(204)	1326
1120	1132	1127	1120	1139	1139	1122	1327
1121	1133	1128	1121	1140	1140	1123	1328
1122(257)	1134(295)	1129	1122	1141	1141	1124	1329
1123	1135	1130	1123	1142	1142	1125	1330
1124	1136	1131	1124	1143	1143	1126	1331
1125	1137	1132	1125	1144	1144	1127	1332
1126	1138(296)	1133(169)	1126(169)	1145(171)	1145(171)	1128(205)	1333
1127(258)	1139	1134	1127	1146	1146	1129	1334
1128	1140	1135	1128	1147	1147	1130	1335
1129	1141	1136	1129	1148	1148	1131	1336
1130	1142(297)	1137	1130	1149	1149	1132	1337
1131	1143	1138	1131	1150	1150	1133	1338
1132(259)	1144	1139	1132	1151	1151	1134	1339
1133	1145	1140(170)	1133(170)	1152(172)	1152(172)	1135(206)	1340
1134	1146(298)	1141	1134	1153	1153	1136	1341
1135	1147	1142	1135	1154	1154	1137	1342
1136	1148	1143	1136	1155	1155	1138	1343
1137(260)	1149	1144	1137	1156	1156	1139	1344
1138	1150(299)	1145	1138	1157	1157	1140	1345
1139	1151	1146	1139	1158	1158	1141	1346
1140 †	1152 †	1147(171)	1140(171)	1159(173)	1159(173)	1142(207)	1347
1141	1153	1148	1141	1160	1160	1143	1348
1142(261)	1154(300)	1149	1142	1161	1161	1144	1349
1143	1155	1150	1143	1162	1162	1145	1350
1144	1156	1151	1144	1163	1163	1146	1351
1145	1157	1152	1145	1164	1164	1147	1352
1146	1158(301)	1153	1146	1165	1165	1148	1353
1147(262)	1159	1154(172)	1147(172)	1166(174)	1166(174)	1149(208)	1354
1148	1160	1155	1148	1167	1167	1150	1355
1149	1161	1156	1149	1168	1168	1151	1356
1150	1162(302)	1157	1150	1169	1169	1152	1357
1151	1163	1158	1151	1170	1170	1153	1358
1152(263)	1164	1159	1152	1171	1171	1154	1359
1153	1165	1160	1153	1172	1172	1155	1360
1154	1166(303)	1161(173)	1154(173)	1173(175)	1173(175)	1156(209)	1361
1155	1167	1162	1155	1174	1174	1157	1362
1156	1168	1163	1156	1175	1175	1158	1363
1157(264)	1169	1164	1157	1176	1176	1159	1364
1158	1170(304)	1165	1158	1177	1177	1160	1365
1159	1171	1166	1159	1178	1178	1161	1366
1160	1172	1167	1160	1179	1179	1162	1367
1161	1173	1168(174)	1161(174)	1180(176)	1180(176)	1163(210)	1368

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
1369	ჩროლ	ჩსით	1178	1175(173)	1174(153)	1176(136)	1174(191)
1370	ჩროფ	ჩსკ	1179	1176	1175	1177	1175
1371	ჩროფ	ჩსკა	1180	1177	1176	1178	1176
1372	ჩროზ	ჩსკბ	1181	1178	1177	1179	1177
1373	ჩროლ	ჩსკგ	1182	1179	1178	1180	1178
1374	ჩროთ	ჩსკდ	1183	1180(174)	1179	1181	1179(192)
1375	ჩოკ	ჩსკე	1184	1181	1180	1182	1180
1376	ჩრპა	ჩსკვ	1185	1182	1181	1183	1181
1377	ჩრპბ	ჩსკვე	1186	1183	1182(154)	1184(137)	1182
1378	ჩრპგ	ჩსკვბ	1187	1184	1183	1185	1183
1379	ჩრპდ	ჩსკველ	1188	1185	1184	1186	1184
1380	ჩრპე	ჩსკვთ	1189	1186	1185	1187	1185
1381	ჩრპვ	ჩსლ	1190	1187(175)	1186	1188	1186(193)
1382	ჩრპზ	ჩსლა	1191	1188	1187	1189	1187
1383	ჩრპლ	ჩსლბ	1192	1189	1188	1190	1188
1384	ჩრპთ	ჩსლგ	1193	1190	1189	1191	1189
1385	ჩრჟ	ჩსლდ	1194	1191	1190(155)	1192	1190
1386	ჩრჟა	ჩსლე	1195	1192	1191	1193(138)	1191
1387	ჩრჟბ	ჩსლევ	1196	1193	1192	1194	1192
1388	ჩრჟგ	ჩსლვ	1197	1194(176)	1193	1195	1193(194)
1389	ჩრჟდ	ჩსლვე	1198	1195	1194	1196	1194
1390	ჩრჟე	ჩსლთ	1199	1196	1195	1197	1195
1391	ჩრჟვ	ჩსმ	1200	1197	1196	1198	1196
1392	ჩრჟზ	ჩსმა	1201	1198	1197	1199	1197
1393	ჩრჟლ	ჩსმბ	1202	1199	1198(156)	1200	1198
1394	ჩრჟთ	ჩსმგ	1203	1200	1199	1201	1199
1395	ჩს	ჩსმდ	1204	1201(177)	1200	1202(139)	1200(195)
1396	ჩსა	ჩსმე	1205	1202	1201	1203	1201
1397	ჩსბ	ჩსმვ	1206	1203	1202	1204	1202
1398	ჩსგ	ჩსმზ	1207	1204	1203	1205	1203(196)
1399	ჩსდ	ჩსმლ	1208	1205	1204	1206	1204
1400	ჩსე	ჩსმთ	1209	1206	1205(157)	1207	1205
1401	ჩსვ	ჩსნ	1210	1207(178)	1206	1208	1206
1402	ჩსზ	ჩსნა	1211	1208	1207	1209	1207
1403	ჩსლ	ჩსნბ	1212	1209	1208	1210(140)	1208(197)
1404	ჩსთ	ჩსნგ	1213	1210	1209	1211	1209
1405	ჩსო	ჩსნდ	1214	1211	1210	1212	1210
1406	ჩსია	ჩსნე	1215	1212	1211	1213	1211
1407	ჩსიბ	ჩსნვ	1216	1213	1212	1214	1212
1408	ჩსიგ	ჩსნზ	1217	1214(179)	1213(158)	1215	1213
1409	ჩსიდ	ჩსნლ	1218	1215	1214	1216	1214
1410	ჩსიე	ჩსნთ	1219	1216	1215	1217	1215(198)
1411	ჩსივ	ჩსა	1220	1217	1216	1218	1216
1412	ჩსიზ	ჩსაა	1221	1218	1217	1219(141)	1217
1413	ჩსილ	ჩსაბ	1222	1219	1218	1220	1218
1414	ჩსით	ჩსაგ	1223	1220	1219	1221	1219
1415	ჩსკ	ჩსად	1224	1221(180)	1220	1222	1220
1416	ჩსკა	ჩსაე	1225	1222	1221(159)	1223	1221
1417	ჩსკბ	ჩსაე	1226	1223	1222	1224	1222(199)
1418	ჩსკგ	ჩსავ	1227	1224	1223	1225	1223
1419	ჩსკდ	ჩსავე	1228	1225	1224	1226	1224
1420	ჩსკე	ჩსათ	1229	1226	1225	1227	1225
1421	ჩსკვ	ჩსო	1230	1227	1226	1228(142)	1226
1422	ჩსკვბ	ჩსოა	1231	1228(181)	1227	1229	1227
1423	ჩსკვე	ჩსობ	1232	1229	1228	1230	1228

1888	1890	1891	1892	1896	1899 ʒ	1899 ʈ	1956
116:(265)	1174(305)	1169(174)	1162(174)	1181(176)	1181(176)	1164(210)	1369
1163	1175	1170	1163	1182	1182	1165	1370
1164	1176	1171	1164	1183	1183	1166	1371
1165	1177	1172	1165	1184	1184	1167	1372
1166	1178(306)	1173	1166	1185	1185	1168	1373
1167(266)	1179	1174	1167	1186	1186	1169	1374
1168	1180	1175(175)	1168(175)	1187(177)	1187(177)	1170(211)	1375
1169	1181	1176	1169	1188	1188	1171	1376
1170	1182(307)	1177	1170	1189	1189	1172	1377
1171	1183	1178	1171	1190	1190	1173	1378
1172(267)	1184	1179	1172	1191	1191	1174	1379
1173	1185	1180	1173	1192	1192	1175	1380
1174	1186(308)	1181	1174	1193	1193	1176	1381
1175	1187	1182(176)	1175(176)	1194(178)	1194(178)	1177(212)	1382
1176	1188	1183	1176	1195	1195	1178	1383
1177(268)	1189	1184	1177	1196	1196	1179	1384
1178	1190(309)	1185	1178	1197	1197	1180	1385
1179	1191	1186	1179	1198	1198	1181	1386
1180	1192	1187	1180	1199	1199	1182	1387
1181	1193	1188	1181	1200	1200	1183	1388
1182(269)	1194(310)	1189(177)	1182(177)	1201(179)	1201(179)	1184(213)	1389
1183	1195	1190	1183	1202	1202	1185	1390
1184	1196	1191	1184	1203	1203	1186	1391
1185	1197	1192	1185	1204	1204	1187	1392
1186	1198(311)	1193	1186	1205	1205	1188	1393
1187(270)	1199	1194	1187	1206	1206	1189	1394
1188	1200	1195	1188	1207	1207	1190	1395
1189	1201	1196(178)	1189(178)	1208(180)	1208(180)	1191(214)	1396
1190	1202(312)	1197	1190	1209	1209	1192	1397
1191(271)	1203	1198	1191	1210	1210	1193	1398
1192	1204	1199	1192	1211	1211	1194	1399
1193	1205(313)	1200	1193	1212	1212	1195	1400
1194(272)	1206	1201	1194	1213	1213	1196	1401
1195	1207	1202(179)	1195(179)	1214(181)	1214(181)	1197(215)	1402
1196	1208	1203	1196	1215	1215	1198	1403
1197	1209(314)	1204	1197	1216	1216	1199	1404
1198	1210	1205	1198	1217	1217	1200	1405
1199(273)	1211	1206	1199	1218	1218	1201	1406
1200	1212	1207	1200	1219	1219	1202	1407
1201	1213(315)	1208	1201	1220	1220	1203	1408
1202	1214	1209(180)	1202(180)	1221(182)	1221(182)	1204(216)	1409
1203	1215	1210	1203	1222	1222	1205	1410
1204(274)	1216	1211	1204	1223	1223	1206	1411
1205	1217(316)	1212	1205	1224	1224	1207	1412
1206	1218	1213	1206	1225	1225	1208	1413
1207	1219	1214	1207	1226	1226	1209	1414
1208	1220	1215	1208	1227	1227	1210	1415
1209(275)	1221(317)	1216(181)	1209(181)	1228(183)	1228(183)	1211(219)	1416
1210	1222	1217	1210	1229	1229	1212	1417
1211	1223	1218	1211	1230	1230	1213	1418
1212	1224	1219	1212	1231	1231	1214	1419
1213	1225(318)	1220	1213	1232	1232	1215	1420
1214(276)	1226	1221	1214	1233	1233	1216	1421
1215	1227	1222	1215	1234	1234	1217	1422
1216	1228	1223(182)	1216(182)	1235(184)	1235(184)	1218(220)	1423

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
1424	ჩსკო	ჩსოგ	1233	1230(181)	1229(160)	1231(142)	1229(200)
1425	ჩსლო	ჩსოლ	1234	1231	1230	1232	1230
1426	ჩსლა	ჩსოე	1235	1232	1231	1233	1231
1427	ჩსლობ	ჩსოვ	1236	1233	1232	1234	1232
1428	ჩსლოგ	ჩსოზ	1237	1234	1233	1235	1233
1429	ჩსლოდ	ჩსოშ	1238	1235(182)	1234	1236	1234
1430	ჩსლოე	ჩსოთ	1239	1236	1235	1237(143)	1235
1431	ჩსლოვ	ჩსპ	1240	1237	1236	1238	1236(201)
1432	ჩსლოზ	ჩსპა	1241	1238	1237(161)	1239	1237
1433	ჩსლოშ	ჩსპბ	1242	1239	1238	1240	1238
1434	ჩსლოთ	ჩსპგ	1243	1240	1239	1241	1239
1435	ჩსმ	ჩსპდ	1244	1241	1240	1242	1240
1436	ჩსმა	ჩსპე	1245	1242(181)	1241	1243	1241
1437	ჩსმბ	ჩსპვ	1246	1243	1242	1244	1242
1438	ჩსმგ	ჩსპზ	1247	1244	1243	1245	1243(202)
1439	ჩსმდ	ჩსპშ	1248	1245	1244	1246(144)	1244
1440	ჩსმე	ჩსპთ	1249	1246	1245(162)	1247	1245
1441	ჩსმე	ჩსყ	1250	1247	1246	1248	1246
1442	ჩსმზ	ჩსყა	1251	1248	1247	1249	1247
1443	ჩსმშ	ჩსყბ	1252	1249(182)	1248	1250	1248
1444	ჩსმთ	ჩსყგ	1253	1250	1249	1251	1249
1445	ჩსნ	ჩსყდ	1254	1251	1250	1252	1250(203)
1446	ჩსნა	ჩსყე	1255	1252	1251	1253	1251
1447	ჩსნბ	ჩსყვ	1256	1253	1252	1254	1252
1448	ჩსნგ	ჩსყზ	1257	1254	1253(163)	1255(145)	1253
1449	ჩსნდ	ჩსყშ	1258	1255	1254	1256	1254
1450	ჩსნე	ჩსყთ	1259	1256(183)	1255	1257	1255
1451	ჩსნე	ჩტ	1260	1257	1256	1258	1256
1452	ჩსნზ	ჩტა	1261	1258	1257	1259	1257(204)
1453	ჩსნშ	ჩტბ	1262	1259	1258	1260	1258
1454	ჩსნთ	ჩტგ	1263	1260	1259	1261	1259
1455	ჩსა	ჩტდ	1264	1261	1260(164)	1262	1260(205)
1456	ჩსაა	ჩტე	1265	1262(184)	1261	1263(146)	1261
1457	ჩსაბ	ჩტვ	1266	1263	1262	1264	1262
1458	ჩსაგ	ჩტზ	1267	1264	1263	1265	1263
1459	ჩსად	ჩტშ	1268	1265	1264	1266	1264
1460	ჩსაე	ჩტთ	1269	1266	1265	1267	1265(206)
1461	ჩსაე	ჩტია	1270	1267	1266	1268	1266
1462	ჩსაზ	ჩტიბ	1271	1268	1267(165)	1269	1267
1463	ჩსაშ	ჩტიგ	1272	1269(185)	1268	1270	1268
1464	ჩსათ	ჩტიდ	1273	1270	1269	1271	1269
1465	—	ჩტიე	—	—	—	—	—
1466	ჩსაო	ჩტიე	1274	1271	1270	1272(147)	1270
1467	ჩსაოა	ჩტიზ	1275	1272	1271	1273	1271
1468	ჩსაობ	ჩტიშ	1276	1273	1272	1274	9272(207)
1469	ჩსაოგ	ჩტით	1277	1274	1273	1275	1273
1470	ჩსაოდ	ჩტიკ	1278	1275	1274	1276	1274
1471	ჩსაოე	ჩტიკა	1279	1276(186)	1275(166)	1277	1275(208)
1472	ჩსაოვ	ჩტიკბ	1280	1277	1276	1278	1276
1473	ჩსაოზ	ჩტიკშ	1281	1278	1277	1279	1277
1474	ჩსაოშ	ჩტიკთ	1282	1279	1278	1280(148)	1278
1475	ჩსაოთ	ჩტიკე	1283	1280	1279	1281	1279
1476	ჩსაპ	ჩტიკვ	1284	1281	1280	1282	1280(209)
1477	ჩსაპა	ჩტიკზ	1285	1282(187)	1281	1283	1281
1478	ჩსაპბ	ჩტიკშ	1286	1283	1282(167)	1284	1282(210)

1888	1890	1891	1892	1896	1899 ㄎ	1899 ㄓ	1959
1217(276)	1229(319)	1224(182)	1217(182)	1236(184)	1256(184)	1219(220)	1424
1218	1230	1225	1218	1237	1237	1220	1425
1219(277)	1231	1226	1219	1238	1238	1221	1426
1220	1232	1227	1220	1239	1239	1222	1427
1221	1233(320)	1228	1221	1240	1240	1223	1428
1222	1234	1229	1222	1241	1241	1224	1429
1223	1235	1230(183)	1223(183)	1242(185)	1242(185)	1225(221)	1430
1224(278)	1236	1231	1224	1243	1243	1226	1431
1225	1237(321)	1232	1225	1244	1244	1227	1432
1226	1238	1233	1226	1245	1245	1228	1433
1227	1239	1234	1227	1246	1246	1229	1434
1228	1240	1235	1228	1247	1247	1230	1435
1229(279)	1241(322)	1236	1229	1248	1248	1231	1436
1230	1242	1237(184)	1230(184)	1249(186)	1249(186)	1232(222)	1437
1231	1243	1238	1231	1250	1250	1233	1438
1232	1244	1239	1232	1251	1251	1234	1439
1233	1245(323)	1240	1233	1252	1252	1235	1440
1234(280)	1246	1241	1234	1253	1253	1236	1441
1235	1247	1242	1235	1254	1254	1237	1442
1236	1248	1243	1236	1255	1255	1238	1443
1237	1249(324)	1244(185)	1237(185)	1256(187)	1256(187)	1239(223)	1444
1238	1250	1245	1238	1257	1257	1240	1445
1239(281)	1251	1246	1239	1258	1259	1241	1446
1240	1252	1247	1240	1259	1258	1242	1447
1241	1253(325)	1248	1241	1260	1260	1243	1448
1242	1254	1249	1242	1261(187)	1261	1244	1449
1243	1255	1250	1243	1262	1262	1245	1450
1244(282)	1256	1251(186)	1244(186)	1263(188)	1263(188)	1246(224)	1451
1245	1257(326)	1252	1245	1264	1264	1247	1452
1246	1258	1253	1246	1265	1265	1248	1453
1247	1259	1254	1247	1266	1266	1249	1454
1248(283)	1260(327)	1255	1248	1267	1267	1250	1455
1249	1261	1256	1249	1268	1268	1251	1456
1250	1262	1257(187)	1250(187)	1269(189)	1269(189)	1252(225)	1457
1251(284)	1263(328)	1258	1251	1270	1270	1253	1458
1252	1264	1259	1252	1271	1271	1254	1459
—	1265	—	—	—	—	—	1460
1253	1266	1260	1253	1272	1272	1255	1461
1254	1267(329)	1261	1254	1273	1273	1256	1462
1255	1268	1262	1255	1274	1274	1257	1463
1256(285)	1269	1263	1256	1275	1275	1258	1464
—	—	—	—	—	—	—	1465
1257	1270	1264(188)	1257(188)	1276(190)	1276(190)	1259(226)	1466
1258	1271(330)	1265	1258	1277	1277	1260	1467
1259	1272	1266	1259	1278	1278	1261	1468
1260	1273	1267	1260	1279	1279	1262	1469
1261(286)	1274	1268	1261	1280	1280	1263	1470
1262(287)	1275(331)	1269	1262	1281	1281	1264	1471
1263	1276	1270(189)	1263(189)	1282(191)	1282(191)	1265(227)	1472
1264	1277	1271	1264	1283	1283	1266	1473
1265(288)	1278(332)	1272	1265	1284	1284	1267	1474
1266	1279	1273	1266	1285	1285	1268	1475
1267	1280	1274	1267	1286	1286	1269	1476
1268	1281	1275	1268	1287	1287	1270	1477
1269(289)	1282(333)	1276(190)	1269(190)	1288(192)	1288(192)	1271(228)	1478

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
1479	ჩსპგ	ჩტკთ	1287	1284(187)	1283(167)	1285(148)	1283(210)
1480	ჩსპდ	ჩტლ	1288	1285	1284	1286	1284
1481	ჩსპე	ჩტლა	1289	1286	1285	1287	1285
1482	ჩსპვ	ჩტლბ	1290	1287	1286	1288(149)	1286
1483	ჩსპზ	ჩტლგ	1291	1288(188)	1287	1289	1287(211)
1484	ჩსპწ	ჩტლდ	1292	1289	1288	1290	1288
1485	ჩსპთ	ჩტლე	1293	1290	1289(168)	1291	1289
1486	ჩსყ	ჩტლვ	1294	1291	1290	1292	1290
1487	ჩსყა	ჩტლზ	1295	1292	1291	1293	1291
1488	ჩსყბ	ჩტლწ	1296	1293	1292	1294	1292
1489	ჩსყგ	ჩტლთ	1297	1294	1293	1295	1293
1490	ჩსყდ	ჩტბ	1298	1295(189)	1294	1296	1294(212)
1491	ჩსყე	ჩტბა	1299	1296	1295	1297(150)	1295
1492	ჩსყვ	ჩტბბ	1300	1297	1296	1298	1296
1493	ჩსყზ	ჩტბგ	1301	1298	1297(169)	1299	1297
1494	ჩსყწ	ჩტბდ	1302	1299	1298	1300	1298
1495	ჩსყთ	ჩტბე	1303	1300	1299	1301	1299
1496	ჩტ	ჩტბვ	1304	1301	1300	1302	1300
1497	—	ჩტბზ	—	—	—	—	—
1498	ჩტა	ჩტბწ	1305	1302(190)	1301	1303	1301(213)
1499	ჩტბ	ჩტბწ ¹	1306	1303	1302	1304	1302
1500	ჩტგ	ჩტბწ ¹	1307	1304	1303	1305	1303
1501	ჩტდ	ჩტბწ	1308	1305	1304	1306(151)	1304
1502	ჩტე	ჩტბთ	1309	1306	1305(170)	1307	1305
1503	ჩტვ	ჩტნ	1310	1307	1306	1308	1306
1504	ჩტზ	ჩტნა	1311	1308	1307	1309	1307
1505	ჩტწ	ჩტნბ	1312	1309(191)	1308	1310	1308(214)
1506	ჩტთ	ჩტნგ	1313	1310	1309	1311	1309
1507	ჩტთ	ჩტნდ	1314	1311	1310	1312	1310
1508	ჩტთა	ჩტნე	1315	1312	1311	1313	1311
1509	ჩტთბ	ჩტნვ	1316	1313	1312(171)	1314(152)	1312
1510	ჩტთგ	ჩტნზ	1317	1314	1313	1315	1313(215)
1511	ჩტთდ	ჩტნწ	1318	1315(192)	1314	1316	1314
1513	ჩტთე	ჩტნთ	1319	1316	1315	1317	1315
1514	ჩტთვ	ჩტა	1320	1317	1316	1318	1316
1515	ჩტთზ	ჩტაა	1321	1318	1317	1319	1317(216)
1516	ჩტთწ	ჩტაბ	1322	1319	1318	1320	1318
1517	ჩტთთ	ჩტაგ	1323	1320	1319(172)	1321	1319
1518	ჩტა	ჩტად	1324	1321(193)	1320	1322(153)	1320
1519	ჩტაა	ჩტავ	1325	1322	1321	1323	1321
1520	ჩტაბ	ჩტავ	1326	1323	1322	1324	1322(217)
1521	ჩტაგ	ჩტაზ	1327	1324	1323	1325	1323
1522	ჩტად	ჩტაწ	1328	1325	1324	1326	1324
1523	ჩტაე	ჩტათ	1329	1326	1325	1327	1325
1524	ჩტავ	ჩტა	1330	1327	1326	1328	1326
1525	ჩტაზ	ჩტაა	1331	1328(194)	1327(173)	1329	1327
1527	ჩტაწ	ჩტაბ	1332	1329	1328	1330	1328
1528	ჩტათ	ჩტავ	1333	1330	1329	1331(154)	1329(218)
1529	ჩტლ	ჩტოდ	1334	1331	1330	1332	1330
1530	ჩტლა	ჩტოე	1335	1332	1331	1333	1331
1531	ჩტლბ	ჩტოვ	1336	1333	1332	1334	1332
1533	ჩტლგ	ჩტოზ	1337	1334	1333	1335	1333

¹ გამოცემაში შევტყობითაა ნუმერაცია.

1888	1890	1891	1892	1896	1899 ყ	1899 თ	1956
1270(289)	1283(133)	1277(190)	1270(190)	1289(192)	1289(192)	1272(228)	1479
1271	1284	1278	1271	1290	1290	1273	1480
1272(290)	1285(334)	1279	1272	1291	1291	1274	1481
1273	1286	1280	1273	1292	1292	1275	1482
1274	1287	1281	1274	1293	1293	1276	1483
1275	1288	1282(191)	1275(191)	1294(193)	1294(193)	1277(229)	1484
1276	1299(335)	1283	1276	1295	1295	1278	1485
1277(291)	1290	1284	1277	1296	1296	1279	1486
1278	1291	1285	1278	1297	1297	1280	1487
—	1292	—	—	—	1298	—	1488
1279	1293(336)	1286	1279	1298	1299	1281	1489
1280	1294	1287	1280	1299	1300	1282	1490
1281	1295	1288	1281	1300	1301(194)	1283	1491
1282(292)	1296	1289(192)	1282(192)	1301(194)	1302	1284(230)	1492
1283	1297(337)	1290	1283	1302	1303	1285	1493
1284	1298	1291	1284	1303	1304	1286	1494
1285	1299	1292	1285	1304	1305	1287	1495
1286	1300	1293	1286	1305	1306	1288	1496
—	—	—	—	—	1307	—	1497
1287(293)	1301(338)	1294	1287	1306	1308(195)	1289	1498
1288	1302	1295	1288	1307	1309	1290	1499
1289	1303	1296(193)	1289(193)	1308(195)	1310	1291(231)	1500
1290	1304	1297	1290	1309	1311	1292	1501
1291	1305(339)	1298	1291	1310	1312	1293	1502
1292(294)	1306	1299	1292	1311	1313	1294	1503
1293	1307	1300	1293	1312	1314	1295	1504
1294(295)	1308(340)	1301	1294	1313	1315(196)	1296	1505
1295	1309	1302(194)	1295(194)	1114(196)	1316	1297(232)	1506
1296	1310	1303	1296	1315	1317	1298	1507
1297(296)	1311(341)	1304	1297	1316	1318	1299	1508
1298	1312	1305	1298	1317	1319	1300	1509
1299	1313	1306	1299	1318	1320	1301	1510
1300	1314	1307	1300	1329	1321(197)	1302	1511
1301	1315(342)	1308	1301	1320	1322	1303	1513
1302(297)	1316	1309(195)	1302(195)	1321(197)	1323	1304(233)	1514
1303(298)	1317	1310	1303	1322	1324	1305	1515
1304	1318(343)	1311	1304	1323	1325	1306	1516
1305	1319	1312	1305	1324	1326	1307	1517
1306(299)	1320	1313	1306	1325	1327(198)	1308	1518
1307	1321	1314	1307	1326	1328	1309	1519
1308	1322(344)	1315(196)	1308(196)	1327(198)	1329	1310(234)	1520
1309	1323	1316	1309	1328	1330	1311	1521
1310	1324	1317	1310	1329	1331	1312	1522
1311(300)	1325	1318	1311	1330	1332	1313	1523
1312	1326(345)	1319	1312	1331	1333	1314	1524
1313	1327	1320	1313	1332	1334(199)	1315	1525
1314	1328	1321	1314	1333	1335	1316	1527
1315	1329	1322(197)	1315(197)	1334(199)	1336	1317(235)	1528
1316(301)	1330(346)	1323	1316	1335	1337	1318	1529
1317	1331	1324	1317	1336	1338	1319	1530
1318	1332	1325	1318	1337	1339	1320	1531
1319	1333	1326	1319	1338	1340	1321	1533

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
1534	ჩტლდ	ჩტოშ	1338	1335(195)	1334(173)	1336(154)	1334(218)
1535	ჩტლფ	ჩტოთ	1339	1336	1335(174)	1337	1335
1536	ჩტლვ	ჩტბ	1340	1337	1336	1338	1336(219)
1537	ჩტლზ	ჩტბა	1341	1338	1337	1339	1337
1538	ჩტლწ	ჩტბბ	1342	1339	1338	1340(155)	1338
1539	ჩტლყ	ჩტბგ	1343	1340	1339	1341	1339
1541	ჩტბ	ჩტბდ	1344	1341	1340	1342	1340
1543	ჩტბა	ჩტბე	1345	1342(196)	1341	1343	1341
1544	ჩტბბ	ჩტბვ	1346	1343	1342	1344	1342
1545	ჩტბგ	ჩტბზ	1347	1344	1343(175)	1345	1343(220)
1546	ჩტბდ	ჩტბწ	1348	1345	1344	1346	1344
1547	ჩტბე	ჩტბთ	1349	1346	1345	1347	1345
1548	ჩტბვ	ჩტბჟ	1350	1347	1346	1348	1346
1549	ჩტბზ	ჩტბი	1351	1348	1347	1349(156)	1347
1550	ჩტბწ	ჩტბბ	1352	1349(197)	1348	1350	1348
1551	ჩტბთ	ჩტბგ	1353	1350	1349	1351	1349
1552	ჩტბ	ჩტბდ	1354	1351	1350	1352	1350(221)
1553	ჩტბა	ჩტბე	1355	1352	1351(176)	1353	1351
1554	ჩტბბ	ჩტბვ	1356	1353	1352	1354	1352
1555	ჩტბგ	ჩტბზ	1357	1354	1353	1355	1353
1556	ჩტბდ	ჩტბწ	1358	1355	1354	1356	1354
1557	ჩტბე	ჩტბთ	1359	1356(198)	1355	1357	1355
1558	ჩტბვ	ჩტბჟ	1360	1357	1356	1358(157)	1356
1559	ჩტბზ	ჩტბი	1361	1358	1357	1359	1357(222)
1560	ჩტბწ	ჩტბბ	1362	1359	1358	1360	1358
1561	ჩტბთ	ჩტბგ	1363	1360	1359(177)	1361	1359
1562	ჩტბ	ჩტბდ	1364	1361	1360	1362	1360
1563	ჩტბა	ჩტბე	1365	1362	1361	1363	1361
1564	ჩტბბ	ჩტბვ	1366	1363(199)	1362	1364	1362
1565	ჩტბგ	ჩტბზ	1367	1364	1363	1365	1363
1566	ჩტბდ	ჩტბწ	1368	1365	1364	1366(158)	1364(223)
1567	ჩტბე	ჩტბთ	1369	1366	1365	1367	1365
1568	ჩტბვ	ჩტბჟ	1370	1367	1366(178)	1368	1366
1569	ჩტბზ	ჩტბი	1571	1368	1367	1369	1367
1570	ჩტბწ	ჩტბბ	1572	1369(200)	1368	1370	1368
1571	ჩტბთ	ჩტბგ	1573	1370	1369	1371	1369(224)
1572	ჩტბ	ჩტბდ	1574	1371	1370	1372	1370
1573	ჩტბა	ჩტბე	1575	1372	1371	1373	1371
1574	ჩტბბ	ჩტბვ	1576	1373	1372	1374(159)	1372
1575	ჩტბგ	ჩტბზ	1577	1374	1373	1375	1373
1576	ჩტბდ	ჩტბწ	1578	1375	1374(179)	1376	1374
1577	ჩტბე	ჩტბთ	1579	1576(201)	1375	1377	1375
1578	ჩტბვ	ჩტბჟ	1580	1377	1376	1378	1376(225)
1579	ჩტბზ	ჩტბი	1581	1378	1377	1379	1377
1580	ჩტბწ	ჩტბბ	1582	1379	1378	1380	1378
1581	ჩტბთ	ჩტბგ	1383	1380	1579	1381	1379
1582	ჩტბ	ჩტბდ	1384	1381	1380	1382	1380
1583	ჩტბა	ჩტბე	1385	1382	1381	1383(160)	1381
1584	—	ჩტბვ	—	—	—	—	—
1585	ჩტბგ	ჩტბზ	1386	1383(202)	1382(180)	1384	1382
1586	ჩტბდ	ჩტბწ	1387	1384	1383	1385	1383(226)
1587	ჩტბე	ჩტბთ	1388	1385	1384	1386	1384
1588	ჩტბვ	ჩტბჟ	1389	1386	1385	1387	1385
1589	ჩტბზ	ჩტბი	1390 †	1387 †	1386 †	1388 †	1386 †
1590	ჩტბწ	ჩტბბ	1391	1388	1387	1389	1387

1888	1890	1891	1892	1896	1899 卅	1899 ㄇ	195
1320(301)	1334(347)	1327(197)	1320(197)	1339(199)	1341(200)	1322(235)	1534
1321(302)	1335	1328	1321	1340	1342	1323	1535
1322	1336	1329(198)	1322(198)	1341(200)	1343	1324(236)	1536
1323	1337	1330	1323	1342	1344	1325	1537
1324	1338(348)	1331	1324	1343	1345	1326	1538
1325	1339	1332	1325	1344	1346	1327	1539
1326(303)	1340	1333	1326	1345	1347	1328	1541
1327	1341	1334	1327	1346	1348(201)	1329	1543
1328	1342(349)	1335	1328	1347	1349	1330	1544
1329	1343	1336(199)	1329(199)	1348(201)	1350	1331(237)	1545
1330	1344	1337	1330	1349	1351	1332	1546
1331(304)	1345	1338	1331	1350	1352	1333	1547
1332	1346(350)	1339	1332	1351	1353	1334	1548
1333	1347	1340	1333	1352	1354	1335	1549
1334	1348	1341	1334	1353	1355(202)	1336	1550
1335	1349	1342	1335	1354	1356	1337	1551
1336(305)	1350(351)	1343(200)	1336(200)	1355(202)	1357	1338(238)	1552
1337	1351	1344	1337	1356	1358	1339	1553
1338	1352	1345	1338	1357	1359	1340	1554
1339	1353	1346	1339	1358	1360	1341	1555
1340	1354(352)	1347	1340	1359	1361	1342	1556
1341(306)	1355	1348	1341	1360	1362(203)	1343	1557
1342	1356	1349	1342	1361	1363	1344	1558
1343	1357	1350(201)	1343(201)	1362(203)	1364	1345(241)	1559
1344	1358(353)	1351	1344	1363	1365	1346	1560
1345	1359	1352	1345	1364	1366	1347	1561
1346(307)	1360	1353	1346	1365	1367	1348	1562
1347	1361	1354	1347	1366	1368	1349	1563
1348	1362(354)	1355	1348	1367	1369(204)	1350	1564
1349	1363	1356	1349	1368	1370	1351	1565
1350(308)	1364	1357(202)	1350(202)	1369(204)	1371	1352(242)	1566
1351	1365(355)	1358	1351	1370	1372	1353	1567
1352	1366	1359	1352	1371	1373	1354	1568
1353(309)	1367	1360	1353	1372	1374	1355	1569
1354	1368	1361	1354	1373	1375(205)	1356	1570
1355	1369(359)	1362	1355	1374	1376	1357	1571
1356	1370	1363(203)	1356(203)	1375(205)	1377	1358(243)	1572
1357	1371	1364	1357	1376	1378	1359	1573
1358(310)	1372	1365	1358	1377	1379	1360	1574
1359	1373(357)	1366	1359	1378	1380	1361	1575
1360	1374	1367	1360	1379	1381	1362	1576
1361	1375	1368	1361	1380	1382(206)	1363	1577
1362	1376	1369	1362	1381	1383	1364	1578
1363(311)	1377(358)	1370(204)	1363(204)	1382(206)	1384	1365(244)	1579
1364	1378	1371	1364	1383	1385	1366	1580
1365	1379	1372	1365	1384	1386	1367	1581
1366	1380	1373	1366	1385	1387	1368	1582
1367	1381(359)	1374	1367	1386	1588	1369	1583
—	—	—	—	—	1389(207)	—	1584
1368(312)	1382	1375	1368	1387	1390	1370	1585
1369(313)	1383	1376(205)	1369(205)	1388(207)	1391	1371(247)	1586
1370	1384(360)	1377	1370	1389	1392	1372	1587
1371	1385	1378	1371	1390	1393	1373	1588
1372(314)	1386	1379	1372	1391	1394 †	1374 †	1589
1373	1387	1380	1373	1392	1395(208)	1375	1590

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1853	1887
1591	ჩტპ	ჩულტ	1392	1389(203)	1388(180)	1390(160)	1388(227)
1592	ჩტპ	ჩულდ	1393	1390	1389(181)	1391(161)	1389
1593	ჩტ	ჩული	1394	1391	1390	1392	1390
1594	ჩტე	ჩული	1395 †	1392 †	1391 †	1393 †	1391 †
1595	ჩტე	ჩული	1396	1393	1392	1394	1392
1596	ჩტე	ჩული	1397	1394	1393	1395	1393
1597	ჩტე	ჩული	1398	1395	1394	1396	1394
1599	ჩტე	ჩუბ	1399	1396(204)	1395	1397	1395(228)
1600	ჩტე	ჩუბ	1400	1397	1396	1398	1396
1601	ჩტე	ჩუბ	1401	1398	1397(182)	1399	1397
1602	ჩტე	ჩუბ	1402	1399	1398	1400(162)	1398
1603	ჩტე	ჩუბ	1403	1400	1399	1401	1399
1604	ჩუ	ჩუმე	1404	1401	1400	1402	1400
1605	ჩუ	ჩუმე	1405	1402	1401	1403	1401
1606	ჩუ	ჩუმე	1406	1403(205)	1402	1404	1402(229)
1607	ჩუ	ჩუმე	1407	1404	1403	1405	1403
1608	ჩუ	ჩუმე	1408	1405	1404	1406	1404
1609	ჩუ	ჩუნ	1409	1406	1405(183)	1407	1405
1610	ჩუ	ჩუნ	1410	1407	1406	1408	1406
1611	ჩუ	ჩუნ	1411	1408	1407	1409(163)	1407
1614	ჩუ	ჩუნ	1412	1409	1408	1410	1408
1615	ჩუ	ჩუნ	1413	1410(206)	1409	1411	1409(230)
1616	ჩუ	ჩუნ	1414	1411	1410	1412	1410
1617	ჩუ	ჩუნ	1415	1412	1411	1413	1411
1618	ჩუ	ჩუნ	1416	1413	1412	1414	1412
1619	ჩუ	ჩუნ	1417	1414	1413(184)	1415	1413
1620	ჩუ	ჩუნ	1418	1415	1414	1416	1414
1621	ჩუ	ჩუნ	1419	1416	1415	1417	1415
1622	ჩუ	ჩუნ	1420	1417(207)	1416	1418(164)	1416(231)
1623	ჩუ	ჩუნ	1421	1418	1417	1419	1417
1624	ჩუ	ჩუნ	1422	1419	1418	1420	1418
1625	ჩუ	ჩუნ	1423	1420	1419(185)	1421	1419
1626	ჩუ	ჩუნ	1424	1421	1420	1422	1420
1627	ჩუ	ჩუნ	1425	1422	1421	1423	1421
1628	ჩუ	ჩუნ	1426	1423(208)	1422	1424	1422
1629	ჩუ	ჩუნ	1427	1424	1423	1425	1423(233)
1630	ჩუ	ჩუნ	1428	1425	1424	1426(165)	1424
1631	ჩუ	ჩუნ	1429	1426	1425	1427	1425
1632	ჩუ	ჩუნ	1430	1427	1426	1428	1426
1633	ჩუ	ჩუნ	1431	1428	1427	1429	1427
1634	ჩუ	ჩუნ	1432	1429	1428(186)	1430	1428
1635	ჩუ	ჩუნ	1433	1430(209)	1429	1431	1429
1636	ჩუ	ჩუნ	1434	1431	1430	1432	1430(234)
1637	ჩუ	ჩუნ	1435	1432	1431	1433	1431
1638	ჩუ	ჩუნ	1436	1433	1432	1434	1432
1639	ჩუ	ჩუნ	1437	1434	1433	1435(166)	1433
1640	ჩუ	ჩუნ	1438	1435	1434	1436	1434
1641	ჩუ	ჩუნ	1439	1436	1435	1437	1435
1642	ჩუ	ჩუნ	1440	1437(210)	1436(187)	1438	1436
1643	ჩუ	ჩუნ	1441 †	1438 †	1437 †	1439 †	1437(235)
1644	ჩუ	ჩუნ	1442	1439	1438	1440	1438
1645	ჩუ	ჩუნ	1443	1440	1439	1441	1439
1646	ჩუ	ჩუნ	1444	1441	1440	1442	1440
1647	ჩუ	ჩუნ	1445	1442	1441	1443	1441
1648	ჩუ	ჩუნ	1446	1443	1442	1444(167)	1442

1888	1890	1891	1892	1896	1899 8	1899 0	1956
1374(314)	1388(361)	1381(205)	1374(205)	1393(207)	1396(208)	1376(247)	1591
1375	1389	1382(206)	1375(206)	1394(208)	1397	1377(248)	1592
1376	1390	1383	1376	1395	1398	1378	1593
1377(315)	1391	1384	1377	1396	1399	1379	1594
1378	1392(362)	1385	1378	1397	1400(209)	1380	1595
1379	1393	1386	1379	1398	1401	1381	1596
1380	1394	1387	1380	1399	1402	1382	1597
1381	1395	1388	1381	1400	1403	1383	1599
1382(316)	1396(363)	1389(207)	1382(207)	1401(209)	1404	1384(249)	1600
1383	1397	1390	1383	1402	1405	1385(249)	1601
1384	1398	1391	1384	1403	1406(210)	1386	1602
1385	1399	1392	1385	1404	1407	1387	1603
1386	1400(364)	1393	1386	1405	1408	1388	1604
1387(317)	1401	1394	1387	1406	1409	1389	1605
1388	1402	1395	1388	1407	1410	1390	1606
1389	1403	1396(208)	1389(208)	1408(210)	1411	1391(250)	1607
1390	1404(365)	1397	1390	1409	1412	1392	1608
1391	1405	1398	1391	1410	1413(411)	1393	1609
1392(318)	1406	1399	1392	1411	1414	1394	1610
1393	1407	1400	1393	1412	1415	1395	1611
1394	1408(366)	1401	1394	1413	1416	1396	1614
1395	1409	1402	1395	1414	1417	1397	1615
1396	1410	1403(209)	1396(209)	1415(211)	1418	1398(253)	1616
1397(319)	1411	1404	1397	1416	1419	1399	1617
1398	1412(367)	1405	1398	1417	1420(212)	1400	1618
1399	1413	1406	1399	1418	1421	1401	1619
1400	1414	1407	1400	1419	1422	1402	1620
1401	1415	1408	1401	1420	1423	1403	1621
1402(320)	1416(368)	1409	1402	1421	1424	1404	1622
1403	1417	1410(210)	1403(210)	1422(212)	1425	1405(254)	1623
1404(321)	1418	1411	1404	1423	1426(213)	1406	1624
1405	1419(369)	1412	1405	1424	1427	1407	1625
1406	1420	1413	1406	1425	1428	1408	1626
1407(322)	1421	1414	1407	1426	1429	1409	1627
1408	1422	1415	1408	1427	1430	1410	1628
1409	1423(370)	1416(211)	1409(211)	1428(213)	1431	1411(255)	1629
1410	1424	1417	1410	1429	1432(215)	1412	1630
1411	1425	1418	1411	1430	1433	1413	1631
1412(323)	1426	1419	1412	1431	1434	1414	1632
1413	1427(371)	1420	1413	1432	1435	1415	1633
1414	1428	1421	1414	1433	1436	1416	1634
1415	1429	1422	1415	1434	1437	1417	1635
1416	1430	1423(212)	1416	1435(214)	1438	1418(256)	1636
1417(324)	1431(372)	1424	1417(212)	1436	1439(216)	1419	1637
1418	1432	1425	1418	1437	1440	1420	1638
1419	1433	1426	1419	1438	1441	1421	1639
1420	1434	1427	1420	1439	1442	1422	1640
1421	1435(373)	1428	1421	1440	1443	1423	1641
1422(325)	1436	1429	1422	1441	1444	1424	1642
1423	1437	1430(213)	1423(213)	1442(215)	1445	1425(257)	1643
1424	1438	1431	1424	1443	1446(214)	1426	1644
1425	1439(374)	1432	1425	1444	1447	1427	1645
1426	1440	1433	1426	1445	1448	1428	1646
1427(326)	1441	1434	1427	1446	1449	1429	1647
1428	1442	1435	1428	1447	1450	1430	1648

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
1649	ჩუმიგ	ჩუმი	1447	1444(211)	1443(187)	1445(167)	1443(235)
1650	ჩუმიდ	ჩუმიტ	1448	1445	1444(188)	1446	1444(236)
1651	ჩუმიე	ჩუმი	1449	1446	1445	1447	1445
1652	ჩუმივ	ჩუმიჯა	1450	1447	1446	1448	1446
1653	ჩუმიზ	ჩუმიბ	1451	1448	1447	1449	1447
1654	ჩუმიშ	ჩუმიგ	1452	1449	1448	1450	1448
1655	ჩუმიტ	ჩუმიდ	1453	1450	1449	1451	1449
1656	ჩუმი	ჩუმიე	1454	1451(212)	1450	1452	1450
1657	ჩუმი	ჩუმივ	1455	1452	1451	1453(168)	1451(237)
1658	ჩუმი	ჩუმიბ	1456	1453	1452(189)	1454	1452
1659	ჩუმიგ	ჩუმიშ	1457	1454	1453	1455	1453(238)
1660	ჩუმიდ	ჩუმიტ	1458	1455	1454	1456	1454
1661	ჩუმიე	ჩუმი	1459	1456	1455	1457	1455
1662	ჩუმივ	ჩუმიჯა	1460	1457(213)	1456	1458	1456
1663	ჩუმიზ	ჩუმიბ	1461	1458	1457	1459	1457
1664	ჩუმიშ	ჩუმიგ	1462	1459	1458	1460	1458(239)
1665	ჩუმიტ	ჩუმიდ	1463	1460	1459(190)	1461(169)	1459
1666	ჩუმი	ჩუმიე	1464	1461	1460	1462	1460
1667	ჩუმი	ჩუმივ	1465	1462	1461	1463	1461
1668	ჩუმი	ჩუმიბ	1466	1463	1462	1464	1462
1669	ჩუმიგ	ჩუმიშ	1467	1464(214)	1463	1465	1463
1670	ჩუმიდ	ჩუმიტ	1468	1465	1464	1466	1464
1671	ჩუმიე	ჩუმი	1469	1466	1465	1467	1465(240)
1672	ჩუმივ	ჩუმიჯა	1470	1467	1466	1468	1466
1673	ჩუმიზ	ჩუმიბ	1471	1468	1467(191)	1469	1467
1674	ჩუმიშ	ჩუმიგ	1472	1469	1468	1470(170)	1468
1675	ჩუმიტ	ჩუმიდ	1473	1470	1469	1471	1459
1676	ჩუმი	ჩუმიე	1474	1471(215)	1470	1472	1470
1677	ჩუმი	ჩუმივ	1475	1472	1471	1473	1471
1678	ჩუმიგ	ჩუმიშ	1476	1473	1472	1474	1472(241)
1679	ჩუმიდ	ჩუმიტ	1477	1474	1473	1475	1473
1680	ჩუმიე	ჩუმი	1478	1475	1474	1476	1474
1681	ჩუმივ	ჩუმიჯა	1479	1476	1475(192)	1477	1475
1682	ჩუმიზ	ჩუმიბ	1480	1477	1476	1478	1476
1683	ჩუმიშ	ჩუმიგ	1481	1478(216)	1477	1479(171)	1477
1684	ჩუმიტ	ჩუმიდ	1482	1479	1478	1480	1478
1685	ჩუმი	ჩუმიე	1483	1480	1479	1481	1479(242)
1686	ჩუმი	ჩუმივ	1484	1481	1480	1482	1480
1687	ჩუმიგ	ჩუმიშ	1485	1482	1481	1483	1481
1688	ჩუმიდ	ჩუმიტ	1486	1483	1482(193)	1484	1482(243)
1689	ჩუმიე	ჩუმი	1487	1484(217)	1483	1485	1483
1690	ჩუმივ	ჩუმიჯა	1488	1485	1484	1486	1484
1691	ჩუმიზ	ჩუმიბ	1489	1486	1485	1487(172)	1485
1692	ჩუმიშ	ჩუმიგ	1490	1487	1486	1488	1486
1693	ჩუმიტ	ჩუმიდ	1491	1488	1487	1489	1487(244)
1694	ჩუმი	ჩუმიე	1492	1489	1488	1490	1488
1695	ჩუმი	ჩუმივ	1493	1490	1489(194)	1491	1489
1696	ჩუმიგ	ჩუმიშ	1494	1491(218)	1490	1492	1490
1697	ჩუმიდ	ჩუმიტ	1495	1492	1491	1493	1491
1698	ჩუმიე	ჩუმი	1496	1493	1492	1494	1492
1699	ჩუმივ	ჩუმიჯა	1497	1494	1493	1495	1493
1700	—	ჩუმი	—	—	—	—	—
1701	ჩუმი	ჩუმიე	1498	1495	1494	1496(173)	1494(245)
1702	ჩუმი	ჩუმივ	1499	1496	1495	1497	1495
1703	ჩუმი	ჩუმიბ	1500	1497	1496	1498	1496

1888	1890	1891	1892	1896	1899 8	1899 9	1956
1429(326)	1443(375)	1436(213)	1429(213)	1448(215)	1451(214)	1431(257)	1649
1430	1444	1437(214)	1430(214)	1449(216)	1452(217)	1432(258)	1650
1431	1445	1438	1431	1450	1453	1433	1651
1432(327)	1446	1439	1432	1451	1454	1434	1652
1433	1447(376)	1440	1433	1452	1455	1435	1653
1434	1448	1441	1434	1453	1456	1436	1654
1435	1449	1442	1435	1454	1457	1437	1655
1436	1450	1443	1436	1455	1458	1438	1656
1437(328)	1451(377)	1444(215)	1437(215)	1456(217)	1459(218)	1439(259)	1657
1438	1452	1445	1438	1457	1460	1440	1658
1439(329)	1453	1446	1439	1458	1461	1441	1659
1440	1454(378)	1447	1440	1459	1462	1442	1660
1441	1455	1448	1441	1460	1463	1443	1661
1442(330)	1456	1449	1442	1461	1464	1444	1662
1443	1457	1450(216)	1443(216)	1462(218)	1465(219)	1445(260)	1663
1444	1458(379)	1451	1444	1463	1466	1446	1664
1445	1459	1452	1445	1464	1467	1447	1665
1446	1460	1453	1446	1465	1468	1448	1666
1447(331)	1461	1454	1447	1466	1469	1449	1667
1448	1462(380)	1455	1448	1467	1470	1450	1668
1449	1463	1456	1449	1468	1471	1451	1669
1450	1464	1457(217)	1450(217)	1469(219)	1472(220)	1452(261)	1670
1451	1465	1458	1451	1470	1473	1453	1671
1452(332)	1466(381)	1459	1452	1471	1474	1454	1672
1453	1467	1460	1453	1472	1475	1455	1673
1454	1468	1461	1454	1473	1476	1456	1674
1455	1469	1462	1455	1474	1477	1457	1675
1456	1470(382)	1463	1456	1475	1478	1458	1676
1457(333)	1471	1464(318)	1457(218)	1476(220)	1479(221)	1459(262)	1677
1458	1472	1465	1458	1477	1480	1460	1678
1459	1473	1466	1459	1478	1481	1461	1679
1460	1474(383)	1467	1460	1479	1482	1462	1680
1461	1475	1468	1461	1480	1483	1463	1681
1462(334)	1476	1469	1462	1481	1484	1464	1682
1463	1477	1470	1463	1482	1485	1465	1683
1464	1478(384)	1471(219)	1464(219)	1483(221)	1486(222)	1466(263)	1684
1465	1479	1472	1465	1484	1487	1467	1685
1466	1480	1473	1466	1485	1488	1468	1686
1467(335)	1481	1474	1467	1486	1489	1469	1687
1468(336)	1482(385)	1475	1468	1487	1490	1470	1688
1469	1483	1476	1469	1488	1491	1471	1689
1470	1484	1477(220)	1470(220)	1489(222)	1492(223)	1472(264)	1690
1471(337)	1485(386)	1478	1471	1490	1493	1473	1691
1472	1486	1479	1472	1491	1494	1474	1692
1473	1487	1480	1473	1492	1495	1475	1693
1474	1488	1481	1474	1493	1496	1476	1694
1475	1489(387)	1482	1475	1494	1497	1477	1695
1476(338)	1490	1483	1476	1495	1498	1478	1696
1477	1491	1484(221)	1477(221)	1496(223)	1499(224)	1479(265)	1697
1478	1492	1485	1478	1497	1500	1480	1698
1479	1493(388)	1486	1479	1498	1501	1481	1699
—	—	—	—	—	1502	—	1700
1480	1494	1487	1480	1499	1503	1482	1701
1481(339)	1495	1488	1481	1500	1504	1483	1702
1482	1496	1489	1482	1501	1505	1484	1703

1956	1712	1841	1860	1967	1875	1885	1887
1704	ჩუქხ	ჩუქხ	1501	1498(219)	1497(195)	1499(173)	1497(245)
1705	ჩუქს	ჩუქს	1502	1499	1498	1500	1498
1706	ჩუქთ	ჩუქთ	1503	1500	1499	1501	1499
1707	ჩუ	ჩუ	1504	1501	1500	1502	1500(246)
1708	ჩუა	ჩუბ	1505	1502	1501	1503	1501
1709	ჩუბ	ჩუბ	1506	1503	1502	1504	1502
1710	ჩუგ	ჩუბთ	1507	1504	1503	1505(174)	1503
1711	—	ჩუგ	—	—	—	—	—
1712	ჩუდ	ჩუნა	1508	1505(220)	1504(196)	1506	1504
1713	ჩუფ	ჩუნბ	1509	1506	1505	1507	1505
1714	ჩუფ	ჩუნგ	1510	1507	1506	1508	1506
1715	ჩუგ	ჩუნდ	1511	1508	1507	1509	1507
1716	ჩუდ	ჩუნე	1512	1509	1508	1510	1508(247)
1717	ჩუთ	ჩუნვ	1513	1510	1509	1511	1509
1718	ჩუთ	ჩუნზ	1514	1511	1510	1512	1510
1719	ჩუთა	ჩუნს	1515	1512(221)	1511	1513	1511
1720	ჩუთბ	ჩუნთ	1516	1513	1512	1514(175)	1512
1721	ჩუთგ	ჩუნა	1517	1514	1513(197)	1515	1513
1722	ჩუთდ	ჩუნა	1518	1515	1514	1516	1514
1723	ჩუთე	ჩუნბ	1519	1516	1515	1517	1515(248)
1724	ჩუთვ	ჩუნგ	1520	1517	1516	1518	1516
1725	ჩუთზ	ჩუნდ	1521	1518	1517	1519	1517
1726	—	ჩუნე	—	—	—	—	—
1727	ჩუთს	ჩუნე	1522	1519(222)	1518	1520	1518
1728	ჩუთთ	ჩუნვ	1523	1520	1519	1521	1519
1729	ჩუთჯ	ჩუნთ	1524	1521	1520	1522	1520
1730	ჩუთკ	ჩუნთ	1525	1522	1521(198)	1523(176)	1521
1731	ჩუთკ	ჩუნთ	1526	1523	1522	1524	1522(249)
1732	ჩუთკ	ჩუნთა	1527	1524	1523	1525	1523
1733	ჩუთდ	ჩუნთბ	1528	1525	1524	1526	1524
1734	ჩუთე	ჩუნთგ	1529	1526(223)	1525	1527	1525
1735	ჩუთე	ჩუნთდ	1530	1527	1526	1328	1526
1736	ჩუთვ	ჩუნთე	1531	1528	1527	1529	1527
1737	ჩუთს	ჩუნთვ	1532	1529	1528	1530	1528
1738	ჩუთს	ჩუნთზ	1533	1530	1529(199)	1531	1529(250)
1739	ჩუთს	ჩუნთს	1534	1531	1530	1532(177)	1530
1740	ჩუთს	ჩუნთთ	1535	1532	1531	1533	1531
1741	ჩუთს	ჩუნა	1536	1533(224)	1532	1534	1532
1742	ჩუთს	ჩუნა	1537	1534	1533	1535	1533
1743	ჩუთს	ჩუნბ	1538	1535	1534	1536	1534
1744	ჩუთს	ჩუნგ	1539	1536	1535	1537	1535
1745	ჩუთს	ჩუნდ	1540	1537	1536	1538	1536(251)
1746	ჩუთს	ჩუნე	1541	1538	1537(200)	1539	1537
1747	ჩუთს	ჩუნე	1542	1539(225)	1538	1540(178)	1538(252)
1751	ჩუთს	ჩუნვ	1543	1540	1539	1541	1539
1752	ჩუთს	ჩუნთ	1544	1541	1540	1542	1540
1753	ჩუთს	ჩუნთ	1545	1542	1541	1543	1541
1754	ჩუთს	ჩუნთ	1546	1543	1542	1544	1542
1755	ჩუთს	ჩუნთ	1547	1544(226)	1543	1545	1543(253)
1756	ჩუთს	ჩუნთ	1548	1545	1544(201)	1546	1544
1757	ჩუთს	ჩუნთ	1549	1546	1545	1547	1545

1888	1890	1891	1892	1896	1899 ყ	1899 თ	1956
1483(339)	1497(389)	1490(221)	1483(221)	1502(223)	1506(225)	1485(265)	1704
1484	1498	1491(222)	1484(222)	1503(224)	1507	1486(266)	1705
1485	1499	1492	1485	1504	1508	1487	1706
1486(340)	1500	1493	1486	1505	1509	1488	1707
1487	1501(390)	1494	1487	1506	1510	1489	1708
1488	1502	1495	1488	1507	1511	1490	1709
1489	1503	1496	1489	1508	1512	1491	1710
1490	—	1497	1490	1509	1513(226)	1492	1711
1491(341)	1504	1498(223)	1491(223)	1510(225)	1514	1493(267)	1712
1492	1505(391)	1499	1492	1511	1515	1494	1713
1493	1506	1500	1493	1512	1516	1495	1714
1494	1507	1501	1494	1513	1517	1496	1715
1495	1508	1502	1495	1514	1518	1497	1716
1496(342)	1509(392)	1503	1496	1515	1519	1498	1717
1497	1510	1504	1497	1516	1520(227)	1499	1718
1498	1511	1505(224)	1498(224)	1517(226)	1521	1500(268)	1719
1499	1512	1506	1499	1518	1522	1501	1720
1500	1513(393)	1507	1500	1519	1523	1502	1721
1501(343)	1514	1508	1501	1520	1524	1503	1722
1502	1515	1509	1502	1521	1525	1504	1723
1503	1516	1510	1503	1522	1526	1505	1724
1504	1517(394)	1511	1504	1523	1527(228)	1506	1725
—	—	—	—	—	1528	—	1726
1505	1518	1512(225)	1505(225)	1524(227)	1529	1507(269)	1727
1506(344)	1519	1513	1506	1525	1530	1508	1728
1507	1520	1514	1507	1526	1531	1509	1729
1508	1521(395)	1515	1508	1527	1532	1510	1730
1509	1522	1516	1509	1528	1533(229)	1511	1731
1510	1523	1517	1510	1529	1534	1512	1732
1511(345)	1524	1518	1511	1530	1535	1513	1733
1512	1525(396)	1519(226)	1512(226)	1531	1536	1514(270)	1734
1513	1526	1520	1513	1532(228)	1537	1515	1735
1514	1527	1521	1514	1533	1538	1516	1736
1515	1528	1522	1515	1534	1539*	1517	1737
1516(346)	1529(397)	1523	1516	1535	1540(230)	1518	1738
1517	1530	1524	1517	1536	1541	1519	1739
1518	1531	1525	1518	1537	1542	1520	1740
1519	1532	1526(227)	1519(227)	1538(229)	1543	1521(271)	1741
1520	1533(398)	1527	1520	1539	1544	1522	1742
1521(347)	1534	1528	1521	1540	1545	1523	1743
1522	1535	1529	1522	1541	1546	1524	1744
1523	1536	1530	1523	1542	1547(231)	1525	1745
1524	1537(399)	1531	1524	1543	1548	1526	1746
1525(348)	1538	1532(228)	1525(228)	1544(230)	1549	1527(272)	1747
1526	1539	1533	1526	1545	1550	1528	1751
1527	1540(400)	1534	1527	1546	1551	1529	1752
1528(349)	1541	1535	1528	1547	1552	1530	1753
1529	1542	1536	1529	1548	1553(232)	1531	1754
1530	1543	1537	1530	1549	1554	1532	1755
1531	1544(401)	1538(229)	1531(229)	1550(231)	1555	1533(273)	1756
1532	1545	1539	1532	1551	1556	1534	1757

* ეს სტროფი ამ გვერდზე ორჯერაა დაბეჭდილი.

1956	1712	1841	1860	1867	1875	1883	1887
1758	ჩემვი	ჩემვი	1550	1547(226)	1546(201)	1548(179)	1546(253)
1759	ჩემვი	ჩემვი	1551	1548	1547	1549	1547
1760	ჩემვი	ჩემვი	1552	1549	1548	1550	1548
1761	ჩემვი	ჩემვი	1553	1550	1549	1551	1549
1762	ჩემვი	ჩემვი	1554	1551	1550	1552	1550(254)
1763	ჩემვი	ჩემვი	1555	1552(227)	1551	1553	1551
1764	ჩემვი	ჩემვი	1556	1553	1552(202)	1554	1552
1765	ჩემვი	ჩემვი	1557	1554	1553	1555	1553
1766	ჩემვი	ჩემვი	1558	1555	1554	1556	1554
1767	ჩემვი	ჩემვი	1559	1556	1555	1557(180)	1555
1768	ჩემვი	ჩემვი	1560	1557	1556	1558	1556
1769	ჩემვი	ჩემვი	1561	1558	1557	1559	1557(255)
1770	ჩემვი	ჩემვი	1562	1559(228)	1558	1560	1558
1771	ჩემვი	ჩემვი	1563	1560	1559	1561	1559
1772	ჩემვი	ჩემვი	1564	1561	1560(203)	1562	1560
1773	ჩემვი	ჩემვი	1565	1562	1561	1563	1561
1774	ჩემვი	ჩემვი	1566	1563	1562	1564	1562
1775	ჩემვი	ჩემვი	1567	1564	1563	1565	1563
1776	ჩემვი	ჩემვი	1568	1565	1564	1566(181)	1564(256)
1777	ჩემვი	ჩემვი	1569	1566(229)	1565	1567	1565
1778	ჩემვი	ჩემვი	1570	1567	1566	1568	1566
1779	ჩემვი	ჩემვი	1571	1568	1567	1569	1567
1842	ჩემვი	ჩემვი	1572	1569	1568(204)	1570	1568
1843	ჩემვი	ჩემვი	1573	1570	1569	1571	1569
1844	ჩემვი	ჩემვი	1574	1571	1570	1572	1570
1845	ჩემვი	ჩემვი	1575	1572	1571	1573	1571(257)
1852	ჩემვი	ჩემვი	1576	1573(230)	1572	1574	1572
1854	ჩემვი	ჩემვი	1577	1574	1573	1575(182)	1573
1855	ჩემვი	ჩემვი	1578	1575	1574	1576	1574
1856	ჩემვი	ჩემვი	1579	1576	1575	1577	1575
1857	ჩემვი	ჩემვი	1580	1577	1576(205)	1578	1576
1858	ჩემვი	ჩემვი	1581	1578	1577	1579	1577
1860	ჩემვი	ჩემვი	1582	1579	1578	1580	1578(258)
1861	ჩემვი	ჩემვი	1583	1580(231)	1579	1581	1579
1862	ჩემვი	ჩემვი	1584	1581	1580	1582	1580
1863	ჩემვი	ჩემვი	1585	1582	1581	1583	1581
1864	ჩემვი	ჩემვი	1586	1583	1582	1584(183)	1582
1865	ჩემვი	ჩემვი	1587	1584	1583	1585	1583
2867	ჩემვი	ჩემვი	1588	1585	1584(206)	1586	1584
2121	ჩემვი	ჩემვი	1589	1586	1585	1587	1585(259)
2122	ჩემვი	ჩემვი	1590	1587(232)	1586	1588	1586
2124	ჩემვი	ჩემვი	1591	1588	1587	1589	1587
2125	ჩემვი	ჩემვი	1592	1589	1588	1590	1588
2126	ჩემვი	ჩემვი	1593	1590	1589	1591	1589

* სინამდვილეში 1587 სტროფია.

1888	1890	1891	1892	1896	1899 8	1899 ๓	1956
1533(350)	1546(401)	1540(229)	1533(229)	1552(231)	1557(232)	1535(273)	1758
1534	1547	1541	1534	1553	1558	1536	1759
1535	1548(402)	1542	1535	1554	1559	1537	1760
1536	1549	1543	1536	1555	1560(233)	1538	1761
1537	1550	1544	1537	1556	1561	1539	1762
1538(351)	1551	1545(230)	1538(230)	1557(232)	1562	1540(274)	1763
1539	1552(403)	1546	1539	1558	1563	1541	1764
1540	1553	1547	1540	1559	1564	1542	1765
1541	1554	1548	1541	1560	1565	1543	1766
1542	1555	1549	1542	1561	1566	1544	1767
1543(352)	1556(404)	1550	1543	1562	1567(234)	1545	1768
1544	1557	1551	1544	1563	1568	1346	1769
1545	1558	1552(231)	1545(231)	1564(233)	1569	1547(275)	1770
1546	1559	1553	1546	1565	1570	1548	1771
1547	1560(405)	1554	1547	1566	1571	1549	1772
1548(353)	1561	1555	1548	1567	1572	1550	1773
1549	1562	1556	1549	1568	1573	1551	1774
1550	1563	1557	1550	1569	1574(235)	1552	1775
1551	1564(406)	1558	1551	1570	1575	1553	1776
1552	1565	1559(232)	1552(232)	1571(234)	1576	1554(276)	1777
1553(354)	1566	1560	1553	1572	1577	1555	1778
1554	1567	1561	1554	1573	1578	1556	1779
1555	1568(407)	1562	1555	1574	1579	1557	1842
1556	1569	1563	1556	1575	1580	1558	1843
1557	1570	1564	1557	1576	1581(236)	1559	1844
1558(355)	1571	1565	1558	1577	1582	1560	1845
1559	1572(408)	1566(233)	1559(233)	1578(235)	1583	1561(277)	1852
1560	1573	1567	1560	1579	1584	1562	1854
1561	1574	1568	1561	1580	1385	1563	1855
1562	1575	1569	1562	1581	1586	1564	1856
1563(356)	1576(409)	1570	1563	1582	1587	1565	1857
1564	1577	1571	1564	1583	1588(237)	1566	1858
1565	1578	1572	1565	1584	1589	1567	1860
1566	1579	1573(234)	1566(234)	1585(236)	1590	1568(278)	1861
1567	1580(410)	1574	1567	1586	1591	1569	1262
1568(357)	1581	1575	1568	1587	1592	1570	1863
1569	1582	1576	1569	1588	1593	1571	1864
1570	1583	1577	1570	1589	1594	1572	1865
1571	1584(411)	1578	1571	1590	1595(238)	1573	1867
1572	1585	1579	1572	1591(237)	1596	1574	2121
1573(358)	1586	1580(235)	1573(235)	1592	1597	1575(279)	2122
1574	1587(412)	1581	1574	1593	1598	1576	2124
1575	1588	1582	1575	1594	1599	1577	2125
1576	1589	1583	1576	1595	1600	1578	2126

პ ი რ თ ა ს ა მ ი ე ბ ე ლ ი *

- აბაშიძე ნ. 102.
 აბულაძე იუსტინე 10.
 ადგიშვილი წ. 80.
 ავალიშვილი გ. 46—48, 50, 60.
 აყოფაშვილი ა. 136.
 ალადათოვი 71.
 ალექსანდრე III, რუსეთის იმპერატორი 137.
 ალექსიშვილი დ. 49.
 ალლახი (ბ) 115.
 ანგერერი 122, 124, 135.
 ანტონ პირველი, კათოლიკოზი 20—25, 55.
 არსენ ბერი 27.
 არჩილ მეფე 11, 24, 26, 52.
 არჩევანიძე 78.
 არჩევანიძე ივ. 137.
 ასლანიშვილი ვ. 6.
 აფხაზი 113.
 ალალო თუთაევი 95.
 აღა-მამაღ-ხანი 47.
 ბაბუნაშვილი დ. 87.
 ბაგრატიონ-მუხრანსკი ქ. 94.
 ბაგრატიონები 19, 36.
 ბაგრატიონი ვახუშტი 116.
 ბაგრატიონი თეიმურაზ, იხ. თეიმურაზ ბაგრატიონი.
 ბარათაშვილი ბარბაღე 112.
 ბარათაშვილი შამუკა 26, 34, 35.
 ბარათაშვილი ნიკ. 61.
 ბარამიძე ალ. 11, 12, 26.
 ბარტდინსკი გ. 63.
 ბატონიშვილი თეკლე 54.
 ბატონიშვილი ლევან 13.
 ბაქრაძე დიმ. 21, 77, 95, 96, 118, 124.
 ბახუტასშვილი 52.
 ბებუთოვი 60.
 ბებუთოვი კ. 118.
 ბებურიშვილი ბ. 113.
 ბერენშტამი 71.
 ბერიძე ვუკოლ 6.
 ბერძენიშვილი ნ. 11, 26.
 ბობოხიძე 115.
 ბოლხოვიტინოვი ე. 19, 20, 37.
 ბორენა 138.
 ბრეზე 130, 135.
 ბროსე მ. 18, 43—57, 59—61. 63, 96, 100, 107, 121, 144, 148.
 ბულანე 129.
 გაბაშვილი ეკ. 94.
 გაბაშვილი კ. 113.
 გაბაშვილი ტ. 20, 35, 55.
 გაგარინი ე. 114.
 გაღილია ვ. 120.
 გასსერი 138.
 გვათუა გ. 102.
 გიორგაძე ბ. 54.
 ვიორგი XI 18, 19.
 ვიორგი XII 52.
 ვიორგი XIII 21, 22, 27, 43, 57.
 გოგებაშვილი ი. 89, 94. 134, 143, 148, 151—153, 155.
 Годунов 23.

* საქიებელში შეტანილია ცალკე დასახელებული როგორც გვარი, ისე სახელიც.

გოლოვინა ვ. 87.
გორდუზიანი ბ. 114, 118, 124.
გრიგოლ არქიმანდრიტი 94.
გრიშაშვილი ი. 6.
გუგუშვილი პ. 25.
გურგენიძე მ. 94.
გურიელი გრ. 93.
გურიელი მ. 115, 143.
გურიელი ქ. 93.
გურიელი ჟ. 115.
გუტენბერგი 138.

დადიანი დ. 94.
დადიანი დიმ. 79.
დადიანი ნ. 94, 100, 102, 106.
დადიანი შ. 106, 114.
დავითაშვილი ი. 124.
დავითაშვილი შ. 135
დემურაძე გ. 87.
დერეჟაიანი 47.
დ-ი 114.
დომენტი კათოლიკოსი 20, 22, 22.
დონდუროვ-კორსაკოვი 115.
დეუსტიჩი 112.
დუმბაძე მ. 77.
დ. წ. 93.

ეკალაძე ია 120.
ეკატერინე გოლოვინა 87.
ენიკოლოფაშვილი ი. 46.
ენფიანჯიანი ა. 65, 71.
ერეკლე მეორე 13.
ერისთავი ა. 102.
ერისთავი დავ. 100, 103, 104, 108, 122.
ერისთავი რ. 89, 94—96, 98, 104, 105,
113, 115, 118, 147.
ესაია (ბ) 30.

ვ-ველბერგი 131.
ვაშაყმაძე შ. 147.
ვახტანგ VI 9—16, 18—20, 22, 27—42,
44, 47—49, 52, 55, 74, 75, 96, 102,
107, 149, 153.
ვახუშტი ბაგრატიონი, იხ. ბაგრატიონი
ვახუშტი.

ველისციხელი ნ. 143.
ვოლჩინი 112.
ვორონცოვი მ. 13, 19, 20.

ზინი მიხ. 112—122, 130—133, 135, 137,
138, 147, 148, 152.

თავართქილაძე კ. 142, 145—147, 153.
თავართქილაძეები (ძმ.) 147. 152, 154,
177.
თამაზაშვილი 115.
თამარ მეფე 35, 47, 55, 63, 68, 79, 114,
115, 134, 149, 152.
თამარი, ვახტანგ VI-ის ქალი 13.
თარხნიშვილი ვ. 113.
თაყაიშვილი ექვ. 9, 23, 26, 35, 56.
თბილელი იოსებ, იხ. იოსებ თბილელი.
თეიმურაზ ბაგრატიონი 25, 42—46, 48—
53, 56—58, 66.
თეიმურაზ მეორე 11, 13, 22, 24, 34,
თეკლა, ერეკლე II-ის ქალი 13.
თოდუა ა. 7.
თოიძე 87.
თულაშვილი ვ. 94.
თუმანიშვილი აღ. 95.
თუმანიშვილი გ. 95.
თუმანიშვილი დავ. 95.

იაკობი (ბ) 30.
იმედაშვილი გ. 50, 56, 65.
ინგოროყვა პ. 10, 11.
იოანე (ბ) 30, 39.
იოანე კათოლიკოსი 27.
იოანე ოქროპირი 31.
იოსებ თბილელი 31, 52.
იოსებ სამეხველი 20.
იოსელიანი გ. 96, 147.
იოსელიანი მ. 114.
იოსელიანი პ.13, 20, 21, 23, 57.
ისარლიშვილი ლ. 79, 84, 86, 127, 128.
ისარლიშვილი ლ., იხ. ისარლიშვილი ლ.
იუზბაშვილი ივ. 143.

კაზიმირ ლაფჩინსკი 50
კაკაბაძე ს. 10, 19.
კალანდარიშვილი ვ. 71.
კალანდაძე არსენ 72—75, 79, 83, 86,
88, 96.
კარბელაშვილი პ. 96.
კარიკაშვილი დ. 9, 10.
კასრაძე ნიკ. 6.
კეზელი 95.
კეკელიძე კ. 12, 14—16, 21—24.
კილაძე ბარტ. 143.
კობახიძე ა. 45, 56.
კრ-ლოვი ი. 47.
კოჩინთელი ნ. 95.

ჟარაძე პ. 95, 107.
ლეგუვე 120.
ლეპანი 130, 131, 135.
ლეონიძე გ. 26, 35.
ლორთქიფანიძე კ. 74, 77, 78, 81—83, 115.
ლერმონტოვი მ. 112.
ლუკა (ბ) 30, 31.

მათე (ბ) 30, 31.
მამაცაშვილი კ. 95.
მანსუეტაშვილი ი. 95, 118.
მარტიროსიანცი ი. 133.
მარჯანიძე ე. 95.
მაჩაბელი ვ. 114, 130—132.
მაჩაბელი ივ. 94, 98, 102, 114, 118,
129—131, 133, 135.
მაჩხანელი დ. 146.
მგალობლიშვილი ს. 136.
მდივან-ბეგი დ. 107.
მეგრელიძე ი. 47.
მეი 130, 131, 135.
მელიქიშვილი 71.
მელიქიშვილი აღ. 95.
მელიქიშვილი ლ. 61.
მესხი კ. 87.
მესხი ს. 73, 74, 94.
მესხიევი 87.
მესხიევი კ. 143.
მესხიშვილი ა. 112.

მეუნარგია ი. 88, 89, 95, 96, 99, 101,
107, 110, 118—121, 127, 129, 133,
137, 138.
მერკვილაძე ი. 95.
მეტეელია კ. 69, 82, 83, 115.
მთაწმინდელი ზ., იხ. კიქინაძე ზ.
მირიანაშვილი 95.
მიქელაიშვილი ა. 142, 146.
მიქელაძე ვ. 92, 94.
მინკევიჩი ე. 113.
მიქელი, ვახტანგ VI-ის კარის დეკანოზის
შვილი 14—16, 18.
მოსე ხონელი 49.
მუნტოვეი 87.
მურიე ე. 119, 120.
მუხრანსკი გ. 95.

ნათიშვილი 136.
ნანუჩა, იხ. ციციშვილი ნანუჩა.
ნიკოლაძე ნ. 108, 119—121.
ნიკოლოზ პირველი, რუსეთის იმპერა-
ტორი 20, 42, 56.

ოგლობეჯიო ნ., ორბელიანის ასული 113.
ონანა მდივანი 26.
ორბელიანები 54.
ორბელიანი აღ. 13.
ორბელიანი გრ. 92—94, 96, 146, 148.
ორბელიანი ვახ. 61, 100, 146.
ორბელიანი ზ. 61.
ორბელიანი ნ. 94.
ოსკარ მეფე 138.
ოქონელი, იხ. გოლოვნიკა ე.

პავლე (ბ) 26, 30, 32, 34.
პეტრე (ბ) 30.
პლეტნევი 61.
პოლეტაევი ს. 143.

ჟორდანია თ. 20, 22, 94, 105.
ჟურული 152, 155.

რენანი ე. 120.
რუსთველი ო. 9—11, 20—22, 26—35,
44, 47, 49, 51—53, 55—57, 64, 68,
78, 79, 85, 87—92, 99, 100, 105, 107,
113,—116, 119, 121, 122, 124, 130,
134, 136, 144, 146, 148—152, 154,
155.

რუხაძე ალ. 143.
რუხაძე ტ. 23, 24, 47.

ზაკაძე იოსებ, იხ. იოსებ თბილელი.

საბინგუსი 131, 132.
სარაჯიშვილი დ. 114.
სვანიშვილი ივ. 120.
სოლომონი (ბ) 30, 138.
სოსლანი დ. 117, 118.
სუმაროკოვი 47.
სუტნერი ა. 120, 121.
სუტნერი ბ. 119—121.

ტაბიძე სიმ. 57.
ტატიშვილი გრ. 87, 122, 124, 130, 135,
140, 155.
ტლაშაძე ი. 23.

უმეკაველი ბ. 72, 74, 79, 82, 83, 92,
94, 95, 118.

ფალაენდიშვილი ზ. 46, 48, 53—57,
59—62.

ფანცხავა რ. 140, 141.
ფალავა ნ. 115.
ფეშანგი ფაშვიბერტყაძე 22, 24.
ფილიპოვი 112.

ჭავთარაძე ელ. 95.
ჭაიხოსრო მეფე 15.
ჭართველიშვილი გ. 88, 116, 118, 127,
128, 135,—138, 140, 144, 145, 149,
157.
ჭაჭაია ქ. 115.

ქელიძე მ. 121, 126.
ქრისტე (ბ) 18, 23, 23, 34, 39.

ლულაძე ა. 130.

ყაზბეგი ალ. 115, 143.
ყაითმაზაშვილი ი. 69.
ყიფიანი დ. 61, 69, 71, 72, 93, 96, 98,
99.
ყიფიანი ვლ. 149, 153, 177.
ყუბანიშვილი სოლ. 6, 12, 44, 100,
104.

შაიშველოვი ა. 94.
შანაოზ მეფე 52.
შანიძე აკაკი 9, 12, 14, 16—19, 24.
შარაშიძე ქ. 18.
შარაძე მ. 128, 150.

Шар-Абдас I 23
შერვაშიძე გ. 115.
შიშკოვი ა. 42.
შოთა, იხ. რუსთველი შოთა.

ჩარკვიანი გ. 86, 140, 141, 143, 155.
ჩახრუხაძე 114.
ჩოლოყაშვილი ნ. 115.
ჩოლოყაშვილი ს. 113.
ჩუბინაშვილი დავ. 41, 46, 53, 55—57,
61—68, 70, 75, 79, 111, 127, 128,
145, 149, 150, 156.
ჩუბინაშვილი ნ. 41, 42, 46, 55.
ჩხეიძე თ. 78.

ცაგარელი ალ. 41, 62, 137, 138.
ციციშვილი სარგ. 12, 13, 15.
ციციშვილი სოლ., 46, 119, 121, 138.
ციციშვილი ზ. 13.
ციციშვილი ნ. 11, 52, 53, 95, 100, 102,
107.

წერეთელი ა. 93.
წერეთელი აკაკი 97, 99, 100, 146.
წერეთელი ბ. 95, 107.

წერეთელი გ. 69, 71, 72, 92, 94.
წერეთელი დ. 114.
წერეთელი ნ. 93, 95, 115.
წერეთელი პ. 93, 94.
წინამძღვრიშვილი ი. 94, 113, 116.
წულუკიძე პ. 73, 74, 77—81, 83.

კავკავაძე ი. 92, 94. 96, 98, 116,
118, 122.
კავკავაძე ო. 94.
კავკავაძეები 54.
კილაძეები ძმ. 78.
კიკინაძე ზ. 19, 21, 26, 27, 36, 72, 74,
83—86, 95, 96, 150.
კიკინაძე კონ. 6, 9.

ხახანაშვილი აღ. 23.
ხელაძე ე. 73, 83.
ხელთუფლიშვილი 71.
ხოდოროვიჩი 112.
ხუნდაძე ტ. 61.

ჯანაშვილი მ. 116
ჯანდიერი 138.
ჯობინაშვილი ნ. 27.
ჯორჯაძე დ. 94.

პიუგო ე. 119.

ვეფხისტყაოსნის გამოცემათა
ცნობილი

როგითი №№	წელი	გამომცემელი	გვერდი
1	1712	ვახტანგ VI	ტნა (351)
2	1841	მ. ბროსე, ზ. თალაყანდიშვილი, დ. ჩუბინოვი	XIV, 239
3	1846	დ. ჩუბინაშვილი	XXVIII, 242
4	1860	დ. ჩუბინაშვილი	2, 244
5	1867	გ. წერეთელი, დ. ყიფიანი	1, 232, 11
6	1875	ა. კალანდაძე და ანხ.	XII, 220
7	1883	პ. წულუკიძე	183
8	1887	გ. ჩარკვიანი	II, 272
9	1888	გ. ქართველიშვილი	359
10	1890	გ. ჩარკვიანი	412
11	1891	ა. მიქელაიშვილი, კ. თავართქილაძე	V, 248
12	1892	კ. თავართქილაძე	XVI, 248
13	1896	კ. თავართქილაძე	XVI, 237, 238
14	1899	ვლ. ყიფიანი	VIII, 256
15	1899	ძმ. თავართქილაძეები	VIII, 288
16	1899	ძმ. თავართქილაძეები	VIII, 288
17	1900	გ. ჩარკვიანი	412
18	1903	ძმ. თავართქილაძეები	VIII, 272
19	1903	დ. კარიჭაშვილი	XXX, 2, 262, 362
20	1910	კ. თავართქილაძე	259, 268
21	1913	ს. კაკაბაძე	68. II. 251, 252
22	1914	ი. აბულაძე	LXVII, 184, 266
23	1918	თ. მთავრიშვილის ანხ.	207, I—III
24	1920	დ. კარიჭაშვილი	24, 263, 328
25	1926	ი. აბულაძე	XCIX, 188, 354
26	1927	ს. კაკაბაძე	CXLVI, 184, 216
27	1927	ს. კაკაბაძე	IV, 184, 216
28	1927	„შოონა“	412, 480
29	1934	კ. ჭიჭინაძე	XXXVII, 267, 692
30	1934	კ. ჭიჭინაძე	XXXVII, 267, 355
31	1937	ვახტანგ VI, აღდგენილი გამოცემა	2, IV, სპვ, ტნა 412
32	1937	თბ. უნივერსიტეტი	XLIV, 340, 400
33	1937	სახელგამი	346, 405
34	1937	სახელგამი	LVIII, 345, 406
35	1938	თბ. უნივერსიტეტი	427, 434
36	1941	სახელგამი	350, 408
37	1943	ბელაძე	576
38	1949	„საბჭოთა მწერალი“	386, 388
39	1951	სახელგამი	334, 388
40	1951	სახელგამი	344, 412
41	1953	პ. ინგოროყვა	393, 520
42	1956	ს. ყუბანეიშვილი	012, 231, 360
43	1957	სახელგამი	344, 404
44	1960	„ნაკადული“ (ჩეენი საუნჯე, III)	304, 332
45	1963	მ. წერეთელი	V, 232, 248
46	1963	„საბჭოთა საქართველო“	324, 328

ბოლო ცაფრები აღნიშნავენ წიგნის მთლიან გვერდს, მის წინა—პოემის ტექსტის გვ., სამციფრიანიდან — პირველი შესავალი წერილის გვერდია.

ზომა	სტროფები	ტირაჟი	ფ ა ს ი		განოცემის ადგილი	რიგითი №№
			მან.	კაბ.		
29×22	1587				თბილისი	1
20×13	1637	1200			პეტერბურგი	2
20×13	1637	60ს			"	3
23×15	1593				"	4
18×12	1590			3	"	5
15×11	1589	2400		50	თბილისი	6
17×12	1591			50	"	7
21,5×14,5	1589	1200		50/35	ქუთაისი	8
34×26	1576	1270			თბილისი	9
11,5×7,5	1589	1200		15/13	"	10
22×16	1583	"			"	11
23×16	1576	2400		40/30	თბილისი	12
21×14	1595	1200		40	აბაღაძის	13
21×14	1600	2400		80/70	თბილისი	14
24×17	1578	1200		30	ბათუმი	15
26×18	1578	"		30	"	16
11,5×7,5	1589	"		2	თბილისი	17
20×14	1577	"		25	"	18
20×14	1576	3000		/1	"	19
20×14	1576	1200		60/	"	20
24×16	1761+598	2000		50	"	21
29×17	1519+05	1800		2	"	22
22×15	1575			2/1	50/50	23
21×15	1576	2050		7	ქუთაისი	24
31×18	1426+05	4000		150	თბილისი	25
25,5×17	1553+52	"		5	"	26
25,5×17	1553	1700		6	"	27
12×8	1575	5000		2	"	28
21,5×15	1745	10000		1	"	29
21,5×15	1745	"		43	"	30
29×22	1587	3200		25	"	31
26,5×18,5	1669	10000		40	"	32
24×16,5	"	10000		30	"	33
23,5×16	"	15000		5	"	34
12,5×8,5	"	10000		7	50	35
22×14	"	"		12	"	36
7×10	1597	500		10	"	37
14×10,5	"	"			ბერლინი	38
22×17	1669	30000		13	თბილისი	39
30×20,5	"	20000		15	"	40
16,5×12,5	"	"		35	"	41
25,5×19,5	2126+192	1000		10	50	42
25,5×19,5	1669	70000		14	"	43
21×14	"	20000		17	"	44
24×16	1224	"		10	"	45
16×11	1669	50000		1	პარიზი	46
					თბილისი	

ილუსტრირებული გამოცემანი: ლ. გუდიაშვილის 29.
მ. ზიჩის 9, 11—14, 19, 20, 22, 24—26, 34—36,
43.
ი. თოიძის 32, 40, 51, 43.
ს. ქობულაძის 39, 43.
პოემის ხელნაწერებიდან 21, 26.

მინაარსი

წინასიტყვაობა		5
[ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული გამოცემა (გვ. 9), პირველნაბეჭდი ვეფხისტყაოსნის ხელახალი გამოცემის ცდა (გვ. 36), მ. ბროსის, ზ. ფალავანდიშვილისა და დ. ჩუბინაშვილის გამოცემა (გვ. 42), დავ. ჩუბინაშვილის გამოცემა (გვ. 61), ვეფხისტყაოსნის ახალი გამოცემის სამზადისო (გვ. 65), დავ. ჩუბინაშვილის გამოცემა (გვ. 65), გ. წერეთლისა და დ. ყიფიანის გამოცემა (გვ. 69), ა. კალანდაძისა და ამხანაგობის გამოცემა (გვ. 72), პ. წულუკიძის გამოცემა (გვ. 77), ზ. ჭიჭინაძის ცდა ვეფხისტყაოსნის გამოცემისათვის (გვ. 83), ვეფხისტყაოსნის გამოცემა ნი: გ. ჩარკვიანს (გვ. 84), გ. ქათველიშვილის (გვ. 88), გ. ჩარკვიანის (გვ. 140), ა. მიქელაიშვილისა და კ. თავართქილაძის (გვ. 141), კ. თავართქილაძის (გვ. 145), კ. თავართქილაძის (გვ. 147), ვლ. ყიფიანის (გვ. 149), ძმ. თავართქილაძეების (გვ. 152), ძმ. თავართქილაძეების (აშვანი, გვ. 154), გ. ჩარკვიანის (გვ. 155)]	9—155.	
ვეფხისტყაოსნის ქართველიშვილისეული გამოცემის ტექსტის დამდგენი კომისიის მიღებული შენწორებანი		156
ნაბეჭდი ვეფხისტყაოსნის სტროფების საძიებელი		175
პირთა საძიებელი		236
ვეფხისტყაოსნის გამოცემათა თავფურცლების ფოტოპირები		
ვეფხისტყაოსნის გამოცემათა ცხრილი		241

Соломон Ивлианович Кубанеишвили

ИЗ ИСТОРИИ ПЕЧАТАНИЯ ВЕПХИСТҚАОСАНИ (XVIII—XIX вв.)

(на грузинском языке)

რედაქტორი ე. კ. დ. უ. ა.
მხატვარი ი. უ. თ. უ. რ. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი.
ტექრედაქტორი ნ. ბ. ო. კ. ე. რ. ი. ა.
კორექტორი ნ. ც. ხ. ვ. ი. რ. ა. ვ. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი.

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 17.VI.66; ნაბეჭდი თაბახი 15.24; სააღრიცხვო-საგამომცემლო 16.80 თაბახი; უე 02328; ტირაჟი 1500; შეკვეთა 277; ფასი 1 მან. 40 კაბ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ. 15
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова 15

გამომცემლობა „მეცნიერების“ სტამბა, თბილისი 60, კუტუზოვის ქ. № 15
Типография Издательства «Мецниереба», Тбилиси 60, ул. Кутузова № 15